

SEIGNEUR
A. DE LA MOTRAYES

R E S O R

1711—1725

SEIGNEUR

A. DE LA MOTRAYES

RESOR

1711 - 1725

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT
& SÖNERS
FÖRLAG

SEIGNEUR

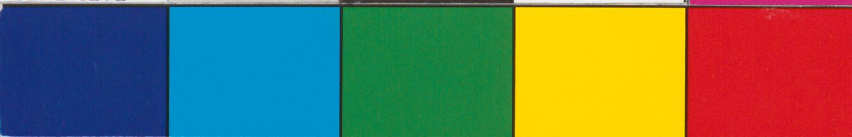
A. DE LA MOTRAYES

R E S O R

SEIGNEUR

A. DE LA MOTRAYES

R E S O R

1711—1725

I vilka man finner en stor mängd *geografiska, historiska och politiska forskningar* över . . . Turkiet . . . Sverige, Lappland, etc. jämte *lärorika iakttagelser* angående seder, bruk, åskådningar m. m. hos de folk och i de länder, författaren besökt, samt intressanta detaljer om framstående personer . . . ävensom *tillförlitliga berättelser* om de beaktansvärda händelser, som inträffat under de år, författaren vistats på resande fot, såsom . . . om freden vid Prut, vid vilken författaren var närvarande, om konungens av Sverige förhållanden, uppträdande i Bender och under de fyra år, han tillbragte i Turkiet, om hans återkomst till Sverige, hans fälttåg mot Norge, hans död och de därpå följande händelserna.

Urval och översättning av

HUGO HULTENBERG

Anmärkningar av

S. BRING och K. B. WIKLUND

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

PAPPER FRÅN LESSEBO

STOCKHOLM 1918
KUNGL. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.
163226

Gunnar W. Lundberg
– Södertälje –

INNEHÅLL.

XI.

(Orig. II: 17.)

XII.

(Orig. II: 18.)

XIII.

(Orig. II: 19.)

XIV.

(Orig. II: 20.)

INLEDNING.

Från det stora nordiska krigets tid föreligga endast ett fåtal skildringar av utländska resenärer, som då besökt vårt land. Orsaken därtill är nog delvis den, att Karl XII icke i fred och ro styrde sitt rike från sin huvudstad utan under hela sin regeringstid var invecklad i krig och i femton år befann sig utanför landets gränser. Framstående utländska diplomater, som i ett eller annat ärende uppsökte konungen kommo därför icke att fara genom vårt land, och många forskningsresande lockades icke dit. Åtminstone är det ytterst få resebeskrivningar från denna tid, som blivit befordrade till trycket; man kan strängt taget endast tala om tvenne.[1] Den ena härrör från den i Lübeck praktiserande läkaren Johann Friedrich Leopold, som år 1707 företog en resa till Sverige, huvudsakligen i syfte att besöka vårt lands berömda bergverk.[2] Den andra har till författare Aubry de la Motraye.

Tillgängliga hand- och uppslagsböcker hava icke många bidrag att lämna till dennes biografi. De meddela i allmänhet endast, att han var född i Frankrike omkring 1674 och flyttat över till England på grund av de religionsförföljelser, som omkring 1680 riktades mot de franska protestanterna och som slutligen ledde till upphävandet av Nantesiska ediktet. Slutligen återvände de la Motraye till Frankrike och dog i Paris 1747.[3] Vill man därför hava en fylligare bild av hans liv, måste man hämta den ur de arbeten, som blivit resultatet av de resor han under mer än 20 år företog. Det kan naturligtvis här icke bli fråga om att ge en fullständig redogörelse för hans färder i Europa, Asien och Afrika. Endast några

[1] Måhända vilar också på egna iakttagelser den beskrivning, som rådman Goelgel 1707 gav ut i Regensburg under titeln: Historisch-politisch und geographische Beschreibung des Königreichs Schwedens.

[2] Relatio epistolica de itinere suo suecico anno 1707 facto. Londini 1720.

[3] Så t. ex. *Haag*, La France protestante ou vies des protestants français qui se sont fait un nom dans l'histoire. T. 6 (1856), s. 255, på vars uppgifter nyare biografer huvudsakligen bygga.

små antydningar kunna göras för att tjäna som inledning till de partier av hans resebeskrivning, vilka nu efter 200 år för första gången meddelas i svensk dräkt.

De första dagarna av juni månad 1695 lämnade de la Motraye Paris och begav sig ut på sin första resa. I diligens gick färden över Lyon, Avignon till Marseille och sedan sjöledes till Italien. Den 23 juni landsteg resenären i Civitavecchia och begav sig omedelbart till Rom. Varmt intresserad av religiösa frågor som han var, fångades hans intresse framför allt av de kyrkliga ceremonierna, av det påvliga regementet och de många kyrkorna. Men han försummade visst icke att bese och taga kännedom om den gamla kulturstadens och dess omgivningars storartade minnesmärken från en svunnen tid och praktfulla palats. Besök gjordes också i Biblioteca apostolica vaticana, och han ägnar en kortare beskrivning åt detta Europas äldsta bibliotek, ett av de, som det heter, »mest sevärda partierna i hela Vatikanen och det vackraste och rikast utrustade bibliotek i världen så väl på handskrifter som böcker».

Efter 6 månaders vistelse i Rom lämnade de la Motraye staden, just när det glada och bullrande karnevalslivet som bäst drog fram på »Strada del Corso». Målet var norra Italien och dess på kulturskatter rika gamla städer, såsom Siena, Florens, Pisa, Lucca, Milano, Verona m. fl. I Venedig ägnade han också sin uppmärksamhet åt det bekanta Pireus-lejonet utanför Arsenalen, vilket under kriget mot turkarna tagits 1688 som byte av venetianarna från Athens hamnstad Pireus, där det stått sedan antikens dagar. De la Motraye ger bland de många kopparsticken, som åtfölja hans resebeskrivning, en korrekt avbildning av marmorlejonet, som för oss svenskar har sitt speciella intresse genom de runinskrifter, som äro ristade på dess båda sidor. Men därom nämner han ingenting, ty runorna upptäcktes först mot slutet av 1700-talet av en svensk diplomat. I lagunstaden gjorde resenären bekantskap med några greker, av vilka den ene ämnade sig till Jerusalem för att av patriarken där invigas till prästämbetet. I vältaliga ordalag beskrev denne för de la Motraye allt vad det heliga landet och den legendomstrålade staden hade att bjuda en vetgirig forskningsresande. Hans spirande längtan till dessa trakter understöddes ivrigt av en turkisk kapten, som under det pågående kriget mellan republiken och Höga Porten tagits tillfånga men i Venedig åtnjöt en viss frihet — vid Prut sammanträffade de la Motraye 1711 åter med sin turkiske vän, som då avancerat till pascha av Albanien. Kaptenen undanröjde de la Motrayes farhågor för en sjöresa under krigstider, synnerligast som färden icke skulle företagas med ett venetianskt fartyg utan med ett neutralt handelsskepp från Ragusa eller Ancona.

Den 3 mars 1697 hissades seglen i Anconas hamn, och en förlig vind förde ressällskapet förbi Kreta, vars nordliga udde Kap Spatha redan den 9

på kvällen avtecknade sig i fjärran. Men därefter inträffade motvind, och först efter ytterligare 10 dagars seglats kunde ankaret gå på den öppna redden vid Jaffa, som »nu för tiden knappt förtjänar namn av en stad. Av den gamla staden finnes blott kvar ett ganska stort torn, som till hälften ligger i ruiner». Från Jaffa redo den grekiske prästadepten och de la Motraye till den några mil avlägsna orten Rama i avsikt att därifrån fortsätta till Jerusalem. Men en under sjöresan ådragen feber nödgade den senare att avstå och stanna kvar i Rama hos en franskkunnig turk, som också förstod sig på att utöva en läkares yrke. Så snart hans hälsa tillät det, återvände de la Motraye till Jaffa och kom just lagom, när fartyget var färdigt att avsegla till Alexandria. Några dagars uppehåll där gav honom tillfälle att ganska ingående bese staden. Nästa anhalt blev Tripolis, »en av de vackraste, säkraste och mest bekväma hamnar vid Medelhavet». Från vistelsen där kan han i sin resebeskrivning meddela en ytterst detaljerad skildring av ett äkta turkiskt bad, vilket även illustreras med ett kopparstick. Då emellertid den ådragna febern icke lämnat honom, ville han härifrån återvända till Frankrike. Någon båtlägenhet fanns icke till Marseille men i hamnen låg en venetiansk seglare, destinerad till Lissabon, och de la Motraye lät övertala sig att fortsätta med denna. Under hemfärden gjordes kortare uppehåll i Menorcas hamnstad Port Mahon och Gibraltar. Från Lissabon förde honom en fransk skuta till Nantes, där han steg i land den 15 juni 1697. Återstoden av året och större delen av det följande tillbragtes under resor i Frankrike och England. Hans skildring från dessa ger icke blott en beskrivning på de orter, han besökt, utan är också samtidigt en krönika över de viktigare händelser, som inträffade i de båda länderna.

Av en »curiosité naturelle» drevs emellertid snart de la Motraye åter ut igen. I slutet av november 1698 embarkerade han i Gravesend vid Themsen nedanför London på en engelsk seglare, vars mål var Smyrna i Mindre Asien. Något längre uppehåll gjordes icke förrän vid Patmos, en av Sporadiska öarna i östra delen av Egeiska havet. Under fyra månader, januari —april 1699, uppehöll han sig i Smyrna och besökte under tiden de söderut liggande ruinerna efter staden Efesus samt öarna Samos och Kios. Inbjuden av den holländske konsulns i Smyrna maka gjorde han med henne ressällskap från Smyrna och ankom till den turkiska huvudstaden den 6 juni 1699.

Uti »denna ryktbara stad, där Konstantin den store fordom förenade tvenne stora kejsarriken och som denne kallade det nya Rom», stannade de la Motraye med undantag av några kortare avbrott ända till sommaren 1711. Tack vare den långa vistelsen där och en mindre vanlig förmåga att komma i kontakt med dem, som kunde förskaffa honom värdefulla upplysningar eller låta honom få se och taga del av vad som eljest var

och borde vara förborgat för främlingar, kan man icke frånkänna hans skildring av händelserna i Konstantinopel under de år, han uppehöll sig där, ett ganska stort värde. Den har också för de forskare, som behandlat Turkiets historia från freden i Karlowitz till Karl XII:s uppbrott, såsom de framstående kännarne av den mohammedanska östern Joseph von Hammer,[1] Johann Wilhelm Zinkeisen[2] och professorn vid universitetet i Bukarest N. Jorga,[3] blivit en flitigt och ofta anlitad förstahandskälla, som de icke försummat att utnyttja, framför allt när det gäller detaljerna i vissa tilldragelser i Turkiets inre historia. Den politiska atmosfären var ju också under denna period mättad med spänning, som flera gånger utlöste sig i våldsamma urladdningar, vilka bl. a. ledde till sultan Mustafa II:s störtande (augusti 1703) och närmare ett 20-tal storvisirers avsättning.

De la Motraye kom även genast i Konstantinopel i intim förbindelse med de utländska envoyéerna och legationernas tjänstemän. Han kan också om dem, deras ställning och deras verksamhet i det främmande landet anföra många upplysningar, som icke stå att erhålla från något annat håll. Denna närmare bekantskap med de främmande sändebuden blev de la Motraye till mycken nytta, när han sedermera kom i förbindelse med svenskarne och Karl XII.

Men huvudparten av sitt intresse ägnade dock de la Motraye åt själva staden och dess omgivningar, dess topografi, sevärdheter, minnesmärken samt i synnerhet de turkiska seder och bruk, som voro mest avvikande från västerländska uppfattningar och vanor. Med hjälp av en fransk urmakare, som var anmodad att laga några klockor och som tog de la Motraye med sig som medhjälpare, lyckades han komma in i Seraljen, vilket dittills icke hade blivit beskärt någon forskningsresande — om man får sätta tro till en i litteraturen förekommande uppgift.[4] De la Motraye kan därför lämna en ytterst detaljrik skildring av sultanens stora palats med dess olika avdelningar, utsmyckade med all den yppigt slösande prakt, som den orientaliska konsten är mäktig. Till och med in i det allra heligaste, harems-damernas sal, kunde den franske urmakaren under en evnucks ledning föra sin till turk utklädde medhjälpare, som ivrigt betraktade allt, medan mästaren ställde i ordning en engelsk pendyl. Andra framträdande sidor i den turkiska kulturen lågo mera tillgängliga för den kunskapstörstande forskningsresanden, såsom kvinnans egendomliga ställning, den muhammedanska religionen med dess utvärtes bruk, som särskilt framträdde vid Bairam- och Ramadanfesterna. Vid sultan Mustafa II:s

[1] Geschichte des osmanischen Reiches. Bd 4 (1836).
[2] Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Th. 5 (1857).
[3] Geschichte des osmanischen Reiches. Bd 4 (1911).
[4] Bibliothèque angloise. T. 12 : 1 (1725), s. 109.

intåg i Konstantinopel, då han återvände från Adrianopel efter freden i Karlowitz (jan. 1699), hade de la Motraye ett utmärkt tillfälle att beskåda all den överflödande glans, som utvecklades, när det turkiska hovets otaliga små och stora dignitärer i samlad skara visade sig öppet för en skådelysten allmänhet. I sammanhang med denna beskrivning lämnar han också en förklaring på hovämbetsmännens namn och innebörden av deras olika uppgifter.

I juni 1707 lämnade de la Motraye Konstantinopel och begav sig ut på en forskningsresa till öarna i Arkipelagen. Därunder besöktes bl. a. Kios, Samos, Naxos, Andros och framför allt ön eller rättare den i cirkelform liggande ögruppen Santorin, där just ett vulkaniskt utbrott försiggick, som hade till följd, att efter några år, då de la Motraye kom dit igen, en ny ö (Nea-Kaimeni) uppstått emellan de båda Kaimeni-öarna. Därefter styrdes färden till Saloniki. Det kan ju vara av ett visst intresse att in extenso taga del av den beskrivning, som de la Motraye ger av den lilla staden, på vilken nu — efter två hundra år — världens blickar så ofta äro riktade.

»Det är en av de största städer, som finnas i det europeiska Turkiet. Den har många välbyggda och ganska vackra hus förutom en större mängd andra, som varken äro vackra eller välbyggda. De praktfullaste av både denna och andra turkiska städers byggnader äro moskéerna, av vilka somliga förr voro grekiska kyrkor. I några kan man ännu se rester av kristna tavlor i mosaik, nämligen på sådana ställen, som varit mindre utsatta för åverkan. Kolonner och kapitäler av blankpolerad och sällsynt marmor utgöra deras skönaste prydnader, liksom i de andra större städerna, där mohammedanismen vunnit seger över kristendomen.

Vad beträffar de kyrkor grekerna för närvarande äga, äro de här som nästan överallt föga ansenliga. Saloniki har en omfattande handel och är livligt befolkat av turkar, greker, armenier och judar. Dess murar äro ännu ganska goda trots turkarnas försumlighet att reparera och underhålla dem. De bemäktigade sig staden 1431. Slottet säges vara byggt av venetianerna, som köpt platsen av Andronicus Paleologus, Konstantins broder. Det är den byggnad turkarne mest vårdat sig om att reparera och underhålla. Det behärskar tillträdet till staden från landsidan, liksom två små fort, belägna åt sjösidan, försvara hamnen.

Man kan där också se några vackra återstoder av triumfbågar med intressanta bas-reliefer, stycken av kolonner, arkitraver, kapitäler och andra dylika här och där både i och utanför staden kringspridda rester av forna städer.»

Från Saloniki vände de la Motraye landvägen tillbaka över Enos och Adrianopel, »näst efter Konstantinopel den vackraste staden i hela turkiska riket», och ankom till Konstantinopel i mitten av oktober 1707.

På sommaren året efter fick han av den engelske köpmannen Thomas Cooke — kassaförvaltare i engelska kompaniet nämnes han på ett ställe — ett originellt erbjudande: att som kapten föra tvenne av engelsmannen inköpta och med spannmål lastade fartyg till Livorno och Barcelona. Utan tvekan antogs tillbudet. Den 8 aug. rundades kap Tainaron, sydspetsen på Peleponnesus. Strax därbortom blevo de båda fartygen prejade av ett venetianskt örlogsfartyg, vars kapten trodde dem tillhöra barbareskstaternas sjörövareflotta. Det mindre av de la Motrayes skepp började emellertid ta in vatten och då den grekiska besättningen vägrade att under dylika förhållanden fara längre, blev han tvungen att lägga bi vid ön Zakynthos och där sälja skeppets last. Resan fortsattes emellertid, men en häftig storm tvang honom att söka skydd vid Malta. I La Valettas hamn gjorde större delen av besättningen myteri. Då inga nya matroser stodo att få, måste han försälja också det andra fartygets last. Med besättningen invecklades han i en långvarig process om avlöningen, som dock tack vare myndigheternas ingripande avgjordes till hans förmån. Äntligen i slutet av november hade han skaffat sig en ny uppsättning båtsmän och kunde med sina fartyg lämna Malta. Återresan förlopp utan äventyr, och i december var han tillbaka i Konstantinopel.

Dit kom i juli månad 1709 med en rysk kurir underrättelsen om svenskarnes nederlag vid Poltava, vilket djupt bedrövade de la Motraye. Stödd på muntliga meddelanden, som han sedermera fick av svenska officerare, ger han en utförlig skildring av Karl XII:s flykt över stäppen från Dnjepr till Bender, konungens mottagande där och Gyllenkrooks avsändande för att uppnå förbindelse med den svenska här, som under general Krassaus befäl lämnats kvar i Polen. Gyllenkrooks tillfångatagande av ryssarna på turkiskt område åstadkom stor uppståndelse i Konstantinopel och uppfattades såsom orsak till fientlighet tvärt emot den besvurna freden. »Underrättelsen jagade upp turkarnas flegma till en sådan grad, att den ryske ambassadören blev tvungen att i sin herres namn giva allehanda löften om upprättelse. Tsaren, sade han, hade aldrig givit dylika order, och han skulle icke underlåta att straffa upphovsmännen till en sådan våldshandling.» Men upphetsningen lade sig snart, och det behövdes mycket arbete och många intriger av den svenska beskickningen i Konstantinopel, framför allt av Stanislaus Poniatowski, innan den turkiska krigsförklaringen mot Ryssland i nov. 1710 utfärdades. Men då hade tvenne storvisirer fallit, när den nye innehavaren av ämbetet, Mehemed Baltadgi, kunde »hänga ut hästsvansarna» som tecken på att örlog stod för dörren.

När dessa sista händelser utspelades, befann sig de la Motraye ej längre i Konstantinopel. Han hade ånyo låtit övertala sig av sin vän Cooke att medfölja några skutor, vilka under skydd av örlogsfartyg skulle föra spannmål till den engelska här, som under general Stanhope kämpade i

Spanien. Under det flottiljen samlades vid Tenedos, företog de la Motraye en arkeologisk resa till de gamla kulturställena på den asiatiska sidan av Bosporen. I slutet av juli skedde avfärden och i mitten av augusti var man framme i Barcelona. Därifrån gjordes besök vid den engelska armén, som var lägrad vid Zaragoza, varefter de la Motraye begav sig till Genua och över Florens, Rom, Neapel till Sicilien. Återvägen togs över Malta och flera av öarna i Egeiska havet, och i mitten av januari 1711 var resenären tillbaka i Konstantinopel. Där gjorde han bekantskap med det holsteinska sändebudet F. E. von Fabrice, genom vilken han introducerades hos Karl XII och svenskarne i Bender. Och därmed äro vi framme vid den punkt i hans resebeskrivning, där denna svenska översättning börjar. I den är dock icke medtagen den resa, med huvudsakligen etnografiskt syfte, som de la Motraye på vintern 1711—1712 gjorde till Tatariet (trakten norr om Svarta havet) och Krim och som utsträcktes ända till Kaspiska havet. Utesluten är likaledes den färd, som förf. efter kalabaliken företog genom Ungern och Österrike till Tyskland, Holland och England för att till engelska och holsteinska regeringen överlämna viktiga depescher, och sedan tillbaka till Konstantinopel igen. Vistelsen i Turkiet blev denna gång icke lång, ty de la Motraye bröt upp vid samma tid som Karl XII. Uti norra Tyskland uppehöll sig de la Motraye vintern 1714—15 och den därpå följande sommaren, tills han på hösten 1715 begav sig över till vårt land.

Vistelsen i Sverige kom att räcka mer än 5 år. När de la Motraye i sällskap med de svenska underhandlarne vände tillbaka från Åland efter fredsförhandlingarnas misslyckande, stannade han ännu en tid kvar i Stockholm, där han bl. a. bevistade Fredrik I:s kröning. På sommaren 1720 besökte han Uppsala och sin vän i lärdomsstaden bibliotekarien Erik Benzelius, med vilken han redan förut knutit förbindelser, som fortsattes långt efter sedan den franske resenären lämnat vårt land.[1] Den engelska flotta, som under amiral John Norris' befäl kommit till våra farvatten för att deltaga i striden mot Ryssland, men till allmän besvikelse legat i nästan ständig overksamhet, lämnade emellertid i slutet av oktober 1720 de svenska skären, och med den följde också de la Motraye, som dock steg i land redan i Köpenhamn. Därifrån fortsatte han över de danska öarna och Hamburg, Bremen, Osnabrück till Holland, där han ägnade några dagars studier åt den bullrande handelsstaden Amsterdam och den lugna och fridfulla lärdomsstaden Leyden. Från Rotterdam seglade han över till Harwich, där han i mitten av december 1720 åter satte sin fot på Englands jord.

---

[1] Några av de la Motrayes brev till Erik Benzelius förvaras i Benzelius' brevväxling i Linköpings stiftsbibliotek.

Under de närmast följande åren var de la Motraye sysselsatt med utarbetande av sin resebeskrivning efter de anteckningar han fört. En översättning till engelska från manuskriptet påbörjades av den engelske läkaren Bernard de Mandeville, som redan då gjort sig ett namn som samhällssatiriker och moralist. Av någon anledning fullföljde denne icke sitt verk utan översåg blott och rättade den av någon annan verkställda översättningen. I april 1723 fick de la Motraye engelska regeringens privilegium på ensamrätten till tryckning och försäljning av sitt arbete. Samma år utkom i London hans »Travels through Europe, Asia and into part of Africa», uti tvenne stora foliovolymer, vardera omfattande över 400 sidor, förutom de brev och handlingar, vilka äro bifogade som bilagor och av vilka flertalet röra svenska förhållanden. Arbetet är också försett med kartor och många kopparstick, av vilka åtskilliga stuckits av den berömde målaren och tecknaren William Hogarth.

Genom förmedling av den allrådande ministern Robert Walpole fick de la Motraye i januari 1724 audiens för att till konung Georg I av England personligen överlämna sitt arbete, som också är dedicerat till monarken. Belöningen blev en pension på 200 pund sterling.

Att denna engelska edition skulle offentliggjorts utan de la Motrayes vetskap, såsom ofta uppgives, är icke riktigt, varom även hans brev till Erik Benzelius bära vittne. Men däremot var författaren mycket missbelåten med det sätt, varpå översättningen från hans manuskript verkställts, emedan därvid åtskilliga ändringar och tillägg företagits, som författaren senare icke ville kännas vid.

På sommaren 1725 gjorde de la Motraye en tur över till Holland närmast i avsikt att med förläggare i Haag söka överenskomma om en fransk upplaga av sin reseskildring. Ett kontrakt avslöts också med boktryckare- och bokhandlarefirman T. Johnson & J. van Duren, och 1727 voro de två foliovolymerna på franska tillgängliga för allmänheten. Av deras långa titel återgives här endast en femtedel: »Voyages en Europe, Asie & Afrique, ou l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques & politiques sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée & Nogaye, la Circassie, la Suède, la Laponie etc.»[1] Även med denna edition var författaren långt ifrån nöjd. Förläggarna hade nämligen i hans frånvaro tryckt färdig andra delen och i innehållsrubriken till sista kapitlet upp-

[1] Ett utdrag ur denna publicerades 1783 i Berlin under titeln: Reisen des Herrn de la Mottraye in die Morgenländer. Aus der französischen Urschrift in einen Auszug gebracht. Den okände översättaren gjorde ett urval bland de delar av resebeskrivningarna från österlandet, som han fann intressantast och som han trodde kunna särskilt intressera en tysk publik. Men speciellt utvaldes allt, som de la Motraye, »dieser, durch sichtbare Unpartheylichkeit schätzbare, Augenzeuge», berättar om Karl XII och hans uppehåll i Turkiet, emedan han däribland funnit mycket, »was über diesen in der Geschichte so merkwürdigen Zeitpunkt ein Licht verbreitet, das bisher noch nicht für jedermann so vollständig leuchtete.»

tagit som avslutning en redogörelse för en resa till Frankrike, till vilken något manuskript icke lämnats, och som sålunda icke kom med i texten. Med sina förläggare invecklades också de la Motraye i en långvarig tvist, som rörde hans ekonomiska tillgodohavanden.

Den engelska och franska editionen äro varandra ganska olika icke blott typografiskt utan även ur innehållssynpunkt. Åtskilligt finnes i den förra, som saknas i den senare, och tvärtom. Några händelser och beskrivningar äro behandlade med större bredd i den engelska än de fått i den franska. Ibland har Haag-editionen en fylligare framställning än London-upplagan. Till denna har också författaren fogat ett avsevärt större antal bilagor än till den franska. Denna senare, som dock torde kunna få namn av en original-upplaga, har lagts till grund för den nu publicerade svenska översättningen.

Vid mitten av 1720-talet gjorde de la Motraye ytterligare resor i Europa, bl. a. sommaren 1725 till bergverken i västra Tyskland och följande år till norra Tyskland, Östersjöprovinserna, S:t Petersburg, Lithauen och Polen. Resultatet av den senare resan nedlade han i ett nytt arbete, som 1732 utkom i London såsom en tredje del till hans 1725 publicerade »Travels». Med text både på franska och engelska utgavs det samma år i Haag under titeln: »Voyages en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne.» Av hans hand förelåg också 1732 ett annat opus, vilket är ett uttryck för den stora beundran han hyste för Karl XII, »cet héros de nos jours», såsom han kallar honom. I Voltaires bekanta »Histoire de Charles XII» fann de la Motraye åtskilliga onöjaktigheter, och han ansåg, att författaren i flera punkter och frågor varit illa underrättad. Det var därför, som han nedskrev och lät offentliggöra sina »Remarques historiques et critiques sur l'Histoire de Charles XII, roy de Suède par M. de Voltaire, pour servir de supplément à cet ouvrage». En rättad och tillökad upplaga av dessa anmärkningar trycktes i London 1732.

* * *

Samtiden synes icke hava satt något särdeles högt värde på de la Motrayes först utgivna resebeskrivning, att döma av några däröver gjorda uttalanden. I Bibliothèque angloise stod sålunda att läsa en ganska amper recension[1], vilken har till författare tidskriftens utgivare och de la Motrayes trosfrände Armand de la Chapelle. Det bör dock betonas, att dennes anmärkningar merendels icke rikta sig mot de topografiska, etnografiska och historiska partierna utan huvudsakligen mot de teologiska diskussioner, religiösa spörsmål och uppgifter från det samtida England och Frankrike, vilka i riklig mängd finnas inströdda här och var i arbetet. Mera erkänn-

[1] Tome 12:1 (1725), s. 87—173.

sam är den anonyme kritiker, som i juni-numret av tidskriften Acta eruditorum för 1725 underkastat detsamma en längre granskning och även ingår på åtskilliga detaljer. Från svensk sida har den store bibliognosten C. G. Warmholtz[1] karaktäriserat de la Motraye som en »olärd man, vilkens berättelser, oftast grundade på lösa rykten, icke äga nog tillförlitlighet». Häremot bör framhållas, att Warmholtz allt för mycket låtit sitt omdöme influeras av den ovan anförda recensionen i Bibliothèque angloise. Granskare och biografer från det gångna århundradet betyga däremot, att de la Motraye visserligen icke var någon vetenskapligt skolad forskningsresande men en exakt och sanningsälskande observatör. Och det har redan i det föregående framhållits, huru framstående kännare av orientens historia för sina arbeten använt hans skildringar från Turkiet såsom en mycket god källa. Man torde således kunna påstå, att de la Motrayes resebeskrivning kan fullt jämställas med andra dylika från samma tid, även om mycket i den härrör från en iakttagare, som icke såg med vetenskapsmannens utan med en strövande turists ögon.

Vad här ovan sagts gäller om de la Motrayes »Voyages en Europe, Asie & Afrique» i allmänhet. En närmare värdesättning av de partier, som beröra svenska förhållanden, leder i stort sett till samma resultat. Allt vad han berättar om sina förbindelser med Karl XII såväl i Turkiet som i Sverige och om sin verksamhet för konungens och karolinernas bästa, har fuller väl uppmärksammats och utnyttjats av dem som sysslat med karolinsk historieskrivning. Göran Nordberg hade visserligen icke mycket att hämta därur, säger han i företalet till sin stora historia, men vad där fanns, ansåg han vara »wackert och raisonnabelt».[2] Moderna forskare framhålla med rätta, att de la Motrayes uppgifter från Bendertiden böra tillmätas ett stort värde, då de härröra från en i viss mån opartisk iakttagare, som hade goda förbindelser och en mångsidig kännedom om turkiska förhållanden. Ett ögonvittnes meddelanden äro ju alltid av särskilt intresse, synnerligast när ingen grundad anledning finnes att draga meddelarens tillförlitlighet i tvivelsmål. I de fall åter, där de la Motrayes uppgifter icke vila på autopsi utan på andras utsagor, böra de dock icke, även om meddelarna synas hava varit fullt vittnesgilla, tagas för goda,

---

[1] Bibliotheca historica sueo-gothica. D. 1 (1782): nr 255.

[2] Det bör ej lämnas oanmärkt, att de la Motrayes reseskildring givit anledningen till att en annan för Karl XII:s-forskningen viktig källa kommit till. Kronprinsessan Lovisa Ulrika hade med intresse tagit del av berättelserna om Karl XII, men då hon erfor, att ännu levande karoliner, bl. a. riksrådet Ture Gabriel Bielke, hade åtskilligt att invända mot de la Motrayes framställning, riktade hon en vädjan till Bielke att låta henne få del av sina minnen. På Lovisa Ulrikas begäran nedskrev han sålunda sina »Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XII», vilka icke egentligen innehålla några rättelser till de la Motrayes framställning utan mera förklarande och supplerande utläggningar. Bielkes Mémoires äro utgivna av C. Hallendorff under titeln »Ture Gabriel Bielkes Hågkomster af Karl XII». Uppsala 1901

innan de blivit vägda på kritikens våg. Slutligen har de la Motraye också förmågan att klart och ledigt lägga fram allt som han sett och erfarit. Hans liksom andra skildringar, vilka härröra från personliga upplevelser från detta märkliga tidsskede i vår historia, kunna därför alltid påräkna en intresserad läsekrets.

Detsamma gäller om de omdömen och redogörelser från resan i Sverige och vistelsen i vårt land, vilka grunda sig på hans egna iakttagelser. Felaktigheter förekomma ju i dem, men hur många resande främlingar, som särskilt i äldre tider besökt vårt land, ha väl i sina minnen från dessa färder undgått dylika. Framhållas bör dock, att de historiska uppgifter, vilka de la Motraye anför om de orter och städer han kom till, äro hämtade från arbeten av Olaus Magnus, Messenius, Schefferus, Verelius och andra men framför allt från det av Erik Dahlberg utgivna praktverket Svecia antiqua et hodierna. Detta har varit en av de la Motraye mycket anlitad källa, som han säkerligen haft framför sig, när han nedskrev sina anteckningar eller utarbetade sin resebeskrivning. Mycket, som förefaller oss såsom felaktigt i hans historiska notiser, är därför endast en exponent för tidens forskning.

Vad slutligen de la Motrayes resa till Lappland angår, har professor K. B. Wiklund om denna uttalat, att den »är en av de märkligaste, som i äldre tid företagits. Resenären skyr inga strapatser och är icke rädd för att bege sig ut i alldeles okända trakter och på närmaste håll taga kännedom om lapparnas liv. Han har ständigt ögonen med sig, ser på tingen med nykter blick och nedskriver sina iakttagelser på ett klart och intresseväckande sätt. Hans reseskildring är därför också en av våra bästa källor för kunskapen om lapparna i äldre tid, och det är blott att förvåna sig över, att den hittills blivit så litet uppmärksammad och begagnad.»

Utav de anmärkningar, som bifogats den svenska översättningen, är professor K. B. Wiklund författare till n:r 198, 225—288, under det att de övriga skrivits av undertecknad. De avse mera att vara supplerande tillägg än egentliga rättelser till de la Motrayes framställning och ge den intresserade anvisning på den litteratur, som kan ytterligare belysa en eller annan punkt i hans framställning.

Till herrar förste arkivarien Th. Westrin, professorerna A. Stille och O. von Friesen, lektor Erik Brate och läroverksadjunkten G. Lindstén, vilka välvilligt bistått med värdefulla upplysningar, anhåller jag att härmed få framföra mitt förbindligaste tack.

Uppsala i november 1917. *Samuel E. Bring.*

Då det gäller att göra ett urval ur Seigneur de la Motraye's stora arbete, vars alla delar icke erbjuda ett lika stort intresse för svenska läsare, har den ledande synpunkten varit att medtaga i synnerhet skildringar av författarens personliga sammanträffande med bemärkta svenska män, framför allt Karl XII, och ur beskrivningen över Sverige företrädesvis sådant, som den bereste främlingen sett med egna ögon. Vad beträffar stavningen av egennamnen har den nu brukliga svenska formen använts i alla de fall då den kunnat identifieras, en stundom ingalunda lätt sak, enär de la Motraye oftast nedskrivit de svenska namnen efter de hörselbilder han gjort sig av dem. De medtagna planscherna hava fått bibehålla originalupplagans beteckning. Översättningen är verkställd från den år 1727 i Haag utgivna franska upplagan.

Översättaren.

I.

(*Orig. II: 1.*)

Bender. Sammanträffande med konungen av Sverige. Dennes sysselsättningar.

Den 9 juni 1711 anlände vi ganska tidigt till Kausjani, en liten öppen stad, som är att anse som huvudort i det akkermanska Tatariet. Den lyder under kanen, och de flesta invånarna äro valaker och moldaviter liksom i Ismail. De föredraga också att lyda direkt under denne furste, till vilken de blott betala en personlig skatt av 1 1/4 écu per individ, framför att höra under vojvoderna.[1] Denna stad har icke mer än tre hundra hus, och de äro så illa byggda, att Kausjani icke ser ut att vara annat än en stor by.

Vi begåvo oss samma dag på aftonen till Bender, som endast ligger knappa tre franska mil därifrån. Trakten är där överallt bördig och leende. Herr Fabrice hade sitt hus, betecknat med siffran 10 på min karta över Bender, n:r V, i konungens andra läger AA, på stranden av Dnjestr, där det var ett av de vackraste i den lilla stad, som vi skulle kunna kalla *Carlopolis*, emedan det är konungen av Sverige, som låtit bygga den helt och hållet genom sitt folk. Han gav mig där ett bra rum och gjorde mig två dagar därefter den äran att presentera mig för hans majestät, som kom på besök till sin gunstling Grothusen.[2] Konungen trädde in, medan vi sutto där, och i stället för att sätta sig ned gick han och ställde sig vid ett fönster, stödjande ena handen mot fönsterbrädet och fattande med den andra kring fästet på sin långa värja, som han stödde mot golvet. Det var hans vanliga ställning, när

han vilade sig, utom att han ibland, när han talade med någon, med högra handen strök genom sitt glesa hår, som om han velat kamma det med de utspärrade fingrarna, eller också stödde han sig mot den persons axel, med vilken han samtalade, om det var någon han tyckte om. Man vet kanhända, att han alltid bar sin hatt under armen, så framt han icke satt till häst, och dess enda prydnad var en stor mässingsknapp. Hans dräkt var av enklaste slag, och dess knappar voro likaledes av mässing. Skillnaden mellan hans egen och hans ryttares dräkt bestod på sin höjd i kvaliteten av tyget, som var mörkblått i livrocken och sämskfärgat i västen och benkläderna, vilka ibland voro av älghud. Han höll sig mycket troget till samma mod. Han gick vanligen i handskar. Hans handskar voro även av älghud eller annat tjockt skinn och gingo upp på ärmarna, som voro korta och enkom sydda så, att de icke skulle vara till hinders. Han bar alltid stövlar och sporrar, och rockskörten voro tillbakavikna, som om han ständigt varit redo att stiga till häst; ridning utgjorde också hans vanliga motion. Han var välväxt, över medellängd, axelbred, men smal över höfterna.

Han mottog mig mycket nådigt, och ett vänligare och tillgängligare väsen har jag aldrig sett. Han nedsteg så att säga på ett förekommande och mycket förbindligt sätt till dem, som icke vågade uppstiga till honom, emedan de avhöllos av skygg vördnad eller av anseende till sin ställning, och han bortlade då gentemot dem all den stolthet, man så allmänt tillskrivit honom.

Fabrice, en av dem som mest åtnjöto hans välvilja och förtrolighet, beredde honom genom sitt muntra och livliga lynne mången angenäm stund. Kungen hade själv ett glatt lynne. När Fabrice sade honom, att jag var en forskningsresande, svarade han leende:

»Jag har märkt, att resande begagna sig av poeternas privilegium och slå blå dunster i ögonen på en. Det har jag erfarit i fråga om tre män, som jag sände ut på en resa i Turkiet.[3] Den ene sade, att han sett Trojas ruiner, och beskrev dem mycket målande för mig. Men av de båda andra, som alldeles säkert voro i hans sällskap, erfor jag, när jag utfrågade dem var för

sig, att de aldrig varit i land och endast sett ruinerna på avstånd och från samma båt, på vilken de alla tre befunno sig.»

Fabrice, som visste, att den ene av dessa herrar ofta besökte mig i Konstantinopel och hade lånat några av mina manuskript, svarade, att han trodde sig veta, varifrån denne målare fått sina färger. Han sade det till konungen, som blev intresserad, och jag lånade honom det manuskript, som handlade om Troja. Sedan konungen själv kommit underfund med sveket, skämtade han helt muntert med plagiatorn, härnäst denne kom, och efter vad jag hörde tillgick det på ungefär följande sätt.

Konungen lät honom komma in i sitt rum och sade:

»Kom, jag skall visa er samma trojanska ruiner, som ni har sett.»

Och i det han samtidigt från sitt bord tog mitt manuskript, visade han honom det, och när han märkte hans rodnad och förvirring, tröstade han honom i samma ton, tilläggande:

»Det betyder ingenting. Ni har begagnat er av alla resenärers privilegium.»

Om emellertid konungen, som avskydde orättfärdighet och löftesbrott, hade vetat, att jag lånat mannen mitt manuskript endast på villkor att han icke skulle avskriva det eller låta någon annan avskriva det, vilket han med ed lovat mig, skulle han säkert givit honom en tillrättavisning, lika sträng som denna var nådig.

Ehuru Karl XII undvek det täcka könets sällskap, hade han intet emot att höra talas om sina officerares kärleksäventyr. Det roade honom tvärtom mycket, såsom man kunde se av hans ansiktsuttryck och förstå av hans tal och det fina sätt, varpå han skämtade med dem därom.

Fabrice berättade med sin vanliga glättighet för honom om två officerares resa med en holländsk dam till byn Belgrad, hennes utklädning till svensk amazon och den önskan hon uttryckt att i denna kostym få träda fram för hans majestät, liksom en annan historiskt bekant kvinna fordom kommit till Alexander.[4] Han tillade, att de svenska officerarna väl skulle kunna, i händelse av behov, av dylika amazoner uppsätta en liten här till hans tjänst.

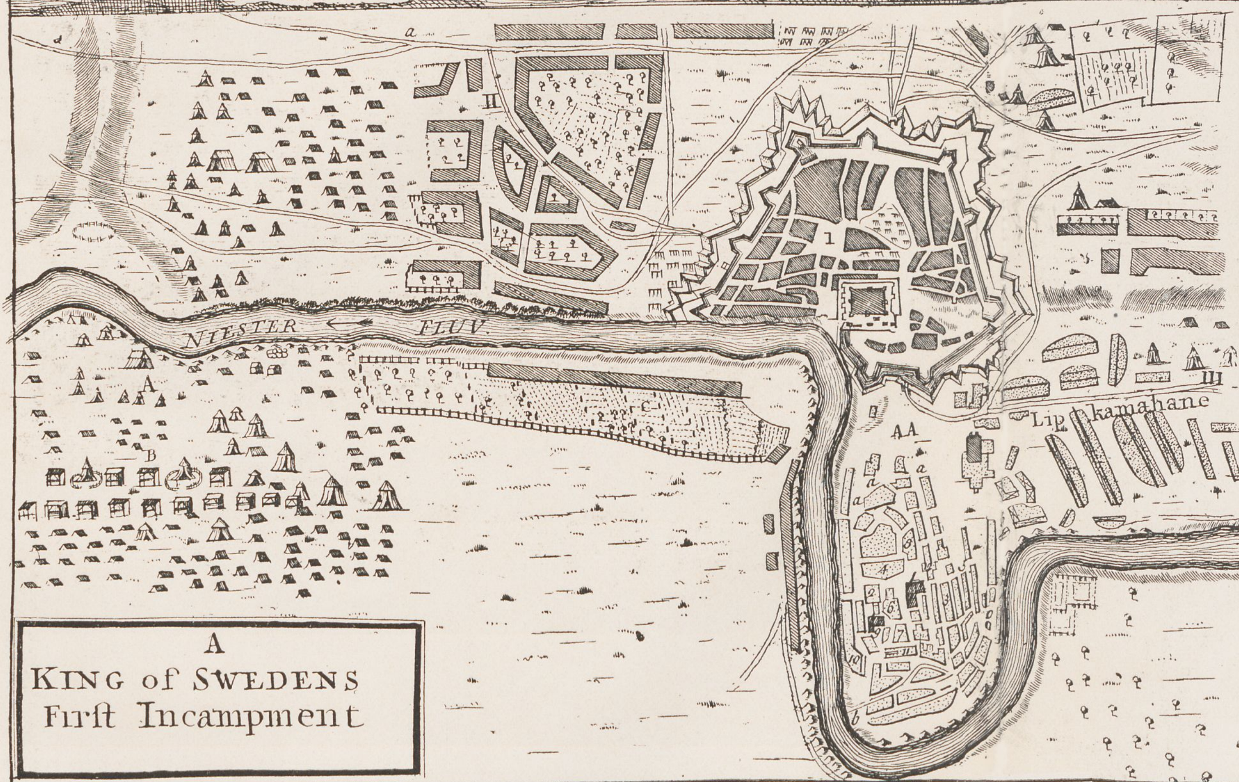
Konungen skrattade hjärtligt åt detta skämt, och eftersom han hört talas om herr de Ferriols sjukdom[5] och huru underrättelse därom avsänts till Frankrike ävensom om den fara, storherren hade löpt att bliva avsatt i denna lilla by, svarade han med sin vanliga livlighet:

»Det där Belgrad är ett besynnerligt ställe. Storherren har där hållit på att mista sin tron, herr de Ferriol har mist förnuftet, och den där damen har av allt att döma icke vunnit mycken ära där.»[6]

Sedan samtalet fortgått en stund på detta sätt, meddelade man konungen, att middagen var färdig, varpå han begav sig till en sal i sitt palats, om man så kan kalla det tält han bebodde. Middagen serverades, så snart konungen inträdde, och sedan en präst läst bordsbönen, satte han sig till bords med generalerna Sparre, Hård, Dahldorff och några andra förnämliga officerare.[7] Konungen sade icke ett ord under middagen. Han åt fort, med god matlust och utan all ceremoni. Än tog han själv med ena handen ett stycke kött, som låg uppskuret på ett fat, än lösryckte han med den andra en vinge eller ett lår från den oskurna fågeln.

Konungen tömde två gånger en stor silverbägare full med vatten, som hans kammarherre Clysendorff hällde i åt honom.[8] Vatten var det enda han drack, och han har aldrig velat dricka vin eller någon stark dryck, sedan han lämnade Stockholm. Enligt vad man försäkrat mig, var det blott med största svårighet, man lyckades få honom att i Polen förtära dricka, då intet gott vatten stod att uppbringa. Man har aldrig hört honom klaga över att något varit illa tillagat eller smakat mindre väl, ej heller berömde han någonsin någon rätt annat än genom att taga för sig av den. Han satt aldrig mer än en halvtimme till bords: de som åto långsammast och bara voro halvmätta gingo till Grothusen, som hade öppet bord, rikligt försett med de läckraste rätter landet kunde åstadkomma. Jag åt middag där med Fabrice, och snart kom konungen enligt sin vana och tittade in genom fönsterna. Man sade mig, att man ingenting skulle låtsas om, ty märkte han, att man sett honom, avlägsnade han sig genast

KARL XII:S FÖRSTA OCH ANDRA LÄGER I BENDER.

Denna andra måltid för dem som ätit med honom roade honom mycket, och han skämtade stundom sedan med sina herrar öfver deras vällevnad.

Ungefär klockan half fyra red konungen ut på en promenad. Fabrice, som kände till hans vana, hade låtit sadla hästar åt sig själv och mig, så att vi skulle kunna åtfölja honom. Han slöt sig snart till konungen, som höll honom kvar vid sin sida, ibland fattande honom i armen, såsom han gjorde med dem han gärna språkade förtroligt med (se plansch V). Jag kom efter med några officerare, och vi redo på så långt avstånd, att vi icke kunde höra, vad de sade. Så gjorde även alla de andra officerarna utom överste Grothusen, som efter en stund red fram till dem och på vilken konungen stödde sin arm.

Ville man följa med honom på hans ritter, fick man vara rask i vändningarna och noga giva akt på honom, ty han sade aldrig till någon och red ofta långa sträckor ensam med ett par drabanter, som sett honom gå till stallet och själv taga en av de hästar, som där alltid stodo sadlade för hans räkning, liksom han själv alltid hade stövlar och sporrar och var färdig att stiga till häst. Jag har aldrig sett någon taga sig bättre ut till häst än han. Än galopperade vi, än redo vi i sträckt trav efter vår höge vägvisares förebild. Det hände ofta, att kungen lät sitt sällskap rida 40 till 50 franska mil och ännu mer[9] och det i trakter, där det varken fanns några hus eller något att äta och dricka, och att han sedan hade roligt åt att höra somliga klaga över hunger och törst, som han kunde bättre uthärda än någon av sina följeslagare.

Vi återkommo vid åttatiden till Bender, och överste Grothusen bjöd Fabrice och mig på kvällsvard. Han undfägnade oss som vanligt, d. v. s. överdådigt. Vad konungen beträffar, åt han icke sin kvällsvard förrän klockan nio och lika fort som han ätit middag. Sedan han därefter promenerat till klockan tolv, gick han och lade sig.

Hans säng var lika enkel som hans dräkt. Ja, han låg för det mesta på litet utbredd halm på marken, utan lakan och utan annan betäckning än en blå kappa, i synnerhet när han var i

fält. Den säng han hade i Bender var varken bättre eller vackrare än en vanlig betjänts. Han ville, att madrassen skulle vara mycket hård, och han sov alltid utan nattmössa. Då man ville övertala honom att begagna en sådan åtminstone på vintern, svarade han:

»Jag glömde min nattmössa i Stockholm liksom även min peruk, min nattrock, mina skor och mina tofflor.[10] Jag vill inte begagna mig av all den där vekliga attiraljen, förrän jag kommer dit hem igen.»

Han höll faktiskt ord, såsom jag längre fram skall omtala. För övrigt valde han alltid åt sig det sämsta och fulaste rummet i de hus, där han bodde.

Vad angår hans vanliga sysselsättningar, delades de i synnerhet mellan de övningar, han lät sin handfull män utföra, och den motion han tog till häst. Dessutom roade han sig ibland med att läsa några böcker, bland andra Curtius,[11] som var hans älsklingsförfattare, och ibland ritade han själv på papper planer till fältslag och befästningar, andra gånger underskrev han handlingar och depescher på sitt kansli, dit han för detta ändamål själv begav sig. Slutligen roade han sig stundom med att spela ett slags schackspel med sina ministrar och officerare och i synnerhet med sin gunstling. Det var för övrigt Fabrice, som hade vänligheten göra mig bekant med alla hans vänner, vilka städse mottogo mig på det artigaste. — — —

II.

(*Orig. II: 2.*)

Resa till Prut. Sammandrabbning mellan de turkiska och ryska härarna. Fred ingås mellan tsaren och visiren på denna flods stränder. Konungen av Sverige gör visiren förebråelser. Missämjligheter dem emellan m. m.

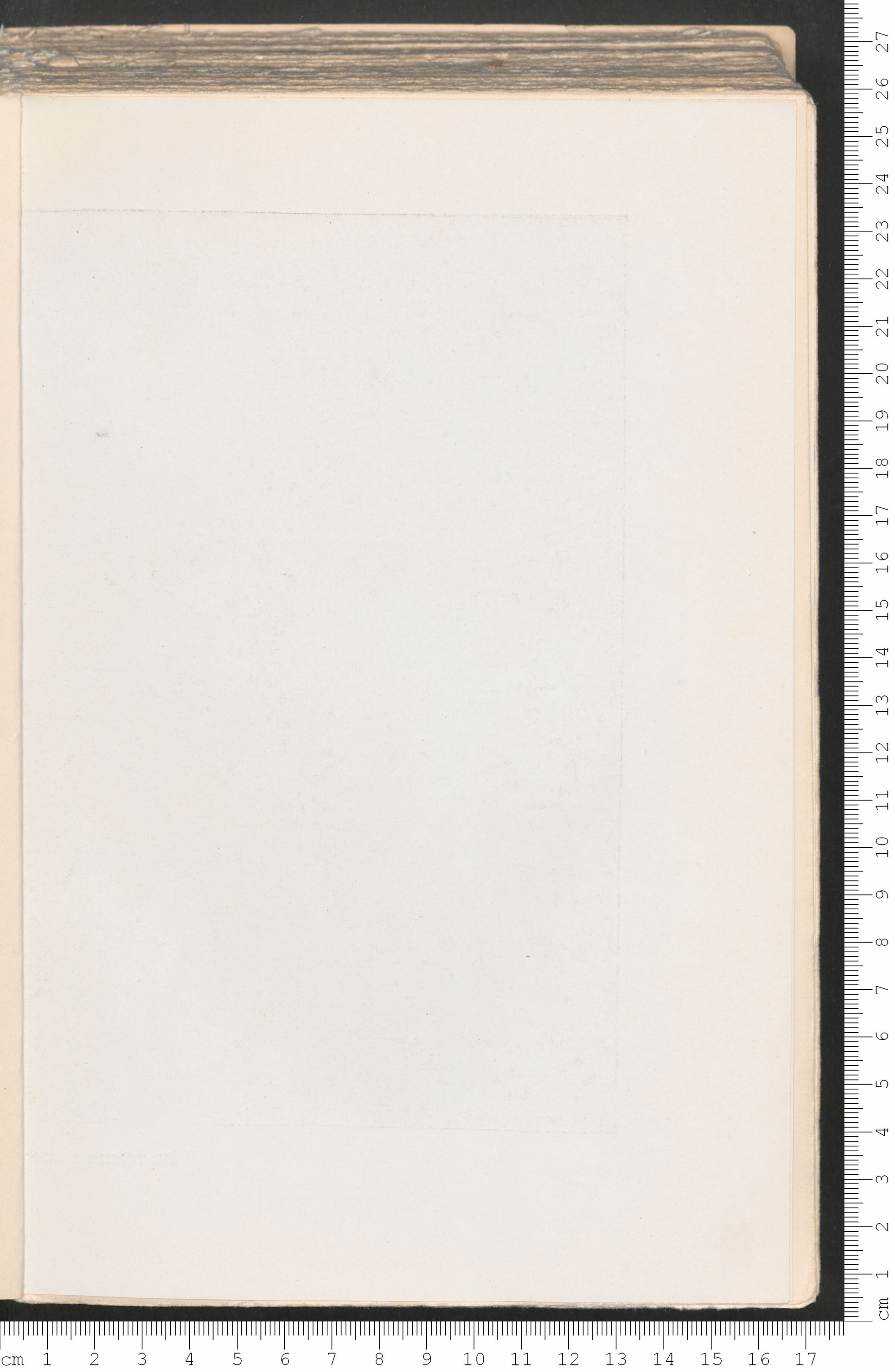
En när alla underrättelser gåvo vid handen, att de båda arméerna närmade sig varandra, hyste man intet tvivel om, att de komme att sammandrabba. Visiren framryckte i långa dagsmarscher med sin här, som var lika utvilad som tsarens var uttröttad och försvagad av ansträngande marscher och brist på livsmedel. Den ryska hären kunde därför inte draga sig tillbaka nog fort, om den skulle önska göra det, och en sammanstötning syntes därför oundviklig. Jag var mycket intresserad av att bevittna denna händelse, som utan tvivel skulle bliva av stor betydelse.[12]

Jag lämnade Bender den 7 juli, och sedan jag funnit den väg den turkiska hären tagit, upphann jag densamma på södra stranden av Prut, dit den anlänt för blott några timmar sedan. Turkarna räknade, att den utgjordes av två hundra tusen man, vilket var den styrka man i Konstantinopel tillkännagivit att den skulle hava. Men den tycktes knappt utgöras av hundra femtio tusen man, av vilka därtill icke alla voro kombattanter, ty man får undantaga minst femtio tusen, varav en stor mängd tjänare, som visiren, paschorna m. fl. alltid hava i sin svit, ävensom marketentare och andra personer, som icke äro betalda för att slåss.

Visirens tält (n:r 1 på planen n:r II) var detsamma som jag

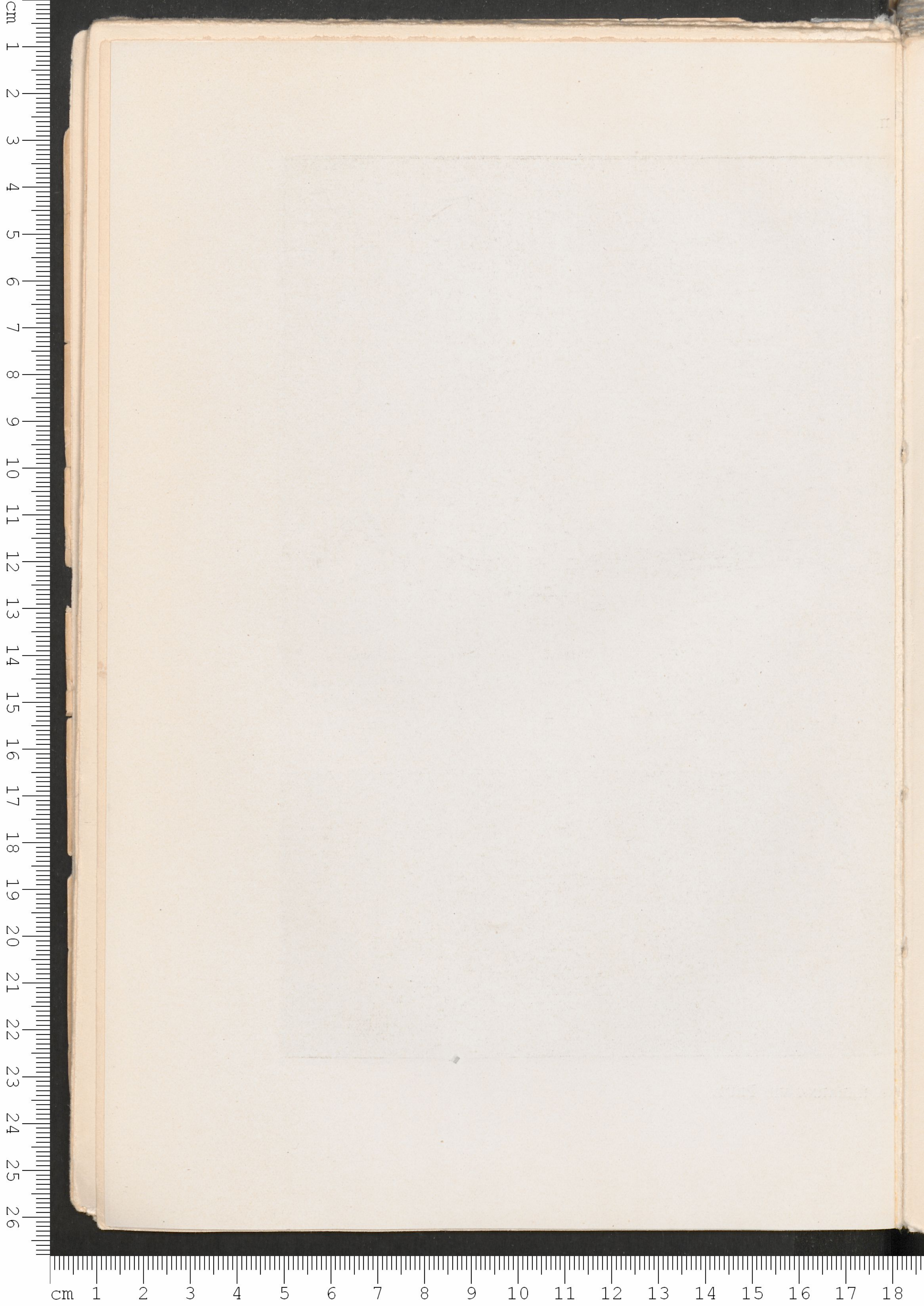
hade sett i Konstantinopel och Dahout-Pacha.[13] Paschorna och de andra befälhavarna, som slutit sig till armén, förstärkande den med sina trupper och ökande tältens antal, förhöjde även det vackra skådespelet, så att hären nu erbjöd en ojämförligt mycket storslagnare syn, och jag betraktade med mycket nöje den ståtliga tavlan. Det måste nämligen erkännas, att man inte kan se något vackrare än en stor, väl fördelad och väl utrustad här. Kanen var lägrad vid n:r 13 med sina seymens eller garden samt tatarer till ett antal av omkring trettio tusen man, hans kiahia-bey vid 16 och en myrsa vid 17, allt utvalda och väl sammansatta trupper.[14] De utgöra vanligen förtruppen, företaga rekognosceringar och användas för att genom skärmytslingar oroa fienden under hans marscher. Dessa tatarer hava till största delen tält och erhålla en del av förplägningen från Porten. De stanna alltid hos kanen och stå under hans direkta kommando, ty vad de andra beträffar erhålla de av honom varken vapen eller hästar, och den vinst de draga av kriget inskränker sig till bytet och de slavar de kunna taga; de måste för övrigt giva tiondedelen därav till kanen. Sådana voro dessa i flockar uppdelade tatarer, vilka redan vunnit åtskilliga segrar. De voro då i hack och häl efter moskoviterna, sedan de enligt sin vana simmat över floden med sina hästar. Som jag visste, att den turkiske officer, som jag sett som fånge i Venedig 1697 och återsett i Konstantinopel efter freden i Karlowitz,[15] då var pascha över Bosnien (Albanien) och i hären förde befälet över omkring 1,500 albaner, frågade jag, var hans tält var, och fann det snart vid n:r 11. Han mottog mig på det förbindligaste och erbjöd mig att bo i ett litet tält och äta vid hans bord, vilket jag gärna antog, ty jag var övertygad om att han bjöd mig av gott hjärta.

Dagen efter min ankomst visade sig general Janus med en avdelning av omkring åtta tusen man på den slätt, som på turkiska kallas Hoeste-Guesty och ligger mellan Pruts norra strand och en föga hög bergsträckning.[16] Han kom tydligen för att rekognoscera. Han tycktes vilja slå läger där, och vi trodde, att en annan avdelning, som vi sågo långt borta, var den moskovitiska hären och att tsaren hade för avsikt att hindra visiren att

De turkiska och ryska härarna vid Prut.

övergå floden. Därefter simmade omkring tio tusen tatarer enligt sin vana över för att förstärka de andra, som redan följde efter fienden och oroade honom under hans marscher genom att plundra hans tross. Å turkarnas sida arbetade man först med att slå broar för härens överförande och sökte förekomma fienden, och vid åttatiden på morgonen voro fyra broar färdiga. Men redan dessförinnan, i daggryningen, gick kanen åtföljd av sin kiahia-bey över den första, som blev färdig. Han hade förut befallt sina garden och andra tatarer att simma över, liksom de första gjort, och uppsöka den avdelning, som vi sett dagen förut, men som höll på att draga sig tillbaka i stället för att slå läger, såsom man hade trott, att den skulle göra. Dessa nya tatarer framryckte under anförande av kanen och hans kiahia-bey så hastigt, att de upphunno general Janus och angrepo honom med sådan framgång, att de dödade ett stort antal av hans ryttare och togo ännu flera tillfånga. Härunder voro andra tatarer i strid med den andra avdelningen, andra förföljde transporter eller oroade fienden med skärmytslingar och lyckades bortföra mycket av hans tross. En avdelning polacker fråntog honom å sin sida trettioåtta av hans pontoner, som bevakades av fyra hundra man, vilka de angrepo och slogo på flykten.[17]

Emellertid kunde kanen icke förhindra, att de båda detachementen förenade sig med härens huvudstyrka, och om han fick förstärkning från ena sidan av två paschor, som gått över på broarna, var och en i spetsen för en stor avdelning spahis,[18] försvagades han å den andra just genom sina tatarers framgång, ty de strövade omkring, delade i en mängd kårer utan sammanhållning. Moskoviterna lyckades visserligen icke under försvaret nedgöra något större antal, men de av tatarerna, som hade tagit byte och slavar, drogo sig utan ordning eller tillåtelse tillbaka med vad de kommit över (den enda vinst och vedergällning de kunde påräkna för sina vapenbragder) och begåvo sig till Akkerman och Budjak[19] för att där dela rovet och sätta det i säkerhet i sina eller sina vänners hem; det är en av olägenheterna med denna frivilliga och irreguliära milis.

Emellertid såg tsaren eller rättare general Sjeremetjev, under

vilken denne store furste gjorde sin första lärospån och tjänade med löjtnants rang, att hans trupper voro uttröttade av dessa skärmytslingar och försvagade av brist på livsmedel och att hästarna voro medtagna av brist på foder. Och i betraktande av att fienden var utvilad och tycktes reda sig till att kasta sig över honom med alla sina trupper, som ingenting saknade, tänkte han klokt på att trygga sitt återtåg, men han kunde icke företaga det utan mycken fara och nya förluster, som tillfogades honom av turkarna i förening med de tatarer, vilka ännu voro kvar hos kanen. De åstadkommo förvirring och luckor i hans led. Så snart några avlägsnade sig aldrig så litet, t. ex. för att tillbakaslå en spahiplutons anfall, kastade sig en avdelning tatarer över härens tross, fastän han hade satt den i säkerhet i härens mitt, och bortförde alltid delar av den.

För att avhjälpa dessa oordningar och förluster lät generalen sina ryttare sitta av och lät dem på axlarna bära spanska ryttare,[20] och då ej heller detta lyckades, omgav och inneslöt han hela den i fyrkant uppställda hären (se n:r 3) med en dubbel och sedermera tredubbel rad av sådana spanska ryttare. Detta gav i själva verket fienden mer att syssla med och gav honom mindre fördel, men hans fyrkants marsch hade blivit ännu långsammare. Då kanen märkte, att han dirigerade denna marsch mot en skog (betecknad med n:r 14) på tre till fyra mils avstånd från 3, och trodde, att han ämnade besätta den under natten, sände han till skogens bevakning en avdelning tatarer jämte tvåtusen lipkas och några hundra polacker.[21] Samtidigt lät han säga visiren, som övergått floden och slagit läger på slätten en kvarts mil från broarna, att han skulle sända efter honom janitschar-agan eller sin kiahia-bey[22] med en stor avdelning infanteri och en annan stor avdelning kavalleri på vänstra flanken för att innesluta fienden mellan dem och Prutfloden. Detta utfördes lyckligt för turkarna och olyckligt för moskoviterna. Dessa voro oerhört uttröttade både av värmen och hindren och de ständiga skärmytslingar, de haft att utstå från morgonen och till klockan elva eller tolv. Även besvärades de genom svärmar av tatarer, som började överösa dem med skurar av pilar från skogssidan, liksom

från n:r 8, där kanens tält uppslogs och där hans kiahia-bey fattat posto med rätt många tatarer. Moskoviterna kastade sig som förtvivlade i en sorts återvändsgränd, som Prut bildar med en av sina slingringar, såsom det är framställt på kartan. De förskansade sig där så snabbt och så gott de kunde genom att nedsticka sina spanska ryttare i jorden och ställa upp vagnar bakom dem. Sedan började de genom dessa provisoriska förskansningar giva eld på det turkiska kavalleriet, som hela tiden oroat dem med sina pilar och sin musköteld samt genom anfall med sabeln i hand. Till råga på olyckan dogo deras uthungrade hästar som flugor. De som ännu överlevde blevo tvungna att gnaga barken på pilar och andra träd, som växte längs Pruts strand. Männen voro icke mindre uthungrade, och det var (enligt några desertörers uppgift) nära fyra dagar, sedan officerarna ätit bröd, varav man kan förstå, i vilket tillstånd soldaterna skulle befinna sig.

Under det att detta tilldrog sig, framryckte huvudmassan av den ottomanska hären mot moskoviternas läger, och vid sextiden på aftonen stodo de endast på ett kanonhålls avstånd därifrån. Understödda av spahis, bildade janitscharerna en halvcirkel vid n:r 6, och då de sågo, att moskoviterna endast hade svaga, ovan jord anbragta förskansningar, ryckte de fram med sabeln i hand och under höga rop av Allah, Allah! som är stridsropet hos turkarna.

Som tatarerna hela tiden besköto dem med sina pilar, var anfallet mycket våldsamt, men motståndet var icke mindre kraftigt, enär angriparna blevo tillbakaslagna ända till tre gånger och minst lika illa tilltygade som de tilltygat fienden, ty de hade icke blivit understödda av ett tillräckligt antal spahis. Men nattens inbrott tvang janitscharerna att avvakta artilleriets ankomst nästa dag för att då förnya anfallet med ännu mera kraft, sade de. De uppkastade framför sig en förskansning, och så snart dagen brutit in, uppställde topigis tjugu fältstycken för att försvara denna förskansning.[23] Vid femtiden på morgonen anlände det medelgrova artilleriet, bestående av tvåhundra kanoner, till n:r 4, där visiren med topigi paschi, janitschar-agan och tre paschor slog läger i ett slags oval sänka, omgiven av vagnar,

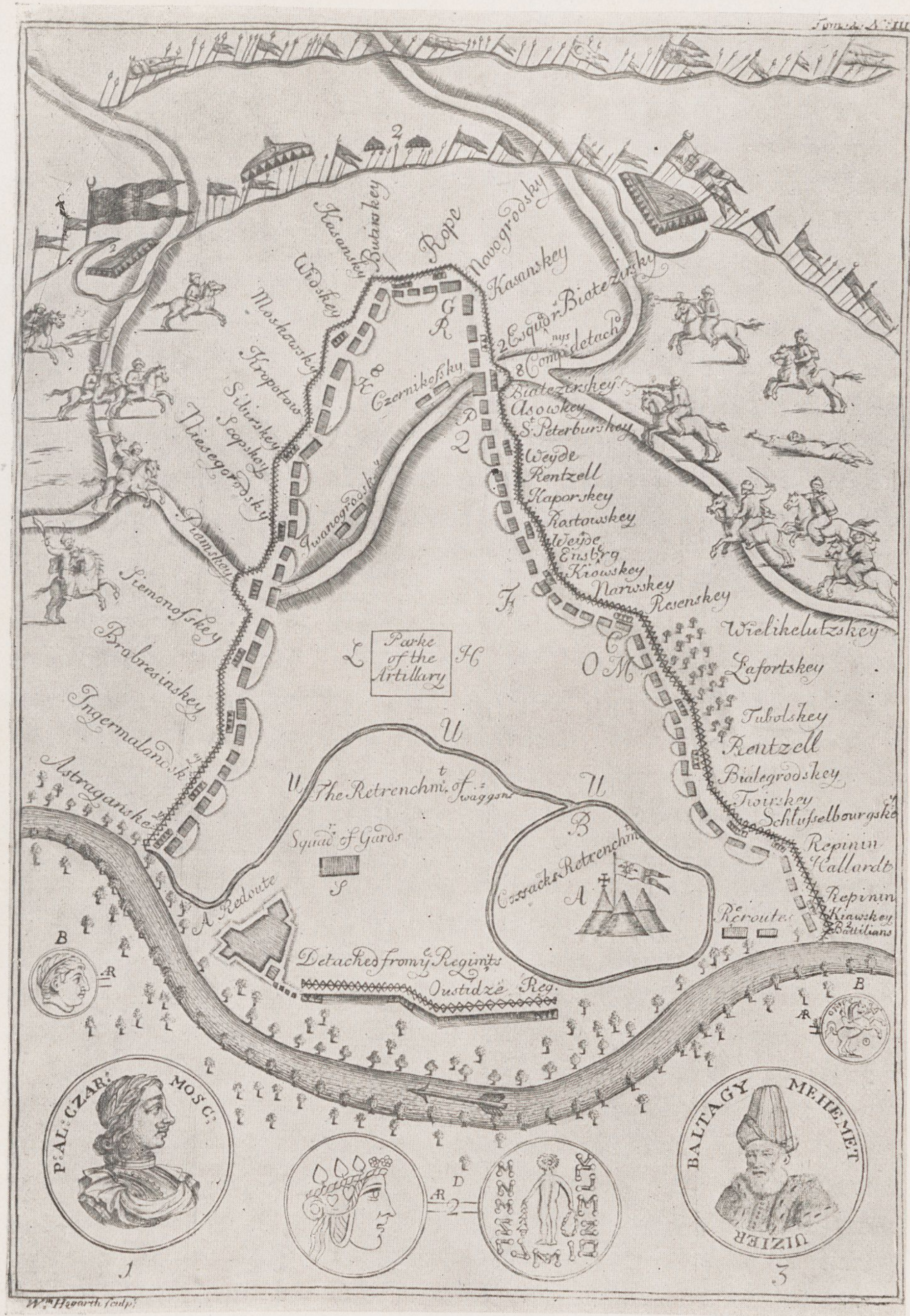
mellan vilka man placerade artilleriet, som började att spela vid halvsjutiden. Fienden besvarade elden. Då visiren hörde vinandet av några kulor, som han tyckte kommo hans tält alltför nära, och då han icke var van vid denna musik, lät han flytta tältet till n:r 5. De som icke beundrade hans mod, sade, att han förut helt naivt frågat, om man skulle hålla på och skjuta länge. Förlusterna voro emellertid ungefär lika på ömse sidor och uppgingo allt som allt icke till över fem hundra man, då det grova artilleriet framryckte så nära, att det utan kikare kunde ses från det moskovitiska lägret. Det var väl åtminstone tre hundra kanoner, av vilka de grövsta knappast kunde framsläpas av trettiosex stora bufflar, spända för var kanon. Janitscharerna och spahis sades endast invänta detta artilleris ankomst för att börja anfallet med förnyad styrka. Jag vet icke om deras förberedelser härtill och åsynen av dessa artilleripjäser skrämde moskoviterna, men de upphörde att skjuta och utsatte vita fanor på sina förskansningar. Min värd red till anfall med sina albaner, men från hans tält, som då stod vid n:r 15, såg jag en trumpetare och en officer komma ut från fiendens läger och gå rakt bort till visirens tält, dit de fingo begiva sig utan att någon hindrade dem. Sedan de återvänt till moskoviternas läger, kommo ytterligare två, och en liten stund efter deras ankomst till visiren tillkännagavs ett vapenstillestånd för turkarna genom ett trettiotal chiaous.[24]

De sista moskovitiska sändebuden hade icke väl återvänt till sitt läger, förrän vi sågo fem personer, bland dem baron Sjafirov, begiva sig till visirens tält.[25]

Janitscharerna och spahis visade icke det minsta missnöje med den fred, som de förmodade man höll på att sluta, eller över att de nu gingo miste om ett så gynnsamt tillfälle att strida och segra. Men utan tillåtelse och utan att avvakta fredsslutet buro de till det fientliga lägret, vad de ej behövde av sina livsmedel, som de sålde till moskoviterna, därvid givande dem det vänliga och fredliga namnet kardachles eller bröder.

Några svenskar, som blivit fångna vid Pultava och inträtt i tsarens här, drogo fördel av detta tillfälle för att desertera och berättade oss sedan, att då hans majestät tsaren sett den talrika,

N:o III.

Plan över tsarens läger.

utvilade turkiska hären, som var väl försedd med allting, medan hans egen här led brist, hade han plötsligt förefallit orolig och till och med sagt: »Nu har jag det lika illa ställt som bror Karl vid Pultava.» Tsaren hade därpå gått in i sitt tält (uppsatt vid A, på den plan över hans läger, som återgives på planschen n:r III och som ritats av en officer i hans tjänst) och tillsagt, att ingen fick komma in och tala med honom, ty han hade eller låtsade hava ett anfall av en krampartad sjukdom, varav han led. Under tiden hade hans generaler hållit krigsråd, och som det tycktes dem, att janitscharerna och spahis tvekade att ånyo gå till anfall med sabel i hand som dagen förut, synbarligen mindre modiga i dag, fattade man beslutet att göra ett utfall och angripa dem med uppbjudande av sina sista krafter hellre än att låta sig överväldigas av övermakten eller av hungern tvingas att giva sig på nåd och onåd; det anfördes, att om man icke vann en fullständig seger, kunde man åtminstone hoppas att bringa fienden i förvirring och draga fördel därav för sitt återtåg. Men kanslern Sjafirov hade invänt, att det var en förtvivlad åtgärd, som man borde spara såsom sista resursen, och han tillade, att hans mening var, att man borde av visiren begära ett vapenstillestånd för att överlägga om kapitulering, och denna mening vann bifall. Enär tsarinnan var den enda, som icke var bunden av tsarens förbud, bad man henne åtaga sig att föreslå honom det, vilket hon också gjorde både klokt och med god framgång, så att det finnes de som påstå, att den lyckliga utgången av denna åtgärd till den grad ökade tsarens tillgivenhet och aktning för henne, att han redan då lovade att låta kröna henne till kejsarinna över Stor-Ryssland, om hans stora planer kunde genomföras.[26] Det är också den titel hon numera bär och som ingen moskovitisk furstinna förr burit.

Några moskoviter, som jag sedan träffat, talade om detta på ett helt annat sätt och försäkrade, att tsaren hade visat ett mod och en fasthet, som höjt honom över motgången, att han fört ordet i krigsrådet, som till och med hållits i hans tält, och att han, efter att först hava delat generalernas mening, slutligen givit efter för baron Sjafirovs uppfattning såsom den som mest till-

talade tsarinnan, vilken hade varit närvarande vid krigsrådet. Huru därmed må vara, säkert är, att fred[27] slöts på mindre än sju timmar, trots general Poniatowskis bemödanden att i annan riktning påverka såväl visirens kiahia som visiren själv.[28]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Min värd, som hade återkommit till sitt tält, så snart tillkännagivande skett om vapenstilleståndet, och som med sorg såg janitscharerna forsla livsmedel till fienden utan att ens avvakta fredsslutet och utan att man vågade hindra dem därifrån, sade till mig på italienska, som han lärt sig i Venedig i sin fångenskap (han ville nämligen icke, att hans folk skulle förstå, vad han sade): »Skäms ni inte för vår räkning, då ni ser en så talrik och välförsedd här som vår visa så föga mod mot en annan, som är underlägsen till antalet och lider brist på allt?» Och han tillade, innan jag hann svara: »Jag skall säga er skälet. Vår härskare har, sedan han kom på tronen, på olika sätt bragt om livet över trettio tusen människor, som haft del i hans bror sultan Mustafas avsättning,[29] män som voro de bästa och erfarnaste officerare och soldater i det Ottomanska riket, blott emedan han fruktade, att de en dag kunde få lust att avsätta honom själv, och han har sålunda för att stärka sin makt och trygga sin besittning av tronen försvagat detta rike. I deras ställe har han tillsatt riktiga *poustes* (ett uttryck som turkarna begagna om oerfarna unga gossar, vilka de använda till skamliga ändamål). Vi äro glada», tillade han, »att vi bara ha att göra med moskoviter, ty om vi hade tyskar framför oss, vore vi förlorade, och Gud bevare oss för att få krig med dem!» Det sista krig, turkarna utkämpat mot dessa senare, slutade i själva verket så föga lyckligt för turkarna, att det kan betraktas som en uppfyllelse av denna paschas politiska profetia.[30]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Sedan fördraget blivit avslutat och undertecknat av bägge parterna, tillkännagavs freden dagen därpå i daggryningen i hela den ottomanska hären genom tschiaous.[31] Moskoviterna läto vid trumpetfanfarer tillkännagiva den genom två sekreterare vid tsarens kansli, vilka tjänstgjorde som härolder. Kanslern Sjafirov och general Sjeremetjev kvarstannade som gisslan hos storvisiren,

som åt dem lät uppsätta två vackra tält. Han sände tsaren fyra tusen centner skorpor och några tusen centner färskt bröd, två tusen centner ris samt tusen oka kaffe, och man sände då Osman aga, visirens kiahia, till storherren med fredsfördraget och ett brev till hans höghet.[32]

Tre paschor, var och en med tusen ryttare, begåvo sig samma dag till tsaren, som ännu hade sitt läger vid A (plansch III), för att åtfölja honom och skydda honom för tatarerna, som icke upphörde att svärma omkring trots de turkiska tschiaous och de befallningar, som visiren tvang kanen, vilken för övrigt icke var belåten med denna fred, att giva dem.

Tidigt på morgonen den 12:e satte sig den moskovitiska hären i marsch med flygande fanor och klingande spel, så att, då även paschornas musik tillkom, denna avmarsch gjorde intryck av ett triumftåg. Men som flera tusen tatarer trots kanens och de tre paschornas befallningar började ansätta hären med häftiga skärmytslingar, lät general Sjeremetjev omgiva den med spanska ryttare, som han lät soldaterna bära, liksom man gjort för att begiva sig till det ställe man nu lämnade. Denna här bildade en verklig triangel med en pascha på var sida och en tredje i spetsen. Den kvarlämnade i sitt läger en stor mängd vagnar, ty det fanns inga hästar, som kunde draga dem. De tatarer, som stannade kvar, bemäktigade sig dessa, ävensom de hästar, som icke kunde följa med eller göra tjänst, emedan de knappast själva kunde släpa sig fram. De yngsta hästarna åto de upp, de andra återställde de genom att giva dem hö.

Jag tror icke, att förlusten i döda och fångar på båda sidorna uppgick till tio tusen, från det turkarna hade övergått broarna och till fredsslutet. Men den moskovitiska hären var nästan decimerad med hälften, både genom tatarernas skärmytslingar och genom de anfall, jag omnämnt, ävensom genom tröttheten och knappheten på livsmedel från dess inryckning i Moldau och tills den lämnade detta land så lyckligt som vi nyss hava sett. Emellertid hade herr Poniatowski låtit konungen av Sverige veta, att tsaren var till den grad bragt till det yttersta, att han efter all sannolikhet icke hade annat att göra än giva sig fången med hela sin

här och överlämna sig på nåd och onåd åt turkarna.[33] Konungen hade då genast stigit till häst och ankom till lägret samma dag nog tidigt för att se eftertruppen av tsarens här draga sig tillbaka såsom i triumf. Då hans majestät suttit av vid generalens tält, erfor han med lätt begriplig överraskning orsaken till denna scenförändring.

Då visiren hörde talas om hans ankomst, sände han bud till honom och bjöd honom till sitt tält, medan man uppsatte ett åt honom. Hans majestät lovade komma, men han begav sig dit mindre för att han var bjuden än för att göra visiren de förebråelser, han ansåg honom hava förtjänat. Konungen frågade honom bland annat, om han någonsin skulle kunna försvara, vad han nyss gjort. Visiren svarade, »att han hade makt att börja krig eller sluta fred och att han hade utverkat mer av tsaren, än storherren någonsin gjort anspråk på». Varpå hans svenska majestät sade:

»Ni skulle haft er fiende i edra händer, om ni blott hade velat, och ni hade kunnat därav draga mycket flera fördelar än ni gjort, vilka de fördelar än äro, som ni säger er hava vunnit. Om jag ännu i denna stund hade tjugu tusen av edra bästa trupper jämte mina polacker, skulle jag hjälpa er att ta igen det försummade tillfället, som ni stå i begrepp att gå miste om och som väl aldrig skall återkomma så gynnsamt. Jag skulle taga tsaren tillfånga och sända honom i triumf till storherren, som kunde få behandla honom som han ville och åtminstone kvarhålla honom, tills fredsfördragets alla paragrafer gått i full verkställighet.»

Härtill svarade visiren:

»Gud befaller oss att förlåta den fiende, som ödmjukar sig inför oss och beder om nåd, såsom tsaren gjort. Han förbjuder oss att utan skäl återtaga den förlåtelse vi hava skänkt honom. Jag har gisslan och hans sigill till säkerhet för hans ord.»

Poniatowski, som märkte, att hans majestät, vars tolk han var, iakttog tystnad eller svarade endast med ett föraktfullt leende, tog nu till orda och sade:

»Konungen har ännu i dag i sin huvudstad i Sverige en fången rysk minister, som tsaren tillsände honom med de högtidligaste

försäkringar om okränkbar vänskap och om en uppriktig avsikt att med hans majestät vidmakthålla det bästa samförstånd i världen, allt under det tsaren var på marsch med över åttio tusen man för att överraska en av hans borgar på polska gränsen.[34] Men», tillade han, »det finns blott ett medel, som emellertid kräver skyndsamhet, och det är det som konungen föreslår eder, och man kan till och med utan att kränka fredsfördraget hejda tsaren med tjugu eller trettio tusen av edra bästa trupper samt polackerna, för vilka konungen skall sätta sig i spetsen. Därigenom skall han tvinga honom att sluta en hederlig fred med honom, såsom Porten givit hans majestät anledning hoppas.»

Visiren svarade:

»Utom att vår religion icke tillåter oss att föra krig eller sluta fred för kristnas skull, synes mig detta vara minst sagt en indirekt kränkning av fördraget.»

Då general Poniatowski tolkade detta svar, sade konungen med en axelryckning:

»Då jag har erbjudit mig att hejda tsaren och föra honom tillbaka hit som fånge, så är det icke för att bedja honom om fred. Det skulle jag icke göra, även om han vore segrare och stode utanför Stockholm.»

Visiren tog åter till orda och sade:

»Det finns en paragraf i fördraget, enligt vilken hans majestät kan färdas till och med genom tsarens länder med en så talrik eskort, som Porten finner för gott att bevilja, och sluta fred med honom, om hans majestät så önskar.»

Då såg konungen honom rakt i ansiktet med ett föraktfullt leende, men sade icke ett enda ord vidare. Poniatowski såg, att det ej var något vidare att göra, och förde samtalet på några svenska fångar, bland vilka voro två unga, från den moskovitiska hären rymda trumpetare, som övergått till turkarna.

Timmen för bönen, som kan uppskjutas endast om muhammedanen just då deltager i ett slag, hade nu kommit, och visiren drog sig utan att säga något tillbaka till en vrå av sitt tält för att förrätta den. Utan att vänta på honom steg konungen strax därefter till häst, och i stället för att begiva sig till det tält,

man uppsatt för hans räkning, tog han in hos Poniatowski, som bad honom äta litet; konungen hade nämligen icke förtärt något sedan sin avfärd från Bender. Sedan konungen därefter befallt honom att förklara för visiren, att han bestämt fordrade, att man skickade tillbaka fångarna till honom, eljes skulle han skriva till sultanen, steg han till häst för att återvända till Bender. Poniatowski gjorde vad som blivit honom befallt, och jag vet icke om han därvid använde alltför starka ordalag, men jag vet, att fångarna alls icke blevo lössläppta, utan beredde sig tillfälle att rymma, och att visiren, då han hörde, att generalen väl högröstat beskärmade sig över freden, lät säga honom, att hanfick lov antingen tiga eller gå sin väg, vilket senare han även ofördröjligen gjorde.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Jag stannade ytterligare till den 16:e hos min gode värd, som gav mig alla bevis på uppriktig vänskap och aktning, ja, gick ända därhän, att han uppmanade mig att omfatta hans religion, vilket hos turkarna är ett vänskapsbevis, som de aldrig giva andra än dem de älska och akta mest. Ty fastän koranen bjuder dem att tre gånger om dagen tillsäga sina slavar att byta om religion, säga de dock ingenting till dem, med mindre de anse dem för hederliga människor och, för att begagna mig av deras uttryckssätt, värda att räknas bland muselmännen eller de trogna. Ehuru de icke förvägra en kristen omskärelsen, om han beder därom, hava de ingenstädes några missionärer för att göra proselyter. Tvärtom giva de full frihet åt hjärtat och samvetet, över vilka de säga att Gud ensam är herre, och fördöma dem, som med våld av något slag tvinga andra, vore det också sina slavar, att bliva muhammedaner. Till sina uppmaningar lade han löftet om att hålla mig skadeslös för vad jag därigenom skulle kunna förlora i timligt avseende bland de kristna, och då jag vägrade och icke kunde underlåta att visa min motvilja, bad han mig om ursäkt och hoppades, att jag icke skulle taga illa upp: både hans samvete och den goda tanke, han hade om mig, hade tvingat honom därtill, sade han.

Som jag redan hade fattat mitt beslut att beresa Tatariet och fruktade att icke alltid hava kanen så i närheten, att jag

kunde få ett pass av honom, bad jag paschan, som var hans intime vän, att skaffa mig det. Han icke blott lovade mig det, utan förde mig till kanen, som hade sitt läger vid n:r 14. Vi blevo mycket väl mottagna i hans tält (se planen n:r II: A kanen, B paschan, D kanens livvakt). Jag stod, men han gjorde tecken åt mig, att jag skulle sätta mig på divanen, vilket jag gjorde (vid den plats, som är betecknad med c).

Efter att hava ordat litet i allmänhet om kriget och den fred, som nu avslutat det, men som icke tycktes vara honom i smaken, framförde paschan till kanen vad jag önskade av honom, och kanen svarade:

»Det skall ske.»

Han frågade mig sedan, när jag ämnade resa. Jag sade, att jag ännu icke hade bestämt tiden för min avresa, men att jag trodde, att jag skulle komma att resa i början av november, så att jag hade vintern framför mig och kunde draga fördel av frosten, i synnerhet sedan jag besett och befarit Krim och farit över den Kimriska Bosporen för att begiva mig in i det Noghaiska Tatariet, i enlighet med vad tatarerna från den trakten tillrått mig.[35] »Det är mycket bra», sade han och gav på samma gång befallning om att passet skulle utskrivas och postdateras två månader, d. v. s. dateras följande oktober månad. Enär han var mera intresserad av det kristna Europa än turkarna äro, som lägga an på att omgiva sig med en förnäm och djup okunnighet i detta avseende, och paschan dessutom till honom yttrat sig mycket fördelaktigt om mig, gjorde han mig åtskilliga frågor om det, och sedan vi kommit att tala om England, sade han, att han var förvånad, »att ett så litet land var så rikt och mäktigt, som det framgick av dess präktiga flotta, dess talrika arméer, alla dess vunna segrar och intagna fästningar, och att det icke tänkte på att förstora sig genom att behålla sina erövringar för egen räkning.» Jag svarade därtill, att ett lands utsträckning ingalunda var det som bidrog till dess rikedom och makt och att motsatsen till och med ofta inträffade, såsom fallet varit med Venedig, som fordom härskat över en stor del av Grekland, och Genua, som sträckt sina erövringar ända till Palus mæotis,[36] utan att det var

handeln och att England i övertygelsen härom idkade handel över hela världen och därigenom beredde sina undersåtars välstånd och överflöd; vad beträffar de erövringar, det gjorde, eller i vilka det hade så mycken del, lämnade det dem åt sina allierade, vilka behövde dem för att göra sig gällande gent emot Frankrike, som i många år hade oroat Europa genom sin lika lyckliga som underbara förstoring. Något som ökade hans förvåning var att höra, att denna makt, ehuru den i detta krig hade på sin sida Spanien och flera av Englands forna bundsförvanter, nästan ständigt rönte motgång. Jag svarade, att detta förbund av det skäl, som jag anfört, var snarare besvärligt än fördelaktigt för Frankrike och att Spanien var det en tung börda, liksom detta land fordom varit det för England, att Englands mål företrädesvis var att förhindra, att den ena makten uppslukade den andra, och att hålla Europa i rättvis jämvikt, men att enligt nu ingångna underrättelser drottning Annas nya råd för henne framställde fortsättandet av kriget, vilket hon dittills fört med en ovanlig framgång, såsom något mot denna jämvikt stridande, alltsedan genom kejsar Josefs död på kejsartronen uppsatts den prins, hon företagit sig att placera på Spaniens tron.[37] Jag sade också, att England för övrigt hade sina skepp, sin breda och djupa, alltid vattenfyllda grav mellan sig och Frankrike för att skydda sig mot överraskningar, ifall detta land eller någon annan makt fick lust att störa den fred, det alltid eftersträvade; men hände sig att de gjorde det eller råkade i tvist sins emellan, hindrade England dem med sina inhemska stridskrafter och utländska trupper, som det kunde skaffa sig i så stort antal genom de penningar, dess handel inbragte.

När vi samtalat en stund om dylika saker, var passet färdigt, och vi drogo oss tillbaka. Kanen hade en fin och livlig intelligens, var vänlig och tillgänglig och såg ut att vara sextiotvå eller sextiotre år. Han hade ett något mörkhyat, runt och rynkigt ansikte, kort hals och den ena axeln litet högre än den andra samt var av medellängd, med ett ord, han liknade mycket figuren A på planschen II.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Poniatowski, som var missnöjd med visiren, därför att denne tillrättavisat honom för hans frispråkighet beträffande freden, och som icke kunnat utverka de svenska fångarnas frigivande, sade till mig, att han var besluten att återvända till Bender, och då han på samma gång frågade, om jag ville följa med honom dit, svarade jag honom, att jag var oförhindrad att antaga detta förslag och var redo att följa honom när som helst.[38] Han utsatte vår avresa till den 16:e, och sedan jag tackat den hederliga paschan för hans artighet och lovat åter besöka honom så ofta jag kunde, begav jag mig på utsatt dag till generalen, och vi anträdde resan.*

Sedan jag av vetgirighet frågat en bonde i den första lilla by, vi färdades igenom, om han icke hade några gamla koppar- eller silvermynt, svarade han mig, att en av hans grannar hade. Han följde mig till honom, och jag köpte två medaljer; det var det märkvärdigaste jag där fann. Vi anlände den 19:e till Bender och funno, att konungen flyttat sitt läger; jag skall strax säga av vad anledning.

Visiren hade icke fått besked av konungen av Sverige, om han ville avtåga och taga vägen genom Tyskland, men knappt var freden vid Prut sluten på sätt som jag berättat, förrän visiren bad herr Fleischmann, kejsarens sekreterare, som befann sig vid hans armé, att genast resa till Wien för att av regeringen begära fritt och hedersamt genomtåg för hans svenska majestät genom Tyskland. Han lämnade honom ett egenhändigt undertecknat brev till prins Eugen samt order om hästar och tain.[39]

Men liksom om Dnjestr velat gynna denne visirs avsikter genom att redan på förhand bortjaga konungen av Sverige från sina stränder, svämmade denna flod så häftigt över sina bräddar, att hans majestät knappast installerat sig i sitt lilla Carlopolis, förrän han såg sig tvingad av denna flods vatten att övergiva det.[40] Jag skall här omtala, vad jag vid min ankomst fick höra. Konungen, som aldrig oroades för något och alltid var den siste

* Poniatowski, som då hade titeln artillerigeneral, vilken han erhållit av konung Stanislaus, står numera lika väl hos konung August II av Polen, som han stod hos den förstnämnde.

att draga sig ur den största fara eller snarare låta sig ryckas ur den mot sin vilja, för att säga hur det verkligen var, stod redan i vatten till högt upp på stövelskaften, även i sin bostad. Han steg då till häst, för att vattnet icke skulle gå honom över huvudet, till den grad fruktansvärd var översvämningen.

Hans majestät slog läger på en höjd vid stranden av samma flod en kvarts mil därifrån, vid en liten av moldaviter och valacker bebodd by vid namn Varnitsa (plan VI).[41] Hans män följde hans exempel och togo in hos invånarna i byn. Konungen hade till storherren avsänt en utförlig redogörelse för visirens uppträdande vid Prut och beträffande fångarna,[42] och man hade i tre veckor med otålighet väntat vad verkan den skulle hava. Man fick då höra, att herr Fleischmann, som företagit en kurirfärd, återkommit till armén. Han medförde det svar från regeringen, »att framlidne kejsar Josef hade trott sig visa konungen en artighet genom att någon tid efter hans ankomst till Turkiet erbjuda honom ett så hedersamt genomtåg genom sina stater, som hans kejserliga majestät hade kunnat vänta av sina undersåtar, om han själv färdats fram;[43] att hans svenska majestät avslagit detta erbjudande på ett sätt som visat, att denna väg alls icke tilltalade honom eller var förenlig med hans avsikter; men att om han nu ändrat mening, skulle han finna, att regeringen var lika sinnad mot honom som hans kejserliga majestät varit och att detta genomtåg med alla de hedersbetygelser, som tillkommo hans värdighet, fortfarande var honom öppet.»

Visiren, som redan tämligen kände till konungens fasta vilja, fann icke lämpligt att börja med förslaget att taga vägen genom Tyskland, ty han var rädd att avskräcka honom. Men han skickade paschan från Saloniki att föreslå honom att återvända genom Polen med åtta tusen spahis, så framt det icke behagade hans majestät att taga vägen genom Tyskland, där han enligt avgivna försäkringar skulle bliva mottagen med alla hedersbetygelser; tilläggande, att han, viss om konungens samtycke, lät de nödvändiga vagnarna och spahis avgå till Bender. Konungen svarade på detta dubbla förslag, att han ingalunda ville hava en mindre talrik eskort, än den storherren först lovat honom, och att han icke hade något annat svar att giva visiren.[44]

Visiren, som blev stött av detta, föresatte sig att använda all sin auktoritet för att förmå konungen till avtåg till vad pris som helst, och han avsände strax en av sina agas till seraskieren i Bender med befallning att personligen begiva sig till hans majestät.[45] Han skulle ånyo för honom framlägga samma förslag och tillägga, att om konungen vidhölle sitt första beslut att endast med den talrika eskort, han i själva verket först begärt, men vilken, såsom han väl visste, aldrig blivit honom bestämt beviljad av storherren, färdas genom Polen och under denna förevändning ämnade stanna i Turkiet, skulle hans höghet icke blott finna sig kränkt därav, utan skulle till och med kunna vidtaga sådana åtgärder, att de bleve allt annat än gynnsamma för hans beslut. Konungen mottog stående i sin vanliga ställning seraskieren, som framförde denna hälsning, och han svarade på samma sätt som förut. Då seraskieren så skickligt som möjligt givit konungen del av visirens hotelser, svarade hans majestät, som aldrig tyckt om att låta sig föreskrivas något och som med sin naturliga klokhet genast förstod, att man ämnade bruka våld:

»Jaså, man tänker skrämma mig och tvinga mig? Jag är besluten att sätta våld mot våld. Säg visiren det!»

Konungen gav samtidigt befallning till några närvarande officerare att kalla soldaterna under vapen, och på ett ögonblick stodo två eller tre hundra soldater uppställda. Den häpne seraskieren sade högt, i det han drog sig tillbaka:

»Gud bevare oss från att komma i strid med våra vänner!»

Så snart visiren fått höra detta, lät han indraga den s. k. tain, som bestod av femhundra écus om dagen för konungens, kansliets och generalernas bord samt av ved, smör, olja, specerier och annat för köket, foder till hästarna samt dessutom vissa penningesummor, som för varje vecka voro anslagna till mera framstående polska och kosackiska herrar samt till underhåll av fem till sex tusen man av deras trupper ävensom av de svenska och polska soldaterna. Han trodde sig därigenom driva konungen till det yttersta, men han hade ännu icke äran att känna honom riktigt. I stället för att giva befallning om att spara på utgifterna, då så litet penningar funnos vid hans hov, befallde

konungen hovmarskalk von Düben[46] att hålla två extra bord för officerarna.

Emellertid hade visiren, som fått kunskap om de till storherren ingivna klagomålen mot honom, låtit spärra passagen över Donau för alla, som företogo sig att resa från den svenske konungens hov till Konstantinopel, och på hans befallning häktades till och med en betjänt hos mr Jefferyes,[47] Englands minister hos hans majestät, och sedan två fransmän och tre svenska officerare, som voro avsända dit med åtskilliga depescher. Hovmarskalk von Düben kunde snart icke längre skaffa penningar för att utföra konungens befallningar beträffande de båda borden och det ehuru Grothusen, konungens gunstling, så att säga »judaiserade» av alla krafter för att skaffa sådana såväl för sitt och konungens bord som för de båda andra, vilket han gjorde på ett mycket egendomligt och ytterst generöst sätt, ty han upplånade av judar, turkar och greker alla penningar, han kunde komma över, till en ränta av tjugo à trettio floriner per hundra i månaden. Düben, som visste, att Fabrice redan hade lämnat hovet penningeförsträckningar, omtalade för honom i vilken förlägenhet han befann sig, emedan de penningar, Grothusen skaffade på hårresande villkor, icke räckte. Fabrice lovade honom några tusen écus och sade, »att det var tråkigt, att vägen över Donau var spärrad och att han fruktade att snart vara utan själv, om han icke lyckades hitta på något hemligt medel att lura vakterna, så att han kunde skicka och låna i Konstantinopel.» Vi voro på supé hos kanslern von Müllern,[48] då han för oss omtalade denna förlägenhet, och jag sade, att jag tillräckligt kände Turkiets karta för att företaga resan. Tagande mig på orden, frågade kanslern, om han fick föreslå konungen att skicka mig. Jag svarade ja. Han lämnade oss därför omedelbart efter supén för att begiva sig till hans majestät, som innan han gick och lade sig lät utskriva och undertecknade mina depescher, vartill större delen av natten åtgick. Fabrice lade sig icke ens då de voro färdiga, utan skrev till och med flera enskilda brev i samma syfte. Så snart jag mottagit breven från hovet, bland vilka även var en oinskränkt fullmakt för mig att upplåna penningar, togo vi ur bladen i några böcker, som jag hade, och ditlade i stället dessa

brev ävensom hans enskilda samt klistrade över papper för att dölja dem för turkarna, ifall jag skulle bliva visiterad. Jag begav mig på väg den 8 september klockan tre på morgonen med Kilia[49] som mål, därifrån jag föresatte mig att färdas vattenvägen, som var snabbare än någon annan väg, om vinden blev gynnsam, ty i synnerhet då var det ingen brist på båtlägenheter till Konstantinopel. Kunde detta icke gå för sig, ämnade jag övergå Donau vid Ismail, en liten stad sex mil högre upp, vilken vi färdats igenom på vår resa från Konstantinopel till Bender, samt sedan fortsätta landvägen.

Jag anlände på aftonen till Kilia, som ligger tjugoåtta mil från Bender. Det är en ganska stor stad, nära Donaus mynning, åtta mil från dess utlopp i Svarta havet. Den har en talrik befolkning av turkar, judar, greker och några armenier. Den har ett stort gammalt slott utan garnison och i intet avseende anmärkningsvärt. Jag efterhörde vid min ankomst, hurudan vinden var och om det fanns någon båtlägenhet till Konstantinopel, som ligger omkring tvåhundra fyrtio sjömil därifrån. Det svarades mig, att det fanns två eller tre båtar och att de skulle gå dagen därpå, fastän vinden icke var fullt gynnsam. Jag uppsökte därpå den aga, som förde befälet där. Jag sade till honom, att enär jag slutat det jag hade att göra i Bender, återvände jag till Konstantinopel, där jag var villig att stå honom till tjänst. Han svarade först: »*Olmas*» (du kan inte). Han sade, att visiren hade utfärdat bestämt förbud att framsläppa någon, tillhörande den svenske konungens följe. Jag svarade, att jag icke var svensk, att jag icke hade något att göra med visirens och konungens tvister och att mina affärer, som krävde en snabb återresa, icke behövde lida därav.

»Visiren», sade jag, »har icke förbjudit att iakttaga Englands överenskommelser med Porten, enligt vilka jag såsom engelsk undersåte äger rätt att gå och komma överallt i det ottomanska riket utan att bliva trakasserad eller fördröjd, och denna turkiska ferman[50] (som jag samtidigt drog upp ur min ficka och räckte honom) bekräftar detta.»

»Den är för gammal», sade han, efter att hava tittat på dateringen.

4—163226. *Seigneur de la Motraye's resor.*

Jag svarade, att överenskommelserna icke kunde bliva för gamla och att, om han hindrade mig att begagna mig av de båtlägenheter, som nu funnos, kunde jag icke underlåta att hos storherren själv anföra klagomål över att överenskommelserna blivit kränkta. Han tog då på sig en stursk min och sade, att visirens befallning var icke blott att häkta alla, som ämnade från konungen av Sverige begiva sig till Konstantinopel, utan även att beslagtaga de brev, som de befunnos medföra. Härtill svarade jag, att han blott behövde skicka någon att genomsöka mina kläder och visitera mig, vilket han gjorde. Hans kiahia följde med mig till en grek, hos vilken jag tagit in. Jag öppnade min kappsäck och tillsade honom att söka. Som jag visste, att presenter i hög grad inverka på turkarna, förärade jag honom en liten kikare för hans egen räkning och en annan större och vackrare för agan (jag hade dem i min kappsäck). Därefter sökte han på ett sätt, som visade, att han icke ville finna. Han icke ens rörde vid de böcker, i vilka mina depescher lågo. Då jag sade honom, att jag var besluten att begiva mig till hären och av visiren själv, i vars omgivning jag hade goda vänner, som jag nämnde vid namn, begära tillstånd att passera, om hans herre fortfarande förvägrade mig det, lovade han att göra vad han kunde för att bespara mig detta dröjsmål och besvär, och han höll ord. Han återkom kort därefter för att säga mig, att utsikterna voro goda, och bjöd mig att morgonen därpå intaga kaffe hos hans herre. Härtill sade jag icke nej, och sedan jag dagen därpå först begivit mig till denne kiahia, lät han mig förstå, att han förmått agan att låta mig passera, och tillade, att han i mitt rum lagt märke till ett par mycket vackra västerländska pistoler och att agan hade beställt sådana från Kilia, men icke kunnat få några. Han frågade mig, om jag icke skulle vilja avyttra dem, eftersom jag kunde få andra i Konstantinopel. Jag förstod hans tankegång, och lämnande min *mahul** till en tjänare, tillsade jag honom att gå efter dem i min bostad. Han gjorde det, och så snart han kommit tillbaka med

* Mahul, turkisk ring, prydd med en granat eller annan sten, på vilken ägarens namn vanligen är inristat på turkiska. Den användes som signetring, och man medsänder den såsom fullmakt, då ett bud skall avhämta något.

dem, gingo vi in till agan, som jag bad hålla tillgodo med dem. Det gjorde han också och mottog mig mycket artigt. Han sade mig, att jag föreföll honom hava ärliga avsikter och att han ville låta mig passera, om jag gav mitt ord på att jag återvände endast för mina egna angelägenheters skull. Jag tackade honom och tillade, att jag skulle söka visa honom min tacksamhet på annat sätt, och vi skildes som goda vänner efter att hava druckit kaffet, som han lät åtföljas av en liten broderad näsduk. Två timmar senare steg jag ombord på en turkisk tchaik,[51] som samma dag seglade ned till Donaus mynning. Vi gingo där till ankars och seglade följande dag vidare med den bästa tänkbara vind. Men mot aftonen tilltog denna vind och övergick till en våldsam storm, då vi redan voro långt ute på öppna havet. Matroserna tycktes mycket oroliga att döma av den skyndsamhet, varmed de beslogo seglen, och de tunga suckar de därvid drogo i stället för att skrika, som grekerna göra. De lämnade endast ett segel uppe, nämligen focken. Då jag märkte deras rådlöshet, ehuru den icke tog sig några högljudda uttryck, sade jag till reis (kaptenen), att jag var tillräckligt förtrogen med sjöfart för att förutse, att om vi fortfarande fingo hava lika stark förlig vind, skulle vi dagen därpå klockan tolv vara framme vid inloppet till Konstantinopels sund, dit vi måste styra med undvikande av land. Han svarade mig: »*Ichalla!*» (Om det behagar Gud!) De andras fruktan förmådde dem emellertid att utlova en *korban* (ett offer, som består av några får, vilka man slaktar för de fattigas räkning), i händelse vi skulle komma lyckligt i hamn. Vi voro också verkligen framemot middagstiden på ett kanonskotts avstånd från den s. k. Pompeji kolonn.[52] Vinden hade då minskat litet i styrka, och strax på morgonen stillnade det så mycket, att tchaiken hade svårt att taga sig in i sundet före nattens inbrott.

Jag betalade här min kapten och tog en båt för att komma fortare till Konstantinopel, än jag till följd av vindstillan kunde komma med denna tchaik. Matroserna, som höllo på att samla ihop penningar till sin korban, frågade nu, om jag icke ville bidraga till den, men jag svarade, att jag icke hade gjort något löfte, emedan jag icke hyst någon fruktan, och att jag därför

icke hade något att göra med deras korban. Jag gav dem emellertid litet till kaffe, sade jag.

Jag gick strax till det svenska sändebudet, överste Funck, men träffade endast herr Perman, legationssekreteraren, som sade mig, att en kapigi bachi och några tchiaous från Porten för några veckor sedan kommit och tillsagt gesanten, att han måste begiva sig till visiren, och att de till och med nödgat honom genast avresa.[53] Han var förvånad över att vi icke hört något därom i Bender. Jag anförde såsom skäl därtill, att brevväxlingen genom visirens förbud blivit avbruten, och lämnade honom mina depescher jämte hans majestäts fullmakt, som bemyndigade innehavaren att av köpmännen upplåna de och de summorna på sådana villkor han kunde erhålla. Men huru vi än bemödade oss under flera dagar, både han och jag, gående från köpman till köpman, var det endast den engelska nationens skattmästare, mr Thomas Cooke,[54] till vilken jag haft med mig ett brev från Fabrice, som ville förskjuta konungen penningar. Han anskaffade på mindre än tre dagar trettio tusen écus, och sedan vi växlat dessa penningar i guld, fördelade vi denna summa i två lädersäckar, som vi bundo tillsammans för att lägga dem på en häst. Jag avreste försedd med ett pass från Porten, som jag bett mr Sutton[55] begära för min räkning, och åtföljd av en janitschar och en god vän till mig, som var köpman, begav jag mig på väg. Innan vi kommo till Donau, mötte vi hären, som nu återvände till Adrianopel. Janitscharagan lät hejda mig för att utforska, vem jag var och vart jag skulle. Jag svarade, att jag var engelsk undersåte och på väg till en engelsk minister i Bender, dit den engelske ambassadören skickade mig. Janitscharen, som ingenting visste om motsatsen, svor på att vad jag sade var sant, varpå han lät oss fortsätta vår resa. Då vi kommit till Kauschani, en liten stad, varom jag redan talat, belägen tre till fyra mil från Bender, och blott funno en häst till reds i stället för de fyra jag behövde och på vilka vi blevo tillsagda att vänta två till tre timmar, sände jag en betjänt, som jag hade med mig, med ett brev till Fabrice för att låta honom veta var jag fanns och vad jag hade med mig. Han meddelade detta genast till hans majestät, som skrattande utnämnde mig till »mycket

utomordentligt sändebud» och sade, att man måste fara mig till mötes och mottaga mig såsom ett sådant. Jag var i själva verket ett slags sändebud, som ovanligt nog och mycket lägligt kom tillbaka med mina trettio tusen écus, ty vid hovet rådde stor brist på penningar. Herrarna Grothusen, von Düben, krigsrådet Feif[56] och Fabrice kommo mig till mötes en mil från Bender. Jag blev bjuden på en präktig supé hos den förstnämnde, ty det var natt, innan jag hade överlämnat vad jag medförde till denne gunstling, vilken var så att säga överste skattmästare. Hans majestät kom som vanligt och tittade på oss genom fönsterna till den sal, där vi sutto till bords och där man givit mig hedersplatsen.

Enär misshälligheterna mellan konungen och visiren tilltagit under min resa, hade den senare låtit gripa en grek, som var tolk hos hans majestät och hade skrivit de till sultanen ingivna klagomålen mot honom, och hade låtit i en vagn föra honom belagd med fotbojor till Otjakow, där han var i fängelse.[57] Visiren hade dessutom velat framtvinga en överenskommelse mellan den svenske gesanten Funck, som han hade i lägret, och herr Sjafirov, till vilken han på visst sätt tvingat honom att gå för att förhandla om konungens färd genom Ryssland.[58] Men denne gesant hade förklarat för den ryske ministern, att han icke hade något att säga honom utan befallning från hans majestät, varpå visiren förständigat honom att begiva sig till Bender för att erhålla en sådan befallning. Han hade varit där, men konungen hade befallt honom att återvända och förklara, att han icke ville lämna tillåtelse att underhandla med Sjafirov, utan att han vidhöll sin fordran på en eskort av sextio tusen man, varom Porten ingivit honom förhoppning.

Den 11 oktober skrev konungen av Sverige följande brev till konung Stanislaus.[59]

Ers Majestät.

Sedan jag sist hade äran skriva till Ers Majestät, den 17 juni, har jag haft nöjet mottaga tre brev från Ers Majestät, av vilka det senaste, daterat den 11 augusti, ger vid handen, att Ers Majestät fortfarande oroar sig både över min hälsa och min vistelse i

detta fjärran land, medan fienderna hota att tränga in i Pommern.[60] Jag är Ers Majestät mycket förbunden för den trofasta vänskap, Ers Majestät hyser för mig, och försäkrar Ers Majestät, att jag å min sida aldrig skall underlåta att besvara densamma. Vad angår fiendernas planer mot Pommern, hoppas jag, att de icke skola tillfoga detta land någon skada, och att de åtgärder, som mina generaler under Ers Majestäts visa ledning hava vidtagit, skola komma deras stora planer på skam. De planer, tsaren hade tänkt bringa till utförande mot det ottomanska riket, hava stått honom dyrt, ty hans här har icke blott blivit i grund slagen, utan han själv har även blivit tvungen att på ett förödmjukande sätt bedja storvisiren om fred, ehuru visiren till följd av sin dumhet icke förstått begagna den stora fördel, som lyckan spelat honom i händerna. General Poniatowski har åtagit sig att underrätta Ers Majestät om alla med dessa båda händelser förknippade omständigheter, liksom om annat i samband med vår avresa etc., varför jag hänvisar till hans berättelse och försäkrar Ers Majestät, att ingen kan i högre grad än jag vara

Ers Majestäts uppriktige broder,
vän, granne och bundsförvant
Carolus.

Vid Bender den 11 oktober 1711.

Allt stod ungefär på samma sätt till den 12:e, då visiren, som närmade sig Adrianopel och själv rubbades i sitt beslut, då han fann konungen orubblig, började tala och bete sig annorlunda; ty då han såg, att hans åtgärder och hotelser icke haft någon verkan, tillgrep han inställsamhet, lät genast frigiva den grekiske tolken och skrev till hans majestät ett brev, i vilket han erbjöd sina tjänster; dessutom befallde han, att konungen skulle återfå sin tain. Men konungen vägrade, sägande, »att han endast skulle ånyo taga emot den av storherren själv eller av en annan visir, som hyste vänligare avsikter än han».

Då visiren först i slutet av oktober anlänt till Adrianopel, sände storherren honom en sabel,[61] vars fäste och slida voro besatta med mycket dyrbara stenar, samt en befallning, som tycktes vara

en artig inbjudning att komma till Konstantinopel. Men som denne visir hade i det brev, som Osman aga framburit till hans höghet jämte fredsfördraget, lovat att själv till honom överlämna nycklarna till Asov,* dit han sänt en viss Ali pascha i egenskap av guvernör, och detta efter åtta till tio veckor enligt tsarens löfte, förklarade han, att han ville hålla sitt löfte, om också icke vad tiden beträffade, så åtminstone vad själva saken angick. Men han befann sig i en brydsam belägenhet. Han frågade jämt och samt de såsom gisslan överlämnade, när Asovs nycklar skulle komma, och då han icke fann deras svar tillfredsställande, hotade han dem. Emellertid väntade han dem i varje ögonblick enligt deras ord, och han stannade ännu någon tid i Adrianopel. Men emedan storherren fick för sig, att tsaren gäckades med Höga Porten, kanske även misstänkte annat, lät han denna stads bostangi-pachi fråntaga visiren Baltadgi Mehemet pascha rikssigillet[63] och överlämna det till janitschar-agan Jussuf pascha, vilket skedde den 9 november.** Sedan denne blivit beklädd med en visirs makt, upplöste han hären och sände den i vinterkvarter, varefter han begav sig till Konstantinopel.

Den avsatte visiren sändes till Lemnos utan att storherren lät fråntaga honom något av hans ägodelar, efter vad man sade, emedan han icke var rik. Men Osman aga, som varit hans kiahia, gick ett helt annat öde till mötes. Han blev fråntagen allt vad han ägde och därefter halshuggen, emedan han påstods hava underhållit brevväxling med den beryktade Ali pascha, som var förvisad till Mytilene,[65] och i samförstånd med honom eller på hans råd till sin herre skrivit brev, i vilka han för honom framhöll, »att enär Asovs nycklar icke kommo och ej heller underrättelser om Taganrogs rasering, borde han begiva sig till hären och avsätta sultanen, som var van att avliva sina trognaste undersåtar vid minsta misstanke och utan någon som helst hänsyn till

* Jag tror, att det är sed, åtminstone bland turkarna, att till storherren överlämna guldnycklarna till de fasta platser, som underkasta sig honom; så skedde ännu med Oran,[62] som morerna återtogo från spanjorerna.

** Jussuf pascha var född moskovit. Han hade blivit köpt som ung och uppfostrad i seraljen bland adgiamoglans,[64] varför folket kallade honom Yesir Jussuf pascha (slaven).

de tjänster de gjort; därpå hade han två autentiska exempel, det ena i Firari Hassan pascha,[66] vilken han förnämligast hade att tacka för tronen, liksom han jämväl stod i sådan förbindelse till många andra hederliga människor, som han avlivat, och det andra i Ali pascha, som blivit berövad allt och bannlyst till belöning för sina tjänster».

Vare därmed huru som helst, säkert är att en kapigi bachi gick att taga denne Ali paschas huvud på samma gång som man halshögg Osman aga, som sades hava blivit genom uppsnappade brev överbevisad om delaktighet i denna komplott. Deras huvuden kastades in i rådssalen, då storherren presiderade, samt blevo sedermera upptagna och uppsatta framför stora porten till seraljen, såsom det plägar ske med förrädares och konspiratörers.

Den nye visiren lät erbjuda tainen åt konungen av Sverige, vilken i tanke att visiren ämnade slå in på andra vägar än sin företrädare, mottog den och tillät sina män att göra detsamma.

Då emellertid de moskoviter, som utgjorde gisslan, hade för denne visir bedyrat, att Asov ofelbart skulle överlämnas till Ali pascha, som hans företrädare Baltadgi Mehemet hade ditsänt, hotade han dem med att sätta in dem i de Sju tornen, om så ej skedde.

Vid Porten gjordes intet varken för eller mot konungen. Man uppmanade honom nu ej längre varken att begiva sig bort eller att stanna. Flera av hans män byggde sig hus i Varnitsa, och överste Grothusen, som först hade börjat, föreslog konungen, som alltjämt bodde i ett tält, där han började lida av kölden, att flytta till ett av de färdigbyggda husen, men han vägrade. Grothusen bad honom då att åtminstone tillåta, att man byggde honom ett. Hans majestät samtyckte härtill och ville, att det skulle vara av sten, något i Bender mycket sällsynt. Grunden till detta hus lades i början av november 1711, då jag begav mig på en resa till Tatariet.

III.

(*Orig. II: 4.*)

Konungens av Sverige mellanhavanden med det ottomanska hovet. Han tages tillfånga.

Vi besökte den 4 januari 1713 bujuk imrehor och chiaous bachi,[67] vilka enligt vad man tyst förtrodde varandra hade i uppdrag att vaka över kanens och paschans åtgöranden, ty, tillade man, de voro i Adrianopel misstänkta för att stå på svenkarnas sida eller åtminstone vara alltför medgörliga mot dem. De mottogo oss mycket väl och bådo även Fabrice och Jefferyes, liksom de andra gjort, att söka förmå konungen att begiva sig bort i godo och med det snaraste. Jefferyes sade ingenting, men Fabrice svarade, att han redan försökt det, men att han trodde sig hava anledning frukta, att konungen börjat hysa en viss misstro och fått för sig, att man hade för avsikt att utlämna honom åt hans fiender, när man på detta sätt sökte påskynda hans avresa. När de hörde detta, förde de den ena handen till huvudet och den andra till skägget och svuro vid såväl det ena som det andra, att de voro redo att till konungen och till dem såsom utländska ministrar avgiva en skriftlig försäkran eller förklaring, som skulle undertecknas av dem och som de skulle låta kanen och paschan[68] underteckna, av innehåll att de, för den händelse hans majestät begåve sig på väg och enligt hans höghets avsikt såsom vän färdades genom Polen, ville anses och behandlas av

alla Portens och konungens av Sverige gemensamma vänner såsom trolösa och förrädare, värda allt förakt och straff, om de tilläte, att hans fiender krökte ett enda hår på hans huvud; och att de skulle till dem överlämna denna förklaring, så att de kunde offentliggöra den och utsända den till hela kristenheten och till alla mot konungen vänskapligt sinnade makter, som kunde hämnas honom. Härtill svarade Fabrice:

»Vi tvivla ingalunda på eder uppriktighet och edra avsikters redlighet, men det gäller att därom övertyga konungen, och det är på detta vi skola arbeta av alla våra krafter.»

Sedan vi utbytt ännu några ord om samma sak och druckit kaffe, drogo vi oss tillbaka. De båda herrarna underläto icke att framställa allt detta för hans majestät, som var sysselsatt med att i egen person arbeta på sina förskansningar. Konungen sade dem, att de kunde meddela turkarna, att han beredde sig på att mottaga dem. Han skämtade med dem och kallade dem frivilliga medlare, jämförande dem med Englands och Hollands ambassadörer, vilka utan fullmakt eller befallning eller tillåtelse från sina hov företagit sig, sade han, att åvägabringa och förnya freden mellan tsaren och Porten. Han lät dem med ett ord förstå, att de icke behövde göra sig besvär. Jag åtföljde dessa herrar till turkarna men icke till hans majestät. Vi återvände dagen därpå till de förra och började med kanen, hos vilken vi funno paschan.

Sedan herrarna sagt dem, att de ännu icke lyckats påverka hans majestät i den riktning de önskade och skingra den misstro, som bemäktigat sig honom, svarade kanen:

»Sägen snarare envishet, ty jag ser», tillade han med bekymrad uppsyn, »att man icke kommer någon vart med denna *demirbache* (järnskalle).»

Den mera hovsamme paschan tog till orda och sade till herrarna:

»Återvänden till konungen och framhållen för honom, att han åtminstone borde taga i betraktande, att om vi icke vore hans vänner i så hög grad, som vi äro det, och om vi hyst mindre tillit till hans ord, skulle vi icke hava lämnat honom de tolv hundra pungar,[69]

som han fått mot storherrens befallning och med risk för oss att minst bliva drivna i landsflykt, samt att vi förtjäna mera hänsyn än han visar oss och att vi vad angår de tusen pungar, han begär, skola laga så, att han icke behöver dem för sin resa, ävensom att vi skola tillhandahålla honom alla förnödenheter för densamma, ända tills han uppnår sina egna gränser.»

De tackade honom för dessa frikostiga försäkringar och lovade att framställa dem för konungen i de fördelaktigaste färger. Därefter besökte vi ytterligare bujuk imrehor och chiaous bachi, vilka befunnos hava samma tänkesätt som paschan. Herrarna fingo samma uppmaningar att använda allt sitt inflytande och de bästa skäl för att övertala konungen att göra som de önskade. De tackade dem med liknande försäkringar, och vi drogo oss tillbaka.

Jefferyes, som icke tyckt om konungens skämt om den roll av frivillig medlare, som han spelade, sade under vägen till Fabrice, att han väl ville, om det var möjligt, tjäna konungen utan dennes vetskap och mot hans vilja i hans mellanhavanden med turkarna, men att han trodde det icke tjänade något till att infinna sig hos konungen i egenskap av medlare, enär konungen visat sig ogilla den engelska och holländska medlingen i Konstantinopel, som förmodligen givit anledning till detta skämt, och att Fabrice, som stod på så förtrolig fot med konungen, sannolikt ensam skulle uppnå mera än de båda tillsammans.[70] Fabrice gick in på att göra ett försök och lämnade oss för att begiva sig till det svenska lägret, där konungen var sysselsatt med att anvisa sina män de poster de skulle intaga. Så snart konungen fick se honom, avlägsnade han sig litet från förskansningarna, liksom för att gå honom till mötes och tala enskilt med honom, vilket ingav honom en viss förhoppning om att Jefferyes haft rätt i sin förmodan. Han blev i själva verket mottagen som vanligt, d. v. s. på det allra nådigaste. Men i stället för att giva honom ett sådant svar, som han hoppats på och smickrat sig med att kunna erhålla, bad konungen honom skrattande att träda närmare och titta på förskansningarna kring hans lilla läger, barrikaderna vid hans hus och andra förberedelser, som han höll på att vidtaga,

sade han, för att mottaga kanen och paschan, samt att sedan gå och tala om för dem, hur han tyckte de voro. Han svarade hans majestät:

»Jag tycker de äro mycket bra, men man behöver icke underblåsa den eld, som redan brinner alltför starkt.»

»Å, var inte rädd! Allt skall gå bra», svarade konungen. »De befallningar, varom ni talat med mig, äro fingerade.»

Fabrice sökte förgäves försäkra honom om motsatsen. Han kunde icke bringa honom på andra tankar och drog sig tillbaka mycket missbelåten, och sedan han avlagt besök hos von Müllern, blev han det i än högre grad. Han gjorde kort därefter ännu ett sådant försök med konungen, men med lika liten framgång, så att då han såg att kanen, paschan och storherrens fullmäktige ämnade skrida till utförandet av sina befallningar, framhöll han för dem, att med det lynne, konungen hade, skulle han försvara sig till det yttersta med alla sina män, vilka alltid räknade för sin plikt och sin ära att göra som han och följa honom i de största faror; de måste därför taga i övervägande, om deras befallningar sträckte sig ända till det fruktansvärda blodbad, som otvivelaktigt skulle bliva följden av deras utförande. De förstodo härav, ävensom av de svar, konungen givit på alla deras förslag, böner och framställningar, och av de försvarsåtgärder och förskansningar, på vilka de kunde se honom själv arbeta, att det skulle kunna ske så; och befarande, att hans höghet skulle kunna såsom ett brott tillvita dem hans död, avsände de den 7:e var sin choadar till Adrianopel för att på förhand fritaga sig från allt ansvar för vad som komme att inträffa och erhålla nya befallningar.[71] När konungen genom Fabrice fick höra talas om detta, sade han, att om man sände till Adrianopel för att erhålla nya befallningar, så var det ett bevis på att de första voro fingerade. Fabrice gjorde honom nya föreställningar, men allt var förgäves. Konungen tycktes endast höra på det som rörde provianteringen.[72]

Enär konungen hade ådragit sig många skulder, läto kanen och paschan, vilka föreställde sig, att han måhända icke ville resa, förrän han betalat dem, föreslå konungen, att de skulle förmå

hans fordringsägare att giva sig till tåls, tills han återkommit hem och kunde ställa dem till freds. De tillade även, att enär de visste, att de hade dragit fördel av hans officerares nödställda belägenhet och förmått dem att skriva förbindelser på hundra écus, ehuru de icke fått mer än tredjedelen, skulle de förbinda sig att låta gäldenärer och fordringsägare på sin religions heliga böcker svära på hur mycket som lämnats och mottagits och att mera betalning icke skulle begäras, ty koranen förbjöde att utlåna penningar till ockerränta. Men konungen lät svara dem, att om någon av hans officerare hade erhållit endast 10 écus och skrivit skuldsedel på hundra, skulle han betala hundra.

Då allt förblev på samma sätt, intalade sig svenskarna och utspridde i lägret, att storherrens befallningar varit låtsade och att det som försiggick varit utslag av stämplingar av konung August och tsaren, som vunnit på sin sida den tatariska kanen och paschan, vilka förbundit sig att till dem utlämna konungen och hela hans följe, när de färdades genom Polen. Polackerna hade icke väl fått höra detta, förrän de under natten lämnade de förstäder, där de på kanens och paschans befallning bodde, för att begiva sig till den svenske konungen. Men de kunde icke göra det så oförmärkt, att icke janitscharerna och lipkas i kvarteret bemäktigade sig en del av deras män och hästar, i synnerhet de som tillhörde greve Tarlo, som vid detta tillfälle förlorade alla sina vackra cirkassiska och arabiska hästar, på vilka han satte högt värde, utom två eller tre, med vilka han räddat sig över till lägret.[73]

Under det att detta försiggick, lyckades av Fabrice och Grothusen väl betalade janitscharer att trots tatarernas vaksamhet under natten i hemlighet föra till lägret alla nödiga livsmedel. De betjänade sig därvid bland annat av följande list. De hade med på förhand betalade moldaubönder överenskommit, att dessa skulle lasta sina vagnar med bröd, vin och frukt i avlägsna byar och framemot aftonen komma för att sälja dessa varor, låtsande sig vara i okunnighet om kanens och paschans förbud, enär det var så långt från deras by till Varnitsa. De utförde detta enligt överenskommelsen, och tatarerna kastade sig först över vagnarna,

men svenskarna, med vilka de icke hade befallning att inlåta sig i strid, gjorde utfall mot dem och satte sig utan synnerlig möda eller fara i besittning av livsmedlen. Konungen själv satte sig i spetsen för en avdelning av sitt folk för att på detta sätt proviantera och föra de lastade vagnarna in i sitt läger. Det gick knappast någon dag, utan att han red ut på detta sätt, än för samma ändamål, än för att taga sin vanliga motion eller för sitt nöje, vilket blev ännu större vid åsynen av några tusen tatarer, som flydde för honom eller för honom öppnade en vida bredare passage, än han behövde för sin lilla skara. Den oförskräckte konungen, som älskade faran ju större den var, red en dag genom staden Bender, ehuru den var så att säga besatt av hans fiender, han som aldrig velat bo där eller ens sätta sin fot på dess gator, när han ännu stod på vänskapligaste fot med kanen och paschan.

Den 24:e blevo några av general Poniatowskis och överste Grothusens hästar, som anlänt från Konstantinopel, beslagtagna och konfiskerade av paschan.

Den 25:e på aftonen tog en liten avdelning svenskar från tatarerna en vagn med livsmedel, som några moldaviter anlänt med.

Den 29:e återkommo kanens och paschans båda choadarer från Adrianopel med underrättelse, att man i stora divanen, vid vilken storherren själv presiderat, hade beslutat, icke blott att de första befallningarna skulle verkställas, utan även att om man kunde gripa konungen av Sverige levande, man skulle sätta honom på en vagn och föra honom till Saloniki eller någon annan plats, som hans höghet behagade befalla; att om så hände, att man dödade honom, hans död icke skulle tillvitas någon muselman såsom ett brott, utan skulle vara ett straff för hans otacksamma upproriskhet mot kejsaren, hans välgörare; att muftin till och med genom en fetva medgivit, att han och hans män skulle få nedhuggas, om de framhärdade i att göra motstånd och försvara sig, och att en kapigi bachi medförde denna nya befallning eller den fullmakt, som bekräftade de första.[74]

En tatar vid namn Cepherza mirza gav greve Tarlo del av denna underrättelse. Han framförde den till konungen, som ingalunda lät sig bekomma. Fabrice, som samtidigt erfor den, begav

sig till konungen för att göra ett nytt övertalningsförsök, men det blev lika fåfängt som de föregående. Då kapigin några timmar därefter anlänt, sändes först en tatarisk myrsa och en turkisk aga till konungen för att giva honom del av den nya befallningen att använda vapenmakt mot honom, i händelse han framhärdade i sin vägran att genast avresa i godo, samt för att taga kännedom om hans sista vilja. Hans majestät gav dem intet annat svar än det han redan givit dem. Hans kaplaner, som sågo att fruktan för människor hade så föga rum i hans hjärta, att han tycktes vilja med en handfull män trotsa storherrens trupper och bekriga honom i hans eget land, samlades då omkring honom för att söka beveka honom genom fruktan för Gud. De besvuro honom att icke på detta sätt åt en fåfäng ståndaktighet offra den sista resten av Pultavaarmén och sin egen dyrbara person. De framhöllo för honom, att enär var och en var herre i sitt hus, beginge turkarna ingen orättvisa, om de tillsade främlingar, dem de härbärgerat och fött, att vända åter hem, eller ens om de tvingade dem därtill, ifall de vägrade; men att det från dessa främlingars sida vittnade om både orättvisa och till och med otacksamhet, som är en mycket stor synd, att strida mot sina välgörare för att mot deras vilja stanna hos dem.

Konungen, som icke tyckte om detta tal, avbröt dem och sade:

»Viljen I predika, så väljen en annan plats och andra åhörare: här är det fråga om att slåss.»[75]

Därmed vände han dem ryggen.

Polackerna lämnade för andra gången hans majestät och drogo sig tillbaka till staden, därifrån janitscharerna en stund därefter började tåga ut till ett antal av tre tusen, då och då ropande: Allah! Allah! Topigerna, som voro tvåhundra, kommo därefter marscherande med tolv små bronskanoner, två medelstora mörsare och tre ammunitionsvagnar. Därefter kommo kanen och paschan med bujuk-imrehor, chiaous-bachi och kapigibachi med deras följe. De tågade alla i god ordning genom Lip-kamahane,[76] där vi bodde, och begåvo sig alla fem till paschans tält (på planen över Varnitsa betecknad med A)

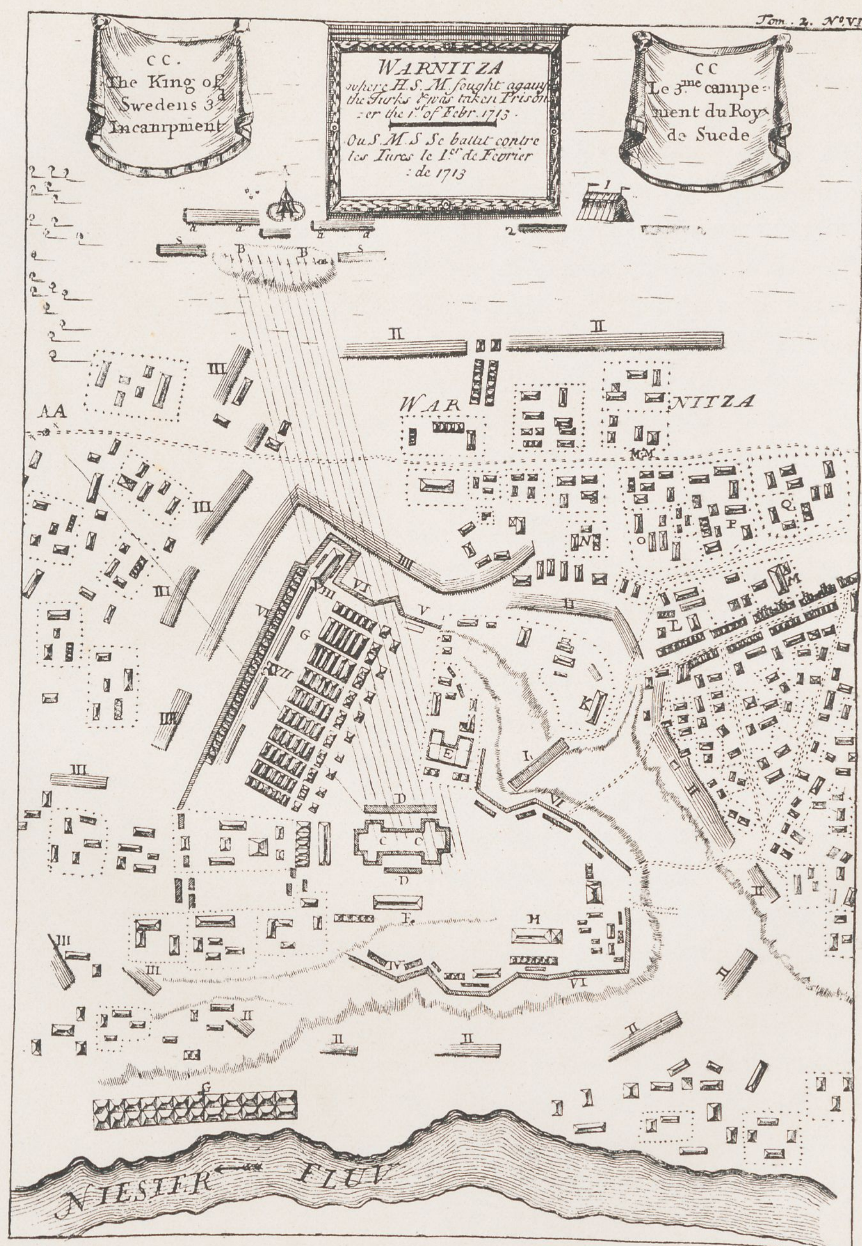
med omkring tusen lipkas, vilka tågade utefter Dnjestr och uppställde sig vid II, II, II, II. Tatarerna intogo sina ställningar vid III, III och III och janitscharerna vid IIII, IIII. Märk, att kiaia bey stannade i kanens tält (n:r I på samma plan). När allt sålunda var ordnat för anfallet och artilleriet färdigt att spela från AA och BB, sände de ännu en gång för att fråga konungen, om han behagade begiva sig därifrån i godo och ofördröjligen; sändebudet var en janitscharöverste, som vände sig till Grothusen, med vilken han var god vän. Sedan denne underrättat konungen, som då red omkring och visiterade posterna, befallande var och en att försvara sig till det yttersta, ville konungen, som visste hans ärende, icke taga emot honom, utan befallde, att man skulle säga honom, att han endast var redo att försvara sig, om man anfölle honom.

Några av generalerna och de andra officerarna, som hade visat sig icke gilla detta motstånd — med undantag av general Hård — och som hade sökt förmå konungen att avstå därifrån, gjorde nu, då de hörde detta besked, ett sista försök att övertala hans majestät. De sade, att de voro tvungna och redo att lyda, men att de bönföllo honom att, eftersom det ännu var tid, hava en smula hänsyn för svenskarnas ära och icke blottställa den på detta sätt; att de icke kunde vänta sig varken heder eller framgång av denna sammandrabbning; att huru kraftigt och långt motstånd de än kunde göra, måste de dock till slut antingen duka under för övermakten eller vika för tiden och nödvändigheten; att även om de mot all sannolikhet slogo turkarna, skulle de icke länge kunna njuta av segern; att de skulle få ett helt mäktigt kejsardöme på halsen och att det skulle vara en outplånlig fläck på det svenska namnet att hava slagit, icke sina fiender, mot vilka de alltid varit redo att för fosterlandets väl utgjuta sin sista blodsdroppe, utan sina vänner, sina värdar och välgörare.

General Dahldorff blottade sitt bröst, som var översållat med ärr av de sår han erhållit vid olika tillfällen, och tillade, att om hans majestät tvivlade därpå, så funnes här ytterligare bevis.

Men de vunno intet annat än detta svar av konungen:

»I haven fordom handlat som tappra män, men nu talen I

Plan över Varnitsa.

som pultroner. Lyden, efter I veten, att det är eder plikt, och visen eder än en gång sådana som I haven varit!»

Överste Grothusen, som bättre än någon annan kände konungens lynne, slösade ingen tid på övertalningar, som han visste vara fåfänga, utan tolkade hans majestäts svar på sitt eget sätt och sade till agan, att hans majestät icke kunde begiva sig därifrån, med mindre han fick ytterligare litet tid på sig. Agan hade knappast återkommit med detta svar, förrän man började röra trummorna och blåsa i trumpeterna, piporna och andra till den turkiska musiken hörande instrument. Konungen lät svara med sina trummor och trumpeter, och man avsköt några kanonskott, som icke förorsakade annan skada än att de sleto bort armen på en svensk drabant. Överste Grothusen begav sig sedan på eget bevåg till paschans tält (A) för att bedja honom om någon ytterligare frist. Kanen, som hörde varom det var fråga, sade:

»Det är alltid samma visa, och jag är viss om att konungen är alltför stolt och envis för att bedja oss om något. Du kommer på eget bevåg för att söka med fagert tal föra oss bakom ljuset, liksom du gjorde för att få de tolv hundra pungarna.»

Han tillade med sin vanliga livlighet:

»Om konungen vill i godo begiva sig bort, må han göra det nu och själv komma till oss!»

Paschan sade mera sansat:

»Storherrens befallningar medgiva ingen frist.»

Stucken av kanens svar, genmälde Grothusen:

»Tron I, att konungen tänker komma och kyssa er på toffeln?»

Härpå tillsade kanen honom att ge sig av och gå att äta vad en anständig mun icke kan nämna. Han gick, och kanen begav sig in i tältet I för att utdela sina befallningar till sina sejmaner, uppställda vid 2, 2, och till sina tatarer, uppställda vid III, III, III. Paschan gav å sin sida order om anfallet, som agan skulle börja med sina janitscharer. Han tillsade agan att å hans vägnar utlova åtta dukater till var och en av dem som förde konungen fången till honom och som bara finge röra vid hans kläder men icke göra honom någon skada. Sedan janitscharerna erhållit sina befallningar och fått del av dessa löften, marscherade de rakt på

VI, där Grothusen, som ganska bra förstod turkiska, efter att hava smickrat dem för deras rykte om tapperhet och deras makt i det ottomanska riket, talade till dem i ungefär följande ordalag:

»Kardachles, bröder, sköna namn, som I alltid haven begagnat till oss, I haven ju givit edra fiender moskoviterna pardon, när de bett eder därom. Viljen I sämre behandla edra bästa vänner, som hava överhopat eder med skänker?»

Och kastande till dem några nävar dukater, om vilka de slogos sins emellan, tillade han:

»Konungen vill begiva sig härifrån, om man ger honom tid. Jag har nyss å hans vägnar hos kanen och paschan begärt några dagars uppskov. Men de hava vägrat, åberopande sig på storherrens befallningar, vilka hans majestät tror vara uppdiktade, eftersom de aldrig låtit honom se dem.»

Härpå svarade de, som mest hade rönt bevis på hans majestäts frikostighet:

»I skolen få tid, och vi skola icke företaga något mot eder!»

Och vändande om med detsamma, gingo de att hota paschan med att skjuta på hans tält, om han sökte tvinga dem att anfalla svenskarna, sägande, såsom Grothusen ingivit dem, att befallningarna voro uppdiktade. Janitschar-agan försäkrade dem förgäves om motsatsen. Paschan, som fruktade för ledsamma uppträden, nöjde sig med att säga:

» I haven vapen i hand. Betänken, att vi alla äro muselmän, och vänden dem icke mot oss till förmån för de otrogna. Vi hava nu länge och väl icke eftersträvat annat än att förmå dem i godo begiva sig härifrån, och nyss hava vi åter erbjudit dem frihet därtill. Om I tvivlen på sanningsenligheten av de befallningar, på grund av vilka vi handla, kunnen I, när I viljen, bliva upplysta därom.»

Han sade därefter till janitschar-agan, att han skulle föra dem tillbaka till staden i bästa möjliga ordning. Så skedde, och då de tågade genom vår by, avsköto de sina musköter i luften.

Tatarkanen, vid vars tält jag uppehöll mig till häst och klädd som tatar för att se vad som försiggick, skickade därpå bud till paschan, att ifall janitscharerna icke ville lyda storherrens be-

fallningar, sedan de sett dem och övertygat sig om deras riktighet, skulle han nog med sina sejmaner och tatarer tvinga konungen att begiva sig därifrån. Paschan svarade, att han hoppades kunna inom tjugofyra timmar återupprätta ordningen bland dem. Därpå återvände han till staden, dit janitscharerna utan vidare tumult begivit sig före honom. Han lät stänga portarna tidigare än vanligt och höll efter kvällsvarden en divan, som räckte en god del av natten, och vid vilken storherrens sändebud och janitschar-agan voro närvarande. De tillkallade alla de gamla tzorbagerna[77] och andra janitscharernas officerare, och sedan de övertygat dem om att de anlända befallningarna voro otvetydiga och sådana som storherren hade givit dem och att de icke tilläto, att man gav svenskarna någon frist, föreslogo de dem att härom övertyga alla de andra janitscharerna, om de kunde, och att dagen därpå själva begiva sig till Varnitsa och föreslå konungen att överlämna sig till dem såsom till svenskarnas vänner och endast uppslå sitt läger en mil från Varnitsa, så att man kunde skriva till Adrianopel, att befallningarna voro utförda och att hans majestät var på väg. Detta förslag behagade alla janitscharerna, som kände sig smickrade av detsamma, och de funno det så förnuftigt, att de förklarade, att om konungen icke gick in på det, skulle de icke ett ögonblick tveka att angripa honom. De visade befallningarna för kadin,[78] lämnade dem i hans händer och läto honom uppläsa dem för de mest upproriska och för alla, som tvivlade på deras äkthet. Sedan de alla blivit övertygade om sitt misstag, bådo de om tillgift för vad som skett och lovade att för framtiden lyda, om konungen fortfarande vägrade att i godo begiva sig bort, efter det att förslag därom enligt den hos paschan hållna divanens beslut blivit till honom framställt.

Vid niotiden på aftonen återkom en av konungens tolkar vid namn Savary[79] från Adrianopel, dit han blivit skickad för att begära ytterligare tusen pungar och med order till Funck, och han hade lyckats framföra dem så hemligt eller gömma sig så väl, att han icke blivit upptäckt av Portens officerare eller tillfångatagen såsom detta sändebud. Tvärtom hade han till och med

funnit utväg att få med sig svar och andra brev från Poniatowski och andra personer till von Müllern, Grothusen, Fabrice m. fl., vilka brev, liksom han muntligen, bekräftade allt som tilldragit sig hos Porten, både deras tillfångatagande med anledning av den nya framställningen om tusen pungar och divanens beslut samt de order, som utfärdats beträffande konungens avfärd. Han vände sig till Fabrice, till vilken han överlämnade papperen. Därpå begav han sig skyndsamt till Benders förstad för att gömma sig hos en turk, med vilken han var god vän.

Fabrice, som trodde dessa brev högeligen ägnade att skingra allt slags tvivel och misstro i konungens sinne, mutade den tatar, som blivit honom given till skydd, att gå med dem till Grothusen, vilken han i ett handbrev bad att till dessa brevs innehåll lägga sina sista bemödanden och än en gång övertala konungen att icke stöta sig med storherren. Men vare sig denne tatar blev upptäckt, såsom han påstod, eller själv angav sig, alltnog, breven överlämnades till kanen, som skickade dem tillbaka till Fabrice med en av sina officerare och gjorde honom förebråelser för det han företagit sig.

Följande morgon satt jag mellan klockan åtta och nio och rökte min pipa utanför det hus, där vi bodde. Då fick jag se femtio till sextio gamla janitscharer, som hade med sig selam-agassi, konungens vän, och Marco,[80] en polsk jude, hans majestäts tolk, vilken de hade valt såsom den där han skattade högst. När jag hört vad saken gällde, skyndade jag att väcka Fabrice, som låg påklädd på sin säng. Han steg genast upp och gick ut till porten, dit jag begav mig med honom. Två janitscharer, som han kände, stannade för att själva berätta för honom, vilken angelägenhet som förde dem till svenskarnas läger. Han tillönskade dem god framgång, och de fortsatte sin fredliga vandring. Han gav tolken Marco de brev, han fått, och bad honom lämna dem till Grothusen.

När de alla anlänt till Varnitsa och breven blivit framlämnade till von Müllern och Grothusen, besvuro de dem att bedja konungen icke tvinga dem till väpnat inskridande, vartill de genom storherrens befallningar vore förpliktade, om de icke ville göra sig

skyldiga till förräderi; de vore hans majestäts vänner, han behövde blott överlämna sig åt dem, så skulle de föra honom till den plats han behagade välja, skulle de också därvid sätta livet till; de skulle försvara honom som en dyrbar skatt, beslutna att förr förlora sina huvuden än att låta hans fiender kröka ett hår på hans huvud.

Vad som för övrigt tycktes mest ägnat att övertyga konungen om autenticiteten av storherrens befallningar, var breven från herrarna Funck och Poniatowski, vilka bekräftade vad som beslutats vid tre divaner, vid vilka storherren varit närvarande, nämligen att förjaga konungen av Sverige såsom en gäst, den där med otacksamhet gäldade hans höghets goda behandling, såsom jag redan sagt, och att storherren själv vid den sista hade av muftin begärt en fetva, innebärande tillstånd att nedhugga konungen och hans män, om de gjorde det minsta motstånd.[81]

Men varken allt vad de gamle kunde säga, ej heller sändebudets brev eller hans gamla generalers och prästers böner åstadkommo någon som helst förändring i det första beslut han hade fattat. Hans majestät lät till och med genom en general, som var för väpnat motstånd, hälsa de förstnämnda, att de finge draga sig tillbaka, eljes skulle han låta sveda skägget på dem, vilket var den största skymf konungen kunde tillfoga turkarna.[82] Müllern och Grothusen hemlighöllo den också för dem, sedan de förgäves bemödat sig att åtminstone förskaffa dem ett gynnsamt svar; något sådant kunde de lika litet erhålla som det företräde hos konungen, som de begärt. Mera förtörnade över generalens föga kloka hälsning än över den vägrade audiensen, återvände turkarna alltså genast till staden, mumlande sinsemellan och kallande konungen demir-bache (järnhuvud). De berättade för paschan, för janitschar-agan och för sina kamrater och envar som ville lyssna till dem, vad som tilldragit sig, och därpå förklarade de alla, att då det nu förhöll sig på detta sätt, ville de icke uppresa sig mot sin kejsares befallningar, utan skulle gripa sig an med att genast utföra dem.

Turkarna församlade sig också, togo sina vapen och tågade ut ur staden i samma ordning och i samma antal som dagen förut, utom kanen, vilken, såsom nämnt, slagit läger vid n:r I,

med sitt följe vid 2, 2. Början gjordes med avskjutande av några kanonkulor och bomber, vilka knappast åstadkommo mera skada på konungens hus, än vad som gjorts dagen förut. På detta dunder följde ett oväsen av trummor och turkiska musikinstrument, liksom förut. Under höga Allah-rop framryckte därpå janitscharerna med mindre ordning än skyndsamhet, intogo förskansningen, kastade sig över svenskarna vid VI och funno där intet motstånd, om man undantager femtio till sextio man av de fyra- eller femhundra, som de voro allt som allt, och av dessa blevo tretton eller fjorton dödade under striden. Över tre hundra gåvo sig fångna på mindre än en timme utan att göra min av att sätta värjspetsen, muskötmynningen eller pistolen mot dem, som togo dem, eller ens lämna de poster, som angivas på planen. Härunder red konungen omkring med några av sina förnämsta officerare och utdelade sina befallningar. Hans majestät hade förgäves skyndat från post till post, och då han såg, att de icke gjorde det motstånd han väntat, sade han:

»Må de som ännu hava något mod och äro mig trogna följa mig!»

Med dessa ord drog han sig med värjan i handen stridande tillbaka till kungshuset, vilket turkarna höllo på att plundra. Ty sedan dessa övermannat och tillfångatagit de båda vaktposter, som stodo vid DD, hade de gjort sig till herrar över alla rummen utom hovmarskalk von Dübens, till vilket ingången var genom dörren på västra sidan och dit överste Tschammer, drabantkorpralen Palmberg och två drabanter samt kammarherre Clysendorff och sekreteraren Ehrenpreuss[83] tagit sin tillflykt och där de försvarade sig efter att länge hava hållit stora salen och de andra rummen och blivit tvungna att vika för övermakten med tjugofyra man, dels drabanter, dels konungens tjänare, av vilka de ännu hade kvar tjugotvå.

När hans majestät kommit till dörren till det nyssnämnda rummet med ett litet följe av omkring tjugofem man, de flesta vanliga tjänare, som försvarade sig och höllo fienderna på avstånd så gott de kunde, hoppade han av sin häst. Försökande att tränga sig igenom den hop, han där fann, föll han omkull, och i detsamma

han föll, avsköt en janitschar sin pistol alldeles invid hans majestät. Skottet svedde hans vänstra ögonbryn, men gjorde honom ingen annan skada, än att det snuddade vid och en smula rispade örsnibben på samma sida och näsan. General Hård, som av samma skott sårades i armen, råkade i janitscharernas våld. Konungen, som var uppe igen nästan lika fort som han fallit och utåt försvarades mot de belägrande av sin lilla eskort, medan de belägrade hjälpte honom genom att hålla dörren öppen för honom, skyndade in och lät sedan tillbomma dörren.

Medan detta tilldrog sig, satt jag på min häst klädd i tatarisk dräkt och smög mig i denna förklädnad in än bland tatarerna, än bland lipkas, som hava nästan samma dräkt, och stundom bland janitscharerna, allt för att få bevittna händelsen. Jag kunde icke utan djupaste medlidande se, hurusom en mängd svenskar, till och med de förnämsta officerarna, bland andra generalerna Sparre och Zülich och generaladjutanten Duval, föras bort som fångar, bundna och hopparade utan åtskillnad[84] som jakthundar; andra drevos bort i flockar om tio, tjugo eller trettio, som fårahjordar. Några, som tillhörde Sveriges förnämsta släkter, bådo mig med tårar i ögonen att hos kanen och paschan söka utverka deras befrielse. Jag lovade dem icke blott detta, utan även att tala med Jefferyes och Fabrice, vilka genom sin ställning hade vida större inflytande hos dessa dignitärer, än jag vågade smickra mig med att äga.

Jag gick att för dessa båda ministrar omtala, vad jag sett. De stodo i den bakre dörren till det hus, där Jefferyes bodde och från vilket man kunde se svenskarnas läger. De kommo ut och fingo snart se den sorgliga syn, jag nyss skildrat. Flera av fångarna gingo så nära dem, att de kunde tala med dem och själva utbedja sig deras hjälp, om vilken de även erhöllo löfte. Vi sågo janitscharer och lipkas belastade med byte från det svenska lägret. Då jag åter begav mig till lägret för att beskåda slutet av den tragedi, som där utspelades, mötte jag några, som buro bort konungens silverservis samt en del kistor och kläder. Hans majestät, som jag hade sett på nyss beskrivna sätt begiva sig in i kungshuset, mönstrade där — så har jag låtit mig berättas av

dem som voro med honom — sin lilla skara, som även med den förstärkning av nitton man, han medförde, endast utgjorde fyrtioen stridande. Konungen utnämnde officerare, bland andra sekreteraren Ehrenpreuss, som han gjorde till kapten, och uppmuntrande dem alla genom löften och ännu mer genom sitt exempel, lät han öppna den dörr, som från hovmarskalk von Dübens rum ledde till stora salen, och gjorde ett utfall mot turkarna med allt sitt folk, somliga beväpnade med pistoler, andra med värjor och några med båda dessa vapen. De stötte till en början på mycket motstånd, i synnerhet från janitscharerna, vilka i förlitande på sin övermakt försökte spränga och skingra konungens skara. Med förlust av tolv av de sina hade de nästan lyckats härmed, så att flera höllo på att omringa konungen, medan flertalet höllo de andra sysselsatta. Sedan hans majestät kastat två till golvet och sårat en tredje, störtade sig denne, vild av blodflödet, över hans majestät och klöv toppen på hans sobelmössa, som han då bar, med ett sabelhugg. Han höjde genast åter sitt vapen för att måtta ett ännu farligare hugg, men konungen parerade det med sin värja och med sin vänstra hand, i det han grep mitt om sabelklingan, som skar honom litet i handen, då i detsamma en annan janitschar, som endast ville tillfångataga konungen för att erhålla paschans belöning, kastade sig över hans majestät och tryckte honom våldsamt mot den vägg, vid vilken han stod. Han höll honom i kragen och ropade till sina kamrater att hjälpa honom avväpna och bortföra honom, men konungen fick i hopen sikte på general Sparres kock, som hade en pistol i handen, och gjorde med en blinkning tecken åt honom att skjuta. Då sköt kocken på den janitschar, som fasthöll hans majestät, och träffade honom i huvudet. Den andre janitscharen, som hade velat klyva konungens huvud med sin sabel, förföljde kocken, på vilken en annan, som avfyrade sin pistol mot honom, utsköt det ena ögat. När hans majestät fick fria händer, dödade han ännu en av de janitscharer, som han hade omkring sig, och satte sig åter i spetsen för sina män. Han samlade dem, började åter striden och gjorde sig på mindre än en timme till herre över stridsfältet eller rättare sagt stridssalen. Konungen gick in i sitt rum, där han fann turkar

och tatarer, som höllo på att plundra och som nu med av förskräckelsen och faran ökade krafter öppnade två barrikaderade fönster och räddade sig ut genom dem. När konungen fick se två stycken hopkrupna och gömda bakom varandra i ett hörn, med pistoler i händerna snarare till försvar än anfall, stötte han sin värja igenom dem båda två på en gång. Han skulle just sticka ihjäl en tredje, som låg gömd under en liten säng, det enda som ej bortförts, men turken kastade ifrån sig sin sabel, slog armarna kring hans ben och ropade *aman* (pardon). Han gav honom då pardon med villkor att han gick och talade om för paschan vad han sett. Turken lovade det och svor till och med vid sitt huvud att göra som han sagt. Hans majestät och hans tappra skara, av vilken han icke förlorat mer än åtta eller nio man, rensade på detta sätt alla de andra rummen från turkar och tatarer, vilka satte sig i säkerhet, somliga genom dörrarna, andra genom fönsterna och med en hastighet, som icke är naturlig för turkarna, och minst tjugo av dem blevo på platsen.

Härefter lät konungen tillbomma alla dörrar och fönster och fördelade sina män, utposterande vid varje fönster så många som det lilla antalet tillät. De ledo ingen brist på musköter, ty med de dödas och sårades hade de fler än de behövde, och ej heller på krut och bly, som fanns på vinden, där janitscharerna och tatarerna icke varit. Sedan scenen sålunda förändrats, började man genom de barrikaderade fönsterna skjuta på turkarna, som strömmade till i allt större antal, allt efter som nyheten spridde sig om den fördel konungen vunnit. Den janitschar, som fått pardon, hade hållit sitt ord.

Emellertid gjorde kanonkulorna icke den verkan på kungshuset, som man hoppats, ty de voro illa riktade, och den sten, varav huset var byggt, var alltför mjuk, så att det blott uppstod hål av kulans storlek; jag har icke kunnat räkna mer än tjugo i de murar, som stodo kvar, sedan huset blivit bränt, ehuru mer än tvåhundra kulor avskjutits. De belägrande hade icke kraft eller mod att göra sig till herrar över trettio män, inneslutna i ett vanligt, obefäst hus, fastän de voro över tre tusen turkar och mer än tiotusen tatarer, och de hade redan förlorat mer än två hun-

dra man, som de belägrade skjutit genom fönsterna, de som de förlorat inuti huset däri inbegripna. De ville emellertid gripa konungen levande. De hade redan i tre timmar förgäves arbetat på detta, men de hade förlorat sina bästa soldater och sin tid. Kanen, paschan och sultanens sändebud blygdes över detta och beslöto sätta eld på kungshuset. Konungen måste då begiva sig ut, sade de, om han icke ville bli uppbränd, och vid alla utgångar stodo trupperna färdiga att omringa honom och hans män. Sedan i själva verket befallning härom mellan klockan fem och sex på aftonen blivit utdelad, fastsatte tatarerna brinnande blår vid pilar, som de avsköto mot taket, över vilket liksom ett eldregn tycktes falla. Janitscharerna samlade ihop halm, ved och vad brännbart de funno och lade det framför huvudingången. Efter knappt en kvarts timme tycktes huset stå i lågor. Trots allt detta upphörde de belägrade icke att skjuta. Konungen sände drabanterna Wolberg och Roos[85] med fem tjänare för att försöka släcka elden, och han gick själv upp på vinden, där taket började rämna på flera ställen, så att eldgnistor regnade in. Men efter att hava gjort några försök att hugga loss taket med yxor, som händelsevis funnos på vinden, och med de turkiska sablar, som storherren och tatarkanen förärat hans majestät, och då elden spred sig alltför fort, gick konungen ned med sina tjänare för att hämta vatten i von Dübens rum, och då de där endast funno vin och brännvin, fyllde de därmed sina hattar och gåvo dem åt de andra för att hälla på elden. För sent märkte de emellertid, att detta endast var att giva näring åt elden i stället för att släcka den (ett misstag och oförstånd, som torde vara att tillskriva den förvirring, vari man kan tänka sig att konungen och hans män för tillfället befunno sig, snarare än okunnighet om brännvinets egenskaper; så framt man icke vill göra gällande, att konungen — som föranstaltade detta och var den förste, som fyllde sin hatt — emedan han aldrig drack annat än vatten, nog kunde vara i okunnighet om vilken verkan brännvinet kunde åstadkomma, vilket dock icke är sannolikt i fråga om en så upplyst furste). Bristen på vatten var så stor, att hans majestät, som var utomordentligt törstig både till följd av stridens hetta och av

elden och icke fann en enda droppe sådant, drack en stor bägare vin, den enda han druckit sedan han lämnade Stockholm. Elden, som nu blivit herre, uppbrände och förtärde hela taket på mindre än tre kvarts timme tillika med alla sultanens och kanens skänker, som lågo på vinden och som bestodo av juvelprydda turkiska sadlar och munderingar, guld- och silverbroderade schabrak samt tält, men en del andra persedlar hade en kvinna, vilken gömt sig i ett hörn av vinden, räddat och bortfört mitt för turkarna och tatarerna.

Då konungen ej längre såg någon möjlighet att släcka elden, tog han själv musköten och sköt genom barrikaderna, varunder det rasande elementet nådde taket och kom dess plankor att brista och falla, utan att hans majestät oroade sig eller syntes oroa sig. Det var tvärtom som om han livats av faran, som han alltid trotsade. Han sköt och kommenderade livligare eld mot de angripande, vilka med den allra största förvåning ropade sitt Allah, Allah! och tillade:

»Vill konungen låta bränna sig inne, eller äro han och hans män vana att leva i elden som salamandrar?»

Till slut var hela kungshuset endast ett glödande bål, i vilket denne Herkules från Norden tycktes vilja låta sig brännas (såsom fabeln förtäljer om den österländske Herkules).[86] Hans män, av vilka två redan begravts under de glödande ruinerna, gåvo tillkänna sin lust att rädda sig eller, sade de, omkomma på ett mera ärofullt sätt. Drabanten Wolberg var den förste, som sade till konungen:

»Ers majestät, det är omöjligt att hålla platsen längre. Vi få icke vara så grymma och orättvisa mot oss själva, att vi låta bränna oss levande. Låt oss lämna huset!»

Konungen, som icke då gav tillkänna i huru hög grad dessa ord misshagade honom, men som sedermera låtit drabanten erfara det, svarade:

»Nej, det är bättre, att vi som tappert folk försvara oss till sista andedraget och så bli odödliga genom vårt mod, än att vi giva oss åt våra fiender, kanen och paschan, för att rädda ett så föga värdefullt och så kort liv.»

De andra, i synnerhet överste Tschammer och drabanten Roos, vilken hans majestät på stället utnämnde till överste såsom belöning för hans tapperhet, gingo tillväga på ett sätt som tilltalade konungens läggning och överlistade honom utan att han märkte det. De sade honom, att Müllerns hus (på planen betecknat med bokstaven E),[87] som ännu var utan tak och utan trossbottnar men helt och hållet av sten, icke hade något att frukta av elden, den farligaste fienden de hade att bekämpa; att om de alla togo värjan i den ena handen, pistolen i den andra och stoppade kulor och krut i fickorna, skulle de kunna göra ett ärorikt utfall, varöver turkarna skulle bliva ännu mera förvånade än över något de hittills sett; och att de på så sätt skulle kunna uppnå detta hus, där de ytterligare kunde visa sin tapperhet genom ett nytt, kraftigt försvar.

Detta förslag gillades av hans majestät, som lät dem alla svärja, att de förr skulle slåss till sista andedraget än giva sig. De stormade därpå ut med konungen i spetsen och beväpnade så gott de kunde vara på detta sätt, men icke med den framgång de hade tänkt; ty de blevo strax överväldigade av de massor, som kastade sig över dem från alla sidor, där turkarna stodo och väntade, övertygade om att elden skulle driva ut dem. Konungen föll omkull, och en av hans män, som fattade honom om midjan, drogs med honom i fallet. Då kastade hans majestät sin värja upp i luften, synbarligen för att man icke skulle kunna säga, att han blivit avväpnad. Tjugoen janitscharer grepo konungen och försökte, somliga att hålla honom, andra att fatta tag i honom och slita loss någon liten del av hans dräkt för att få de åtta dukater, som paschan utlovat. Sedan konungen sålunda blivit tillfångatagen, förde de honom till fots till paschan, vilken, så snart han såg denne hjälte föras till honom som fånge, gick ut ur sitt tält, åtföljd av sin tyske tolk, för att gå honom till mötes. Han mottog honom mycket vördnadsfullt och bjöd honom att stiga in i hans tält och vila sig på hans divan, men hans majestät tycktes icke ägna mycken uppmärksamhet åt vad paschan sade och steg visserligen in i tältet, men stod hela tiden. Det är att märka, att de janitscharer, som hade hållit honom,

släppte honom, då paschan nalkades. Denne, som av vördnad också förblev stående, sade, att han tackade Gud för att hans majestät var vid liv, men att han var ledsen, att hans majestät tvungit honom och kanen att behandla honom på detta sätt.

Konungen betraktade honom stolt och svarade:

»Jag har aldrig fruktat döden. Om alla mina män hade gjort sin plikt, haden I icke haft oss i ert våld på tio dagar, och I skullen ha fått se på en lustig lek.»

Paschan svarade:

»Vi skulle hava haft eder på tjugo dagar eller mera. Men vi äro alldeles nöjda med vad vi sett. Vi hava förlorat över två hundra muselmän.»

»Å, det är ingenting mot vad det kunde ha varit», sade konungen leende.

Paschan svarade ingenting vidare på detta, utan tillade blott suckande:

»Ack, hur mycket mod har icke visats på denna korta tid, och hur ödesdigert har det icke använts!»

Paschan, som icke fann lämpligt att fortsätta detta samtal, sade till konungen:

»Eftersom ers majestät icke vill vila sig här, är en häst redo att föra ers majestät till mitt residens i staden.»

»Mycket bra», svarade konungen.

Den rikt munderade och purpursadlade hästen leddes genast fram till tältets ingång. Konungen satt strax upp och ledsagades av ett dussin av paschans förnämsta officerare till dennes palats, dit paschan kort därefter begav sig. Konungens ansikte bar intet spår av sorgsenhet eller nedslagenhet, men övre delen av näsan och örsnibben voro litet rispade och blodiga av den kula janitscharen avskjutit, efter vad denne sedan uppgav, i avsikt att träffa general Hård, som hade sårat en av hans kamrater. Konungen hade dessutom fått ett ögonbryn svett, toppen av mössan kluven av ett sabelhugg, ett lätt sår i vänstra handen och slutligen sin dräkt nedblodad och söndersliten på flera ställen. För övrigt iakttog man alltid hos honom samma själsstorhet och samma stolthet. Man försäkrade mig vid detta tillfälle, att ingen

kunde hava ett värdigare uppträdande än denne furste i allt vad han företog sig, och jag har aldrig sett någon, som tagit sig bättre ut till häst. Han fick sin bostad i ett av de vackraste gemaken, och så snart han kommit in, kastade han sig på divanen. Han begärde vatten, som man bar till honom, och dessutom sorbet.[88] Man uppdukade för honom ett litet bord med turkiska rätter, som han dock icke smakade, men kort efter sedan han tillfredsställt sin törst, somnade han. En choadar, som bäddat en säng åt honom men icke vågade väcka honom för att tillsäga honom att lägga sig i den, bredde över honom ett stickat sidentäcke, vid vilket enligt turkiskt bruk ett vitt lakan var fastsatt, och hållande en lampa tänd i spisen, enligt samma bruk, samt ett ljus i en ljusstake, stannade han kvar och vakade enligt artighetens eller snarare den muselmanska gästfrihetens fordringar för att gå honom tillhanda med det han kunde behöva, draga av honom hans stövlar, när han vaknade, och kläda av honom, när han skulle lägga sig i sängen. Men konungen vaknade icke förrän inemot klockan tre på morgonen och ville icke byta om liggplats. Han tog av sig en nattmössa, som choadaren satt på honom, medan han sov.

Emellertid lät paschan utdela åtta dukater till var och en av de tjugoen janitscharer, som tagit hans majestät tillfånga. Därpå befallde han några av sina män att taga reda på överste Grothusen och major Ribbing,[89] som han visste att konungen tyckte särskilt om, för att hålla honom sällskap, ävensom hans ministrar von Müllern och Feif. Grothusen kom redan samma afton. Han blev friköpt på paschans bekostnad och tidigt på morgonen förd till konungen, som blev mycket glad att återse honom. Hans majestät hade då ett litet feberanfall, förorsakat av den häftiga spänningen föregående dag, och man åderlät honom. Fabrice begav sig till konungen och blev mottagen som vanligt, d. v. s. mycket väl, ty ingen var mera välkommen hos denne furste, som redan två eller tre gånger frågat, var Fabrice var. Konungen gjorde honom åtskilliga frågor om sammandrabbningen i Varnitsa, om vad turkarna sade därom, och bad honom, då han gick, att låta efterforska några fångar, bland andra kanslern von Mül-

lern, Clysendorff, överste Roos och Ehrenpreuss, en av hans sekreterare, vilka stannat hos honom till det sista. Han bad även Fabrice begagna sig av mig för att få reda på fångarna.

Jag grep mig strax an härmed och upptäckte Müllern, som paschan givit befallning om att söka. Han hade blivit tillfångatagen av en janitschar, som efter vad han sade mig hade behandlat honom ganska mänskligt. När jag trädde in, satt han på en liten divan och åt några fikon och russin. Jag sade honom, att paschan lät söka honom genom sitt folk för att befria honom. Han svarade, att han ännu icke hade sett någon. Jag inberättade genast detta till palatset, och han blef ett par timmar senare frigiven. Jag gjorde sedan allt vad jag kunde för att finna dem som jag sökte på konungens uppdrag. Ingen kunde giva mig någon upplysning om Clysendorff, och han blev aldrig återfunnen. Han måste hava blivit innebränd i kungshuset: han var redan litet äldre och sjuklig och hade av allt att döma lagt sig att vila ensam i något rum, där han blivit innebränd. Duval, som jag samma dag befriade, begav sig till hans majestät, som mottog honom mycket nådigt. När konungen såg, att han grät, frågade han honom leende, om det var glädjetårar eller sorgetårar. Han svarade blott med en djup suck. Hans majestät, som därigenom blivit mera nyfiken, ville veta anledningen till hans sorgsenhet, men Duval bad honom att få slippa säga det, emedan det icke lände till heder för konungen, vilken han älskade lika mycket som han var älskad av honom. Men då han såg, att det var konungens befallning, att han skulle säga det utan omsvep, vad det än var, sade han, att det var minnet av vad han hört de janitscharer säga, hos vilka han varit fången, nämligen att de ansågo hans majestäts utomordentliga och oerhörda motstånd för galenskap.

»Nåväl», svarade konungen, »säg dem, som du framdeles hör tala så, att jag hellre vill anses för galen än feg.»

Emellertid blev konung Stanislaus, som olyckligtvis anlänt inkognito till Moldaus huvudstad Jassi, tjugo mil från Bender, på kalabalikdagen upptäckt, av vem vet jag icke, och i denna stad arresterad av furst Nikolaus Maurocordato. — — — Den 5 februari 1713 då konungen [av Sverige] blivit kvitt sin feber,

sattes han upp i en med rött tyg överspänd forvagn, i vilken Grothusen tog plats vid hans sida. Müllern och Feif fingo en vagn tillsammans, och man lämnade hästar åt sextio svenskar, som fingo tillåtelse att åtfölja hans majestät till Adrianopel, dit man sade sig skola föra honom. Det bar alltså åstad: två hundra turkiska ryttare omgåvo svenskarna, och paschan med sin svit åtföljde konungen vid ljudet av trummor och musik en åtta till tio mil. Fabrice, Jefferyes och jag slöto oss till detta sorgliga tåg, ty annorlunda kan jag trots paschans musik icke kalla det, då jag ser framför mig denne store hjälte, vilken några år förut i spetsen för fyrtio tusen man kommit flera stormakter att darra, nu ägande blott sextio avväpnade och illa beridna män och förd som fånge i en vanlig forvagn. Jag såg också bland andra två av hans sekreterare gjuta tårar. Då hans majestät fick se Fabrice, vinkade han honom fram till vagnen och samtalade med honom såsom Fabrice berättar i sina brev, utan att visa någon oro eller något bekymmer utom för de fångar, som voro kvar i Bender. Medan han stod vid vagnen, anlände en av konung Stanislaus' tjänare, vilken konungen fått tillfälle att avsända från den plats, där han hölls fången. Konung Stanislaus, som var vida mindre bekymrad för sin egen belägenhet än över den svenske konungens, bad denne skriftligen och genom sin budbärares mun att icke befatta sig med hans sak, att tillåta honom försona sig med konung August och att giva vika för förhållandena hellre än att draga nya olyckor över Sverige och Polen. Härtill svarade hans majestät:

»Säg din herre, att om han inte vill vara konung, skall jag sätta dit en annan hellre än att låta August regera. Han skall bara försöka bliva fri och återvända hem.»

När konungen anlände till Kauschani, det första nattkvarteret, fördes han till kanens hus. Fabrice, till vilken jag och Jefferyes slöto oss för att taga farväl av hans majestät, hade där med konungen ett litet enskilt samtal, som rörde sig endast om fångarna, vilka hans majestät anbefallde honom att befria, och om konung Stanislaus, som hans majestät bad honom tjäna, icke i enlighet med det beslut, han tycktes hava fattat att avstå Polens

krona åt konung August, utan efter den plan hans majestät redan förut meddelat honom. Vi återvände till Bender, och följande dag begav sig Fabrice till paschan för att utbedja sig hans hjälp vid fångarnas befriande. Denne icke blott lovade det, utan erbjöd honom även penningehjälp, om hans myndighet icke skulle räcka till för detta ändamål. Ingen kunde stå bättre till boks hos paschan än Fabrice. Denne förärade paschan bland annat en guldsnusdosa, som vägde omkring femtio dukater, vilken paschan mottog trots de bilder av livlösa ting, som voro anbragta i relief på den och som enligt koranen äro förbjudna för muselmännen. Den hade tillhört Cederholm,[89 a] en av kanslisekreterarna, och jag hade för omkring guldvikten köpt igen den av en janitschar, som fråntagit honom den, i så hög grad vann kärleken till ämnet, *auri sacra fames*, seger över formen. Han befriade med bistånd av paschan och med tillhjälp av de tusen dukater, denne lånade honom, mer än två hundra fångar på mindre än en vecka. Jefferyes befriade också flera av sina vänner, bland andra general Dahldorff, åt vilken Fabrice frikostigt lämnade sin börs, bedjande honom taga vad han nödvändigt trodde sig behöva. Detta erbjudande var så mycket ädelmodigare som generalen vid alla tillfällen motarbetat Fabrice. Han tog nu femtio dukater, bad om förlåtelse för det som varit och svor honom en evig vänskap och tacksamhet, som också varade till hans död, och generalen sade alltid allt gott som kan tänkas om Fabrice.

Kanen befallde å sin sida, att alla fångar, som ännu befunno sig i tatarernas händer, skulle överlämnas till honom utan lösepenning, vilket icke hindrade, att det kostade en del penningar, som man gav dem under hand, för att de icke skulle bortjaga eller till avlägsna platser bortföra de svenskar, som de tagit.

Då jag erfor, att Ehrenpreuss, vars befrielse konungen särskilt lagt oss på hjärtat, befann sig i Kausjani, fången hos tio janitscharer, begav jag mig först dit. Men hans herrar voro ingalunda medgörliga. De begärde av mig ända till 500 dukater i lösepenning och voro till och med ovettiga för att jag bjöd dem fyrtio. De hotade därtill att föra honom så långt bort, att jag inte skulle kunna få träffa honom, när jag ville, att behandla ho-

nom på ett sätt som anständigheten inte tillåter mig att säga och att sedan sälja honom. Fången var närvarande, då dessa hotelser uttalades, och som de skrämde honom, bad han mig ivrigt på franska att friköpa honom till vad pris som helst, försäkrande mig, att jag skulle återfå mina penningar i Tyskland, såsom även sedermera skedde. Jag svarade honom, att han skulle låta mig hållas, så skulle jag få honom fri till billigt pris innan kvällen. Därpå lämnade jag häftigt kaféet, sägande på turkiska:

»Jag har intet annat skäl till att friköpa denne fånge, än att han är min vän och att han är klen till hälsan, ty han klagar över feber, men på väg hit är en befallning från Storherren att utan lösepenning frigiva alla svenska fångar, och när den anländer, måste ni utlämna honom.»

Jag gick sedan till kanen och berättade detta för honom. Han sade, att jag gjort rätt i att säga så, att han var ledsen att icke hava något att befalla över janitscharerna, men att om jag fann någon fånge hos tatarer, skulle han ställa om, att de utlämnades utan lösepenning. Jag tackade honom för detta erbjudande.

Knappast hade jag lämnat kanen, förrän jag mötte två av de tio janitscharerna, vilka sade, att om jag ville giva hundra dukater för min väns frihet, skulle de åtaga sig att förmå sina kamrater ingå på detta. Jag svarade nej härtill, och då jag såg den fruktan de hyste och som jag med avsikt ingivit dem beträffande Storherrens förmenta befallningar, tillade jag, att jag med hänsyn till min väns klena hälsa skulle giva femtio dukater samt ytterligare tio att fördelas mellan dem. De bådo mig komma tillbaka till kaféet med dem. Jag begav mig dit, och sedan de viskat med sina kamrater, som nu visade sig mera medgörliga och som jag bjöd på kaffe, kommo vi överens om sextio dukater, för vilka de till mig utlämnade Ehrenpreuss jämte skriftligt erkännande av de mottagna penningarna. Jag befriade samma dag baron Ribbing och Fahlström samt några svenska kvinnor, som voro i janitscharernas händer, men blott för femtio dukater och utan kanens vetskap. De tio janitscharer, jag omtalat, hade i ett hus gömt en livländsk flicka, Müllerns tjänarinna, som de tillfångatagit före

Ehrenpreuss och med vilken de alla tillfredsställt sin skändliga lusta, så att hon tvingats att bada tio gånger på en natt, enligt deras lag, såsom hon sedermera med tårar i ögonen berättade för mig. De erbjödo mig henne för tjugo dukater. Jag bjöd dem tio och fick henne. Jag hyrde två forvagnar för att till Bender transportera min skara befriade fångar. Sedan jag tackat kanen och intagit kvällsvard med hans kiahia, steg jag till häst och förde fångarna till Lip-kamahane, där jag lät giva alla husrum och mat.

— — — — — — — — — — — — — —

Emellertid var det nära tjugo dagar, som konungen av Sverige, vilken de värdiga turkarna läto färdas endast tre eller fyra mil om dagen, varit på väg, utan att vi hört annat om honom än ovissa rykten, såsom än att man ämnade innesluta honom på borgen i Saloniki eller i Canee, än att han skulle intaga framlidne greve Tekelys plats i Nikomedien, då slutligen brev från Konstantinopel med säkerhet meddelade, att han anlänt till Demotika, en liten sex mil från Adrianopel belägen stad, om vilken jag längre fram skall tala.

— — — — — — — — — — — — — —

Vi begåvo oss på väg i mitten av [mars] månad och kommo efter sju till åtta dagars färd till Demotika. Det är en liten stad, som fordom kallades Plotinopolis, att döma av forntida geografers uppgifter. Åtskilliga grekiska medaljer, som jag köpte av en trädgårdsmästare där på orten, tyckas bekräfta det, och en inskrift, vilken ses över norra porten till en gammal borg, som man kan kalla övre staden, utvisar genom det grekiska ordet ΔΥΔΙΜΟΤΙΧΩΝ, det enda som är kvar i sin helhet, att den sedan burit detta namn, varav senare tiders människor gjort namnet Demotika. Husen äro ganska bra. Konungen bodde i det bästa och största, som var helt och hållet möblerat på turkiskt sätt. Vi gingo att uppvakta hans majestät, som mottog oss mycket väl och tackade oss för det besvär, vi haft med fångarnas befriande. Sedan tog konungen Fabrice avsides för att säga honom något, och Jefferyes och jag drogo oss då tillbaka.

— — — — — — — — — — — — — —

Enär åtskilliga angelägenheter, såväl konungens som mina egna, gjorde det nödvändigt för mig att återvända till kristenheten, beslöt jag att resa — — — och lämnade i mitten av maj månad Adrianopel.

— — — — — — — — — — — — — —

IV.

(*Orig. II: 9.*)

Konungen av Sverige beslutar lämna Turkiet. Hans avresa.

Det första jag hörde från Demotika var, att generalerna Ranck och Liewen anlänt dit från Kassel,[90] Ranck för att utverka konungens samtycke till hans syster prinsessans giftermål med arvprinsen av Hessen-Kassel, vilket han redan erhållit, och Liewen för att bedja hans majestät i hans undersåtars namn att återvända till sitt land. Jag hörde också, att hovet i Wien förnyade sina ofta gjorda erbjudanden att giva honom ärofullt genomtåg genom Tyskland och att hans majestät äntligen låtit beveka sig och antagit dessa erbjudanden.

Fabrice befann sig då i Tartarkoi, en liten by omkring nio mil från Demotika. Jag meddelade honom min återkomst och mitt tillfrisknande, och han lyckönskade mig i ett mycket förbindligt brev, i vilket han bekräftade dessa underrättelser, tilläggande, att Grothusen blivit utsedd till utomordentligt sändebud till Porten för att tacka storherren för den ynnest, hans svenska majestät hade fått mottaga av hans höghet alltsedan sin ankomst till Turkiet. Han inbjöd mig dessutom att besöka honom, så snart jag slutat mina göromål i Konstantinopel och åsett ceremonierna vid denna ambassads mottagande, varom han samtidigt bad mig lämna honom skriftligt meddelande. Se här huru det förhöll sig med denna ambassad eller rättare med det som föregick densamma.

Sedan konungen tillkännagivit sitt beslut att avresa och skicka ett sändebud med tacksägelser till storherren, såsom jag nyss sagt, svarade visiren, att han skulle meddela hans höghet detta, men att konungen måste bestämma dagen för sin avresa och säga vilken väg det behagade honom att taga. Sedan detta svar sänts till Demotika, bestämde konungen dag och väg. Som emellertid penningar där voro mycket sällsynta, uppmuntrade man på ett sällsamt sätt det värsta ocker för att få låna sådana; jag menar, att man gav dem som ville utlåna penningar allt vad de begärde. Ty penningar måste anskaffas till vad pris som helst, icke blott till den utomordentliga ambassaden, utan även, vilket var ännu nödvändigare, för konungens och hans följeslagares resa; man hade nämligen föga eller ingen förhoppning att kunna erhålla något av Porten efter den förklaring visiren därom avgivit. Herrarna Des Alleurs och Brue,[91] som åtagit sig de svenska intressena i Konstantinopel och Adrianopel, hade visserligen förmått några köpmän av sin nation att tillhandahålla penningar, men det var endast föga, vilka fördelar man än tillförsäkrade dem. Den engelske skattmästaren, som redan före och efter katastrofen i Bender förskjutit åtskilliga summor, för vilka han erhållit betalning genom växlar på Hamburg, var den djärvaste, men han lämnade blott litet i sänder. Grothusen, som sades hava givit konungen rådet att avsända ambassaden, vilken han för denne framställde såsom ett medel att trots visirens förklaring och den allmänna meningen avvinna Porten något penningar såsom gåva eller lån, blev nu själv av hans majestät i kansliet utnämnd till ambassadör. Müllern sökte därefter bringa konungen på andra tankar och tillrådde honom sparsamhet, så nödvändig på en tid då man icke hade några kontanta medel och föga att hoppas på; Grothusen, som bara ville kasta ut penningar och göra ett ståtligt intryck utan att tänka på framtiden, förstode ej att spara. Men dessa skäl och andra dylika förmådde icke avvända hans majestät från hans beslut, utan gjorde honom tvärtom fastare i detsamma, och Fabrice, med vilken Müllern talade om detta, tillrådde honom att icke motsätta sig något som redan var beslutat. Han lovade för övrigt använda hela sitt inflytande hos den engelske skattmästaren

för att utverka icke blott vad han redan lovat, utan även mycket mera, och jag kan säga, att han i icke ringa grad lyckades därmed.

I egenskap av hans svenska majestäts utomordentliga sändebud lämnade Grothusen Demotika den 12:e juli och anlände den 17:e till Pera med ett följe av sjuttio personer, såväl officerare som tjänare samt två ambassadsekreterare. Han tog in hos den engelske skattmästaren, som till honom avstod sitt hus, och dit sände nu Porten såsom presenter till hans excellens sammetskuddar och divantäcken, enligt bruket. Morgonen därpå lät han tillkännagiva sin ankomst för representanterna för alla de makter, som voro i fred med konungen, hans herre, utom för Englands och Hollands, detta enligt hans majestäts befallning, vilken betraktade dessa båda ministrar såsom sina fiender på grund av den del, de syntes honom hava haft i förnyandet av freden med tsaren. Sedan ministern låtit präktigt kläda och galonera alla som hade åtföljt honom, hade han sin första audiens hos visiren den 2 augusti under vanliga ceremonier. Därvid talades blott om konungens avresa, som var utsatt till början av oktober. Visiren utlovade hästar, vagnar och några kompanier janitscharer och zebedgier för att eskortera hans majestät och alla hans följeslagare till Transsylvaniens gränser, men han sade icke ett ord om några pengar.[92]

Några dagar därefter gav ambassadören i uppdrag åt Brue att sondera visiren för att erfara, huruvida man av honom kunde erhålla några penningar till låns. Denne gjorde så, men fick till svar, att det icke tjänade något till att tala därom, emedan det var ovärdigt hans kejserliga majestät och stridande mot den muhammedanska lagen att utlåna penningar. Grothusen, som icke var nöjd med detta svar, begärde särskild audiens hos visiren för att själv framställa samma förfrågan, dock medtagande samme tolk, ty ehuru han talade turkiska någorlunda bra eller åtminstone nog för att göra sig förstådd, kräver hänsynen i Turkiet, att man talar med varandra medels tolkar. Men han fick intet annat svar än det första, utom att visiren tillade, att storherren skulle kunna skicka en gåva till konungen den dag han avreste, men

han ville dock icke lova, att det skulle bliva en penningegåva. Brue tillrådde Grothusen, då han tolkade detta för honom, att icke vidare insistera i denna grannlaga sak.

Den 10:e erhöll Grothusen audiens hos storherren och mottog under de följande dagarna besök av Frankrikes, Venedigs och Genuas sändebud samt av den kejserlige residenten och besvarade dessa visiter. Han var alla dessa dagar tillsammans med Des Alleurs, som skaffade hans majestät tjugo tusen écus å sitt lands vägnar. Men vilka erbjudanden han än under sin vistelse i Konstantinopel gjorde köpmännen, kunde han icke uppbringa några penningesummor genom dem. Den engelske skattmästaren ville icke förhandla med honom, utan direkt med kansliet i Demotika, som gav honom av konungen egenhändigt undertecknade förbindelser för vad han då utlade och för det, som ännu icke var betalat, jämte två förskrivningar på Bremen såsom säkerhet för betalningen.[93] Grothusen hade sin avskedsaudiens hos visiren den 8 augusti och hos storherren den 15:e.

Enär den 1 oktober var utsatt för konungens avresa från Demotika, lät en kapigibachi uppsätta ett mycket präktigt, alldeles nytt tält vid Demirtach[94] för konungens första konak eller nattläger och begav sig till Demotika för att leda färden med sex chiaous, tre hundra hästar och sextio vagnar, som där stodo färdiga. Före sin avresa avböjde hans majestät det förslag man framställde till honom att låta ändra skuldförbindelserna till flera janitscharer, judar och andra, vilka med missbrukande av svenskarnas nödställda belägenhet både i Demotika och Bender givit dem endast ringa valuta och av dem begärt reverser på sex gånger beloppet i fråga. Man framhöll för honom, såsom man förut gjort i Bender, att enär den turkiska lagen icke tillät att utlåna penningar mot ockerränta, det av dessa skulder, som var fingerat och tilltvunget, skulle avdragas och att reverserna skulle reduceras till sitt verkliga värde, därigenom att man lät såväl långivaren som låntagaren svärja var och en vid sin religion, huru mycket den förre hade givit och huru mycket den senare hade mottagit, och att dessa sålunda reducerade skulder skulle bliva så obetydliga, att

det icke var mödan värt, att fordringsägarna följde hans majestät till Sverige, såsom flera av dem eljes redde sig till att göra, utan att de köpmän, vilka förskjutit hans majestät medel till reskostnaderna, väl skulle kunna åtaga sig att betala dem, varvid de kunde bedja det franska sändebudet att vara dem behjälpliga. Konungen, som alltid var frikostig och storslagen i allt, svarade på detta förslag:

»Om någon av mina officerare eller ryttare har givit en förbindelse på hundra écus i stället för tio, skall jag låta betala förbindelserna i Sverige.»

Han lät giva var och en av fordringsägarna en häst och femtio ecus för att kunna följa med. Man steg till häst vid tiotiden på morgonen den 2:a och anlände till förutnämnda tält inemot klockan fyra på eftermiddagen. — — — Konungen, som bland de första anlänt till det tält, vilket kapigibachin låtit uppsätta, hoppade av sin häst och gick in. Han hade icke väl kommit in, förrän kapigibachin till honom framförde en hälsning från kejsaren, sin herre, som önskade honom lycklig resa och sände honom detta tält jämte en juvelprydd sabel och åtta hästar. Hans majestät böjde på huvudet och sade, att han tackade hans höghet för alla dessa artighetsbevis, och gick ut ur tältet för att se på hästarna, som alla voro araber och bland vilka det fanns två ston, så vackra man kunde önska sig. Grothusen, som från plundringen i Bender bland andra dyrbara saker även räddat en sobelkappa, gav den på konungens befallning till kapigibachin. Hans majestät tillbragte natten i detta tält, och tidigt följande morgon fortsattes färden, som enligt resplanen styrdes till Russick.[95] Som Fabrice ännu hade en del små affärer att uppgöra, stannade vi i Adrianopel till den 4:e och reste icke därifrån förrän på eftermiddagen för att sluta oss till hans majestät, vilket icke förorsakade oss några större ansträngningar, ty man färdades blott tre till fyra franska mil om dagen till följd av turkarnas flegma eller höviska värdighet; de trodde nämligen, att det stred mot den konungen skyldiga vördnaden att påskynda hans avfärd från storherrens stater genom att färdas fortare.

Vi kommo samma natt till det utsedda lägret — ty natten

tillbragtes för det mesta i ett läger — en by vid namn Bacchikoi, som var mycket för liten för att härbärgera alla. En chiaous och en av hans majestäts kvartermästare jämte en tolk hade skyndat i förväg för att ställa allt i ordning för männen och hästarna, såväl vad beträffar mat som logi, och allt detta på storherrens bekostnad och i god ordning. Men konungen, som alltid hade sitt huvud för sig och tycktes finna nöje i att omaka de flegmatiska turkarna, lät natten till den 6:e blåsa till uppbrott klockan ett på morgonen. Kapigibachin, chiaouserna och de andra turkarna väcktes och blevo förvånade, då de hörde, att konungen ville resa. De vågade likväl icke motsäga honom, ty de visste nästan alla, att de icke skulle vinna något därmed. Natten var mycket mörk, alla stego till häst, och man satte sig i rörelse vid fackelsken för att finna vägen genom de många passen, som bildas av de berg och skogar, på vilka Bulgarien är så rikt. Vi anlände före daggryningen med konungen till Commorava, den by som utsetts för konaken. Men hans majestät, som alltid försmådde vila och aldrig skydde ansträngningar, hade där icke väl sett det fulla dagsljuset uppgå, förrän han steg till häst för att företaga en promenad och var ute åtta till nio timmar med dem som vanligen åtföljde honom på hans strapatser eller som eljes ville följa med, ty han tillsade aldrig någon att göra det. Fabrice, som vilat sig i det kvarter man anvisat honom och som hört vad som tilldragit sig under den nattliga marschen, omtalade det för konungen vid hans återkomst, nämligen att flera vagnar hade gått sönder i passen och att turkarna, som voro föga vana vid dessa nattliga färder, förefällo mycket allvarsamma och sömniga.

»Aha», sade konungen skrattande, »det skadar inte att väcka dem ibland och lära dem att vaka.»

Det anmäldes nu för hans majestät, att middagen var färdig, och han gick att sätta sig till bords. Grothusen, Müllern, general Horn,[96] Fabrice och några andra personer av samma rang åto med honom. Nattmörkret och svårigheten att taga sig fram på vägarna och genom passen hade gjort, att de flesta vagnarna voro efter, så att de icke förrän på eftermiddagen anlände till konaken. Konungen promenerade emellertid till fots efter mid-

dagen under en timmes tid. Sedan steg han till häst och fick ett större följe med sig än på morgonen. Alla som ätit middag med hans majestät slöto sig till truppen, ävensom många andra, som vilat sig dessförinnan. Man lade sig tidigt. Hans majestät, som var belåten med den förra nattmarschen, lät två timmar efter midnatt giva signal till en ny dylik och fortfor på detta sätt, än tidigare, än senare på natten, ända till Russick, dit vi anlände den 12:e. Antalet vagnar, som gått sönder och måst kvarlämnas på vägen, uppgick till över tjugo. När man berättade detta för konungen, skrattade han och sade:

»Vi hava fler än vi behöva.»

— — — — — — — — — — — — — —

Konungen, som hörde, att kejsaren lät göra stora förberedelser för att mottaga honom på ett sätt, som svarade mot hans värdighet och mot de erbjudanden hans kejserliga majestät gjort i detta avseende, samt att herr von Görtz var på väg för att i Transsylvanien förena sig med honom,[97] sade till Fabrice, att det skulle göra honom nöje att överallt låta tillkännagiva, att han ville färdas inkognito och bedja, att man icke alls låtsade om honom, om man kände igen honom; att det skulle vara att tillmötesgå honom, om man handlade så; att han för övrigt i sitt hjärta skulle hålla hans kejserliga majestät lika god räkning för hans avsikt beträffande de hedersbetygelser, han påbjudit att visa honom, som om han mottagit dem. Fabrice svarade härpå, begagnande sig av den vanliga förtroligheten eller den frispråkighet, som konungen ville att man skulle ådagalägga gentemot honom:

»Om ers majestät nödvändigt vill färdas inkognito, tror jag mig veta ett osvikligt medel.»

»Nå, vilket är det?» sade konungen.

»Jo, ers majestät», svarade Fabrice, »det är att taga på sig en av Grothusens svarta peruker, låta köpa en nattmössa och en nattrock eller låna sådan av Müllern, Düben eller någon annan, som har, om man icke kan få köpa dem i Valakiet, och att, när ers majestät färdas genom en stad, alltid bo på det bästa värdshuset, strax begära fram vin, ofta vara törstig, göra sin kur för

värdinnan, om hon är ung och skön, eller för någon av uppasserskorna, som har dessa företräden; vidare att låta draga av sig stövlarna, att begära fram sin nattrock och sina tofflor och efter att hava ätit och druckit grundligt gå till sängs och sova till långt fram på förmiddagen. Då kan jag garantera, att ingen människa känner igen konungen av Sverige.»

Hans majestät log.

»Nåja», sade han, »jag skall åtminstone i åtskilligt, om icke i allt, följa edert råd.»

Fabrice lämnade alla sina tjänare kvar i konungens följe utom tre, och vi avreste samma dag från denna stad för att begiva oss till Yurgu. Där tillbragte vi natten och fortsatte sedan vår resa den 14:e till Bukarest. Vi tillbragte där endast några timmar, under vilka jag besåg staden.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vi tillbragte natten i Hermanstadt, och morgonen därpå, under det Fabrice avlade besök hos borgmästaren, anlände en kurir med brev till honom från baron Görtz, premiärminister hos administratorn av Holstein-Gottorp. Kuriren skulle även göra sig underrättad om den väg, som konungen tog. När Fabrice läst breven från ministern, som stannat vid tredje skjutshållet för att där invänta underrättelser från hans majestät och sedan begiva sig till honom, sade han till kuriren:

»Jag stiger genast till häst för att muntligen avgiva mitt svar.»

Han beställde goda hästar. Vi begåvo oss på väg, så snart de blevo i ordning, och sammanträffade några timmar senare med baron von Görtz, vilken efter att hava hälsat Fabrice stängde in sig med honom i ett enskilt rum, där de uppehöllo sig över två timmar. Härunder tillagade hans kock en god middag, och när den var färdig och bordet dukat, underrättades de båda herrarna, som kommo ut, och vi satte oss till bords, samtalande än om konungen, än om Turkiet. Baronen kunde trots sin medfödda allvarliga värdighet icke låta bli att hjärtligt skratta åt det råd, Fabrice hade givit hans majestät för att icke bliva igenkänd på vägen. Så snart vi ätit middag, fingo tjänarna order att iordningställa allt för återfärden. När så skett,

tog baron von Görtz Fabrice i sin vagn, och sekreteraren och jag satte oss upp i en postvagn och avreste till Weissenburg.[98]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vi anlände den 29:e till Wien, och dagen därpå gick Fabrice till det kejserliga hovet för att framföra konungens av Sverige ursäkter och tacksägelser beträffande de hedersbetygelser, man ville ägna honom.

Enär baron von Görtz hade vissa skäl för att över Breslau taga vägen till Berlin och Hamburg, avreste han från Wien den 2 eller 3 november. Fabrice och jag lämnade också Wien dagen därpå för att resa genom Böhmen och Sachsen till Hamburg, i avsikt att där inhämta underrättelser om konungen.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Sedan vi lämnat Halberstadt den 18 i daggryningen, anlände vi mellan klockan tio och elva till Wolfenbüttel, där Fabrice klädde sig för att gå och avlägga besök hos hertigen — — — Hans höghet var i Braunschweig — — —

Sedan vi intagit en lätt middag, kommo vi vid fyratiden på eftermiddagen till Braunschweig. Vi fingo bo hos August Fabrice, konungens av Storbritannien minister och sändebud vid kongressen för kurfurstendömet Hannovers affärer; han är den förut omtalade Fabrices äldste bror. Det var med stor glädje de återsågo varandra efter fem års skilsmässa. Kejsarens, tsarens, Danmarks och Preussens sändebud hade länge förgäves väntat, att konungen av Sverige skulle ditsända någon fullmäktig för att avsluta det nordiska kriget.[99] De tillbragte den mesta tiden på besök, på bjudningar hos varandra och på mottagningar, som hertigen höll nästan varje kväll. Vi stannade fem dagar i denna stad, och jag skall nu omtala, vad som föranledde oss att lämna den.

En afton, då det var mottagning hos hertigen, därvid även Fabrice, som sedan vår ankomst icke uteblivit från någon sådan, var närvarande, anmäldes det vid tiotiden på aftonen för hans höghet, att utanför stadsporten voro två officerare, som hade ett pass från konungen av Sverige och som bådo, att man skulle släppa in dem och låta dem få friska hästar för att fortsätta sin färd. Hans höghet, som var sysselsatt med att spela, sade:

»Ja, öppna åt dem och låt dem få hästar!»

Så skedde även. Ungefär en timme senare, då spelet var slut vid alla borden, serverades en präktig supé för alla de närvarande, som samlades kring ett stort, gemensamt bord. Då sade hans höghet till Fabrice, som hade spelat vid ett annat bord, att två svenska officerare hade passerat, vilka visat sig mycket angelägna att fortsätta sin färd till Stralsund. Härpå svarade Fabrice, att han var ledsen, att han icke i tid fått veta det, ty han skulle då frågat dem, om de visste något om konungen. Då skickade hertigen genast till vakten för att höra efter officerarnas namn, men det var lånade namn, som de icke kände. Fabrice misstänkte, att den ene kunde vara konungen själv, och denna misstanke övergick nästan till visshet, då han fick beskrivning på deras ålder och utseende. Han sade dock icke, vad han trodde därom. I själva verket var det konungen åtföljd av överste Düring, såsom hans majestät själv berättade, då han sammanträffade med Fabrice i Stralsund. Konungen hade för att begiva sig till Stralsund på fjorton dagar tillryggalagt över 150 tyska mil.[100]

Fabrice gav mig morgonen därpå del av sina misstankar och beslöt att samma dag avresa till Celle. Vi begåvo oss också dit och togo in hos hans far. Där avvaktade vi underrättelser från Stralsund och fingo med första posten höra om hans majestäts ankomst samt därmed förbundna omständigheter, nämligen att konungen förklätt sig genom att påtaga sig en svart peruk och en hatt med guldgalon, en brun rock och en blå kappa; att han hade lämnat Pitesti i Valakiet den 7:e; att han passerat genom Braunschweig den 21:a; att han den 22:a på aftonen anlänt till Stralsunds portar med överste Düring, och att de skulle hava framkommit tre dagar tidigare, om icke den senare blivit sjuk av strapatserna under färden, som emellertid icke tycktes hava det minsta bekommit konungen; att man efter sed och bruk hade frågat dem om namn och stånd; att de hade visat fram sina pass och tillagt, att de hade depescher från konungen till general Dücker, som förde befälet i staden; att de därpå hade blivit förda inför generalen av en vaktsoldat, till vilken konungen

vid slottets port skänkte sin kappa; att generalen, sedan hans majestät tillåtit överste Düring att säga, vem han var, böjde sig ned för att kyssa hans hand och bad honom om förlåtelse för att han icke förr vetat det, så att han kunnat gå sin konung till mötes och ägna honom undersåtens och tjänarens tillbörliga vördnad. Härpå hade konungen svarat:

»Det är bra som det är. Jag har velat komma hit inkognito, och jag har fått min vilja fram.»

Emellertid hade hans majestät velat, att man icke skulle tillkännagiva hans ankomst förrän dagen därpå, vilket då skedde med stor kanonsalut och allmän klockringning. Efter att hava på morgonen mottagit adelns och prästerskapets lyckönskningar hade konungen stigit till häst för att inspektera befästningarna och hålla revy med trupperna, alldeles som om han icke hade utstått några strapatser.

Så snart vi erfarit detta, beslöto vi att resa till Hamburg, därifrån Fabrice ämnade begiva sig till Stralsund med administratorn av Holstein och där jag för att uträtta vissa uppdrag, som jag fått, måste uppehålla mig någon tid.

V.

(*Orig. II: 11.*)

Resa i Sverige jämte anmärkningar i förbigående över ön Gottland, skären, skansarna vid Vaxholm och Dalarö ävensom över Stockholm, dess hamn och omgivningar.

Jag lämnade Lübeck den 20 september [1715], och i Travemünde, en liten stad med ett slott vid mynningen av Trave, som på detta ställe utfaller i Östersjön, inskeppade jag mig till Stockholm i sällskap med en ung lübeckerköpman. Den till en början ganska gynnsamma vinden förde oss omkring åttio svenska mil* från den hamn, från vilken vi avseglat, och fram mot den, som utgjorde målet för vår färd, men den 25:e på aftonen kastade den om och tvang oss att lämna vägen till Stockholm och i stället styra till Visby, Gottlands huvudstad, i vars hamn vi funno skydd.

Denna stad har fordom varit lika känd för sin stora och omfattande handel som den nu för tiden är obetydlig i detta avseende. Dess sjöfartsregler följdes över hela Östersjön och därutöver, liksom de lära ännu följas i Sverige.[101] Den ligger på öns västra strand, från vilken den höjer sig och behagligt utbreder sig ända uppåt en ås. Dess hamn är stor och var fordom bättre,

---

* Märk, att jag med mil avser vägmåttet i det land, varom jag talar. I Sverige är en mil lika med sex engelska, d. v. s. trettio tusen romerska fot.

än den nu är, i synnerhet på vissa ställen, som det upprörda havet efter att hava genombrutit de skyddande hamnarmarna, nästan alldeles grundat upp. Den räknade fordom inom sin ringmur och i sina förstäder ända till tretton stora kyrkor jämte sex väl befolkade och ännu bättre doterade kloster. Av kyrkorna finns ingen annan kvar i sin helhet än den som bär namnet Sancta Maria.[102] Försvunna äro däremot kyrkans omätliga rikedomar, dess kärl, ljusstakar, lampor, guld- och silverljuskronor och andra dyrbarheter hörande till den romersk-katolska religionen, som härskade där före den luterska, försvunna även dess båda sköna karbunklar, vilka sades hava varit värda mer än de dyrbaraste smycken. Åtskilliga brunnar med mycket gott vatten, som där rinner fram genom en mängd kanaler, och några stora reservoarer, som man där ännu kan se oskadade eller blott delvis förstörda, vittna tydligt om att naturen ingalunda mindre bidragit till stadens skönhet och bekvämlighet. Dess slott lades 1679 i ruiner av danskarna, som gjorde en landstigning på ön.[103]

Denna ö är omkring aderton mil lång från söder till norr och sex mil bred, på somliga ställen mer och på andra mindre, såsom några personer, vilka påstå sig väl känna till det, hava försäkrat mig. Åtskilliga historieskrivare göra ön hedern att kalla den goternas och andra skandinaviska folks första koloni. Dessa folk spridde sig i stora skaror och irrade fordom hit och dit i de bästa delar av världen de kunde upptäcka, då det hos dem var en hjältedygd att utöva sjöröveri och de ansågo som en religiös plikt att varje år till tack för sina framgångar till lands och sjöss offra nio människor för vart hundratal av sina fångar åt Tor, Odin och Frigga, tre gudomligheter, som de tillbådo. Sakförståndiga säga, att tre av öns församlingar ännu i dag bära namn efter dessa gudomligheter, nämligen Tore, Otheim och Friggesarsim,[104] där man antager att dessa falska gudomligheter hade tempel; jag skall längre fram tala mera härom. Ön är rik på boskap. Den har en mängd goda hamnar både på östra och västra sidan. Den är omgiven av många små öar och holmar, på vilka man för boskapen i bet och kring vilka fisket är mycket givande. Några insjöar och bäckar, som rinna fram dels

mellan långa och breda ängar, dels mellan bördiga fält, giva även mycket fisk av flera slag. Kalksten och ett slags grå marmor, som något liknar granit, brytas på flera ställen ur dess barm och ägna sig mycket väl till byggnadsföretag, varom även åtskilliga stora, från fordom kvarstående eller på senare tiden uppförda hus bära vittne. Sveriges historia förtäljer oss, att man på mindre än två hundra femtio år såg över hundra kyrkor uppstå på denna ö.[105] Deras antal såväl som prästernas växte utan tvivel i förhållande till rikedomen, då den världsliga makten i dessa nordliga trakter ansåg för en religiös plikt att underordna sig den andliga, och då Nordens suveräner fromt trodde sig hava fått sina spiror och rätten att härska över jorden från påven i Rom, liksom ännu så många andra på andra håll tro, så att de för att tillförsäkra sig rätt att regera i himlen efter sin död gjorde utomordentliga donationer och till och med togo de dyrbaraste klenoderna från sina kronor för att därmed pryda kyrkorna och underhålla prästerna. Den religion, man nu för tiden bekänner sig till där såväl som i hela Skandinavien, varunder ön lyder, är den luterska, som bibehållit mycket av den romersk-katolskas yttre väsende och ceremonier. Den skiljer sig vad läran beträffar i nästan intet väsentligt från den anglikanska, utom vad angår dogmen om konsubstantiationen, som icke såsom dogmen om transsubstantiationen i verkligheten förvandlar det invigda brödet och vinet till Kristi lekamen och blod, omintetgörande de förras substanser, utan förenar med dem de senare, som den låter existera på lika många olika ställen som man samtidigt konsakrerar dem.[106] Man räknar där för närvarande endast sextio till sextiofem kyrkor, vilket är mycket för mycket för det lilla antalet invånare, samt tjugoåtta präster, som mer än väl räcka till för dem och för de till deras underhåll nödvändiga medlen.

Sedan vinden satt mig i tillfälle att bese denna stad och dess omgivningar, övergick den på sydlig den 29:e före daggryningen och förde oss före nattens inbrott fram till en labyrint av över tjugo mils utsträckning, där man far fram mellan en oerhörd mängd klippor och genom de många sund, medels vilka Östersjön tyckes gå ända till Stockholm och möta Mälaren för att

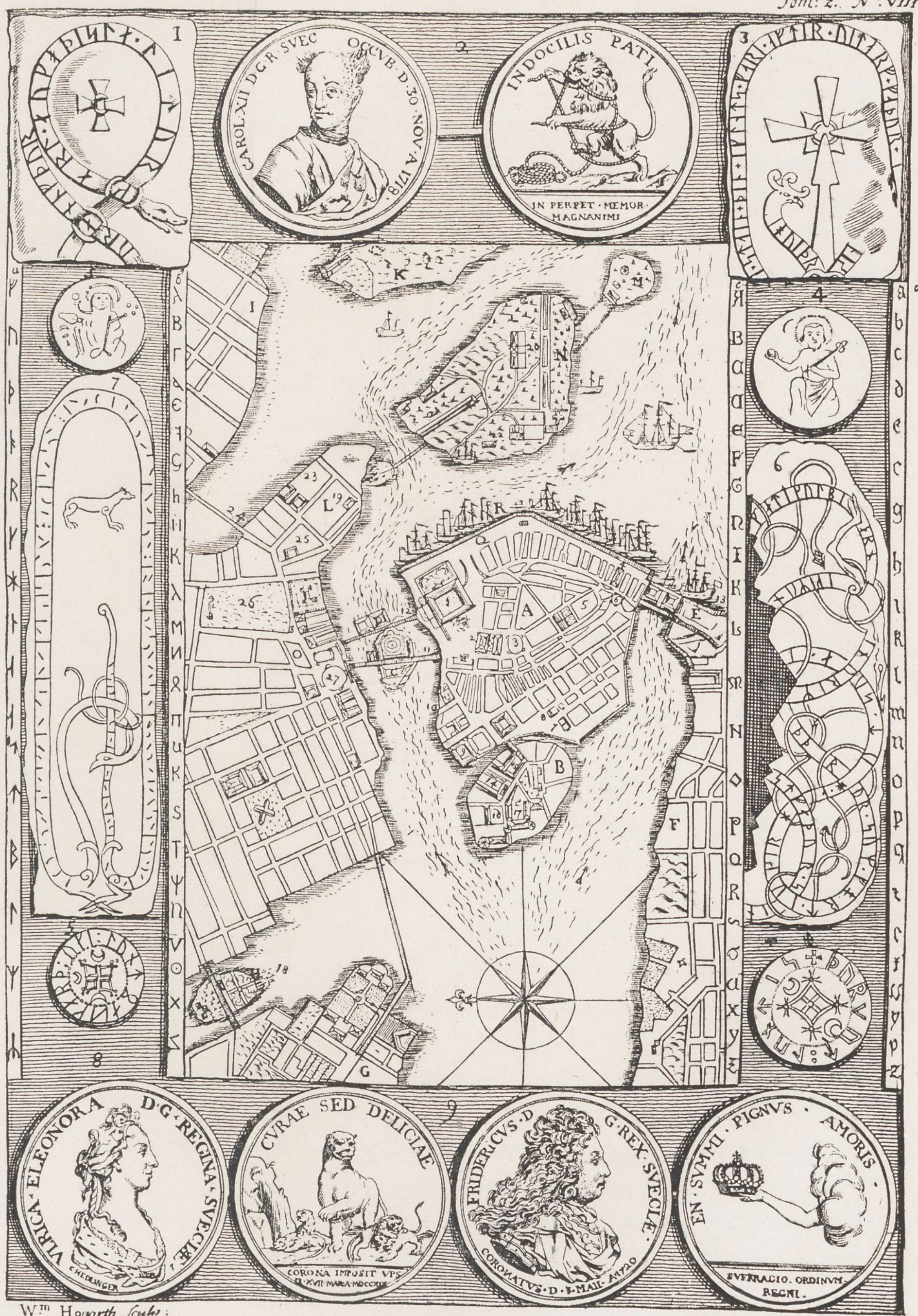
tillsammans med denna sjö bilda en ö, på vilken den svenska huvudstaden är uppbyggd. Vi anlände dit den 30:e på aftonen, till följd av vindens obeständighet och sedan vi sett skansarna vid Dalarö och Vaxholm, vilka icke erbjuda något mera anmärkningsvärt eller förmånligt än sitt läge, avsett att mot fiender försvara några farleder, och efter att hava kryssat mellan klipporna mindre länge än man brukar. Det var därför jag sade till 'följd av vindens obeständighet'; ty vanligen behöves därtill mer än en sorts vind.

Åsynen av denna stad var för mig både storartad och vacker, i synnerhet sedan vårt fartyg dubblerat spetsen av en liten ö på höger hand, kallad Beckholmen, på vilken ligger ett högt och stort stenmagasin, som fordom tjänade till att förvara salt. Man ser där även några mycket långa och låga träbyggnader, i vilka man förr förvarade beck och tjära för ett handelskompani, som behärskade allt som tillverkades i Sverige. Men detta kompani måste göra bankrutt, emedan det till den grad uppdyrkade priset på dessa varor, att Storbritannien beslöt låta sina amerikanska undersåtar tillverka dem, och enligt vad man sade kunde Storbritannien sedermera för tre eller fyra écus erhålla genom dem vad det till detta bolag måst betala med ända till tjugo écus.[107] Mitt emot denna ö eller rättare klippa, som man ännu kallar Tjärhovet, börjar på vänster hand den södra förstaden, som benämnes Södermalm. Den tyckes uppstiga ur vattnet. Den höjer sig och utbreder sig vackert amfiteatraliskt på en lång klippkedja ända till en stenbro, 140 steg lång och 19 eller 20 steg bred och betecknad med T på pl. VIII. Den sträcker sig, sade jag, ända till denna bro, som förbinder den med staden, liksom förstaden Norrmalm är förbunden med den medels två andra broar av trä, betecknade D och C på samma plansch. Efter att hava passerat den nyssnämnda ön befinner man sig i närheten av en annan mindre på samma sida, känd under namnet Blockhusholmen (M),[108] på vilken finns ett gammalt stentorn helt nära stranden, där ett varv är beläget. Innanför denna ligger en annan, som ensam är större än de båda andra tillsammans (N) och på vilken man ser två stora och höga stenmagasin, det ena med koppartak, samt flera trämagasin och en del andra hus av samma material ävensom

tre långa huslängor (20 och 21), av vilka två tyckas ligga i samma linje och skilda från varandra blott genom en smal, öppen plats; dessa ligga åt sydost, den andra, betecknad 22, mot nordväst. De två första, som ligga i rad, innehålla en stor mängd goda rum, avsedda efter vad det säges för livgardena, den tredje till stall för deras hästar, men dessa tre byggnader hava ännu icke blivit härtill använda. Det finns dessutom här ett stort stenmagasin (23), en mängd små trähus och andra byggnader, men jag uppräknar dem icke eller angiver deras olika ändamål. Denna tredje ö är känd under namnet Nya Skeppsholmen och har fått sitt namn därav, att den kungliga flottan här hade sin station, innan den flyttades till Karlskrona, eller ock av de fartyg, galerer o. s. v., som man där byggde och ännu bygger, ehuru till ett mindre antal. Det är på samma sätt med en fjärde, som är förbunden med denna genom en bro, vid vars slut står en liten, helt och hållet av trä uppförd kyrka för matroserna. Denna ö tjänade förut till samma ändamål och kallas nu Gamla Skeppsholmen.[109] Den är helt och hållet bebyggd med präktiga och mycket regelbundna hus, till största delen i modern stil. Den sammanhänger med förstaden Norrmalms fastland (L) genom ett konstgjort näs, som icke lär vara synnerligen gammalt. Den har i det vanliga språkbruket ännu icke börjat kallas halvö. Mellan dessa holmar eller rättare dessa klippor, som hedras med namnet holmar, och det fasta land, varpå denna förstad är uppbyggd invid en behaglig park, ligger ännu i dag en fartygseskader och några galerer. Man ser på samma plansch en del av denna park (K).

Denna parks ojämna, men i synnerhet vid stränderna höga terräng med dessa holmar på den ena sidan och på den andra den kedja av branta klippor, på vilka Södermalm ligger, omsluta hamnen och bilda liksom två naturliga vågbrytare, vilka göra den till en av de tryggaste, bekvämaste och näst Konstantinopels vackraste, som jag hittills sett. Skepp av alla storlekar kunna där ankra var som helst i skydd för alla vindar eller förtöjas invid en lång träkaj (R).

Den norra förstaden, på svenska kallad Norrmalm, skulle kunna betraktas såsom en stor stad, för det första på grund av

Plan över Stockholm.

sina långa, breda och raka gator med höga och vackra stenhus, vilkas dörr- och fönsterbågar äro av gottländsk marmor eller kalksten och vilkas golv äro av ölandssten; för det andra på grund av sina kyrkor, vilka dock äro mera märkvärdiga genom sin storlek, sina torns höjd och sina koppartak än av någon annan anledning; för det tredje på grund av åtskilliga palats, vilkas största prakt ävenledes består i att de äro täckta med denna metall, ehuru det finns några av dem, som utmärka sig för smakfull byggnadsstil. Bland kyrkorna är den, som bär namn efter Sancta Klara, den största. Åt detta helgon invigdes den av sin grundläggare, konung Magnus Ladulås, som åt henne även helgade ett kloster för nunnor, Sancta Klaras döttrar. Sancta Klaras torn är det högsta i hela Sverige, och ej heller på andra håll finnas många högre. Näst efter denna kyrka kommer Sanct Jakob, som är byggd av sten och även har koppartak, men ett mycket lägre torn. Vad de övriga beträffar, äro de alla av trä liksom de flesta av husen, i synnerhet i denna förstads utkanter och på Södermalm. I detta land finner man icke endast byar utan hela städer, som icke äro byggda av annat material, och där man icke ser en enda sten, ehuru jag tror det icke finnes något land i världen så rikt på sten, men den svenska stenen lämpar sig icke så väl till byggnadsmaterial som de många träd, varpå landet även är rikt. Apropå det frågade en svensk mig en dag på latin (det enda språk vi hade gemensamt), vad Sverige tycktes mig hava mest utmärkande eller olikartat mot andra länder, i vilka jag rest. Jag svarade honom, att det var *arbores sine fructu et lapides sine usu*, träd utan frukter och stenar utan nytta. Vad träden beträffar, ersättes deras fruktfattigdom genom andra fördelar, som landets invånare kunna draga av dem: de kunna därav bygga sina hus, förfärdiga sig skor och skaffa sig skydd mot klimatets starka och långa köld, och av dem få de även kol till sina smedjor och gjuterier. Tacitus säger, att Tyskland för honom tedde sig som *horrida silvis*, förskräckligt genom sina skogar eller helt och hållet betäckt med skogar, men hade han sett Skandinavien, skulle han hava funnit det ännu förskräckligare icke blott av denna anledning, utan för dess stenar

och klippor. Undantagas måste dock Skåne och några delar av åtskilliga andra provinser, där eljes långa, stora och tråkiga skogar och ändlösa sträckor av klippor, berg och nakna stenblock, utslungade här och där, oftast äro de enda föremål, som te sig för resenären på en väglängd av sex till sju mil och stundom mera. Icke desto mindre finner man tid efter annan trakter, som förete en behaglig omväxling av sjöar, floder, byar, ängar och odlade fält eller fruktbara marker, såsom de i allmänhet äro, vilka skonats av naturen och konsten och vilka frambringa en rik och behaglig mångfald av alster: då jag tillägger konsten, menar jag icke den konst, som endast odlar eller plöjer de fält, vilka naturen frikostigt tillrett; jag menar den, som bränner skogarna för att åstadkomma åkrar på ställen där inga finnas, såsom historien säger oss att de flesta åkerfält åstadkommits i detta land. Därför kallas landet på dess eget språk Suidia, vilket lär betyda »röja mark genom att bränna skog», ett sätt som alltjämt vid behov användes.[110]

Bland palatsen, som jag icke ämnar varken uppräkna eller beskriva, är det, som fordom tillhörde familjen de la Gardie,[111] vida mindre anmärkningsvärt genom sin arkitektur, sitt koppartak, kring vilket fyra med samma metall täckta torn höja sig, och de tre hundra sextiofem fönster, som upplysa det, än genom omgivningen och vad det innehåller. Ty först och främst finnes på dess mycket rymliga gård en stor mängd kanoner, mörsare, stenmörsare, fältslangor, allt av brons och av alla storlekar och kalibrar.

När man sedan träder in i palatsets gemak, finner man dem rikt tapetserade, så att säga, med alla slags blanka vapen och eldvapen, fanor, standar, baner m. m., pukor, trummor, rustningar, kaskar m. m., olikartade och mycket dyrbara munderingar för hästar, sadlar, schabrak eller sadeltäcken med präktiga och sinnrika guld- och silverbroderier och med pärlor och ädla stenar, ävensom andra praktföremål, varmed glansen förhöjes vid tornering, kröningar och offentliga processioner, m. m.

Det kallas Troféarsenalen och med rätta, ty utom dem jag nyss omnämnt och som till största delen under detta krig tagits från polackerna, moskoviterna och sachsarna, har det liksom många

andra slott, som man finner här och där på en del utvalda ställen i riket, blivit byggt av byte från Tyskland. Denna arsenal innehåller till och med föremål, som tillhört den hjälte, vilken förskaffat den de flesta troféerna, den ryktbare Gustav Adolf. Man ser där hans älghudskyller och hans livrock med hålet i kragen efter den kula, för vilken han stupade vid Lützen, och hans skjorta, fläckad av det blod han där utgöt, ävensom en annan blodig skjorta från ett föregående, mindre ödesdigert tillfälle, och två par av hans byxor, nedblodade, det ena vid förutnämnda tillfälle, som var i Preussen, och det andra i hans sista strid. Man ser där även hela den dräkt, som Karl XII bar, då han stupade vid Fredrikshall 1718, såsom jag längre fram skall berätta. Detta palats är självt en trofé från reduktionens tid, enär det i likhet med så många andra vid de bästa sjöar och skönaste floder belägna blivit på Karl XI:s despotiska befallning indraget till kronan, som givit de flesta av dessa palats och slott till adelsmän och andra personer, vilka på ett eller annat sätt utmärkt sig, såsom belöning för deras tjänster. Det berättas, att förr i världen kopparstick av alla dessa palats och andra offentliga byggnader plägade utdelas till de främmande makternas ambassadörer och andra framstående personer såsom offentliga vittnesbörd om konungens frikostighet och gunst mot sina undersåtar och om den svenska adelns glans, men de hava sedermera av som det vill synas motsatta skäl blivit undertryckta och förbjudna. Det palats, jag nämnt, har goda stallar, som kallas drottningens stallar, emedan de förut tillhörde framlidna drottningen, den regerande konungens farmor, som där hade sina hästar. Hertigens av Holstein stodo där också, och några enskilda personer hyra nu för tiden in sina hästar där.[112]

Mitt emot dessa stallar, på andra sidan en gata, som kallas Näckströmsgatan, ligger S:t Jakobs kyrka, som jag redan nämnt. Man ser på frontespisen, som ligger åt stallarna till, en i låg relief framställd bild av gudomligheten under skepnaden av en gammal man i överstepästerlig dräkt, en ung man sittande på hans högra sida och en duva. Det inre prydes av statyer, helgonbilder, orglar, en vacker predikstol och flera gravmonument. Denna

kyrka och detta stall lära sedan tillika med en mängd hus och flera andra kyrkor hava nedbrunnit genom åskeld.[113]

Beträffande bilderna är att märka, att dessa folk och de andra av samma religion i själva verket förkastat dyrkan av de manliga och kvinnliga helgon, de föreställa, och därför icke längre falla på knä för dem och bedja inför dem eller fromt kyssa dem, såsom deras förfäder gjorde, men att de hava dem kvar, säga de, blott till minne av deras dygder och till sina kyrkors prydnad. Med ett ord, om de icke äro bilddyrkare, så vilja de icke heller vara bildstormare, och de förklara det förbud att göra sig något beläte eller någon kroppslig framställning av de andliga eller himmelska tingen, som läses i den heliga skrift, genom att säga, att detta förbud väsentligen gäller endast tillbedjandet och att den heliga skrift själv förklarar det genom att tillägga: för att tillbedja dem. En park, som gränsar till denna kyrka och ligger mitt emot samma palats, kallas Kungsträdgården, och den förtjänar mycket väl detta namn på grund av terrängens sinnrika anordning, de vackra blomsteranläggningarna, vattenkonsterna och orangeriet, som är förträffligt.

Bland andra präktiga, på sydöstra sidan av denna park liggande stenhus med dörr- och fönsterkarmar av gottländsk kalksten eller marmor, finnes ett, som ligger mitt emot den gata jag nämnde. Det är ett koppartäckt hus, som drottning Kristina fordom gav till senatorn Nils Tungel, vilket förhållande gjorde huset hemfallet åt reduktionen, varifrån det likväl påstås länge hava räddats, då följande inskrift, som Tungel i sin tacksamhet ristat över porten, lästes av reduktionens ämbetsmän:[114]

Regina Arctois quae gentibus imperat hisce,
Aedibus et fundum et cuprea tecta dedit,
Testatur saxo Nicolaus Tungel in isto,
Ne sua posteritas dememinisse queat.

Mellan detta hus och Kungsträdgårdens mur ligger en del av det konstgjorda näs, som jag redan nämnt. Det vatten, som fordom där rann fram, lär hava kallats Näckströmmen. Om vi icke

vilja trötta ut oss med att i detalj besöka alla delar av Normalm, så låtom oss — du, min läsare, i tanken och jag i verkligheten — fatta posto på en ganska hög kulle, som ligger ungefär mitt i denna stadsdel och kallas Brunkeberg. Den är bekant i landets historia genom Kristian Tyranns nederlag. Den skall giva oss en fördelaktig utsikt åt alla håll över Norrmalm och visa oss denna stadsdel förskönad och utvidgad: 1) åt öster genom det s. k. Ladugårdslandet, som uppvisar utom en tillräcklig mängd hus för att bilda en andra stad jämväl en arsenal, två träkyrkor och en tredje kyrka av sten,[115] visserligen ofullbordad men lovande att bliva en av de vackraste såväl i staden som på malmarna; 2) åt väster genom en del av Munklägret, en ö i Mälaren, så benämnd emedan den efter vad det sades fordom varit avsedd för munkarnas rekreation; den är åt den sidan bebyggd med ganska många hus, av vilka flera äro vackra och försedda med behagliga trädgårdar; där finnes även en stenkyrka av stor skönhet och ett glasbruk m. m. Ön sammanhänger österut med denna förstad genom en ny, 454 steg lång och 11 steg bred träbro, som ännu icke är riktigt färdig, samt genom en väg eller landtunga, som på några år med konst tillagts; den sträcker sig omkring 270 steg ut i sjön, vilket visar, att den gamla bron, av vilken man ännu ser återstoder eller en rad pålar på den plats, där den konstgjorda vägen börjar, var ännu längre. Den är ännu närmare förenad med fastlandet genom en annan bro av endast åttio stegs längd och tolv stegs bredd och gående litet mera i nordlig riktning.[116] Dessa båda broar avbrytas av två vindbryggor för att låta fartygen passera. Karl XI ville, att man skulle kalla denna ö Kungsholmen, men man har ännu icke vant sig vid detta namn och kallar den naturligast och allmännast Munklägret, som är dess gamla namn. En skara landsflyktiga fransmän lära hava av Karl XI begärt att få bebo denna ö och där fritt utöva sin religion, men prästerna i landet lyckades förmå konungen att avslå denna begäran, huru fördelaktiga för riket de förslag än voro, som de gjorde.

Den norra förstaden, som jag nyss omtalade, ligger i landskapet Uppland liksom en del av den egentliga staden fram till

en av dennas gator, en yttre och verklig symbol för den metafysiska eller imaginära linje, som skiljer detta landskap från Södermanland, inom vilket återstoden av staden samt den södra förstaden äro belägna. Gränsstenen bär i relief dessa båda landskaps vapen och därunder denna inskrift: Upplands och Södermanlands skillnad (gräns mellan Uppland och Södermanland).[117] Man kan se andra dylika gränsstenar här och där i landet, uppsatta för att åtskilja de andra landskapen. Det finnes även sådana på de stora landsvägarna, vanligen för varje kvarts mil, och de tjäna till att utmärka avståndet mellan orterna, ett bruk, som synes efterlikna milstenarna hos de gamla romarna, vilka räknade efter *primo, secundo, tertio etc. ab urbe lapide* (en, två eller tre stenar från staden). Men de flesta äro av trä och alla med inskriptioner, som angiva antalet mil.

Man kan från den norra förstaden komma direkt till hjärtat av den egentliga staden medels två broar, som på var sin sida beröra ändpunkten av en lång gata, som går tvärs över en i strömmen belägen liten holme (S). Denna holme tyckes tjäna till förnämsta brovalv och liksom höra samman med broarna, och jag tror det är därför man säger, i singularis, Norrbro.

Den södra förstaden skulle också kunna betraktas som en stor stad på grund av liknande företräden, som vi sett hos den förra, såsom bland annat två vackra kyrkor med koppartak, den minsta helgad åt S:ta Katarina och efter min avresa förstörd genom en stor eldsvåda, som lagt en stor del av denna förstad i aska. Utan att uppehålla oss med att lämna en lång och detaljerad beskrivning av dess vackra privathus och andra byggnader, såsom vi gjorde i den förra, vilja vi gå till den egentliga staden och vandra därför till en början över en sorts torr bro, under vilken intet vatten flyter, över 76 steg lång och 16 eller 17 steg bred (E). Denna bros båda yttersta ändar vila på två höjder, den ena högre än den andra, mellan vilka det statsmagasin är beläget, som vanligen kallas Järnvågen.[118] När man lämnar denna torra bro, på sidorna försedd dels med bröstvärn av järntråd, dels med två rader stenbutiker med plåttak, kommer man ut på en vindbrygga, vilken leder över en liten stenklädd kanal, som

möjliggör för Mälarbåtarna att komma ut i havet och för andra båtar att från havet komma in i Mälaren. När man gått över denna vindbrygga, står man på en stenlagd väg, som går ut trettio à trettiofem steg i Mälaren, där den tjänar till grundval för ett stenhus och omedelbart fortsättes av den stenbro, vilken förenar den förstad vi lämna med staden, dit vi nu begiva oss. När vi sätta foten på stadens mark, se vi i väggen till ett av dess hus på vänster hand en av dessa stenar, som äro kända under namnet runstenar på grund av de egendomliga och mycket gamla bokstäverna, de första som begagnades hos det nordiska folket. Herr Nikolaus Keder, assessor vid antikvitetskollegiet i Stockholm och en av de förnämsta kännarna av Norden, har uttytt inskriften för mig: Karl och Othise reste stenen åt sin fader.[119]

Bland olika slag av nordiska mynt, funna till och med ända så långt bort som i England, dit de förts genom goternas färder, ses på planschen VIII frånsidorna 4 och 5, svarande till det som Gibson upptagit i Camden's Britannia.[120] Han påstår, att det präglats åt guden Tor, emedan figuren på detsamma tämligen motsvarar den, vilken de första tillbedjarna av denna nordiska falska gudomlighet gåvo honom på målningar och statyer. Han stärkes i sin uppfattning av den med runor anbragta inskriften *Thur Gut luetis*. Men herr Keder förnekar, icke blott att den förmenta medaljen blivit präglad åt guden Tor, utan till och med att bokstävernas tydning är riktig. Han påstår däremot, att den Tor tillskrivna ställningen var den som denna tids myntgravörer gåvo konungarna, och som exempel anför han ett mynt från Gratiani tid, å vilket kejsaren framställes hållande en spira i den ena handen och ett äpple i den andra, liksom denne gud vanligen framställes hållande sin hammare och sin åskvigg. Enligt honom utgöra orden Thur Gut, vilka tytts såsom guden Tor, endast ett ord, sammansatt av dessa båda. Han tillägger, att de gamla satte en ära i att bilda sina namn efter sina gudar och att Thur-Gut varit någon ståthållare eller magistratsperson, som låtit prägla medaljen, eller också medaljgravören själv, såsom det enligt honom skett i England, t. ex. på de anglosachsiska mynt mr Walker omnämnt; utom att man icke äger något

bevis för att mynt präglats på guden Tors tid. Det är ganska sannolikt, att denne Thur-Gut var ståthållare på någon ort eller myntare i England, då goterna och sachsarna genom sina färder, infall och erövringar blandades huller om buller med britterna ävensom med så många andra folkslag i Europa och Asien, och att han på denna medalj använt de bokstäver, som för honom voro naturligast, innan ett språk sammansatt av dessa och många andra folkslags tagit överhanden, såsom det sedan gjort i det engelska språket, i vilket man finner en stor myckenhet svenska ord, vilka icke skilja sig från svenskan annat än genom uttalet eller genom en eller annan bokstav. Det är att märka, att den åskvigg och hammare, som guden Tor enligt mr Gibsons teori skulle hava på den första medaljen, icke mera likna vare sig det ena eller det andra, än de likna en spira och ett äpple. Men som det är vanskligt att med visshet säga något härom, anför jag mina meningar blott som hypoteser.

Somliga tro, att Vodan eller Oden, som är den andra personen i det gamla nordiska triumviratet, uppfunnit runbokstäverna år 1799 från världens skapelse, andra anse dem hava funnits alltsedan urminnes tid. Framlidne Olof Rudbeck, som var professor i botanik och anatomi i Uppsala och i stora folianter offentliggjort sina forskningar och upptäckter i nordens antikviteter, anser, att Grekland fått sina skrivtecken från Sverige jämte fallenheten för vetenskaper och religion, och icke från Fenicien, varifrån man så allmänt påstår att Cadmus medförde de första bokstäver, varav Grekland begagnat sig; Grekland hade enligt honom i förstone endast sexton bokstäver liksom Sverige, medan däremot Fenicien hade 22, och det är icke sannolikt, att Cadmus skulle hava glömt sex; vidare tillägger han med Herodotus, att grekerna kände bokstävernas bruk redan före Cadmus' resa i Grekland. Han anför såsom ett ytterligare bevis den likhet, som ännu finnes mellan några av dessa bokstäver och dem, varav grekerna ännu begagna sig; de hava, enligt honom, avslipat dem och bragt dem till deras nuvarande fulländning. Han säger därom en mängd vackra saker, vilka, om de också icke äro fullkomligt sanna, åtminstone äro ganska intressant och sinnrikt uttänkta, såsom bland

annat att de guldäpplen, som Apollodoros låter Herkules fråntaga hyperboréerna, i själva verket icke voro annat än deras runbokstäver.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Sveriges historia säger oss, att det i stället för vindbrygga, stenbro och pålbro fordom fanns ett näs, som gjorde den mark, på vilken staden Stockholm är byggd, till en halvö; att man först benämnde denna halvö Agnifia och sedan Stockholmen, sedan näset blivit genomskuret. Men angående det andra namnets ursprung äro meningarna delade. Jag anför här den sannolikaste, nämligen att, då Mälaren var utsatt för främmande sjörövares härjningar, tillträdet till denna sjö blev med stora sammanbundna stammar eller stockar spärrat på det ställe, som man nu kallar Norrström och som var Mälarens enda utflöde i havet, och att denna ström därför kallades Stocksund. Det tillägges, att en norsk konung vid namn Olof den helige, som förklarat svensken Olof Skottkonung krig för att hämnas sin fader, vilken Sigrid, dennes moder, låtit skändligen avliva, hade närmat sig med en talrik flotta på denna sjö, plundrat och bränt staden Birka, belägrat Sigtuna och anställt stora härjningar till höger och vänster och att Olof Skottkonung härefter, sedan han samlat så många män han kunde, befäste sig på en liten ö, då kallad Kedjeskär, och med kedjor och stockar spärrade denna ström ännu trängre än förut i avsikt att göra sig till herre över Olof den heliges flotta, hans person och hans män, men att den norske konungen, som blev uppfinningsrik inför faran, lät sina män på en enda natt gräva sig genom Agnifianäset. Denna passage, som man kallar Söderström, benämndes förr Konungssund efter denna händelse, varigenom kungen räddade sin flotta, sina män och sitt byte, och när Agnifia därmed upphörde att vara en halvö, blev den kallad Stockholmen, ett namn, som den sedermera år 1260 byggda staden behållit.[121]

Denna stad är numera icke omgiven av murar eller med konst befäst, såsom den fordom lär ha varit, men naturen, som i hög grad försvårar tillträdet till den från havssidan genom den labyrint av holmar och klippor, som jag omtalat och som fordrar olika sorters vind och följaktligen en motsvarande tid, har

åt den grävt breda och djupa vallgravar, som havet och Mälaren fylla, och har i stället för vallar åt landsidan rest höga berg, vilka bilda pass, som en handfull män mycket väl kunna försvara och som icke tillåta en fientlig armé att närma sig dess förstäder utan fara och förlust, förutsatt att en annan här reser väpnat motstånd. Detta är dess största fördelar med avseende på försvaret, men låtom oss betrakta medaljens frånsida, så skola vi få se de olägenheter för en offensiv, som läget innebär. Den svenska flottan är tämligen i säkerhet i sin hamn, men det är icke lättare för den att segla ut och uppsöka sin fiende än för den senare att taga sig in. Den är så att säga blockerad av isen under mer än fyra månader av året. De många olika vindar, den behöver för att taga sig ut till sjöss, sedan havet blivit fritt från is, kräva ytterligare tid, och den fientliga flottan har den fördelen, att den kan förekomma den och dessförinnan härja de svenska kusterna och de tyska besittningarna (vilka Sverige just förlorat i detta krig jämte allt vad det där ägde). Det säges, att det var av dessa anledningar, som Karl XI förlade flottan till Karlskrona.

Staden Stockholm är icke så vidsträckt som den minsta av dess båda förstäder. Den upptager hela den ö, varav den fått sitt namn. Den lär före detta krig och pesten aldrig hava haft mer än trettio tusen invånare, men den äger på sitt lilla område, vilket knappast är större än en halv fjärdingsväg i omkrets, allt den behöver för att räknas till norra Europas skönaste städer, såsom tre stora kyrkor, dock byggda i götisk stil, flera präktiga palats och andra vackra offentliga byggnader, höga stenhus, av vilka flera uppvisa en vacker arkitektur och hava präktiga tak av koppar eller järn, metaller varmed naturen särskilt gynnat detta land och i vilka dess största rikedom består. Den största av kyrkorna är den åt S:t Nikolaus helgade domkyrkan. Den är inuti prydd med en vacker orgel, en mycket vacker predikstol, två kungliga säten eller troner med fina sniderier, flera gravmonument av olika sorters marmor jämte vapen, byster eller statyer föreställande de män, över vilka de äro resta. Man beundrar där en ryttarstaty av S:t Göran, bekämpande och nedläggande en

väldig och fruktansvärd drake. Enligt den romersk-katolska traditionen eller legenden räddade S:t Göran från detta odjurs glupande och omättliga raseri på ett underbart sätt konungens av Lydien dotter Cleodelinde, som genom lottdragning blivit jämte tolv andra unga jungfrur utsedd att offras åt draken. Cleodelinde framställes knäböjande med sammanknäppta händer framför denne helige och tappre riddare, sin segerrike befriare. Allt detta är i naturlig storlek, utom draken, som synes ensam vara lika stor som alla de andra figurerna tillsammans. Men det är ett vidunder, torde man säga, och ett diktat vidunder, därför får man icke begära, att han skall hava någon naturlig storlek. Ovanför altaret finnes en sorts dyrbart skåp, utvändigt förgyllt och invändigt inlagt med elfenben; det öppnas på söndagar och helgdagar och blottar då fem fält av drivet silver, på vilka man ser följande fem framställningar i basrelief. På det första, som är högst, framställes Kristi födelse, på det andra nattvarden, på det tredje korsfästelsen, på det fjärde gravläggningen och på det femte uppståndelsen. Ovan dessa fält står en liten staty av samma metall omkring en svensk aln hög, föreställande himmelsfärden. Åtta andra små statyer av samma metall och höjd höra till basrelieferna. Sålunda står, till höger om den första, Moses, hållande i sina händer lagens tavlor, och till vänster Johannes Döparen med ett kors i handen och ett lamm liggande vid sina fötter. Vid det fält, som föreställer korsfästelsen, synas änglar samt några till detta straff hörande redskap. Evangelisterna med de djurskepnader, som bildhuggare och målare pläga avbilda dem med, åtfölja de andra i samma ordning. Det hela är av massivt silver och säges väga trettio tusen uns; framställningskostnaden lär hava för den fromme donatorn belupit sig till icke mindre än femton tusen pund sterling.[122]

På högra sidan om altaret är mot kyrkväggen upprest en stor tavla, vars nedre del vilar på golvet och vars övre del når nästan upp i valvet; bredden är i proportion härtill. På denna tavla äro paradiset och helvetet framställda av den berömde Ehrenstrahl, detta lands Apelles. Tavlan anses för ett mästerverk av fantasi och konst. Mitt emot den på andra sidan finns en annan,

mindre, som framställer Kristus på korset mellan de båda rövarna, och kännare förklara även denna tavla för ett mästerverk.[123]

I denna kyrkas sakristia förvarar man några av de forna biskoparnas mitror, en del rikt broderade altardukar och gamla prästkåpor, förfärdigade av sin tids dyrbaraste tyger och prydda med vackra guld- och silverbroderier, framställande figurer ur den heliga historien. Bland de senare finnas några mässhakar med mässkjortor, som de luterska prästerna ännu begagna vid vissa ceremonier, alldeles som de romerska katolikerna, vilka tvungits att åt dem avstå både sina mässhakar och sina kyrkor, gjorde, då de firade sina latinska mässor. På samma ställe förvaras även kors eller krucifix, kandelabrar av massivt silver, mycket tunga, som man ställer på altaret på stora högtidsdagar; och man använder i dem tända ljus, liksom man fordom gjorde, men vida färre, emedan, såsom jag redan antytt, den luterska religionen i varje kyrka såväl här som annorstädes behållit endast ett altare av de många, som funnos före reformationen. Det finns här även många vackra kalkar av guld eller förgyllt silver; den dyrbaraste av dem är icke blott i sin helhet av den förra metallen, utan även besatt med ädla stenar och prydd med bilder ur lidandeshistorien m. m. och värderad till 40,000 écus. Den säges hava i likhet med en annan dylik, men något mindre dyrbar, som befinner sig i Uppsala, hava blivit tagen i en av Prags förstäder av general Königsmarck, som även eljes där erhöll ett ansenligt byte.[124]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Från denna kyrka begiva vi oss till den åt den helige Franciscus helgade, ty det är den näst största, ehuru den längst avlägsna. Den är belägen på den lilla, redan omnämnda ö, på vilken enligt historien Olof Skottkonung befäste sig för att överraska Olof den helige. Historien lär oss även, att den grundlades 1270 av konung Magnus Ladulås jämte ett kloster för franciskaner, som man i Frankrike kallar kapuciner. Här hava de blivit kallade gråmunkar till följd av den gråa färgen på deras kåpor och för att skilja dem från de andra munkarna, som fordom funnos här i mängd. Dessas namn övergick till ön, som

upphörde att kallas Kedjeskär och blev benämnd Gråmunkholmen. Namnet övergick till och med till bron, som man ännu i dag kallar Gråmunkbron. Denna kyrka är icke på långt när så dyrbar eller så smyckad inuti som den föregående, men dess torn anses för det vackraste i staden och på malmarna, ehuru det icke är det högsta. Det är den vanligaste begravningsplatsen för landets konungar och deras familjer alltifrån rikets grundläggare, som där har sin gravvård med denna ganska enkla och korta inskrift:[125]

Hic jacet sepultus Serenissimus Princeps ac Dominus Magnus Suecorum Gothorum Rex, Birgeri Ducis, prefatorum Regnorum Gubernatoris filius Erici XI. ejus nominis, eorundem Regnorum Regis ex Sorore nepos, obiit an. CIↃCCXC. cujus anima in aeternum vivat.

Man skall kanske finna det en smula egendomligt, att jag räknar denna kyrka till stadens, eftersom den ligger på en annan ö, men jag ber då få framhålla, att denna ö icke ligger närmare något annat fastland än stadens, varifrån den skiljes blott genom ett litet sund av Mälaren, tjugoåtta steg brett, såsom den bro utvisar, varom jag talat och som har precis denna längd.

Om vi nu taga i betraktande den andra kyrkan, som av sin grundläggare helgades åt den heliga Gertrud och nu kallas Tyska kyrkan — jag har lämnat den till sist mitt i staden såsom den minsta — så finna vi, att dess största prakt består i dess tak, som är av koppar liksom de båda förutnämndas, och enligt somliga i dess klockspel, vilket här berömmes såsom ett av de mest harmoniska i världen. Det tyckes i allmänhet tilltala detta lands människor, och man skulle kunna föreställa sig, att de tro, att det icke ens misshagar de döda, enär det vid begravningar ringes tillräckligt i det för att omaka de levande, så framt man icke i likhet med de gamle vill låta det gälla både för en alarmringning, *pulsatio terroris*, och en glädjeringning. Det talas även om två kyrkor byggda i denna stad och helgade, den ena åt S:t Johannes och den andra åt S:t Dominicus, jämte två kloster för munkar av dessa ordnar, de förra kallade johanniter och de senare dominikaner. Men som vi härvid få helt lita på historien,

skola vi icke söka efter deras ruiner utan övergå till andra, märkvärdigare byggnader.[126]

Kungliga slottet borde naturligtvis intaga första rummet, om det icke blivit lagt i aska några få dagar efter Karl XI:s död (det lär hava varit nära, att det blivit hans bål, ty man lyckades med knapp nöd ur de av en häftig storm underblåsta lågorna rädda hans lik, som just då stod på lit de parade), eller snarare om icke kraven och utgifterna för kriget, lika olyckligt efter 1709 som det förut varit lyckligt, hade hindrat greve Tessin, som i Italien studerat den sköna byggnadskonsten, att fullborda det slott, vartill han uppgjort ritning och lagt grundvalarna på det förras ruiner. De murar, man ser höja sig några famnar över dessa grundvalar, utgöra en präktig början, som lovar att en dag till fullo trösta kronan för förlusten, om arbetet någonsin fullbordas. Det andra slottet, som kallas gamla slottet, återfinnes nu endast på kopparstick. Det lär endast hava varit ett oredigt virrvarr av våningar i gotisk stil, och samma element, som till slut alldeles förtärde det, hade redan tidigare börjat bekriga det och utöva sin förstörande makt på flera av dess delar. Samme greve hade givit prov på sin konst i ett beundransvärt kapell och en imponerande fasad i italiensk stil ävensom i fråga om hovstallet. Det förstnämnda finns ej längre kvar, men fasaden och stallet räddades från den sista eldsvådan, emedan de lågo i lä för vinden (i synnerhet det sistnämnda) och genom en liten arm av Mälaren, som något nedanför fasaden skiljer Stockholmen från den mycket mindre holme, på vilken sagda stall ligger. Denna lilla holme kallas Helgeandsholmen.[127] Den är icke fyra hundra steg i omkrets och upptages dels av det stall, varom jag nyss talat, vilket är dess vackraste prydnad tillika med ett koppartäckt, fordom släkten Brahe tillhörigt palats, som ligger längst i nordost, dels av en mängd hus med butiker. Så gott som alla dessa äro av tegel och sten, men hovstallet förtjänar mer än ett enkelt omnämnande. Det är en byggnad, som utvändigt är 144 steg lång och 20 steg bred och inuti 140 steg lång och 17 till 18 steg bred, samt har två flyglar, som äro den värdiga. Byggnaden är överallt täckt med järnplåt och upplyses, om flyglarna

medräknas, av hundra fönster. Byggnaden avslutas uppåt med ett vackert valv och omfattar två stallrum, ett hundra trettio fot i längd och med utrymme för två rader hästar, så att omkring hundra rymmas där. Stallrummen delas av fyrtioåtta ganska vackra, men av flera stycken bestående toskanska kolonner, som uppbära valvet och äro ställda på lika avstånd, så att vid var och en är fäst en sorts träpalissad, ovantill beslagen med järnbleck och fem steg i längd från den kolonn, vid vilken den är fäst, och till väggen, vid vilken foderhäckarna och krubborna äro.

Emedan jag ovan nämnt ett koppartäckt palats i närheten av stallet, skall jag här giva en liten föreställning därom, innan jag lämnar denna lilla ö och återvänder till staden. Det är ett av de palats, reduktionen förskaffat kronan, vilken anslagit några av dess rum till antikvitetskollegiet för dess samlingar och ett litet, till kollegiet hörande bibliotek ävensom till lokal för kollegiets sammanträden, vilka nu för tiden blivit allt sällsyntare. Detta är det märkvärdigaste detta palats erbjuder, ty dess byggnadsstil är mycket vanlig och i den gotiska smaken, så att dess största prakt består i koppartaket. De antikviteter, det innehåller, äro för det första åtskilliga slags vapen, som tillhört detta lands första konungar. Dessa vapen jordades pietetsfullt med dem, och enligt deras tids religion kunde man icke röra vid vapnen utan att begå ett helgerån, som måste försonas med döden, men framlidne herr Rudbeck d. ä. och andra medlemmar av detta kollegium hava enligt sin religion icke dragit sig för att uppgräva dem. För det andra finnas där åtskilliga mynt från det västerländska kejsardömet alltsedan Otto den store, mynt från de engelska konungarnas, Ethelreds, Knut den stores och Harolds tid samt några från Arabien. De lära härröra från de strandhugg och ärorika vikingafärder, som företogos av de gamla göterna och andra invånare i Thule, ett namn som man här anser, att Skandinavien alltid ägt rätt till, framför och med uteslutande av norra Storbritannien eller Irland, åt vilka flera latinska författare, såsom Claudianus, Juvenalis, Statius m. fl., hava tillerkänt det. Man förvarar dessutom där en yxa och en skomakares låda, på vilka de gamla runalmanackorna,

om vilka jag längre fram skall tala, äro anbragta. Biblioteket är i själva verket litet, men dyrbart genom sitt innehåll, vilket huvudsakligen består av gamla manuskript till krönikor, tillståndsbrev och annat mera, ägnat att sprida ljus över staden Stockholms uppkomst, utveckling och förändringar, ävensom över Sveriges angelägenheter och de antikviteter, varom jag talat. Men allt detta är icke så ordnat, att man kan bese det med all den fördel och tillfredsställelse, man kunde vänta sig därav. Det kollegium, jag nämnt, hör samman med kansliet och har samma president. Det har för närvarande inga andra medlemmar än två assessorer jämte en sekreterare och en tolk för det gotiska språket. Med herr Nikolaus Keder, den äldste av de båda assessorerna, har jag slutit en synnerlig vänskap, som daterar sig från första dagen av vår ömsesidiga bekantskap eller från vårt första sammanträffande ävensom från den aktning för hans person, de första ögonblicken av hans samtal med mig ingåvo mig, och jag kan icke med tanke på hans förtjänst underlåta att framhålla, att han utom kunskap i flera främmande språk förvärvat sig en djupgående kännedom om mynt, icke blott gotiska, anglosachsiska eller britanniska och ryska utan även romerska, vilka han av särskilda skäl tvungits att avyttra till herr Kristian Staude, en stor beundrare av dessa dyrbara reliker från forntiden.[128]

Om vi återvända till staden och gå över kungliga slottets borggård, finna vi på dess södra sida det hus, som tillhör greve Tessin, upphovsmannen till hovstallet ävensom till den palatsfasad och de lovande grundmurar, vi omtalat, samt till en mängd andra moderna byggnader, som man ser här och där. Huset är litet, men det är en arkitekturens pärla. Banken — jag menar den, som kallas den nya — är en mycket praktfull byggnad och en av stadens förnämsta prydnader, vilket nu för tiden är det fördelaktigaste, man kan säga därom. Ehuru jag icke ämnar ingå i några detaljer eller beskriva en mängd andra byggnader, som äro väl förtjänta av intresserades uppmärksamhet, skall jag dock ytterligare tala om några.

Det palats, som på svenska kallas Riddarhuset, blir då det första. Genom sin närhet till den holme, jag nyss kallat Grå-

munkholmen och från vilken det skiljes blott genom det tjugoåtta steg breda sundet, har det förändrat det namn, holmen bar innan det byggdes, till Riddarholmen. Det är en stor och hög, koppartäckt stenbyggnad, men för att den skulle vara fullt färdig utvändigt erfordras två flyglar samt en mur och en port i samma stil för att avstänga dess gård mot staden.[129] Den fasad, som vetter åt staden, avslutas mitt upptill av en triangel av huggen sten. Två av dess vinklar vila på muren och den tredje höjer sig mot himlen eller i luften och uppbär en staty, som föreställer ett palladium, sådant man ser på mynt, eller rättare ett panteon, sådant det framställes på mynt från kejsar Caracallas och kejsarinnan Julias tid. Vid de yttersta spetsarna av de båda andra vinklarna ser man två andra statyer, av vilka den ena föreställer en ung kvinna, hållande en bok och med en tupp vid sina fötter, och den andra en ung man med ett bart svärd i högra handen och en lagerkrans i den vänstra samt med en gyllene lejonhud under armen. Denna staty står mot en konvex bakgrund av svart brons, omgiven av stenreliefer, föreställande flera slags vapen, kaskar, harnesk, pikar, svärd, kanoner o. s. v. Mitt i triangeln stå med stora guldbokstäver dessa ord: *Palatium equestris ordinis.* Därunder, på ett långsmalt fält av huggen sten, som tyckes vila på tio kapitäler till lika många imiterade och platta pelare av samma ämne, varmed hela byggnaden är inkrusterad och randad (utom på de ställen, där de båda flyglarna, som fattas, skola ansluta sig till den) läsas dessa ord med ännu större svarta bokstäver och i en enda rad: *Consilio atque sapientia claris majorum exemplis* [*animis*] *et felicibus armis.* Den motsatta fasaden, som vetter åt Mälaren, har ett likadant triangelformigt fält och därunder ett långsmalt, omgivet jämväl av olika basreliefer, vapnen till största delen i romersk stil, yxor, fasces o. s. v., och på det läses en liknande inskription som på det första och med samma bokstäver. Denna sida har även tre statyer uppställda såsom de förstnämnda, men de föreställa icke detsamma. Den som står överst på triangeln föreställer en skäggig man, krönt med lager och väpnad med en pik och en sköld; kring halsen bär han en guldkedja, i vilken hänger en sorts medalj

eller orden, så vitt jag med blotta ögat kunnat se. På högra sidan står en kvinnostaty, likaledes lagerkrönt, hållande i högra handen en pil, på vars skaft ett slags hatt är uppträdd, och på vänstra sidan en Herkules med sin klubba och en lejonhud, som från hjässan hänger ned över hans rygg. På ett smalt fält, liknande det andra, men längre, sträckande sig tvärs över hela denna fasad, läses med lika stora bokstäver och i en enda rad: *Prudentia murus sacer nec decidit nec proditur. Per labores itur ad honores. Fortitudo civium praecipuum regni firmamentum.* På byggnadens båda gavlar ser man två andra liknande stenfält, som sträcka sig över hela väggen. På det första, som vetter åt Riddarholmen, är med lika stora bokstäver som de föregående inristat: *Divino sine numine faustum est nihil.* Och på det andra, som vetter åt ett annat palats, om vilket jag skall säga några ord, står: *Dulce et decorum pro patria mori.*[130]

Taket på denna byggnad är brutet och à la Mansarde, en form, som är ganska känd och tillämpad på de flesta vackra, moderna byggnader såväl här som på andra håll. Ovanför de båda gluggar, som äro anbragta i den övre sluttningen på detta tak, rakt ovanför de båda trianglarna, ligga på magen två lejon av förgylld brons, det ena betraktande staden, det andra Mälaren. Nästan vid båda ändarna av takåsen stå två statyer på bronspiedestaler. Den första, mot vilken den näst sista inskriften svarar, föreställer en kvinna, som i sin högra hand håller ett kors och i sin vänstra en bok och som synes skola beteckna religionen. För övrigt har hon ansiktet vänt mot Riddarholmen. Den andra är en man, som i ena handen håller ett bart svärd och i den andra ett slags urna eller välluktdosa och synes blicka ut över det närbelägna palats, som jag omtalat och mitt emot vilket den sista inskriften är anbragt. Dessa statyer tyckas, sedda nedifrån, icke mycket överstiga naturlig storlek. Greve Dahlberg har på det kopparstick, han utgivit över detta palats såsom färdigbyggt eller sådant det skall bliva, då man lagt sista handen vid det, framställt några statyer en smula olika mot vad dessa nu äro och tillagt andra såsom prydnad för de delar, man skall bygga till, vilkas original ännu icke äro färdiga. De äro av en sorts

grå gottlandsmarmor och väl gjorda. På fyra fyrkantiga skorstenspipor, kopparklädda och prydda på sidorna med korslagda och förgyllda palmkvistar, höja sig i takets fyra hörn fyra obelisker. Var och en av dessa har mellan sin bas och skorstenspipan fyra förgyllda äpplen och slutar med en flammande eller på fem ställen brusten bomb, från vilken konstgjorda, förgyllda lågor tyckas utgå och från vilken vanligen och verkligen utgår rök, när man eldar i spisarna. Dessa obelisker äro av koppar, i de fyra hörnen prydda med förgyllda basreliefer av olika sorters vapen, figurer, djur m. m. Mitt på taket finnes en större, likaledes fyrkantig, men icke med obelisk försedd skorstenspipa, vars fyra sidor äro prydda med förgyllda girlander i basrelief och som tyckes utspy lågor, vilka på ett mycket naturligt sätt äro framställda i ciselerad och förgylld brons. I det inre av detta palats är endast ett gemak fullbordat och i våningen en trappa upp en stor sal, som icke företer något mera anmärkningsvärt än sitt tak, vilket prydes av en förträfflig målning, föreställande en sorts olymp eller himmel, överst på vilken man ser ur molnen framgå en kvinna, som i handen har en stjärnekrona med så naturlig glans, som det är möjligt för konsten att åstadkomma; till höger och vänster synas några grupper av barn. Litet nedanför denna sitta på moln tre andra, hållande tre andra kungliga kronor på så sätt, att deras bladsirat flätas samman och att två av dessa kvinnor hava var och en sina båda händer på de tre och att den tredje blott har den vänstra på en och en palm- och myrtenkvist i den högra. Till vänster är Ryktet med sin basun och till höger några barnfigurer m. m. De tre kungliga kronor, som hållas av de tre unga kvinnorna och bilda en triangel, såsom Sveriges riksvapen plägar framställas, beteckna synbarligen de tre rikenas i Kalmar ingångna union. Ungefär i mitten av tavlan är ett slags tron, på vilken sitter en krönt kvinna med en spira i den ena handen och ett äpple i den andra; hon har vid sin sida litet lägre sju andra kvinnor, av vilka en, som bär ett kors, synes vara den kristna religionen och de andra föreställa dygder. Den krönta kvinnan synes skola föreställa Sverige. Lägre än tronen eller bakom den knäböjer en annan kvinna, som till höger om

sig har Ymnigheten med sitt horn överfullt av alla slags dyrbarheter och till vänster flera andra mans- och kvinnofigurer. En av dessa senare kan lätt igenkännas såsom Klokheten, emedan hon har en spegel i handen, en annan såsom Hedern eller Äran, emedan hon håller en krans, färdig att sättas på Förtjänsten, som hon tyckes draga fram ur obemärktheten. Längst ned ser man slutligen under skepnad av andra kvinnor, barn o. s. v. de sköna konsterna, såsom målarkonsten, musiken och bildhuggarkonsten jämte de sköna årstiderna. I allt detta tjusar det skickliga färgvalet icke mindre än den rika fantasien. Målarens namn, Ehrenstrahl, återfinnes i högra hörnet jämte årtalet 1675.

Man förvarar i detta palats den matrikel eller bok, i vilken adelsmännens alla namn och titlar införas. Deras vapen äro framställda på metallplåtar, varmed väggarna i den stora sal, jag redan omnämnt, äro som inkrusterade eller tapetserade.

Apropå dessa adelsmän räknar Sverige omkring tusen sedan drottning Kristinas tid adlade släkter, vilket givit anledning till det uttalandet, att adelskapet icke varit mindre lättköpt i Sverige efter reformationen, än syndernas förlåtelse var där före densamma. Antalet adelsmän växer icke blott genom suveränens rätt att adla utan även genom giftermålen, som mångfaldiga det nästan i det oändliga, liksom i Polen, enär varje manlig eller kvinnlig avkomling av en adelsman genom sin börd är lika adlig som han och ofta blir det ändå mera genom suveränens nåd.

Kreerandet av adelsmän florerade huvudsakligen under denna drottning. Hennes frisinnade och ädla hjärta led, sades det, aldrig så mycket, som när hon var tvungen att säga nej till en begäran. Hon adlade till och med sin skräddare, åt vilken hon till vapen gav själva det kungliga vapnet, men när hon, säger en fransk författare,* ville göra rikskanslern Oxenstierna och senatorn Wachtmeister till hertigar för att sedan kunna upphöja greve Tott till samma värdighet,[131] tackade henne den förre såväl i sitt eget som den andres namn för den heder hon ville visa dem, men bad att

* Monsieur Chanut, fransk minister vid svenska hovet.

slippa mottaga den, framhållande för henne, att han icke trodde sig kunna undgå att tillråda hennes majestät att hellre indraga de redan inrättade greve- och friherrevärdigheterna såsom för staten mycket kostsamma och att återställa adelsväsendet i det skick, vari det befunnit sig före Gustav Vasa. Då hade det blott varit dygden och förtjänsten, som åstadkommit skillnad mellan svenskarna, och icke titlar, ty rikets högsta herrar hade ej haft andra sådana än vanliga adelsmäns. Han tillade, att han till en förebild vore redo att återlämna sitt grevskap och sitt friherreskap till kronan, från vilken han mottagit dem, övertygad att de tjänster, han skulle söka göra staten, skulle förskaffa honom tillräcklig ära och att hans barn vore av sig själva sinnade att efterlikna honom utan att behöva därtill uppfordras av andra belöningar än äran att vara sitt fosterland till nytta.

Det finns ännu i Sverige flera svenska stormän, vilkas adelskap vilar på sådana grundvalar och som hysa liknande uppfattning i fråga om den stora mängden av titlar. Karl X var litet mera måttlig i detta avseende, Karl XI fråntog visserligen de under föregående regeringar utnämnda adelsmännen de gods och slott, de erhållit av kronan, men han lät dem behålla sina adelstitlar och gav även nya åt många, som hjälpte honom med sina råd såväl i fråga om reduktionen, vars av honom upprättade domstol fanns kvar ännu under den föregående regenten, som i fråga om planen att göra sig till envåldshärskare, två planer som det lyckades honom förträffligt att utföra. Enär konungen ville täcka detta med rättvisans mantel, delade han de indragna slotten och godsen mellan kronan, reduktionsdomstolens råd och de officerare, som visade sig nyttigast i hans tjänst. Karl XII lät sina fortfarande behålla dem till uppehälle och bostad.

Efter frihetens återställande i Sverige och redan före min avresa från Stockholm hade ständerna på reduktionens ruiner upprättat ett slags inkvisition eller statskommission för att undersöka de indragna godsen och skipa rättvisa åt deras forna och rättmätiga ägare, i den mån de närvarande förhållandena kunna medgiva.[132] Före införandet av envåldsmakten i Sverige och på de allmänna ständerriksdagarnas tid höll adeln sina offentliga sam-

mankomster i den sal, varom jag talat, såsom den åter börjat göra efter samma akts avskaffande. Dessa ständer upphörde att församlas åtminstone såsom riksständer under Karl XI, vilken, såsom författaren till *L'État présent de la Suède** mycket riktigt anmärkt,[133] icke ens lät dem behålla detta namn i sin helhet, enär han, på samma gång han fråntog dem deras myndighet, ville, att de hädanefter skulle kallas konungens ständer och endast församlas, när det behagade honom att sammankalla dem. I ett av rummen på nedre botten församlas nu liksom före de båda envåldshärskarna vad man på svenska kallar det sekreta utskottet, som motsvarar vad man på engelska benämner *a secret committee*, och detta med anledning av särskilda fall, som måste diskuteras. Medlemmarna av denna församling äro till antalet hundra, valda bland adeln, prästerna och borgarna. Bönderna sades fordom hava tillhört den, men blott vid ett enda tillfälle.[134] De hava sedermera alltid varit uteslutna såsom alltför okunniga för att vara till någon hjälp i de ärenden, som hänskjutits till församlingens överläggning. Dessa kommittéledamöter eller deputerade förbinda sig genom ed att icke uppenbara något av vad som där försiggår, icke ens för sina närmaste anhöriga. Det sammanträde av ständerna, som ägde rum år 1713, hölls på framställning eller råd av »senaten» och genom en mycket motvilligt utfärdad förordning av prinsessan Ulrika, som sedermera genom sin brors död kom att uppstiga på tronen.

Denna urtima sammankomst hade, av vilka goda avsikter till det allmännas bästa den än var besjälad, icke lyckan att behaga konungen, som då ännu var i Turkiet. Herrar riksdagsmän tycktes honom taga sig större frihet, än konung Karl XI, hans fader, hade givit dem, och hava glömt, att de icke voro rikets representanter eller fria ständer utan konungens, utan vilkens befallning de alls icke hade att sammanträda. Han betygade dem snart med anledning härav sitt med förakt blandade missnöje, så att han till och med lät sin kansler Müllern skriva till dem, att om de icke voro åtskilda, när hans brev kom, eller åtskildes omedel-

---

* Doktor Robinson.

bart därefter, skulle han skicka dem en av sina gamla stövlar med befallning att icke företaga annat än vad den föreskrev dem.[135] Hans majestät gav efter sin återkomst till sina stater ganska tydliga bevis på detta missnöje genom att beröva såväl rådet som kansliet i Stockholm, krigskollegiet, räntekammaren och statskontoret den lilla del, de ännu hade i skötandet av rikets angelägenheter, för att i stället överlämna allt åt baron von Görtz och det ambulatoriska kansliet, varvid han tillsatte fem ombudsråd, en titel och befattning som jag tror förut varit okända såväl i Sverige som annorstädes; de äro mera passiva än aktiva råd eller utförare av konungens befallningar.[136]

— —

Det palats, som jag sade låg mitt emot den sida av riddarhuset, som bär den latinska inskriften *Dulce et decorum*, etc., är en annan ganska ståtlig byggnad, som till arkitekturen icke mycket skiljer sig från riddarhuset. Den har ett något mindre brutet tak av järnplåt och är varken så lång eller så hög, men bredare. Den saknar åt staden till samma yttre avslutning, men den är mycket fullständigare inredd. I detta palats sammanträder den kungliga hovrätten, till vilken alla provinser och städer i riket kunna vädja från sina domstolars domar och utslag, då de tvivla på deras rättvisa. Man förvarar där det kungliga biblioteket, tillökat med en del av Prag-biblioteket, som delats mellan biblioteket i Uppsala och Stockholms storkyrka.[137]

Men innan vi avlägsna oss längre, skola vi återvända till Riddarholmen, om vilken jag icke sagt annat än att den bar namnet Kedjeskär, då Olof Skottkonung förskansade sig där, och Gråmunkeholmen, då gråmunkarna där hade sitt kloster med tillhörande kyrka. Vi skola finna den tilltalande bebyggd. Utom denna kyrka har den flera vackra hus och några palats. Det ansenligaste av dessa tillhörde före reduktionen greve Mikael Wrangels familj; det tillhör nu kronan genom reduktionsdomstolens beslut. Dess yttre är praktfullt, ehuru det är mer bekvämt och angenämt beläget än regelbundet byggt, åtminstone efter nutida smak. Det åtnjuter hedern att hysa hovet, sedan det kungliga slottet brunnit.[138] Bakom det ligger en stor byggnad,

om vilken icke är något annat att märka, än att den är lokal för kanslikollegiet.[139]

Krigskollegiet har även följt med hovet till denna holme. De andra, kungliga hovrätten, kommersekollegierna etc., finner jag onödigt att närmare beröra, sedan jag läst vad så många ha skrivit om dem. De sammanträdde före branden i olika rum i kungliga slottet. De äro alla skingrade till olika hus i staden med undantag av statskontoret, som fortsätter sina sammanträden i ett av rummen i den stora fasaden, som elden skonat. Men detta kollegium förlorade under baron von Görtz' ministertid all betydelse genom ett annat, som nämnde minister inrättade under namnet Upplandsdeputationen. Denna deputation kallades så, emedan den höll sina sammanträden i ett mycket präktigt hus på Norrmalm, vilken stadsdel, såsom jag redan sagt, ligger i detta landskap. Där bodde dess grundläggare, som även var dess president, då han var i staden. Deputationen hade till vice president greve von Dernath, som hade att sköta och förfoga över rikets alla inkomster och finanser, och till sekreterare och skattmästare herr Ecklef.[140]

Vi skola nu, för att övergå till något annat, företaga en promenad utanför staden och börja med den park, som kallas Djurgården, ett namn som den fått efter de högdjur, som finnas där och som man ser helt tama gå omkring mellan träden och hoppa på gräsmattorna. Den skänker hovet jaktens förströelse, liksom den för allmänheten är en mycket omtyckt promenadplats med en mängd små ängar och naturliga gångar och sin svala skugga under den starkaste sommarhettan, som ibland är ytterlig, då solen är uppe nära nitton timmar. Denna hetta skulle vara svårare att uthärda än de varmare ländernas, om den räckte lika länge.

Vi begiva oss sedan till det en halv mil bort belägna Ulriksdal, ett vackert lustslott i en förtjusande park med ett stort orangeri. Detta slott kallades före reduktionen Jakobsdal efter sin förste ägare, greve Jakob de la Gardie, vilkens släkt berövades detsamma genom reduktionsdomstolen. Det har sedan blivit benämnt efter konungens moder, som erhöll det i gåva. Detsamma

gäller om Karlberg, som även tillhörde samma släkt och blott ligger en kvarts mil från Stockholm. Det har bytt om ägare av samma orsak. Hovet tillbringar där större delen av sommaren. Det är mycket vackert beläget vid en vik av Mälaren nordväst om Kungsholmen eller Munklägret, såsom jag sagt, att man ännu vanligen kallar holmen. Det ser utvändigt mycket ståtligt ut och prydes inuti av mycket goda målningar och en mängd byster och sköna statyer. Den tillhörande parken är mycket väl anlagd och ordnad.

Omkring en och en kvarts mil därifrån ligger ett mycket ståtligare slott på en ö i Mälaren, Drottningholm. Det har fått sitt namn av holmen eller rättare av framlidna drottningen, den regerande drottningens farmoder, som lät bygga det kort före Karl X:s, sin gemåls, död. Det är icke mindre beundrat både för den goda arkitektoniska smak, som råder överallt, och för de målningar, varmed Ehrenstrahl, den svenske Apelles, prytt det, och bland vilka djurmålningarna med hästar, renar, etc. äro de mest berömda. En av Karl XI skjuten björn är t. ex. framställd på ett fullkomligt naturtroget sätt. Slottet är även anmärkningsvärt genom sin vackra och vidsträckta park, som prydes med flera förträffliga statyer, bland vilka en i Prag tagen Herkulesstaty anses vara av Michelangelo; även en Neptunusstaty och många andra, alla av brons, äro fulländade mästerverk.[141] En Magdalena av alabaster inne i parken har även sina beundrare.

Utan att uppehålla läsaren med längre detaljerade beskrivningar av angenäma ställen och byggnader kring Stockholm skall jag bedja honom taga i betraktande, att man knappast kan förstå, huru Sverige, ett land som av naturen fått så litet jord och så mycket klippor och skogar, ett land där man måst och ännu måste sönderslå och sönderspränga klipporna och bränna skogarna, när man skall anlägga en trädgård, lägga grunden till ett palats eller lustslott eller åstadkomma ett odlingsbart fält, hur likväl Sverige, säger jag, kan ha så många slott och trädgårdar av sådan skönhet och prakt. Det är även förvånande, att apelsinträd, fikonträd, myrten och andra ömtåliga växter och blommor, varmed dess orangerier äro rikt försedda, trots den stränga, nära fem månader långa

vintern, där kunna odlas med nästan samma framgång som i deras naturliga klimat. Jag tillägger, att jag blivit nästan lika förvånad här som i Cirkassien[142] att bland dessa klippor och skogar finna ett skönt folk med friskare och rödlättare hy än i de länder, där den största ymnighet av livsförnödenheter finnes. Detta folk är för övrigt vänligt, artigt och gästfritt i allra högsta grad. Det påminde mig, så snart jag kommit i beröring med det, om det cirkassiska. Men jag ser, att jag talat om Stockholms behag och de ställen i dess omgivningar, som lämpa sig för utflykter under de vackra sommardagarna, och inte först om vinterns tidsfördriv, såsom ordningen hade synts kräva, eftersom den senare årstiden inträdde strax efter min ankomst. Jag skall dock nu laga så, att läsaren icke förlorar något på sin väntan.

Släden hör enligt min uppfattning till Sveriges största behag, och det finns icke i hela världen något angenämare eller snabbare åkdon och intet land, som ägnar sig bättre för detsamma än detta, då snön täcker de stora landsvägarna, bergen och klipporna och då sjöar och floder blivit lika fasta som jämna fält. Nätternas längd, som där tyckes skola utgöra ett hinder, är dock intet sådant, enär reflexen från snön, himlens klarhet och stjärnornas glans göra, att man mycket väl ser att färdas, och man sätter sig vanligen i släden efter kvällsvarden. I slutet av år 1715 var det sålunda för mig ett lika nytt som förtjusande nöje att se några stockholmare så att säga återuppliva de gamla tornerspelen på sjöarna kring staden, där de efter att hava överenskommit om ett mål körde i kapp och gåvo sina hästar fria tyglar. Den som kom först fram vann priset, bestående i ett mått havre åt hästen och en liten festmåltid för husbonden. Denna festmåltid består vanligen av några av de olika slags vildfågel, varpå landet är ganska rikt, såsom orre, tjäder, järpe ävensom trast, kramsfågel m. m. Före den serveras brylå. De tre förstnämnda slagen av fåglar äro utmärkande för norden, åtminstone har jag aldrig sett dem annorstädes. De äro feta och ätliga endast under vintern. Allt detta saknas lika litet som en god brasa på de många gästgivargårdar man finner här och där och av vilka flera varit adelsgods, som genom ägarnas obestånd eller andra vidriga

öden undergått denna förvandling. Det var också för mig ett annat lika behagligt som genom sin egendomlighet intressant nöje att sitta på en liten isjakt och för fulla segel med vindens hastighet ila fram över isfälten kring Stockholm. Denna jakt vänder och ändrar kurs med mindre risk att kantra och lika lätt som den bästa seglare på havet kan göra.

VI.

(*Orig. II: 12.*)

Resa till järnbruk och gjuterier i närheten av Västerås och Köping, till Örebro, till Salbergs silvergruva etc. jämte anteckningar om dessa ställen och om Karl XII:s återkomst till Sverige, etc. Ny resa i avsikt att uppsöka hans majestät i Norge, varvid vägen gick över Örebro, Kristinehamn, Karlstad. Anteckningar om dessa platser och andra kring sjön Vänern samt om Västergötland, Skåne, Småland och Östergötland jämte de minnesmärken, som där anträffas.

Hjälten från Norden, som efter sin vana blottställt sitt liv vid Stralsunds belägring, hade lämnat denna stad den 13 oktober 1715,[143] gamla stilen, varvid han givit guvernören full handlingsfrihet. Under flera timmar hade han måst låta hugga sönder isen för att kunna komma fram med den lilla farkost, på vilken han gått ombord. Hela tiden härunder voro han och hans följeslagare utsatta för elden från fiendens kanoner, som dödade flera av hans män. Med de övriga räddade han sig upp på en av sina fregatter, som gått honom till mötes, och anlände lyckligt till Ystad, en liten stad i Skåne, om vilken jag i följande kapitel skall tala.

Fullföljande vår avsikt lämnade vi den 10 januari [1716] Stockholm i släde klockan tre på eftermiddagen, sedan solen försvunnit under horisonten. Till ressällskap hade vi en svensk köpman. Som vi till det yttersta ansträngde våra hästar, vilka vi ombytte två gånger, tillbragte vi natten på det tredje skjutshållet, omkring fem mil från staden.

Den 11:e satte vi oss åter i släden klockan sju på morgonen och anlände före nio till Enköping, två mil längre bort. Om

mina reskamrater varit besjälade av samma vetgirighet som jag, skulle vi hava tagit en avväg på några mil för att bese återstoderna av det gamla Birka, fordom så berömt genom sin handel och sina många invånare; landets historia säger oss, att staden i krigstid uppställde ända till fjorton tusen soldater, utan att där märktes någon folktomhet, och att den befanns värdig att ställa Uppsala i skuggan och i dess ställe bliva säte för konungarna och landets huvudstad; men som jag icke sett den med mina egna ögon, har jag härvid endast andras berättelser att lita till.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vi anlände som sagt till Enköping. Det är en liten stad, som har sitt namn efter de enar, varmed bygden däromkring är nästan helt och hållet bevuxen: köping betyder köp- eller saluplats, och den första stavelsen i namnet tjänar till att skilja denna ort från andra dylika såsom Köping, Nyköping, Norrköping, Linköping m. fl., vilka hava fått sitt namn av de allmänna marknader, som där höllos vissa tider på året och som voro mötesplatser för provinsernas befolkning. Man utbytte där vad man hade till överflöd eller kunde undvara mot vad man behövde, och detta då guld, silver och koppar ännu icke användes såsom nu för tiden. Där hålles ännu varje år en liten marknad, som börjar den 13 januari och räcker åtta till tio dagar. Alla husen äro av trä, även det s. k. rådhuset, där en ämbetsman jämte sex av de förnämligare borgarna under titel av borgmästare och råd sammanträda för att utöva rättsskipningen eller handlägga andra allmänna ärenden. Staden har blott en kyrka av mycket vanligt byggnadssätt, nog stor för invånarnas antal, ett mycket illa skött sjukhus och en liten, föga besökt skola. Denna stad är belägen längst inne i en liten vik av Mälaren. Den är huvudort och numera den enda staden i Fjärdhundraland, en landsdel som numera är föga känd under detta namn, utan innefattas i Uppland och står under samma förvaltning som detta landskap. Den begränsas i väster av Sagån, som skiljer den från Västmanland.

Efter att hava uppehållit oss omkring två timmar i Enköping fortsatte vi vår resa och begåvo oss vid tretiden på eftermiddagen till Västerås, huvudorten i Västmanland, men en eldsvåda

hade några år förut nästan fullständigt lagt denna stad i aska, så att där var ej mycket att se. Man har sedermera återuppbyggt den. Kyrkan, som blivit skonad av elden, är en stor och lång stenbyggnad med koppartak, och i detta består hela dess prakt. Dess torn, som slutar med en förgylld krona, anses för att vara det vackraste i Sverige. I den finnas även några altaren och flera ganska väl bevarade helgonstatyer av förgyllt trä. Man ser där konung Eriks grav. Denne konung kastades i fängelse och blev tagen av daga genom gift på befallning av sin broder, konung Johan III. Befallningen var underskriven av Johans egen hand och försedd med hans sigill och innehöll, att man i händelse Erik vägrade att dricka giftet, skulle bruka våld mot honom, binda honom, öppna hans ådror och låta hans blod avrinna, tills han dog. Erik drack giftet utan att göra någon invändning, sedan han först själv författat följande gravskrift, som han överlämnade till den, som bar till honom giftet:[144]

Translatum est regnum meum et factum est fratris mei, a Domino constitutum est ei. An. M.D. LVII.

Han lär hava blivit begraven utan all kunglig ståt, och denna grav är en av de enklaste, belägen i ett av de forna sidokapellen, som av reformationen berövats sitt altare. Gravskriften är anbragt på en kopparplåt på väggen under riksvapnet och hans eget vapen, som där äro målade.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Elden, som hade skonat kyrkan och några få andra hus, berörde icke heller ett gammalt slott, som ännu finnes kvar. Man visade mig där ett mycket mörkt rum, där Erik enligt somligas påstående suttit fången, ehuru flera säga, att det var på Örbyhus. Detta och några andra rum användes till fängelse för de moskoviter, som då funnos där.

Västerås är residensstaden för landshövdingen över Västmanland, vilken där, i närheten av nämnda slott, hade ett ganska vackert hus, ej heller skadat av elden. Staden är även biskopssäte. Den har ett högre läroverk, i Sverige kallat gymnasium, och en allmän skola för ungdomens undervisning. Västerås är i historien ryktbart genom de båda högtidliga ständerbesluten

av 1527 och 1544. Det första bemyndigade den världsliga makten, som fallit i mindre nogräknade händer än förut, att till kronan indraga de förnämsta gods och inkomster, som blivit den avhända genom oklokt nit till kyrkans förmån, samt att beröva denna eller prästerskapet det inflytande det dittills ägt över världsliga angelägenheter. Det andra gjorde kronan ärftlig inom Gustavs ätt, medan Sverige förut varit valrike.

Sedan vi tillbragt natten i Västerås, fortsatte vi den 12:e på eftermiddagen, tagande vägen mer åt väster än vi hittills gjort och alltjämt färdandes i små dagsresor, emedan vi icke hade bråttom, och emedan vi kunde med våra slädar komma långt på kort tid. Vi nöjde oss med att den dagen fara till Arboga, blott fem mil därifrån, sedan vi ungefär fem fjärdingsväg förut åkt igenom en annan lång och smal stad, som kallas Köping. En liten å, som antager dess namn, rinner mitt igenom den och utfaller i Mälaren, till vilken den årligen bär aderton till tjugo tusen skeppund järn. Arboga är en ganska stor stad med två kyrkor, ett rådhus med borgmästare och råd, såsom jag i Enköping beskrev och såsom förhållandet är i de flesta andra något så när stora städer, ävensom en offentlig skola. Husen äro av trä liksom i de andra städerna. Staden åtnjuter förmånen att hava en för ganska stora fartyg segelbar å, som på omkring en halv mils avstånd från staden utfaller i Mälaren.

Den 14:e började vi besöka järnbruken där i trakten. Cyklopernas eller smedernas förmän, som äga bruken, kallas brukspatroner. De första vi besökte några mil från Arboga, söder och väster om staden, äro kända under namnen Finnåker och Öbybruk i Fellingsbro församling. De tillhöra Nils Larson och hava fem stora hammare, vilka liksom de stora blåsbälgarna drivas av en sorts vattenkvarnar. Dessa båda bruk producera årligen ända till fyra tusen skeppund järn.[145]

Brukspatronen, som bor i ett mycket vackert hus en fjärdingsväg från bruken, mottog oss där mycket artigt och undfägnade oss på svenskt eller ungerskt eller grekiskt sätt, d. v. s. han lät den första måltid, han bjöd oss på, åtföljas av en välkomma. Härvid tillgår vanligen så, att minst ett krus rhenskt vin, om värden

har sådant, eller annars den bästa dryck han har, hälles i en stor glasbägare eller silverbägare, som rymmer snarare mer än mindre eller oftast lika mycket som den Herkulesbägare, om vilken vi läsa i Alexanders historia, att man därmed krönte måltiderna genom att i tur och ordning tömma den fylld till brädden. Vid slutet av måltiden räcker man en sådan fylld bägare till varje främling, men blott första gången han är bjuden hos en svensk: detta bruk iakttages mera på landet än i städerna. Vi måste för att icke bryta mot sed och bruk tömma var sin sådan bägare, bräddad med rhenskt vin. Ingen i vårt sällskap blev därifrån fritagen utom en affärsvän till värden, som redan förut på detta sätt offrat till Bacchus, ty man begär det blott en gång av nya gäster. Enär vi efter dessa väldiga bägare vin, som under måltiden föregåtts av en mängd andra mindre, knappast voro i stånd att fortsätta vår resa, ehuru vi tillkännagåvo vår avsikt att göra det, var det icke svårt för värden att övertala oss att stanna till dagen därpå, den 19:e, och han lät oss icke resa utan att först hava givit oss en god frukost. Vi besökte den dagen ett annat järnbruk, tillhörigt fru Lillieström.[146] Det heter Oppboga bruk och har tre hammare samt förarbetar ända till aderton hundra skeppund järn om året av mycket god kvalitet och väl hamrat. Detta bruk ligger i samma församling som de föregående, omkring tre fjärdingsväg från dem. Ägarinnan mottog oss mycket väl, och vi skildes icke åt, förrän vi tömt Herkulesbägaren.

Den 16:e besökte vi även i denna församling en annan hederlig cyklophövding vid namn Johan Christiernin, som mottog oss med sedvanliga ceremonier. Hans bruk kallas Sverkesta bruk och har blott en enda hammare, som i regel varje år hamrar nio hundra skeppund järn, mera uppskattat för att det är väl hamrat än för metallens goda kvalitet. I samma församling finnas även flera andra bruk, som jag dock icke själv sett, bland andra Ekeby bruk, tillhörigt fru Maria Leijel; det har en enda hammare och bearbetar nio hundra skeppund järn av god kvalitet.[147]

Benjamin Larssons bruk, Söderby och Abby, som blott hava en hammare vart, leverera tusen skeppund gott järn. Aoorbro och Österhammar, tillhöriga Adam Leijel leverera, det första

med tre hammare, det andra med en, tre tusen skeppund av samma metall av god kvalitet och väl hamrat. Grönbo och Svanbo bruk, tillhöriga herr Ahlbom, leverera med vartdera en hammare nio hundra skeppund järn, bättre hamrat än egentligen gott till kvaliteten.[148] Det Adam Leijel tillhöriga Norrbyhammar, vilket blott har en hammare, levererar nio hundra skeppund god och väl hamrad metall.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Efter att hava besett alla dessa bruk begåvo vi oss den 19:e till Örebro, den förnämsta staden i Närke. Detta landskap har liksom så många andra här i landet åtskilliga trakter, som naturen särskilt gynnat med skog till bränsle och med väldiga vattenfall till drivkraft för de hjul, som sätta i rörelse järnbrukens stora bälgar och hammare.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vid vår ankomst till staden Örebro funno vi torget fullt av flyttbara bodar med åtskilliga varor, som man ditfört från Stockholm och andra svenska städer. Det var med anledning av en marknad, som börjar där den dagen och hålles där varje år.

Örebro är en gång om året mötesplats för åtskilliga köpmän, i synnerhet borgare från Stockholm och Göteborg, vilka hava privilegium att med brukspatronerna i trakten och landskapet direkt köpslå om det järn, de finna för sig mest passande. De inköpa det för att sedan återförsälja det till främlingar, vilka icke hava samma privilegium. Denna stad är belägen vid sjön Hjälmaren, vilken sedan sin förening med Mälaren genom en milslång, med konst utgrävd kanal bildar en vattenväg ända till Stockholm för järn och andra varor, som man vill ditsända. Den har en stor, illa byggd kyrka av sten och tegel, en mindre träkyrka, hörande till ett sjukhus, byggt även det av trä liksom alla husen utom ett gammalt obebott tegelslott, byggt på gammalt vis. Staden är residens för en landshövding, som under sin förvaltning utom Närke även har en stor del av Västmanland och Värmland. Den är berömd i historien för ett kyrkomöte, som där hölls 1529. Detta kyrkomöte utsläckte i Sverige skärselden, som ännu brann där, avskaffade mässoffret och bekräftade Västerås riksdags be-

slut genom indragning av prästerskapets stora inkomster. Utom sina andliga besittningar, som bestodo av rika kloster, hade nämligen prästerna även timliga eller världsliga, bestående av de bästa slotten. Kyrkomötet begravde den romersk-katolska religionen och upphävde fullständigt celibatet för präster, munkar och nunnor.

Sedan herr Jackson[149] och jag under tio dagar tagit den del i marknadens förlustelser, som vi funno förenlig med vår smak, eller rättare sedan vi haft mera tråkigt än roligt av densamma och våra reskamrater uträttat sina affärer, begåvo vi oss till herr Johan Ehrenpreuss, generaldirektör för det svenska tullverket, som inbjudit oss till ett honom tillhörigt bruk omkring tre mil nordost från Örebro.[150] Han har där ett ganska vackert hus med en stor trädgård samt några åkerfält och ängar, som dock nu voro täckta av snö, så att vi icke kunde skilja dem från varandra. Under de tre dagar vi stannade där, njöto vi av ett gott bord, goda sängar och ett vänligt bemötande, och välkomstbägaren glömdes ej heller. Bruket, som ligger alldeles invid byggningen, är liksom den beläget i Lindes eller Lindesbergs församling. Det har blott en hammare och levererar vanligen åtta till nio hundra skeppund väl hamrat och gott järn. Utom detta bruk, som hamrar ut tackorna till stänger, finnes ett slags verkstad, vars mindre hammare och bälg drivas av samma vattenkraft som de andra. Där bearbetas en del av stångjärnet till bajonetter, hammare, yxor o. s. v. Dylika verkstäder för samma eller andra ändamål finnas vid nästan alla de andra bruken. Andra bruk finnas även här och där i samma församling.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vi begåvo oss den 5:e [februari] till Salberg, en liten stad som icke har något annat märkvärdigt än silvergruvan, för vars skull den lär hava blivit byggd under Gustav Adolf, ehuru långt sedan gruvan blivit upptäckt och bearbetad och kort före dess förfall. Den första delen av stadsnamnet härrör från Salån,[151] som rinner fram på stadens östra sida, den andra delen betecknar det berg, i vilket gruvan är sprängd. Salbergs invånare äro till största delen bergsmän och intressenter i gruvan. De bestrida alla dess utgifter och avstå en fjärdedel av avkastningen till kronan, som säges

skänka varje bergsman omkring fyra tunnland åkerjord, som han varken får överlåta eller sälja. Det som berättas om gruvans första bearbetning är mycket ovisst. Några påstå, att den upptäckts av finnar för över fem hundra år sedan. Andra, som icke finna några densamma rörande dokument av högre ålder än omkring två hundra år, äro av den meningen, att den icke upptäckts förrän under Sten Sture, som var den förste, som lät bearbeta den, vid vilket tillfälle en viss Gilbert, den förste kopparförädlaren och järnarbetaren, anlände till Sverige. De tillägga, att den första gruvöppningen gjordes på befallning av Sten Sture och till och med först bar hans namn; att såväl denna gruva som en bredvidliggande voro mycket givande, men att de blevo till förlust för intressenterna genom vaskarnas och arbetarnas försumlighet eller snarare okunnighet; de hade nämligen icke lämnat nödiga stödjepelare i schakten, vilket förorsakade så farliga jord- och klippras, att man måste övergiva dessa gruvor. De äro fulla av jord, sten och vatten, liksom flera andra mera givande, som genom liknande okunnighet rönt ett ingalunda bättre öde, såsom Sundgruvan och Sandrymningen.[152]

De gruvor, som nu för tiden bearbetas, de s. k. Nygruvorna, lära hava årligen under nära ett århundrade, nämligen från 1480 till 1560 och längre, givit ända till tjugo tusen marker fint och rent silver, varje mark motsvarande sexton uns. Sedan hava de knappast givit mer än två tusen marker, och för närvarande giva de icke mer än tusen eller på sin höjd tolv hundra. — — — —

Herr Jackson och jag stego ned i gruvan stående med ena benet i ett av ämbarna, det andra utanför, och hållande oss med båda händerna i en av de tre kedjor, varmed det är fäst vid ändan av en tjock tross. När vi stego ned, hade vi till åskådare av vår färd till denna del av Plutos rike våra reskamrater, vilka, mindre nyfikna eller mera rädda än vi, hade stannat uppe på kanten, åtnöjande sig med att följa oss med ögonen, så länge de kunde se oss i skenet från de facklor våra ledsagare, som följde med oss i ämbarna, höllo i sina händer. Som herr Jackson haft försiktigheten att stoppa på sig en liten flaska konjak, drucko vi bergsmännens skål. Man berättade oss, att vi härutinnan

följde salig kungens exempel, vilken gjorde detsamma, då han steg ned. Efter att hava gått genom gruvan och beskådat de olika platserna, där malmen uppmjukas med eld för att lättare kunna krossas, sett hur arbetarna gingo tillväga och hur hästarna släpade där nere — det fanns åtta sådana, och för dem är gruvan ett helvete, ur vilket de aldrig komma upp, så länge de orka draga — foro vi upp igen i var sitt ämbar, alltjämt åtföljda av våra vägvisare. Vi begåvo oss sedan till ett litet trähus, där gruvförmännen hava sitt kontor. De bära en sorts liten yxa, fastsatt på en käpp. Man visade oss där bland andra märkvärdigheter ett stort stycke silvermalm, som sades vara det största och tyngsta — det vägde omkring fyra tusen skålpund — som blivit funnet där, samt vidare ett stort, blått ämbar med band av försilvrat järn, i vilket man sade oss att Karl XI och greve Wrede hade nedstigit till den plats, varifrån vi nyss kommit upp. På en fyrkantig mässingsplåt stod på svenska en inskrift av ungefär följande innehåll:[153]

»Konung Karl XI, vår herre och härskare, Sveriges räddning och ära, har behagat stiga i detta ämbar av bräckligt trä, lita på en kedja, som han höll i handen, och åtföljd av greve Wrede nedstiga i en avgrund, som är ett hundra fyrtiofem famnar djup, ty så djup är Salbergs gruva, i vilken hans majestät, efter att hava tackat Gud, drack bergsmännens och arbetarnas skål, varefter han på samma farliga sätt lyckligt återvände och undslapp detta svalg, som synes skola uppsluka allt.»

Man visar även bland många andra märkvärdigheter, som man funnit i denna gruva, då den stod högt i anseende, några bitar oarbetat silver och en sorts silke eller bomull, finare än silke och lika mjukt, som påstås vara asbest. Vi gingo sedan att ett stycke därifrån bese den plats, där malmen brännes, krossas, smältes och renas. Därefter återvände vi till staden, där intet annat än vårt tillmötesgående mot våra reskamrater, vilka hade några affärer att uträtta på en liten marknad, som just då pågick därstädes, syntes oss ägnat att hålla oss kvar.

Den 8:e begåvo vi oss på väg till Uppsala, och sedan jag där fått bekräftelse på det rykte, jag redan hört, att konungen

rest från Ystad till Stockholm, lämnade jag genast staden och mitt ressällskap, som skulle besöka några bruk i trakten däromkring. Jag föresatte mig att återvända dit vid ett annat tillfälle för att se, vad som där förtjänar ses, vilket jag sedermera även gjorde. Nu lyssnade jag blott till min längtans och även min plikts maning att i och för särskilda angelägenheter uppsöka hans majestät och begav mig på mindre än sex timmar till Stockholm, som ligger sju mil från Uppsala.

Sedan jag den 10:e hört mig för så noga jag kunde om vad man ansåg om konungens avresa, fann jag, att åsikterna härom voro mycket delade och ovissa, i det somliga sade, att han ännu var i Ystad, andra, att han rest därifrån för att i själva verket begiva sig till Stockholm, andra, att han ämnade sig till Göteborg o. s. v. I denna ovisshet skrev jag till mina vänner i Ystad, icke för att erfara konungens planer, ty jag visste väl, att han icke plägade meddela dem åt någon, men för att inhämta deras råd beträffande de åtgärder, jag borde vidtaga för att sätta mig i förbindelse med hans majestät. Sex dagar efter det jag skrivit erfor jag av en därifrån kommande bekant, att han avrest under följande omständigheter: han hade ridit ut på en promenad som vanligt, men därefter tagit en bondsläde, behållande hos sig ett par av de officerare, som åtföljt honom, samt två tjänare, vilka satte sig i andra liknande slädar, och så hade det burit av utan andra kläder eller underkläder än vad de hade på sig, och min sagesman tillade, att han trodde färden gällde Norge.

Efter att hava mottagit dessa underrättelser begav jag mig den 24:e på väg till Örebro, som ligger aderton mil från Stockholm. Jag tog vägen över den då isbelagda Mälaren och framkom på mindre än aderton timmar, samma dygn som jag rest. Jag hörde där, att hans majestät rest med sådan hastighet, att han på mindre än tre dygn tillryggalagt över femtio mil och redan passerat Kristinehamn, en liten stad nordost om sjön Vänern; det var allt vad man visste eller åtminstone allt vad jag kunde få veta. Jag anlände den 25:e till denna lilla stad, som är helt och hållet byggd av trä, även kyrkan, och ligger blott en halv fjärdingsväg från sjön. Jag tillbragte natten på gästgivaregården.

Värdinnan, till vilken jag ställde alla möjliga frågor om konungens resa — jag fann henne nämligen i enlighet med sitt köns naturell mera språksam än mannen — lät mig förstå, att hon väl märkt, att han passerat, ehuru han icke velat giva sig tillkänna. Hon tillade, att hon frågat en tjänare, vem en flintskallig man var, som hon misstänkte för att vara konungen, och att tjänaren svarat henne, att det var major Karl; sedermera hade hon fått sin förmodan bekräftad av personer i Karlstad, dit han rest, vilka kände mycket väl igen honom. Hon sade också, att när hon trott sig känna igen konungen, hade hon själv lagt en kudde i den släde, i vilken han skulle åka, men när han satte sig upp, hade han icke väl märkt kudden, förrän han tog den och slängde ut den, befallande, att man skulle lägga dit halm i stället. Ehuru jag samtidigt erfor, att han lämnat Karlstad för flera dagar sedan, beslöt jag taga samma väg.

Jag begav mig den 26:e tidigt på morgonen till denna stad, som är litet större än den förra och ligger tre mil längre norrut vid Vänern. Den företer intet anmärkningsvärdare än ett behagligt läge vid mynningarna av två stora floder, som utfalla i Vänern,[154] ett allmänt magasin för järn, som man ditför från Värmlands bruk, samt sin egenskap av residens för en superintendent, en högre andlig, som icke tyckes sakna något annat än biskopstiteln. Man berättade mig där bland annat, att konungen tagit kvarter hos sagde superintendent; att dennes maka, som hade tyckt, att hans majestät färdades väl apostoliskt, i synnerhet vad beträffar linneförrådet, i all hast låtit sy ett halvt dussin skjortor av det finaste linne, som fanns i staden; att hon slagit in dem i en servett och lagt dem i den släde, i vilken han skulle resa, samt att konungen, när han fått se knytet, gjort med det liksom han gjort med gästgivarfruns kudde i Kristinehamn, sägande, att han icke ville hava något bagage; och slutligen att han ämnade mellan den lilla byn Västerva och Eda skans,[155] en liten svensk gränsfästning, sammanträffa med prinsen av Hessen-Cassel, som man trodde med en truppstyrka redan inträngt i det danska Norge. Jag stannade till middagstiden i Karlstad, och sedan jag gjort mig underrättad om den väg, konungen tagit,

satte jag mig i en släde för att resa efter honom. Jag hade redan tillryggalagt över sex mil, då vid sjutiden på aftonen ett tätt snöfall, som börjat klockan fyra och täckt alla vägar, gjorde, att jag körde vilse och hade oturen komma ut på ett rinnande vattendrag, som hade endast tunn is och på de stridaste ställena alls ingen. Där körde vi ned oss, men till all lycka var vattnet icke djupt. Jag slapp undan med ett iskallt bad, som delades av en fattig student, vilken blivit mig rekommenderad till betjänt och tolk och som på det lilla latin, han kunde, förklarade vad jag icke förstod, samt av en liten omkring tolvårig flicka, som jag hade till vägvisare och kusk, ty det finns här knappast andra än kvinnliga sådana, till den grad har kriget decimerat den manliga befolkningen. Sedan vi lyckats kravla oss upp, bad min vägviserska mig att stanna en stund, där jag var, medan hon gick och försökte få reda på, var vi befunno oss. Det hade upphört att snöa och klarnat något, varför det nu var lättare för henne att känna igen sig. Hon kom tillbaka om tjugo minuter och sade, att hon känt igen en gård i närheten, där vi kunde få torka våra kläder och där det fanns slädar och hästar. Jag lät föra mig dit, men i stället för att där få en skjuts till fortsättande av min resa stötte jag endast på hinder och svårigheter, ty man förklarade kort och gott, att ingen skulle leja ut några hästar till mig eller låna mig slädar till Norge på grund av den fara, som därmed var förenad, och att jag svårligen skulle kunna få köpa några, vilket nog var min sista och enda utväg. Såsom exempel och bevis på denna fara omtalade man hur det gått prinsen av Hessen-Cassel och en general, vars namn man icke visste, jämte flera svårt sårade officerare. Man tillade, att de norska bönderna, som kallades snapphanar, lågo gömda bakom träd och klippor och sköto ned nästan alla, som vågade köra vägen fram. Ehuru jag visserligen trodde, att de i förskräckelsen betydligt överdrevo faran, kunde jag dock icke betvivla allt, och de så föga uppmuntrande underrättelserna jämte omöjligheten att få hyra eller köpa hästar eller få några vägvisare gjorde, att om jag också icke ändrade mitt första beslut, jag dock bestämde mig för att uppskjuta dess utförande till ett tryggare tillfälle och

att avvakta detta i Ystad, där det ambulerande kansliet stannat kvar. Sedan jag torkat mig och mina kläder framför en god brasa, som man finner överallt i Sverige, satte jag mig åter upp i samma släde, och när jag farit tillbaka till det skjutshåll, där jag tagit den, bytte jag där endast om häst, och man lät mig behålla samma flicka att skjutsa mig tillbaka, tills jag kom på vägen till Åmål, en liten stad vid Vänern omkring sex mil från Karlstad på nordvästra sidan av sjön. Jag anlände den 27:e till denna stad, där jag fick bekräftelse på att prinsen av Hessen blivit sårad och bortförd för att vårdas; en fientlig kula hade träffat honom i högra låret och knäckt benet; den general man icke kunnat nämna var Poniatowski, om vilken jag talat i mina skildringar från Orienten, och även han hade blivit tvungen att lämna Norge, sedan han fått en kula i vänstra kinden.[156] Efter att hava vilat mig där till morgonen därpå företog jag en promenad i staden, som är helt och hållet byggd av trä utom kyrkan, som fordom lär hava varit av samma material, men nu är av tegel och sten. Åmål är en av de mest bekanta svenska avsättningsplatserna för virke, i synnerhet mastvirke, som hugges i Dal, det lilla landskap i vilket det ligger och som skiljes från Värmland av skogar, av vilka den största heter Avelsäter, från Västergötland av sjön Vänern, från Norge av de berg, som helt enkelt kallas Norska fjällen, från Bohuslän genom en träbro, benämnd Forsbron över Forsälven. Detta lilla landskap, som hör under Göteborgs län och förut hört under Älvsborgs, sträcker sig omkring nio mil från skogen utmed Vänern.[157] Det är beryktat såsom uppehållsort för jättar. Här och där visas ännu ofantligt långa och breda jättegravar, och folket tror sig än i dag ofta se jättar i skogarna, i synnerhet omtalas en viss Edmond. Då jag frågade några av invånarna, när och under vilken skepnad man ser jättarna, svarades mig, att de visade sig som en och en halv aln långa pygméer, vilkas hår icke gick längre ned än till övre delen av örat och som hade svarta kappor, som räckte ända ned till hälarna på dem; de visade sig om natten (så ägnad att förmörka och fördunkla allt). Om dessa förmenta uppenbarelser ägde någon verklighet och icke voro fantasifoster eller återstoder av den ljus-

skygga och okunniga vidskepelse, som varit förenad med landets forna religion, bekräfta de sanningen av dessa ord: *Mors sola fatetur quantula sint hominum corpuscula*,[158] eftersom pygméer uppstå och visa sig på de ställen, där jättar levat och blivit begravna.

Här såg jag för första gången runkalendrar, som ännu begagnas bland bönderna. Man kallar dem runstavar, och det är i själva verket vanligen platta trästycken eller trästavar, fyra finger breda, en finger tjocka och en aln långa, än mer och än mindre, på vilka äro inristade åtskilliga figurer och dessa bokstäver, som först kallades runor (mystiska bokstäver, enligt den gotisk-sachsiska etymologien), avsedda att angiva de olika arbeten, som skola företagas på de olika årstiderna, högtiderna med deras växlingar, månader och veckor med deras dagar, tiderna för andliga och världsliga göromål året runt. Jag lyckades förmå en gammal bonde att sälja en till mig.

Dessa gotiska almanackor inristades, sade man, icke blott på stavar, utan även på sabelklingor eller sabelbaljor. De broderades i kanten på såväl mans- som kvinnodräkter, stämplades eller målades på portativa vågar, silar, nystfötter och andra husgeråd. Detta bekräftas av dem jag sett inristade på yx- och piskskaft och på skomakarebordet i det av mig omtalade antikvitetskollegiet.

Detta landskap har några gruvor och flera goda järnbruk. Jag tröstade mig så gott jag kunde över motgången på min resa till Norge: min nyfikenhet kände sig genom lättheten att i släde färdas över Vänerns isfält uppfordrad att på sydöstra stranden av denna sjö besöka städerna Mariestad, Lidköping och Skara jämte några gamla klosterruiner och dylikt i omgivningarna. Jag hyrde på aftonen en släde och anlände tidigt dagen därpå till den förstnämnda av dessa städer, men varken den första, som är säte för en superintendent,[159] eller den andra hava något annat anmärkningsvärt än sitt läge. Skara ligger knappast mer än en mil från Lidköping och en halv mil från Vänern, med vilken staden till och med fordom säges hava haft förbindelse vattenvägen. Bevisen härför äro emellertid tämligen osäkra och utgöras av några båt-

rester och ankaren, som man funnit i närheten av staden. Jag kunde icke nu se någon annan förbindelseled än en liten bäck, som flyter fram norr om staden, förenar sig med en annan större, som dock icke förtjänar namnet å, och jämte denna utmynnar i Lidan, som giver Lidköping dess namn och utfaller i Vänern.

Staden Skara har framför de föregående huvudsakligen ålderns företräde. Den har enligt några historieskrivare blivit byggd av konung Scarinus, som enligt somliga regerade här 1093 och enligt andra 1793 år efter världens skapelse. Den var enligt samma uppgifter säte för flera hedniska konungar, för de första kristna konungarna och för de första biskoparna. Den är ännu i dag biskopssäte. Det lättantändliga material, träet, varav den liksom de andra landsortsstäderna är byggd (så när som på domkyrkan och gymnasiet, som äro av sten och tegel), har gjort, att den flera gånger varit svårt härjad av eld. Dessutom har den även skövlats genom krig, och den är nu för tiden på långt när icke så stor, som historien och de ännu kvarstående ruinerna vittna, att den fordom var. Den hade enligt en handskrift av Omenius ända till tio kyrkor med fem kloster inom sitt område, där den nu blott har domkyrkan. Samma handskrift nämner ända till tolv hundra kloster, som grundlagts och byggts i Sverige endast under Olov Skottkonungs regering.[160] — — —

Den kyrka, som Skara har kvar, är stor och hög och mer än tillräcklig för invånarna. Stilen är götisk och är så vacker som denna stil medgiver. Inuti finnas en mängd ganska vackra målningar, flera gravmonument över konungar, biskopar, etc. I sakristian visas bland andra heliga föremål en vacker guldkalk, besatt med diamanter och andra ädla stenar till ett antal av över sextio, några mässhakar, ganska dyrbara altardukar m. m. Gymnasiet är en stor byggnad med ett torn, i vilket finnes en klocka, som man ringer i för att sammankalla lärjungarna. Det ligger nära domkyrkan och öster om den. En latinsk inskrift på södra väggen omtalar, att det reparerades och tillbyggdes under drottning Kristina 1642. Det omfattar för det första en vanlig skola, som hålles i bottenvåningen och där lärjungarna erhålla undervisning i humaniora av en rektor, en konrektor, tre kollegor och

en aritmetiker; vidare undervisas i övre våningen i filosofi och teologi av sju lektorer, och dessa klasser utgöra här i landet det egentliga gymnasiet såsom skilt från skolan. Det kunde vara i båda avdelningarna tillsammans ända till 500 lärjungar, nämligen 300 i den första och 200 i den andra. Jag tog med mig en av dem, som jag fann hågad att åtfölja mig och visa mig sevärdheterna i omgivningarna, först och främst återstoderna av det gamla kungliga slottet helt nära staden. Mycket av murarna står ännu kvar.[161] Vidare besökte jag en mil därifrån Husaby, där intet annat anmärkningsvärt finnes än kyrkan, som för närvarande användes vid böndernas gudstjänster. Ehuru den fått förfalla, bibehåller den ännu ganska mycket av sin tids skönhet, och på kyrkogården märkas bland flera ansenliga gravstenar av s. k. kinnekullemarmor Olov Skottkonungs och hans drottnings gravhäll med basreliefer, som mycket skadats av tiden. Somliga påstå, att detta var den första katedral i Västergötland, och att biskopssätet blivit därifrån överflyttat till Skara. I närheten ligga ruiner efter ett gammalt kloster, som ännu benämnes Husaby kloster.[162] Detta kloster måste hava varit ståtligt, ty man finner ännu bland ruinerna en mängd dörr- och fönsterkar och andra prydnader av samma slags sten och på litet avstånd därifrån andra [ruiner], som antagas vara lämningar efter de forna Husabybiskoparnas slott. Vidare märkes Leckö, som ännu finnes kvar på en ö i Vänern. Många andra hava grusats av reformationen. De voro behagliga och bekväma hemvist för dessa stormän, som sägas icke hava stått sin tids konungar efter i glans och rikedom och ända därhän förbundo den världsliga makten med den andliga, att de underhöllo garnisoner i sina slott och läto slå mynt liksom konungarna och förde krig med dem, såsom t. ex. ärkebiskop Trolle i Uppsala gjorde.

Det finnes på detta ställe en källa, vars vatten är mycket gott att dricka. Man kallar den S:t Sigfrids källa och man tror ännu allmänt här, att den konung jag nyss nämnt blev döpt i dess vatten av det helgon, vars namn den bär, sedan han beslutat sig för att avsvärja hedendomen.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Om vi vända oss mot nordost, kunna vi invid berget Kinnekulle se de vackra ruinerna av Varnhems kloster, vars brända och förstörda men sedermera reparerade kyrka ännu finnes kvar och är ganska ståtlig. Där ligga begravna fyra konungar, bland dem kyrkans grundläggare Inge, ävensom flera av landets stormän.[163] En kvarts mil därifrån anträffades ruinerna av det kungliga slottet, som är känt under namnet Axvalla. Om ni nu till omväxling vilja se det som är helt och icke stympat, ligga ej långt härifrån herregårdarna Mariedal, Hällekis m. fl., som äro mycket vackra, men just icke regelbundet byggda.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Jag begav mig den 3:e [mars] till Vänersborg, en liten stad i Dal vid Vänerns sydvästra del. Denna och de andra kring Vänern liggande städerna äro icke anmärkningsvärda i något annat avseende än genom sin belägenhet på dess stränder, ty utom den bekväma, ömsesidiga samfärdseln på vattnet hava de förmånen att till största delen få sitt järn, sina master, sitt virke, sin tjära etc. på de floder, som här och där falla ut i den, och att kunna skicka dessa handelsvaror på den flod, som utgör Vänerns avlopp, ända till Göteborg, nu för tiden det allmänna varuupplaget för sydvästra Sverige, motsvarande Stockholm för nordöstra. Beträffande denna farled måste jag nämna, att enär den flod, varigenom Vänern avrinner en halv mil nedanför Vänersborg, icke är segelbar förrän rätt långt nedanför dess utflöde, är man tvungen att så långt låta forsla till lands det järn och de andra varor, som äro avsedda för nämnda upplag.

Vänern uppgives vara ända till tjugosex mil i omkrets, och tjugotre åar och älvar utfalla i den. Flera älskare av det underbara påstå, att den s. k. Göta älv, på latin *Albis Gothicus*, rinner genom den i oberört tillstånd eller sådan den flyter in i sjön, d. v. s. utan att blanda sitt vatten med dess, för att sedan med stor vattenmassa och mycken våldsamhet antingen under detta namn eller namnet Trollhättan (som jag tror vara varken lätt eller viktigt att skilja från de andras) störta sig i en annan, särskild bädd, tio till tolv famnar lägre än sjöns.[164] Där brusar den fram mellan klippor och med ett dån, som man påstår sig hava

hört på över två mils avstånd, i synnerhet i lugnt väder, och som jag hört på mer än en mils avstånd, då vinden icke låg emot.
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Man har redan för länge sedan försökt göra Trollhättan och Karlsgraf segelbara för att kunna färdas och transportera varor vattenvägen från Göteborg till Stockholm. Det säges, att konung Gustav Adolf var hågad för att uppmuntra denna plan, men ingen i Sverige vågade sätta den i verket. Karl XI sände för detta ändamål efter holländare, vilka äro mycket förtrogna med vattenbyggnader. De undersökte och uppmätte fallen, sjöarna och floderna mellan Vänern och Hjälmaren, och efter att hava väl övervägt företaget och dess svårigheter undanbådo de sig uppdraget av fruktan att icke med heder och vinst gå i land med det.

16—163226. *Seigneur de la Motraye's resor.*

VII.

(*Orig. II: 13.*)

Anmärkningar om Bohus, Göteborg och de förnämsta orterna i Halland, Skåne, Småland och Östergötland samt om de båda sistnämnda landskapens fornminnen.

Lämnande Vänern vid Vänersborg, åt vilken den giver sitt namn, färdades jag över Göta älv på en träbro, som till naturliga brovalv har stora, spetsiga klippor. Dessa brovalv lämna blott smal passage för det vatten, varmed Vänern matar Göta älv eller om man så vill Trollhättan, som blir segelbar ungefär en fjärdingsväg längre ned. Den mottager i båtar de varor jag omnämnt och för dem tryggt till havet, men innan den hinner dit, omkring fyra mil därifrån, delar den sitt vatten i två flodarmar i närheten av Kungälv, en liten oansenlig köping, nedanför vilken den sköljer en klippa, varpå ett slott vid namn Bohus ligger. Detta slott synes icke länge kunna göra motstånd mot ett reguljärt anfall, ty det domineras av höga berg, Fontalberg[?], där fienderna skulle kunna uppställa sina batterier och med fördel beskjuta det. Den sålunda delade älven fortsätter sedan i två bäddar under olika namn: den ena går till Göteborg under namnet Göta älv, den andra i riktning mot Marstrand, en vida starkare fästning än Bohus, och kallas Norre eller Nordre älven: de båda flodarmarna omfatta den ganska stora ön Hisingen.

Jag begav mig samma dag till Göteborg, den förnämsta staden i Västergötland, belägen sydost om Göta älv, omkring fem hundra

steg ovan dess mynning, på ett fält benämnt Gullberget, som giver sitt namn åt ett litet fort och en liten å. Denna å rinner först mitt igenom nämnda fält och fortsättes därefter i en stor kanal, som delar staden i två nästan lika stora delar. Den utfaller sedan i Göta älv, som rinner fram nordväst om staden, och de kasta sig slutligen båda i Nordsjön. Denna stad är ganska väl befäst efter den moderna krigskonstens regler. Den är icke mindre gynnad av naturen än av konsten. Flera små fort såväl åt land- som sjösidan göra i förening med klipporna tillträdet svårt för en fiende. Staden är nästan cirkelrund med en omkrets av knappa åtta hundra geometriska steg. Tre efter holländsk metod anlagda, med träd kantade kanaler, som dela den i flera delar och stå i förbindelse med den stora kanal, varom jag talar, bidraga ej mindre till dess prydande än till dess renlighet och bekvämlighet. Den har två ganska stora kyrkor, vilka till byggnadssätt och form föga skilja sig från andra större svenska kyrkor, som jag beskrivit, och vilka, om man undantager deras koppartak, icke förete något märkvärdigt. Man ser likväl med en viss tillfredsställelse, att det är mycket av italiensk stil i den, åt vilken drottning Kristina fordom gav sitt namn, men som man nu allmänt kallar tyska kyrkan. De andra offentliga byggnaderna med undantag av rådhuset, guvernörens residens och ett par andra hus hava intet som fängslar ögat, och invånarnas boningshus, som äro av trä, hava ingen annan skönhet än sin inbördes likhet. Staden hade fordom endast en superintendent, nu har den biskop, gymnasium eller allmänt läroverk och lägre skola. Den är residensstad för guvernören över Älvsborg, Dal, Bohus, Halland, etc. Kommunalförvaltningen handhaves av två högre ämbetsmän och tolv bisittare, d. ä. borgmästare och rådmän, samt en sekreterare. Den militära myndigheten tillkommer guvernören, som då var greve Mörner, eller i hans frånvaro en tillförordnad guvernör eller vanlig kommendant, såsom han här kallas.[165]

Läget är mycket gynnsamt för all sorts handel. Göteborg handlar mest med järn, och det uppgives, att staden årligen utskeppade sådant till ett värde av sex hundra tusen daler före utfärdandet av den kungliga förordningen till förmån för kaperi-

fartygen:[166] utom att denna förordning innehöll så stränga föreskrifter om villkor och legitimationshandlingar, att man kunde betrakta dem såsom omöjliga att efterleva, började kaparna missbruka dem lika djärvt som ostraffat under skydd av några kungliga gunstlingar och av själva amiralitetstjänstemännen, som de gjort intresserade av vinsten. Sedan de blivit både domare och parter, togo de ofta sina vänners fartyg för lika god pris som fiendens, med vilka papper de än voro försedda, så att de tycktes vilja icke blott återuppliva det gamla sjöröveriet, som de första göterna utövade som ett hederligt yrke, utan gå ännu längre, enär de plundrade till och med sina landsmän i deras egna hamnar, sedan de hade lastat och betalat tull för sina varor.

De av landets köpmän, som icke vågade driva handel i eget namn, gjorde det under vänligt sinnade nationers för att skydda sig mot sina fiender. De antogo mot dessa namn svarande flaggor och skeppspapper och strandade, som man säger, på Scylla, då de ville undvika Charybdis, ty dessa lånade namn, flaggor och papper, som så lyckligt bedrogo fienderna, gjorde dem till god pris för deras landsmän i Göteborg. Flera av dessa genom kaparna nästan ruinerade köpmän hade för att icke bliva bragta till tiggarstaven, övergått till dem med det lilla de hade kvar, ungefär såsom det i ett annat och mycket oskyldigt avseende hände mig, då jag 1708 reste från Malta till Konstantinopel med min tchaique, vars besättning bestod av trettio grekiska matroser, som genom att äta massor med vitlök till alla sina måltider till den grad besvärade mitt luktsinne, att jag icke kunde hitta på någon bättre utväg än att börja själv äta vitlök.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Göteborgs hamn är mycket stor och ganska bekväm. Den erbjuder fartygen två viktigare ankarplatser. Den första är belägen omkring tre hundra geometriska steg från havet och kallas gamla hamnen: där byggas vanligen skeppen, och det är dit som nordsjöflottan går in. Denna flotta bestod då endast av tio krigsfartyg eller fregatter med trettio till femtio kanoner, odugliga att gå ut i öppen sjö utom de två, som Gathenhielm förde befälet över, samt av några galerer och ett par brigantiner, för litet för

att hålla stånd mot danskarna, vilka sedermera, som man vet, hava tagit och förstört de flesta av dem. Denna flotta eller rättare sagt eskader stod under befäl av greve Axel Lejonhufvud.[167] Den andra ankringsplatsen eller nya hamnen är belägen vid mynningen av floden, nära tre hundra geometriska steg nedanför den första. Inloppet till densamma försvaras av en god fästning, Nya Älvsborg, som har ganska goda befästningar. Men denna fästning domineras av bergen. Marstrand ligger på en klippa och kan göra vida längre och starkare motstånd. Den intogs, säger man, icke så mycket av danskarna som genom feghet eller förräderi av den kunglige kommendant, som där förde befälet. För övrigt hava Göteborgs goda befästningar åt staden förvärvat namnet den jungfruliga, emedan den ännu aldrig varit i någons våld, ehuru ofta anfallen.

Lämnande Göteborg den 5:e begav jag mig till Kungsbacka, en liten stad belägen omkring två mil från Göteborg i landskapet Halland och vid en liten älv, som man efter staden kallar Kungsbackaälven; den utfaller i havet omkring en halv mil därifrån. Denna stad säges vara mycket gammal, och det är också allt man kan säga om den. Jag fortsatte min resa till Varberg, en annan liten, men vackrare stad vid havet, fyra eller fem mil från Kungsbacka. Där finnes ett ganska starkt slott, byggt efter vad det uppgives av danskarna, när de voro landets herrar, och på ruinerna efter ett kloster, vilket gör att slottets bastioner betecknas med namnen vita, grå och röda munken, etc. De som gå längre tillbaka i historien påstå, att det varit ett tillhåll för hedniska sjörövare.[168]

Två mil längre bort for jag genom staden Falkenberg, men jag finner intet att säga till dess fördel. Fyra mil längre bort kom jag till Halmstad, huvudorten i Halland, fordomdags befäst av danskarna, men med svaga försvarsanordningar. Den ligger på norra stranden av floden Nissan, som utfaller i havet omkring tre kvarts mil från staden, där det finnes en mycket dålig hamn för de fartyg, som där lasta aska, tjära, beck och dylika provinsens handelsvaror. När jag sedan kom in i Skåne, fann jag marken mer och mer jämn och bördig med mindre skogar och klippor.

När jag rest omkring två mil, såg jag en liten stad, känd under namnet Laholm, mycket gammal, efter vad det säges, och fordom mycket vacker. Nu för tiden är den dock icke mycket mer än en by; dess hus äro till största delen täckta med halm eller torv.

Tre mil längre bort ligger en annan, ännu mindre stad, vid namn Ängelholm, lika litet betydande. Dessa båda små städer ligga vid två ganska fiskrika floder, vilka i de sandiga och karga marker, över vilka de rinna fram, bilda två öar, åt vilka de giva sina namn. Den första kallas Laholmsfloden och den senare Ängelholmsälven. Jag tillbragte natten i Ängelholm, och dagen därpå åt jag middag i Hälsingborg, en annan liten stad tre mil längre bort på stranden av Sundet. Dess redd kan mottaga endast små fartyg, vilkas last består huvudsakligen av aska, tvål och kol. Staden tar sig ganska medelmåttig ut. Den var fordom befäst, men dessa befästningar raserades genom ett fredsfördrag med Danmark. Kvar finnes dock en gammal bastion på en höjd, där man ser några kanonbatterier och där en flagga hissas för att hälsa vänskapligt sinnade nationers fartyg, som passera förbi. Den har en ganska vacker kyrka. Mitt emot på danska stranden ligger staden Helsingör med ett slott, och det är blott ungefär tre kvarts mils sjöfärd från den ena staden till den andra.

Efter att hava färdats utmed Sundet åt sydost kom jag till Landskrona, som ligger blott en och en halv mil från Hälsingborg. Det är en ganska rymlig stad med ett präktigt slott, omgivet av tre dubbelgravar i nordväst och i väster, helt nära havet. Dess hamn är god och rymlig. Stadens viktigaste handelsvaror äro numera aska, beck och plank. Före detta krig utgjordes de liksom i hela Skåne av boskap och säd, men sedan Sverige förlorade Livland, har det ej mera livsmedel, än det själv behöver.

Därifrån reste jag till Malmö, en vackrare och ganska modernt befäst stad vid havet, men med en enda, föga djup och för stormarna utsatt redd. Från Malmö kan man tydligt se tornen i Köpenhamn. Jag stannade icke nog länge där för att kunna säga något närmare om staden. Den ligger omkring tre och en halv mil från Landskrona.

Jag tillbragte natten i Ystad, omkring fyra och en halv mil

längre bort, även vid havet, och med en redd, som just icke är bättre än Malmös, emedan den är uppgrundad av sand och sten på flera ställen och alltför mycket försummad. Denna stad går nu för tiden icke upp mot en bättre by i England. Både den och det hus, i vilket konungen bodde under sin vistelse där, äro värda hans majestäts val, ty man har lagt märke till att han, sedan han lämnade Stockholm, till sin bostad alltid utsett de minst bekväma och minst behagliga ställena. Jag fick där kännedom om baron Görtz' anförande om det finansiella tillståndet i Sverige och om de s. k. mynttecknen. På hans majestäts befallning hade redan ett betydande antal sådana präglats. Dessa mynt, som icke vägde eller i verkligheten gällde mer än en fransk liard,[169] fingo genom en förordning av hans majestät ett myntvärde av en daler silvermynt.

Efter att hava tillbragt ett och ett halvt dygn i Ystad utan att höra talas om annat än den nöd, som den i Norge kringirrande hären led till följd av brist på proviant och till följd av den stränga vintern, och då mina vänner rådde mig att icke resa till konungen, förrän jag fått veta, att hans majestät lyckats uppnå en fördelaktig ställning någonstädes i Norge, lyssnade jag till min nyfikenhets maning att under tiden bese några andra delar av Skåne och om möjligt även av Småland och Östergötland. Dessa landskap anses för synnerligen rika på götiska fornminnen, och det skulle vara mig minst lika lätt att därifrån begiva mig till Norge, i händelse jag fick underrättelser, som kunde föranleda mig att resa dit, som från Ystad, där jag hade alltför god tid att ha tråkigt. Jag reste först till Andrarum, omkring tre och en kvarts mil därifrån. Det är en s. k. alungruva, tillhörig grevinnan Piper och några andra intressenter, vilkas namn jag glömt.[170] Den ligger nära en liten by, av vilken den har sitt namn eller som benämnes efter den. Det var då omkring två hundra personer, som arbetade såväl med att framgräva och bränna som med att smälta och till sin slutliga fulländning bringa det ämne, varav alun tillverkas.

Denna gruva har förgreningar eller rika ådror, som påstås sträcka sig mycket långt under jorden. Den skulle kunna syssel-

sätta två gånger så många arbetare och genom sin rikedom utgöra en av de förnämsta industrigrenarna i Skåne, om det i närheten funnes tillräckligt med ved. Den alun, som utskeppas, transporteras landvägen till hamnstaden Åhus, två mil därifrån.

Jag tillbragte en natt i Andrarum, och dagen därpå begav jag mig till Kristianstad, en liten stad som ligger blott fem fjärdingsväg därifrån. Den är ganska gammal, varom några av dess hus vittna. Den blev fordom befäst av danskarna, men dess befästningar raserades under Karl XI:s regering och återställdes under Karl XII:s. Den har till sitt förfogande ingen annan hamn, än den jag nyss nämnt, och dit skickar den de varor, den låter föra över havet. Dessa varor utgöras huvudsakligen av aska för tvålberedning samt tjära och timmer, och den är tvungen att skicka dem landvägen eller över isen till denna hamn, till vilken det är lika lång väg därifrån som från Andrarum, åtminstone under större delen av året, ty en liten vattenfattig å, som där utfaller i havet, torkar ut på sommaren, när det icke regnat på länge, och tillfryser på vintern. Staden har blott en kyrka, vartill grunden lades 1618; denna kyrka är ljus och stor, men eljes icke synnerligen märkvärdig.

Jag for över Blekingsgränsen, på vilken denna stad ligger, och kom i den mycket ljusa natten till Småland; det hade nämligen fallit mycket snö den vintern, som var en av de strängaste och längsta, man haft på länge, sades det, åtminstone i dessa sydliga delar av Sverige. Snön låg ännu kvar, så att jag bekvämt kunde färdas i släde, utom i närheten av havet, där det var dåligt med snön och barmark på några ställen. Jag befann mig snart i en trakt, som kallas Värend, känd såsom hemvist för de småländska amasonerna, vilka tillika med andra detta lands hjältinnor (enligt svenska historien) ärofullt utmärkte sig i det sista slag de sägas år 395 e. Kr. hava på Bråvalla hed utkämpat mot danskarna, varvid dessas konung, tre av hans söner och en myckenhet andra krigare föllo för deras vapen.[171] Detta amasonernas fädernesland eller åtminstone den del därav, som jag genomreste, är en kuperad trakt med klippor, berg och några skogar. Med ett ord, denna nejd är mycket mindre leende än den landsträcka vid Kaspiska havet, som av grekiska och romerska författare uppgives

såsom de österländska amasonernas hemvist. Häremot vill såväl Olov Rudbeck som andra av hans landsmän göra gällande, att dessa österländskor icke äro andra än de nordliga hjältinnorna, som skulle hava lämnat Skandinavien och med sina krigiska bragder framträngt ända dit och ännu längre österut. Om jag hade föresatt mig att företaga forskningar i nationernas genealogi, skulle jag hava tagit vägen genom engelsmännens första hemland, som samme Rudbeck förlägger till en annan trakt av Småland, nämligen Sunnerbo, nordost om Halland; där ligger Angelstad, vilket såsom han anmärker bevarar deras namn, och det är enligt honom ett bevis på att de leda sitt ursprung därifrån. Men jag åtnöjde mig med att fortsätta min väg över sjöarna Åsnen, Salen och Dansjön, sammanbundna så att säga genom kanaler och åar, så att de tyckas blanda sitt vatten och utgöra endast en sjö under olika namn. Jag besökte sedan dessa sjöars stränder och omgivningar, som påstås höra till den omtalade Bråvalla hed, som göterna första gången, nämligen år 70 e. Kr., fuktade och färgade med hunnernas blod, vilka där blevo dödade med sin konung, sina hövdingar och med ett ord hela sin oräkneliga här. Den kuperade marken, som överallt uppvisar klippor, berg och skogar, gör den föga lämplig till slagfält, i synnerhet för så stora arméer som dessa — de sägas hava varit sammansatta av åtskilliga folkstammar, som sammansvurit sig mot göterna, vilka just icke voro dem underlägsna i antal — så framt man icke vill göra gällande, att krig då fördes mot människor, liksom man bedriver jakt på vilda djur, genom att lägga sig i bakhåll vid klippor och träd för att överraska och döda utan att själv bliva sedd, såsom snapphanarna i Norge göra. Det finnes likväl här och där några sträckor av slät mark, i synnerhet på stränderna av sagda sjöar, men dessa områden äro alltför små för att kunna vara slagfält. Om alla de kullar och stenar, man visar här och där såsom konungars, hövdingars eller åt krigsguden offrade kämpars gravar, verkligen äro sådana, är detta ett av de största och berömdaste gravfält i världen. När jag säger konungagravar etc., ber jag läsaren att icke, hur ståtligt han än ser några av dem framställda på greve Dahlbergs kopparstick, föreställa sig, att det är präktiga mauso-

léer av marmor eller porfyr, på vilka bildhuggarens och gravörens mejsel utmärkt sig. Det är blott kullar, dels av jord, dels av sten, antingen naturliga eller med konst uppförda, ej olika romarnas *tumuli* [gravkullar], eller ock långa, ohuggna, på sin höjd med hammare avknackade stenhällar, av vilka de flesta stå nedsatta i jorden. Det finnes emellertid på några av dem grovt inristade runor, som lidit mycket av tidens tand.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Efter att hava under två dagar strövat omkring på Bråvalla hed begav jag mig till Huseby, en liten by, där jag beság kanongjuteriet, i vilket man för tillfället icke arbetade. Det erbjuder med sina maskiner och kvarnhjul för bälgarnas drivande intet ovanligt. Man gav mig där en sorts järnsand, som en närbelägen Paktolos påstods föra med sina vågor, eller som man finner i tämligen stor mängd på bottnen av flera sjöar i samma landskap, såsom Vidöstern, Hjortsjön, Sioghirltesjön[?], m. fl.[172] Denna sand, vars minsta korn äro stora som knappnålshuvuden, lär vara mycket lämplig för gjutning av kanoner, spisar och grytor.

Jag begav mig därifrån till Växjö, en stad som icke utmärker sig genom annat än sitt trevliga läge, sin ålder — den grundlades under Olov Skottkonung — och sin egenskap av biskopssäte. Enligt några var dess förste biskop S:t Sigfrid, vilken säges hava döpt flera hedningar, som han omvänt, med vatten från en österut belägen källa, vilken i likhet med källan vid Husaby i Västergötland, kallas S:t Sigfrids källa. En fjärdingsväg från denna stad märkas lämningarna av ett gammalt slott, vilket samma helgon byggt för att skydda sig för de oomvända göternas övergrepp. Dessa lämningar äro ännu ganska ansenliga och läget ett av de vackraste på stranden av Helgasjön i en församling, som kallas Nykyrka.[173] En del andra ruiner, som man här uppgiver vara Trojas, äro mycket svåra att upptäcka. Man får icke föreställa sig, att här finnas avbrutna eller omkullstörtade marmor- eller porfyrkolonner, underjordiska valv, lämningar efter amfiteatrar, stadsmurar, palats, tempel, akvedukter, etc., utan man ser blott några högar av ohuggen och hård sten, som nu för tiden knappast skulle kunna användas till byggnadsmaterial, ävensom några huvud-

sakligen under jord belägna grundmurar. Kort sagt, Trojas ruiner äro snarare att söka i svenska handskrifter och på greve Dahlbergs plankarta än nordöst om sjön Halbestan, dit de förläggas.[174]

Ehuru en annan stad i detta landskap, fordom benämnd Vittala, förändrat sitt namn till namnet på en by, som man nu kallar Vetlanda, byggd på dess ruiner, finner man där ännu åtskilliga ojämförligt mycket säkrare tecken på att den varit en stad, nämligen långa gator, vilkas stenläggning ännu synes på några ställen, betydande lämningar av ett slott, flera underjordiska valv eller källare, m. m.

Det finns i samma trakt en koppargruva, upptäckt blott för några år sedan och som då lovade mer, än den nu håller. Man arbetar emellertid där i förhoppning att träffa på goda ådror. Den är sprängd i ett berg vid namn Kleva i Alseda socken. En järngruva finnes i Taberget med förträfflig metall, som väl lämpar sig för tillverkning av eldvapen; Taberg ligger i Månsarps socken, en och tre kvarts mil från Jönköping. Detta landskap har utom kanongjuteriet i Huseby åtskilliga järnbruk och gjuterier, avsedda att försätta denna metall, som upphämtats ur jordens innandömen eller från det nyssnämnda berget, i det tillstånd den bör hava för att säljas till utlandet eller användas i hemlandet, så t. ex. Alshutbruk, Horlebruk, Osby, Falsterbo, Edd, Anterströms bruk m. fl.[175] Det producerar mycket humle. Det är gott om högdjur och annat vilt i de skogar, som täcka nästan hela landskapet. De getter, man ser ströva omkring här och där och klättra på klippor och åsar, där det finns något grönt att beta, äro traktens förnämsta husdjur. I närheten av Växjö finnes en nyligen upptäckt hälsobrunn, som mycket berömmes av de svenska läkarna.

Efter att hava besett de största sevärdheterna begav jag mig till Jönköping, en stad som enligt de flesta ligger i Östergötland, men som några förlägga till Småland, med vilket den blott delvis har samma styrelse. Den ligger mycket vackert på en landtunga vid södra ändan av sjön Vättern, som den tyckes vilja dela i två, mycket olika stora delar, lämnande blott ett mycket smalt sund kvar. Flera urskilja till och med två sjöar och kalla vattnet nedanför staden för Lilla sjön. Jönköping har en domstol, en lands-

hövding med bostad på slottet, som är en ganska stark och reguljär fästning, samt en berömd hälsobrunn sydost om staden.

Jag reste sedan en halv mil österut till de fabriker för vapen, kanonkrut m. m., som äro belägna vid Huskvarnaån, vilken driver deras hjul. Denna å bildar fyra fall, av vilka det första säges vara sexton famnar, det andra tre, det tredje fjorton och det fjärde sex, varefter den utfaller i sjön Vättern. Vid denna ås mynning ses några ruiner, som påstås vara lämningarna efter ett av konung Albrekt år 1372 uppfört slott.[176]

Därifrån for jag att tillbringa natten i Brahegrenna, en liten långsmal stad, som består nästan blott av en gata och är belägen helt nära Vättern. Varken dess byggnadssätt eller dess invånareantal skiljer den synnerligen från en by. Dock märkes dess rådhus, som den har liksom andra städer, samt två palats eller stora stenhus i närheten uppförda av greve Per Brahe. Jag skulle gärna ha velat ut till ön Visingsö i Vättern, som är liksom dess hjärta och som skulle ligga mitt emot Brahegrenna, om den icke låge litet längre åt norr, men jag avstod därifrån till följd av faran eller omöjligheten att då begiva mig dit. Ty ehuru vintern, vilken såsom jag redan sagt var en av de strängaste man haft på länge, fortfor utan att något töväder inträffat, hade det sedan några dagar bildat sig sprickor i isen åt det hållet, så att jag icke fann någon, som ville åtaga sig att föra mig dit varken i släde eller båt. De intresserade känna nogsamt allt det underbara, man skrivit eller berättat om denna sjö, utan att jag här behöver upprepa det. Jag tar mig endast friheten säga, för det första att den företrädesvis under våren, sommaren och hösten hemsökes av stormar eller så plötsliga eller häftiga vågsvall även under fullkomlig vindstilla, att de båtar, som då äro ute på den, skulle löpa den största risk att kantra, om icke ett dån och ett slags fruktansvärt mullrande hördes några minuter före de största vågsvallen och varnade dem, så att de kunna begiva sig i land; för det andra att på vintern, än i början, än mitt under densamma, än på ett ställe, än på ett annat, då isen är som tjockast och i stånd att bära de tyngst lastade slädar, denna is spricker och brister här och där med ett dån och brak, som man hör på flera mils avstånd. Folket, vilket

såsom jag redan sagt har bevarat mycket av den forna vidskepelsen, tror, att de s. k. sjötrollen åstadkomma dessa verkningar. Men naturforskarna i landet tillskriva dem underjordiska vindar, innestängda i de jordens innandömen, som utgöra sjöns botten, eller svavelångor, som våldsamt bana sig väg med större eller mindre buller allt efter motståndet, liksom de, vilka åstadkommit så många jordbävningar i konungariket Neapel och ännu tid efter annan förorsaka utbrott av Vesuvius, eller, om det tillåtes mig att tillägga en ny och mera passande jämförelse, som de, vilka 1707, då jag färdades bland Egeiska havets öar, började strömma ut med ännu fruktansvärdare våldsamhet och brak från djupet av det hav, som vanligen kallas Arkipelagen, på det ställe där ön Santorin nu ligger.

Fortsättande min färd längs sjön åt nordost, kom jag till Vadstena, där jag tillbragte natten. Detta lär fordom hava varit den största och vackraste staden i Götaland. Den har ännu sitt slott, som bevarat sin tids skönhet. Det är omgivet av en fyrkantig mur med fyra bastioner. Denna mur sköljes av Vätterns vatten, som fyller en ganska djup vallgrav kring slottet. En vindbrygga öppnar och stänger tillträdet genom huvudingången. Staden har ännu två kyrkor kvar av de fyra, den fordom lär hava haft. Den första, som kallas klosterkyrkan, har koppartak liksom alla, som haft någon rik och nitisk grundläggare. Denna kyrka betraktas såsom den största och ståtligaste i Sverige. Den andra står den just icke efter annat än i storlek. Till den hörde ett berömt kloster, som vid reformationen förvandlades till ett sjukhus. Både detta kloster och kyrkan byggdes av den heliga Birgitta, en adlig svensk nunna. Detta helgon är i den romersk-katolska världen ganska känt och berömt för sina uppenbarelser, för instiftandet av sin klosterorden och för grundläggandet av flera såväl munk- som nunnekloster. I det till sjukhus förvandlade klostret visas den heliga Birgittas bönkammare.

Staden är numera varken stor eller folkrik. Den uppvisar återstoderna av sin forna prakt i kyrkorna och slottet och i flera stenhus, en sällsynthet, som den egentligen blott har gemensam med Stockholm. En viss, under Vadstena lydande landsträcka,

omfattande åtskillig åker- och ängsmark, en stor och vacker park samt några byar, tillhörde fordom framlidna drottningen, konung Karl XII:s farmor, och är känd under benämningen Vadstena län. Detta län har en särskild styresman eller hauptmann, som är oberoende av landshövdingen över Östergötland.

Lämnande Vätterns strand och styrande kosan mot öster, tog jag vägen genom Skänninge, där jag stannade för att äta middag, och jag beslöt anslå högst en timme för att bese staden. Den förtjänar numera icke att kallas annat än en by, och sin forna glans och märkvärdighet har den bevarat blott i landets tradition, som bland annat förtäljer, att den mitt på sitt torg hade en koloss eller staty, mycket över naturlig storlek, vid vars fot man på den hedniska tiden lät missdådare, äktenskapsbrytare och kvinnor, som fött bastarder, ävensom fäderna till dessa bastarder undergå ett slags tortyr.[177] Man fjättrade dem med järnkedjor mellan statyns utbredda armar och utsatte dem till straff under en hel dag för folkets smädelser och skämt. De nämnda kategorierna av människor slippa numera icke så lätt undan här i landet. De första straffas med spö eller med döden alltefter brottens beskaffenhet. De andra bliva utan barmhärtighet halshuggna. De sistnämnda få tre söndagar i rad sitta i stocken utanför kyrkorna under gudstjänsten; dock skulle en till dessa kyrkor eller präster skänkt penningesumma, ofta överstigande vederbörandes tillgångar, kunna fritaga dem från straffet. Staden har nu blott en kyrka, som mer än väl rymmer alla invånarna. Förr lär den hava haft fyra samt två kloster. En fjärdingsväg hitom Linköping for jag över Stångebro. Denna bro är i själva verket ganska grovt hoptimrad och bekant blott genom den seger, som hertig Karl 1599 där vann över Sigismunds här och varigenom den senare förlorade Sveriges krona, som tillföll segraren. Denne blev av de i Linköping församlade ständerna år 1600 vald till konung under namn av Karl IX.

Jag tillbragte natten i Linköping och stannade där till följande dag på eftermiddagen. Denna stad anses för en av de äldsta i Östergötland. Den har två stora kyrkor, av vilka den största kallas domkyrkan. Enligt landets kyrkohistoria byggdes den 813

e. Kr., på samma gång som dess biskopsstol inrättades. Båda dessa kyrkor äro byggda i götisk stil. De hava inuti intet anmärkningsvärt, utom kanske i den första några gamla, vackra gravar, såsom Olov Skottkonungs, Anunds m. fl. Staden har ett läroverk, mindre ståtligt till det yttre än Skaras, men med större lärjungeantal. En stor byggnad, som kallas kungl. slottet, emedan det fordom beboddes av konungarna, förtjänar icke detta namn. Det tjänar nu till residens åt landshövdingen över Östergötland, som under sin förvaltning har Norrköping, Brahegrenna, Askersund och den omgivande landsbygden likaväl som Linköping.[178]

Jag lämnade denna stad den 20:e och reste till Norrköping, som blott ligger omkring fyra mil därifrån, med avsikt att där tillbringa natten. Staden lär hava grundlagts år 980 och hava varit en av de största i Sverige, men eldsvådor hava härjat den flera gånger och så svårt, att dess invånare blivit utarmade och den icke kunnat bevara sin forna betydenhet.[179] Då jag såg den, kunde den icke gälla annat än för en småstad, ehuru den ännu då hade tre kyrkor. Dess läge vid ändan av en tretton à fjorton mil lång havsvik tycktes mig mycket gynnsamt för den handel, som den idkade med mässing, järn, beck, tjära och timmer. Motala ström, som strid rinner genom staden, lämnade drivkraft åt flera vattenhjul, som för olika ändamål anbragts i dess bädd eller på dess stränder. I synnerhet funnos många sådana vid en ö, där de drevo fabriker för mässingsvaror, en storslagen anläggning, enär man där räknar ända till sju gjuterier och över tjugo ugnar. Jag berättar huru det var på min tid, ty denna stad har sedermera år 1719 med allt vad jag här omtalat lagts i aska av ryssarna med undantag av en kyrka, som ligger utom dess område. I floden fiskas flera sorters fisk, särskilt ej så litet lax, när den tiden är. Motala ström kommer ifrån Vättern, och efter att hava flutit genom staden utfaller den i viken. Vördnaden för underverk har tillskrivit den förmåga att förutsäga stora kommande händelser, lyckliga eller olyckliga, men företrädesvis de senare, genom att uttorka eller plötsligt stanna i sitt lopp trots den hastighet, varmed den flyter. Det berättas, att detta senare inträffade 1632, kort före slaget vid Lützen, då man också enligt herr Schefferus' påstående i Upp-

land förnam vapenbraket från detta slag. Det tillägges, att den 1660, kort före Karl X:s död, uttorkade så mycket, att man i Norrköping kunde gå torrskodd över den under flera dagar, vilket herr Schefferus bekräftar hava ägt rum även vid andra tillfällen.[180] I trakten av Norrköping finnas flera goda järnbruk. Denna stad har två mil norrut det berömdaste kanongjuteri, som finnes i Sverige, tillhörigt herr Johan De Geer.[181]

Efter att hava använt den 21:a och 22:a till att bese staden och dess omgivningar fick jag på posten, där man dock lika litet som i tidningarna alltid säger sanningen, höra, att konungen hade bemäktigat sig Kristiania i Norge. Den tillit, jag satte till denna nyhet, förmådde mig, ehuru i vida mindre grad än den stora utsikten till töväder, att besluta draga fördel av snön och isen, som ännu lågo kvar, för att komma med släde till Göteborg, där jag trodde jag skulle lättare kunna inhämta tillförlitliga upplysningar om konungen och därifrån jag bekvämare skulle kunna begiva mig till honom, så snart jag fått veta, att han intagit någon fördelaktig ställning. Jag hörde mig för om den bästa vägen till Göteborg, och det sades mig, att jag måste fara tillbaka över Linköping etc. ända till Jönköping och därifrån så gott som raka vägen genom nordöstra delen av Halland. Jag begav mig på väg tidigt på morgonen den 23:e och anlände den 26:e före nattens inbrott till Göteborg utan att hava behövt rida mer än fem eller sex mil av de över trettio, som jag färdats. I stället för att där få bekräftelse på den underrättelse, som man lämnat mig i Norrköping, fick jag där höra nyheter av helt annat slag, ägnade att förmå mig att avstå från en färd till Norge. Man nämnde för mig åtskilliga officerare och kurirer, som, då de velat begiva sig dit eller varit på återväg därifrån, hade blivit skjutna från bakhåll och dödade eller sårade av norska snapphanar. Det sades mig, att konungens här, som just icke var bättre försedd med livsmedel än de vandrande riddarna i romanerna eller en skara tatarer på strövtåg, ehuru ojämförligt mycket talrikare, höll på att gå under, enär den ständigt hade att, utom hunger och köld, utstå ännu svårare strapatser, än den utstått i Ukraine 1709. Det tillades, att den hjälte, som förde befälet över den, då han

ville vara en förebild i de strängaste umbäranden, trotsade hunger och törst ända därhän, att han ofta på tre dagar icke åt annat än litet bröd av korn och vild havre, som man av en slump påträffade hos norska bönder, och detta utan att visa minsta nedslagenhet eller förändring i sitt ansiktsuttryck eller sitt sätt; att härunder danskarna, vida mindre grymma och farliga fiender än dem jag nyss nämnt, höllo sig på sina slott och fästningar, avvaktande ett gynnsamt tillfälle att möta konungen. Jag fick nu tid att göra de iakttagelser om Göteborg, som jag anfört i början av detta kapitel, dit de naturligast höra.

VIII.

(*Orig. II: 14.*)

Resa till Norge för att sammanträffa med konungen av Sverige samt anteckningar om detta land och de vinter- och sommarfälttåg, konungen där företog år 1716, tillståndet i hans här, det sätt, varpå jag blev mottagen av hans majestät, och min återkomst till Stockholm. Ny resa därifrån till Ystad över Tälje, Norrköping, Linköping, Brahegrenna, Jönköping, etc. samt min återkomst över Karlshamn, Karlskrona och Kalmar, jämte anteckningar om dessa orter, etc.

Jag erfor mot slutet av april, att konungen, genom sina generalers föreställningar övertygad eller till synes övertygad om omöjligheten att proviantera en här i ett så magert land som Norge, utan upplagsmagasin, bland klippor och furor, hade dragit sig tillbaka till Torpum, men att han låtit slå en pontonbro över Svinesund för att den vägen från Sverige anskaffa proviant och ammunition för belägringen av Fredrikshall, vilken han beslutat företaga. Sedan jag erhållit bekräftelse på denna underrättelse genom flera personer, av vilka några kommo därifrån, beslöt jag begiva mig till konungen i Torpum, ett sommarställe tillhörigt en dansk överste, beläget en fjärdingsväg från Svinesund.[182] Jag reste från Göteborg den 3 maj och tog vägen genom Kungälv. Jag fortsatte genom Uddevalla, en liten stad, som fordom hade in- och utförselsprivilegier, vilka man dock nu berövat den och i stället överflyttat på Göteborg, beläget omkring åtta mil därifrån och närmare stora havet än den. Mellan dessa båda städer är trakten nästan överallt ofruktbar, med nakna klippor. Jag fann där herr baron von Görtz, som vidtog åtgärder för att i ett maga-

sin åstadkomma ett stort upplag av livsmedel för hären och som redan hade gjort detsamma i Strömstad. Jag förklarade för honom syftet med min resa och bad honom rekommendera mig hos konungen, till vilken han sade sig själv skola genast begiva sig. Uddevalla förtjänar för övrigt knappast namnet stad nu för tiden. Trakten mellan Uddevalla och Svinesund är ganska angenämt omväxlande till följd av skogar, som här och där växa på klipporna och bergen, och strömmar, som drevo sågverk. Stora landsvägen, som går fram genom allt detta, är på det hela taget god, fast man icke skulle kunna vänta sig det, ty, såsom jag tror mig redan hava antytt, är det nästan obegripligt, att det stått i den mänskliga konstens förmåga att anlägga så vackra och regelbundna vägar tvärs över alla dessa berg, klippor och skogar. Jag kan icke säga, att jag funnit bättre vägar i alla de länder, som fått dem av naturen utan konstens biträde. Dessa vägar underhållas av bönderna, vilka av guvernörerna förständigas att göra det inom utsatt tid, och på samma sätt går det till överallt i Sverige.

Tryggheten vid resor är lika stor här som på något annat håll i världen, och hästlegan är nästan lika låg som i Turkiet. Intet är så sällsynt som att höra talas om mord eller stöld på allmän landsväg, och legan för en häst uppgår endast till sex sous per mil och dubbelt så mycket vid första skjutshållet från städerna. Jag kan dock icke säga, att man här reser lika behagligt och bekvämt som annorstädes, ty man måste ofta nöja sig med dåliga nattkvarter och usla gästgivargårdar. Jag fann vägen till Norge mycket god, men oerhört förpestad av döda hästar, i synnerhet när jag närmade mig Svinesund. Det var dessutom mycket svårt för mig att där få hyra några levande för att fortsätta min resa, varför jag måste använda sju dagar till en sträcka, som jag kunnat resa på mindre än tre, och först den 10:e [maj] anlände jag till stranden av Svinesund, efter att hava farit över en bergskedja, som går fram här och skiljer det svenska Norge från det danska. Jag begav mig från det ena till det andra på en pontonbro, som svenskarna där slagit och vid vars södra ända de hade byggt en liten fästning, som kallades Sundsborg. Jag såg, då jag for över

denna bro, en annan gammal dansk befästning uppe på en klippa, känd under namnet Spånviken, omkring en fjärdingsväg längre ned.

Så snart jag satt foten på norsk mark, begav jag mig genast till svenskarnas läger. Under vägen dit såg jag också en mängd döda hästar, som man släpade ned i vattnet eller bort till skogen; de levande, som följde efter, gingo lösa och gnagde bark från tallarna, med möda släpande sig fram. Även männen buro på sina ansikten tydliga spår av den dåliga kost, de haft och ännu hade, ehuru en liten förbättring nu börjat inträda, därigenom att livsmedel kommo från Sverige över Svinesunds bro. Jag begav mig utan dröjsmål till konungens huvudkvarter, där kapten Tillerot, till vilken jag medförde ett brev från hans far, sedermera adlad under namnet Göthenstierna, mycket artigt bjöd mig att bo hos honom i hans trästuga, som var en av de bästa av detta slag.[183] Innan jag varit knappast en timme i Torpum, såg jag ditföras ett fyrtiotal fångar, vilka konungen, som ännu var ute i spetsen för 150 man, hade tagit från de fiender, som försvarade Fredrikshall. Han hade ryckt fram ganska nära dem, ty de hade, sade man mig, skjutit en häst under honom, varöver han tycktes så glad, tillade man, som om han hade skjutit hundra under dem.

Jag hade äran avlägga ett besök hos herr generalmajor Hamilton, irlänning till börden och född i Sverige. Han mottog mig mycket artigt. Jag sade honom, att jag var mycket angenämt överraskad av att finna honom vid lika gott hull, som jag förut sett honom i Stockholm; fälttågets strapatser voro ju påkostande för en nästan sextioårig man, och vintern hade varit ovanligt sträng och lång. Han försäkrade mig, att allt detta icke bekommit honom något; han visste icke, om man någonsin på annat håll fört krig såsom man här fört det i Norge och om man ute i världen skulle ägna några lovord åt detta fälttåg, men han förvånade sig själv, att hans hälsa icke tagit skada; i själva verket trodde han, att det berodde på, att han haft ett litet privat förråd av skorpor, vin, konjak m. m. ävensom ett gott tält och en god madrass. Han tillade, att ehuru det ej längre varit någon som helst utsikt, att man kunde vinna något framför Kristiania och att hären tvärtom ögonskenligen där gick sin undergång till mötes,

hade både han och andra högre officerare haft all möda i världen att förmå konungen draga sig därifrån. Han hade emellertid lyckats, men det hade sedan varit lika svårt att förmå hans majestät att avstå från att i egen person föra befälet vid återtåget; han hade blivit nödsakad att i viss mån framtvinga ett avgörande och hade vädjat till hans ärelystnad med dessa ord:

»Ers majestät kan blott rycka fram och förstår ännu icke, vad det är att vika eller draga sig tillbaka. Överlämna därför omsorgen härom åt mig, som varit med om sådant mer än en gång, och jag garanterar ers majestät, att jag skall rädda hären.»

»Nå, gör det då, och lär mig!» hade konungen, som känt sig mera smickrad än kränkt av dessa ord, leende yttrat.

Jag träffade och besökte då och då under mina promenader åtskilliga svenska vänner, som jag först lärt känna i Turkiet och vilka i allmänhet voro föga belåtna med fälttåget. Deras samtal rörde sig nästan helt och hållet om allt det elände, som följt med det och som ännu rådde. Somliga räknade vemodigt över, huru många soldater som dött om dagen av hunger och köld, och fingo upp förlustsiffran till över fyra tusen sedan infallet i Norge. De tillade, att de hade gjort nästan som i Ryssland, där de så att säga själva hade tillintetgjort och besegrat sig genom sina långa marscher under den olämpligaste årstiden och genom hungern. Andra uttryckte sin saknad att ej längre vara i Polen och Sachsen, där de hade vunnit så rikligt byte, saknade också överflödet i Bender och Turkiets naturliga rikedomar, av vilka de njutit under några år, och beklagade sig i ungefär följande ordalag:

»Hava vi icke redan nog berg och klippor hos oss utan att behöva trotsa hunger och oväder och ligga på bara marken för att erövra Norges.»

I själva verket hade hela hären så att säga endast himlen till sitt tält. De som bodde och lågo bäst, utom general Hamilton, greve Mörner och några andra, hade till madrasser endast några tallruskor i några av furuplankor upptimrade skjul.

Man försäkrade mig, att konungen icke haft bättre säng, utom att han möjligen haft litet halm, som man funnit i Torpum. Trots allt detta ådagalade hans män till största delen samma ständiga

och orubbliga lydnad för de befallningar, det behagade hans majestät att giva dem. De livsmedel, som ehuru ännu i endast ringa mängd kommo från Sverige, lindrade emellertid deras lidanden och kommo dem nästan redan att glömma dem. Som även jag ville bidraga därtill, sade jag dem, att magasinen i Uddevalla och Strömstad, genom vilka städer jag färdats, voro rikligt försedda; därom hade jag, då jag for genom den förstnämnda staden, erhållit försäkringar av baron von Görtz, som jag kvarlämnat där och som stod i begrepp att begiva sig till Norge; han hade dessutom sagt mig, att han vidtagit sådana åtgärder, att hären icke skulle behöva sakna något av vad som behövdes för belägringen av Fredrikshall, varom man talade som om något konungen redan beslutat.

Jag var alltför van att tala fritt med några av mina vänner för att för dem dölja min tanke om de hinder och svårigheter, som voro förbundna med detta företag. Jag påpekade för dem de svårigheter för det grova artilleriet, som jag lagt märke till under min färd, passen och de branta bergen, över vilka landsvägen ledde fram, omöjligheten att erhålla goda hästar etc.; det fanns emellertid ingen annan väg än landvägen, ty vad vattenvägen beträffar, var den ännu mindre farbar och ännu mera farlig; Göteborgsflottan murknade i hamnen och var ur stånd att någonsin gå ut därifrån. De svarade mig, att även om det medelsvåra eller lätta artilleriet, som kunde bättre komma fram, i konungens tycke dröjde för länge, skulle han, långt ifrån att invänta det tunga artilleriet, angripa fästningen liksom Kristiania. De tillade, att en lång erfarenhet tillräckligt givit vid handen, att svårigheter, motgångar, faror och missräkningar, som avskräckte så många andra och kullkastade så många fattade beslut, endast eldade honom och gjorde honom mera fast i sin föresats, ty det fanns inga försakelser och strapatser, tycktes de än överstiga mänskliga krafter, i vilka han icke var en förebild för sina kraftfullaste soldater och vilka han icke uthärdade med mod; det kunde faktiskt ofta gå två till tre dagar, utan att han åt något annat än litet bröd av vildhavre, som även det var svårt att skaffa och fanns blott i små kvantiteter hos befolkningen i Norge. Man sade

mig även, att hans majestät redan givit befallning att med några små fältstycken, ingalunda avsedda att användas mot fästningar, angripa det lilla fortet Spånviken. Kapten Tillerot, som bett mig taga in i hans tält, vilket var av tallgrenar som de andras, blev också verkligen natten därpå kommenderad till denna lilla befästning och återkom med sin livrock genomskjuten av två kulor, som dock icke gjort honom själv någon skada.

Enär herr baron von Görtz anlänt till Torpum och då man vet, vilket inflytande han hade över konungen, ansåg jag det för min plikt att uppvakta honom och meddela honom, huru det förhöll sig med de angelägenheter, som utgjorde huvudsakliga ändamålet med min resa. Jag visade honom en ansökan, som jag avfattat på latin och ställt till konungen, och bad honom godhetsfullt stödja den med sin rekommendation. Detta lovade han mycket artigt och erbjöd sig till och med själv framlämna den redan i afton till hans majestät, som han väntade vilket ögonblick som helst. Jag sade honom, att han därmed gjorde mig en tjänst, för vilken jag skulle komma att stanna i den största förbindelse. När hans majestät kom hem med några nya danska fångar, gick baron Görtz genast fram till honom och blev mottagen med ett leende, som nogsamt tillkännagav, att hans närvaro var angenäm för hans majestät. Konungen tog honom med sig in i sitt rum, vars dörr stängdes efter dem. Jag vet icke, varom deras timslånga samtal rörde sig, men följande morgon fick jag av konungen själv höra, att min ansökan blivit framlämnad till honom. Av kapten Tillerot hade jag hört, att den alltid outtröttlige konungen brukade stiga upp klockan tre på morgonen, då han icke var ute på något krigsföretag eller red hela natten; att han vanligen alldeles ensam, utan att tillkalla eller vilja att man tillkallade någon, promenerade i en trädgård, som låg utanför hans rum, det sämsta i huset efter hans eget val; att han ibland, sedan han gått några slag, begav sig till den plats, där hans soldater lågo och sovo på sina tallruskor, och att han utan att väcka någon förtroligt samspråkade med dem, som hade vakten. Jag beslöt därför att stiga upp före denna tid och laga så att jag liksom av en tillfällighet mötte honom. Det lyckades mig också. Jag begav mig till trädgården

litet före klockan tre och hade icke varit där en kvarts timme, förrän hans majestät utan svit kom gående i den största allén. Jag befann mig i en annan allé, som korsade den ungefär på mitten, och jag lagade nu så, att jag kom fram till alléernas skärningspunkt samtidigt med konungen. Jag tvärstannade, låtsade förvirring och överraskning och bugade mig djupare än jag någonsin förr gjort, för att giva honom tid att gå förbi, om han icke ville tilltala mig. Men konungen stannade, och innan jag hann säga något, sedan jag åter rest mig upp, gjorde han mig med leende och nådig min följande frågor på latin, ty ehuru han kunde franska, talade han det aldrig, icke ens med dem, som icke förstodo något annat språk.

»Vad!» sade hans majestät. »Är ni fortfarande ute och reser? Tänker ni nu skildra Norge, liksom ni förut skildrat Turkiet?»

Jag svarade:

»För det ändamålet hade jag bort komma förr, ers majestät, och jag hade kunnat resa tryggt och utan pass i ett fientligt land under ers majestäts beskydd, men av min underdåniga ansökan, som baron von Görtz framlämnat till ers majestät, har ers majestät helt visst sett, att denna resa har ett helt annat syfte.»

»Ja, ja», svarade konungen mycket nådigt, »jag har redan givit honom mina befallningar; det skall bli som ni önskar.»

Jag tackade hans majestät mycket ödmjukt, och då jag såg två officerare, som jag icke kände, närma sig honom, drog jag mig tillbaka, mycket belåten med detta löfte av en furste, som jag visste var ur stånd att lova vare sig mer eller mindre, än han verkligen hade för avsikt att hålla, ehuru han icke alltid hade till sitt förfogande de möjligheter, han trodde sig hava. Sedan konungen talat några minuter med dessa officerare, lämnade han trädgården och gick till ett torg i närheten, dit några svenska bönder fört en del livsmedel till försäljning. Han gjorde dem några vänliga frågor och återvände sedan till sitt rum, där han åt två spickesillar med rätt mycket bröd, alltsammans i stor hast som vanligt och med god matlust. Ty om han också förstod sig på att fasta, kunde han även äta, och han torde nu ha varit ganska hungrig, ty efter vad man sade mig, hade han icke ätit annat än litet havre-

eller kornbröd på tre dagar. Man har aldrig hört honom klaga på någon kost eller på någon sorts mat eller sås, men ej heller berömma de bästa rätter, och aldrig fann han någon bädd för hård, icke ens marken. Han såg så frisk ut, som om han haft allt vad naturen kräver. Såsom jag redan antytt, hade han icke tänkt på att förse sig bättre med linne än med livsmedel. När han tyckte, att han haft en skjorta nog länge, skickade han och bad någon officer om en ren, och kastade den han dittills burit på elden.

Dagen därpå fick jag det infallet att söka se en skymt av Fredrikshall, som ligger blott ungefär en mil från Torpum. Jag steg därför till häst och följde efter en svensk avdelning, som hans majestät skickade dit. Kapten Tillerot var nog vänlig att tillfredsställa min nyfikenhet genom att föra mig upp på en skogbeväxt höjd, varifrån jag med en kikare kunde se fästningen tydligt och utan synnerlig fara, ty jag hade den svenska avdelningen mellan Fredrikshall och mig. Denna fästning är ganska fördelaktigt belägen vid mynningen av floden Dal, som upprinner bland de berg, vilka, såsom jag förut har sagt, skilja Dalsland från Norge.[184] Denna flod sköljer fästningens nordöstra och södra sidor och utfaller där i Svinesund. Staden försvaras åt det hållet av en fästning, som kallas Fredrikssten, och av ett litet fort, som heter Gyldenlöve, och i nordväst av två andra, av vilka det västligaste kallas Mellembjerget och det andra Overbjerget; mot norr ligga tre mindre fort. Som jag icke hade något otalt med danskarna, som voro lägrade ett bra stycke från den plats, där jag befann mig, och då jag ännu mindre önskade att se eller bliva sedd av dem på nära håll, återvände jag till Torpum med min värd, som icke hade någon tjänstgöring den dagen. Vi hade knappast hunnit dit, förrän vi sågo som fångar ditföras några snapphanar eller norska bönder, som från bakhåll mellan träd och klippor hade skjutit på svenska soldater och därvid blivit tillfångatagna. Man rådde konungen att låta eftertryckligt bestraffa dem, men han gav dem i stället två dukater var. Dock tillsade han dem att för framtiden taga sig i akt för att göra sig skyldiga till dylika lönnmord och att underrätta sina kamrater, att hädanefter ingen pardon komme att givas, utan de som grepos komme att

bliva skjutna eller hängda. De tackade hans majestät för hans mildhet och frikostighet och svuro, att konungen aldrig mera skulle hava anledning att beklaga sig över dem.

Samma dag höll konungen officiell middag. Herrarna Görtz och Poniatowski samt flera högre officerare åto vid hans majestäts bord. Middagen var en av de bästa och rikligaste, man på länge serverat. Enär bönder varit i lägret och sålt färska livsmedel, ämnade just några av de lägre officerarna, som sutto vid det andra bordet, taga skadan igen för den klena kost de fått eller för sina många ofrivilliga fastor, då plötsligt konungen, som i allmänhet icke talade mera vid bordet än en turk eller en munk, upphörde att äta och begärde upplysningar om några drabanter, som blivit sårade vid en expedition, som de företagit med honom, eller som blivit sjuka av de umbäranden och strapatser, de delat med honom. Man svarade honom, att de befunno sig bättre. I detsamma steg hans majestät upp från bordet och gav befallning, att man skulle bära till dessa drabanter allt som blivit kvar, — till stor missräkning för dessa officerare, som fingo skaffa sig mat på annat håll.

Hans majestät gick sedan in i sitt lilla rum med baron von Görtz. Denne drog upp några papper ur sin ficka och räckte dem till konungen. Det lär hava varit anbud från madagaskiska kapare att komma och slå sig ned i Sverige[185] samt ett förslag från baronen själv att giva särskilda pass åt utländska köpmän, som skulle i Sverige införa livsmedel, varav man där var i synnerligen stort behov, dock utan förfång för kaperiförordningen, som gjorde allting så dyrt och knappt i landet och på vilken konungen höll mycket. Han hade förut muntligen föreslagit hans majestät allt detta, och konungen hade på vissa punkter gjort flera allvarliga invändningar. Baron von Görtz, som bättre än någon annan förstod att taga konungen med lämpor och vinna hans ynnest, plägade säga, då han fann honom vara emot vad han föreslog:

»Jag skall sätta upp detta skriftligen, så får ers majestät vidtaga de ändringar, ers majestät behagar.»

Han utelämnade sedan på papperet det han märkt vara minst i konungens smak eller gav det med sin skickliga penna en sådan

vändning, att det antogs. Jag säger än en gång, att ingen i högre grad förstått utfinna en furstes svaga sida och haft mera inflytande över honom, ty konungen bortlade alldeles sin hjältemin, som han hade, då han var i spetsen för sin här, och såg ut som en lärjunge inför sin lärare. När de voro i enrum, lyssnade han till baron von Görtz med en uppmärksamhet och en tillit, som i Sverige allmänt förorsakade förvåning och avund.

Jag passade emellertid på, när baron von Görtz kom från konungen, och gick då fram till honom. Han var på väg till sitt rum, och jag följde med honom dit. Eftersom det vid konungens bord bara vankats vatten, lät han, så snart han kommit in, sin kammartjänare taga fram ett glas bourgogne, som han alltid måste ha. Han lät servera även mig ett glas och mottog mig rätt artigt. Han var vanligen ganska vänlig mot underordnade, medan han å andra sidan föreföll stolt mot sina likar och till och med överordnade. Eftersom jag hört, att baron von Görtz skulle resa morgonen därpå, tog jag avsked av honom och bad honom icke glömma de angelägenheter, om vilka jag haft äran tala med honom och som hans majestät hade haft nåden säga mig att han anbefallt i hans åtanke. Han icke blott lovade mig det, utan rådde mig även att uppsätta en skrivelse i enlighet med innehållet i min ansökan beträffande säkerheten för herrarna Cookes fordringar, ty denna ansökan gällde förnämligast en mycket betydande penningesumma, som herrarna Cooke hade lånat hans majestät i Turkiet, såsom jag redan antytt. Jag sade honom, att dessa herrar hyste mindre fruktan, att hans majestät icke ville betala denna summa, än konungen hyste för de största faror, men att dessa faror, som hans majestät föraktade, ingåvo dem fruktan för hans liv, av vars bevarande deras välfärd berodde; han kunde ju lätt förlora ett liv, som han alla dagar så tappert blottställde; helt nyligen blev ju en häst dödad under honom. Jag begärde säkerhet för mina vänners fordringar för en sådan eventualitet, som jag bad Gud avvända. Jag uppsatte detta skriftligen, och sedan han läst och med några små ändringar gillat min skrivelse, visade han den för konungen, som förklarade sig nöjd med den. Han undertecknade den och lät mig underteckna, givande mig säkerhet för fyra hundra

tusen écus i kanoner, som tillhörde konungen. Han lämnade sedan papperet tillbaka till mig och lät mig av detsamma taga en avskrift, som vi likaledes undertecknade och som han behöll. Han sade mig, att när jag kom till Stockholm, hade jag blott att vända mig till greve von Dernath, som skulle sätta mig i besittning av sagda kanoner med bemyndigande att sälja dem och lämna tillbaka det av deras värde, som översteg herr Cookes fordringar, eller att låna penningar på dem, ifall man icke kunde tillfredsställa honom på annat sätt och så snart som han önskade.

Morgonen därpå steg konungen till häst för att åter rida ut i spetsen för tre hundra man, och baron von Görtz lämnade Torpum och Sverige utan att man då visste, vart han begav sig. Men man erfor kort tid därefter, att han begivit sig över havet. Hans brev, som sedermera jämte greve Gyllenborgs blivit tryckta i Holland och England, hava tillräckligt upplyst allmänheten om vad han härvid förehade.[186]

Jag avreste den 17:e från Torpum till Göteborg, dit jag anlände den 22:a, d. v. s. på fem dagar, beroende på att jag hade mera tur med hästar än förut. Jag träffade där en fransman, som utgav sig för att heta kapten Cohue.* Han hade lämnat tsarens tjänst och företagit en resa till Turkiet, där jag träffat honom första gången, enkom för att meddela konungen själv en såsom han förmenade mycket viktig hemlighet.[187] Denna hemlighet var ett osvikligt medel, som han upptäckt, sade han, att med tillhjälp av några svenska fregatter uppbränna tsarens flotta i hamnen. Han återsändes till Sverige med en gåva i reda penningar, varav han var i stort behov, en kunglig pension om fyra eller fem hundra écus, befälet över ett svenskt krigsfartyg och order till amiralitetet att förse honom med allt vad han behövde för att sätta sin plan i verket. Men planen gick om intet, emedan han, efter vad han själv påstod, icke fick tillräckligt kraftig hjälp.

Hans majestät konungen av Sverige, som av naturen var frikostig och åtnöjde sig med den goda avsikten, om den också ej

* Det är samme Cohue, om vilken talas i ett av Gyllenborgs brev till baron von Görtz och som i marginalen felaktigt betecknats såsom en rådman från Göteborg.

kom till utförande, fortfor att till honom utbetala hans pension. [Cohue] sade till mig, utan att jag alls frågade honom eller visade mig nyfiken på hans göranden och låtanden, att han hade konungens befallning att följa baron von Görtz och uppköpa fyra krigsfartyg i Holland för att ersätta den i Göteborgs hamn murknande eskadern. Han gav mig samtidigt del av en annan plan beträffande den användning, vartill man avsåg dessa skepp, och mera vittsvävande än den man inhämtat av sagda tryckta brev, nämligen att skicka dem till Madagaskar med vapen för att där hämta fribytare av olika nationer, vilka genom ombud av konungen begärt frihet att slå sig ned i Göteborg under hans majestäts beskydd, erbjudande sig i sådant fall att taga med sig ända till sextio skepp och allt vad de ägde i penningar och ägodelar, att där leva som hederligt folk bland hans undersåtar och tjäna honom var och en efter sin förmåga. Han tillade, att han själv åtföljt dessa ombud till konungen i Norge, och att hans majestät gått in på deras begäran på de villkor och med de privilegier, som baron von Görtz hade skriftligen fastställt.

Efter en elva eller tolv dagars vistelse i Göteborg begav jag mig på väg till Stockholm, dit jag anlände den 12 juni. Jag fann där en mängd brev till mig från olika håll.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Kort efter min återkomst till Stockholm anlände fru Woynarowski dit. Hon utgör ett annat exempel på konungen frikostighet och redbarhet. Hennes olycklige make, död eller landsflyktig i Sibirien, hade några dagar före sin häktning till kommissarien Ehrenschiöld lämnat av konungen av Sverige utfärdade skuldförbindelser för en summa av hundra tusen dukater i guld, som han lånat honom i Turkiet efter sin onkels, general Mazeppas, död. Han hade bett honom att taga dessa förbindelser med sig till Sverige, dit han snart skulle komma efter honom, sade han. Men han stannade nog länge i Hamburg för att där bliva igenkänd och häktad genom tsarens minister, som lät föra honom till Petersburg. Emellertid hade herr Ehrenschiöld olyckan att omkomma i närheten av Göteborg, varvid alla dessa papper gingo förlorade. Fru Woynarowski, som då var i Breslau, begav sig vid denna

sorgliga underrättelse till Sverige, lämnande två barn kvar i Breslau. Jag kände henne mycket väl sedan vistelsen i Bender. Jag fann henne mycket upprörd och tröstade henne så gott jag kunde, framhållande för henne konungens rättrådighet och frikostighet. Hon vädjade till konungen i en underdånig ansökan, som hans majestät icke väl hade läst, förrän han befallde, att man varje kvartal skulle till henne utbetala räntan på den summa hennes man hade att fordra, ända tills kriget var slut; detta enligt i Bender avgivet löfte. Konungen lät genom sin kansler tillställa henne nya skuldförbindelser för kapitalet, undertecknade av honom själv. Så länge konungen levde, utbetalades också regelbundet den löpande räntan till henne, men som hon icke begärt någon säkerhet, i den händelse att han dog, har hon efter hans död knappast erhållit så mycket, att hon kunnat undgå att svälta ihjäl. Då jag lämnade Stockholm 1720, hade hon måst sätta sig i stora skulder och fått avslag på sina framställningar till ständerna. Från Breslau hotades hon med att man skulle sätta hennes barn på gatan, om hon icke skickade penningar till deras underhåll, och för ej länge sedan hörde jag, att hon icke rönt bättre behandling tills dato, 1726.[188]

Kort därefter fingo vi underrättelser från Norge om att konungen angripit Fredrikshall så att säga med värjan i hand eller utan artilleri, såsom mina vänner hade förutsagt att han skulle göra; han hade bränt förstäderna och en god del av själva staden, men därvid förlorat sex- till sjuhundra man samt två av sina generaler, Delwig och Schomer, av vilka den förste vid hans sida blivit dödad av en kanonkula;[189] en mängd lägre officerare hade även stupat, bland dem kapten Tillerot.

I medlet av juli sade mig greve von Dernath, att han fann det lämpligt att jag reste till ombudsrådet Feif i Ystad för att erhålla en del upplysningar om de affärer, jag hade om hand. Jag reste och tog vägen om Tälje, beläget omkring tre och en halv mil från Stockholm vid en vik av Mälaren, som litet längre ned står i förbindelse med havet. Tälje är en helt liten stad, som ser ut endast som en by. Där berömmes nu för tiden vattnet i en källa, S:t Ragnilds källa, men blott såsom mycket gott

att dricka. Källan besöktes före reformationen för sin undergörande kraft, vilken hon genom densamma förlorat. Åtta och en halv mil längre åt sydväst passerade jag genom Nyköping, en ganska vacker stad, ehuru dess hus, med undantag av rådhuset och en kyrka, äro uppförda av trä. Den ligger vackert vid innersta delen av en vik av havet och ligger väl till för sin handel. Staden utskeppar järn, bräder, tjära, m. m. Förr fanns på platsen även en fabrik för mässingsvaror, metalltråd m. m. I grannskapet ligga några bruk såsom Vesterbohl, Sjösa, Sandvik, Nävekvarn, Holkvik m. fl. Vid Nävekvarn fanns ett kanongjuteri, som dock 1719 förstördes av ryssarna, vilka läto orten dela samma öde som Norrköping.

På litet avstånd från staden ligger ett gammalt stenslott, som numera icke företer någonting märkvärdigt. Där visas det rum, där konung Birger säges hava år 1317 instängt sina båda bröder Erik och Valdemar och låtit dem dö av hunger, för att han icke skulle behöva dela riket med dem eller för att få äga det utan rivaler. Jag for sedan genom Norrköping, Linköping, Brahegrenna, Jönköping, Växjö och Kristianstad och anlände den 26:e till Ystad.

Sedan jag där slutfört de affärer, jag hade att uträtta, lämnade jag staden den 29:e och tog för omväxlings skull en omväg för att få se Karlshamn, Karlskrona och Kalmar, de två första belägna i landskapet Bleking, den tredje i Småland. Efter elva eller tolv mils färd anlände jag aftonen den 30:e till Karlshamn. Det är en ganska vacker stad med en god hamn, tillräckligt djup för de största fartyg och försvarad av en god fästning. Den idkar handel med aska för tvålberedning, beck, kalk, byggnadssten, särskilt sådan, som användes till inredningar och till gravstenar och kallas ölandsmarmor, emedan man får den från denna ö.

Jag framkom dagen därpå ganska tidigt på eftermiddagen till Karlskrona, som ligger något mer än sex mil från Karlshamn, och där general Lieven, förste amiralitetsdirektören, som jag hade lärt känna i Turkiet, var min värd i två dagar och visade mig all möjlig artighet. Denna stad grundlades 1680 av Karl XI för den

svenska flottans skull, vilken förut hade sin station i Stockholm och då flyttades till Karlskrona på grund av denna stads fördelaktiga läge med en god och säker hamn. Inloppet försvaras, först en mil från staden, av två ganska moderna mitt emot varandra, med ett mellanrum av omkring en åttondels mil, belägna befästningar, och vidare, invid staden, av ett slags med artilleri väl försedd bassäng, vars smalaste inlopp av naturen är försett med två i vattenbrynet belägna klippor, till höger och vänster, på vilka man beslutat bygga två andra befästningar. Vad som mer än allt detta bidrager till tryggheten mot alla överrumplingar och allt närmande från fiendens sida är en stor mängd här och där i farleden liggande klippor, mellan vilka man måste kryssa sig fram med mycken försiktighet alltifrån yttersta hamninloppet till staden och som ofta skrämma de djärvaste lotsar på platsen, i synnerhet under nattmörkret. Även mitt på ljusa dagen kräves spänd uppmärksamhet, så snart det blåser starkt.

Huru stora fördelar flottan än åtnjöt i Karlskrona, fattades det dock något. Skulle fartygen repareras i botten, fanns ingen annan utväg än att med handkraft vända dem på sidan i öppen sjö. Det var tydligt, att det behövdes en docka, men vare sig man icke insåg, var eller huru en sådan skulle åstadkommas eller man lät sig avskräckas av svårigheterna, såsom frånvaron av ebb och flod, varigenom en sådan på ett naturligt sätt fylles och tömmes, alltnog, ingen hade vågat sig på företaget, förrän herr Polhammar, en skicklig mekaniker, satte till sitt mål att lösa frågan. Han framlade sin plan för konung Karl XII och vann hans bifall.

Denne Polhammar var då i Karlskrona för att giva sina instruktioner. En engelsman vid namn Sheldon, skeppsbyggmästare till yrket, åtog sig utförandet och erhöll i uppdrag att leda arbetet.[190] Polhammar visade i min närvaro sin plan för general Lieven. Den därå upptagna dockan har sedermera påbörjats. Den var ännu icke fullbordad i slutet av 1720, men den skulle snart bliva det, sade man. För övrigt skulle den hava varit det för länge sedan, om icke de koppar- och pappersmynt, med vilka man börjat dess byggande, hade förlorat sitt fingerade värde, och om icke de full-

lödiga mynten blivit så sällsynta i Sverige. Den skall i sin helhet sprängas ned i klippan och vara tvåhundra tjugo fot lång, omkring hundra fot bred och femtio fot djup. Vattnet skall släppas in genom en slussport, nog stor för de största fartyg, och när man stängt den, skola fartygen sättas på det torra genom att vattnet utpumpas med en maskin, som skall drivas av en väderkvarn eller av hästar, om det icke blåser.

Upphovsmannen till detta förslag framlade även andra, som gillades både av konungen och i synnerhet av baron von Görtz, som av naturen var benägen för projekt, vilka inneburo något ovanligt. Han var själv en stor projektmakare. Han ville göra den av mig redan omtalade Trollhättan segelbar och öppna en vattenväg icke blott mellan Göteborg och Stockholm utan även mellan Vänern, Vättern och Norrköping, farleder, som skulle vara tillgängliga för de största båtar. Han fogade därtill ett annat förslag, som var vida mera i stockholmarnas smak än det första, ty de bry sig icke om att stå i tacksamhetsskuld till göteborgarna för många saker, som de skulle kunna båtledes få från deras stad, om den förstnämnda farleden öppnades. Det nya förslaget gällde anläggandet av saltsjuderier i Marstrand och Strömstad, där det enligt honom fanns ett vatten lika lämpligt härtill, som det engelsmännen och holländarna hava, vartill kommer fördelen av skogen, som dessa sakna. Polhammar blev med hänsyn till sina förtjänster adlad av konungen, som därvid förändrade hans namn till Polhem. Han hade påbörjat utförandet av det första förslaget, men jag tror icke, att de förändringar, som sedermera inträffat i Sverige, tillåtit honom att fortsätta.

Staden Karlskrona ligger på en klippa. Dess enda förbindelse med fastlandet är en sexhundra steg lång träbro. Två små skansar försvara denna övergång, som ligger norr om staden. Karlskrona har två ganska vackra kyrkor, många bra hus och en talrik befolkning. Flotthamnen ligger i sydost vid en annan träbro, som bildar en halvcirkel och på vilken man kan gå mellan flera av de största fartygen, som där äro förtöjda. Mellan denna hamn och staden ligger ett vidlyftigt, av goda murar omslutet område, där flottans arsenaler samt generaldirektör Lievens och några andra

amiralitetsofficerares hus äro belägna. Denna flotta var illa underhållen och hade reducerats betydligt under kriget, före vilket den räknade ända till trettio tredäckade linjeskepp, förande från sextio till hundra kanoner, samt tjugo fregatter om fyrtioåtta till femtiotvå kanoner, fyrtio brigantiner om fjorton till trettiosex, sju bombardergalioter, fem brännare och tolv transportfartyg; nu återstodo ej mer än fjorton av det första slaget, nio av det andra, femton av det tredje, fyra av det fjärde, ett av det femte och sex av det sjätte. Dessa numerärer, som fastställdes, då jag var i Karlskrona, ha ytterligare minskats genom förlusten av ett eller två stora krigsskepp, som år 1719 av ryssarna bortfördes till Reval, och tre eller fyra fregatter, som gingo förlorade 1720, innan svenska folkets privilegier och frihet reducerats till en passiv lydnad. Amiralen skulle alltid vara ett riksråd liksom nu för tiden, men detta upphörde under Karl XI, som därtill utnämnde en av sjöofficerarna med titeln generalamiral. Karl XII inrättade sedermera en förste amiralsbefattning och ställde vid denne förste amirals sida två infanteriofficerare. Den förste, utan vars samtycke han icke ens kunde förfoga över en slup, var general Lieven; han hade titeln direktör för amiralitetet, i vilket han satt såsom president. Den andre hade till förnämsta åliggande att öva matroserna och av dem bilda två regementen. Den senare befattningen innehades, då jag var där, av överste von Rosen i egenskap av vice direktör, som under den förstes frånvaro hade samma myndighet.[191] Han hade i förening med denne uppsikt över arbetena och beväpningens detaljer.

Jag lämnade den 4 juni tidigt på morgonen Karlskrona, och efter att hava besett en sex mil därifrån belägen tvålfabrik, Värnanäs, tillhörig fru Gyllenstjerna, och en annan, vice amiral Örnfelt tillhörig, en fjärdingsväg därifrån belägen fabrik,[192] där den för tvåltillverkningen nödiga askan renas eller raffineras, vilka båda fabriker äro de största i Sverige, tog jag in på ett ställe i närheten av Kalmar; jag hade nämligen icke före nattens inbrott hunnit fram till staden, vars portar blivit stängda.

Jag stannade sedan i Kalmar till följande dag på eftermiddagen. Denna stad anses vara en av de äldsta i södra delen av Götaland eller såsom man vanligen säger Småland. Den är ganska väl

befäst, dess vallar äro väl sammanfogade och tjocka och vallgravarna djupa. Västerut, ej långt från porten åt landsidan ligger ett gammalt slott, byggt, säges det, av Johan III, som länge höll hov där. Ej långt från detta slott ser man ruinerna eller grundvalarna till ett annat, som enligt vad det påstås blivit påbörjat av hans bror Erik, vilken, såsom jag förut sagt, blev avsatt och avdagatagen genom gift.[193] Detta slott kunde, tillägger man vidskepligt nog, aldrig fullbordas, enär djävulen eller någon trollkarl under natten rev ned vad som byggts om dagen. Kalmar är sätet för en biskop, vars andliga jurisdiktion sträcker sig över en del av Småland eller sydliga Götaland och en del av Bleking. Staden har en domkyrka, som är så framstående i arkitektoniskt hänseende, att man väl kan säga, att den i detta hänseende är den vackraste i Sverige. Kalmar är även residensstad för en landshövding, som under sig har Kalmar län, ön Öland, etc. Den sten, som fås från denna ö och som här kallas ölandsmarmor (såsom jag tror mig redan hava sagt), har väsentligen bidragit till stadens utsmyckning. Nyssnämnda kyrka är nästan helt och hållet byggd av den, och flera andra byggnader i staden äro prydda med den, såsom t. ex. rådhuset, som är både ståtligt och egenartat. Staden har en god hamn, mot vindarna väl skyddad av den nyssnämnda ön, som är sexton till sjutton mil lång och en mil bred. Den driver handel med ölandssten, beck, tjära, tvålaska, masstträ, bräder m. m.

Jag lämnade Kalmar den 5:e och återvände till Stockholm den vanliga vägen över Växjö, Jönköping, Linköping, Nyköping och Tälge utan att stanna och göra nya iakttagelser över dessa orter eller över de landskap, i vilka de äro belägna. Det märkvärdigaste jag såg var, ett litet stycke från Kalmar, en av de största ekskogar jag hittills sett i Sverige. Bland dess ekar var det en, som genom ett litet omgivande staket var utmärkt framför de andra. Jag frågade min skjutskarl eller rättare sagt min skjutskvinna, ty det var en flicka, varför denna ek var inhägnad. Hon sade, att det var en konung, som hade planterat den, men hon kunde icke säga mig hans namn. Jag frågade en präst, som jag träffade i första by jag for igenom, och fick av honom

veta, att det var Gustav I. Den 12:e anlände jag till Stockholm. Efter att där hava givit greve von Dernath de upplysningar, han begärt, och ordnat mina affärer så, att jag kunde avlägsna mig på någon tid, beslöt jag att beresa norra Uppland för att bese Uppsala fornminnen och Dannemora gruvor.

IX.

(*Orig. II: 15.*)

Resa i Uppland och anteckningar om de förnämsta orter, genom vilka jag färdades, särskilt om Uppsala och dess fornminnen samt om Dannemora gruvor. Ny resa i Skåne med anteckningar om Lund, om konungens vistelse i denna stad, om en flicka som levde utan att äta, etc. En annan resa i Närke och Dalarna med anteckningar om järngruvorna, om koppargruvorna i Dalarna, särskilt Falu gruva, och om Falu stad, om Gävle etc.

Jag avreste från Stockholm den 15 augusti och tog en omväg på omkring en halv mil för att bese Sigtuna. Det är en av de äldsta städerna i landet. Dess ruiner äro murar och torn, ganska ansenliga genom sin höjd och sin storlek, men föga genom sin beskaffenhet. Byggnadsmaterialet utgöres nämligen av den vanligaste sten, oarbetad och utan inskrifter eller några som helst spår av arkitektonisk konst, som kunde vittna om den förgångna storhet, vilken enligt landets historia här funnits. Det synes, som om dessa ruiner vore återstoderna av tre kyrkor, sedan kristendomen vunnit fotfäste i landet uppbyggda på ruinerna av hedniska tempel och andra byggnader, och som om denna prakt härjats genom krigen och genom de täta ombytena av herrar.

Enligt historien skall emellertid så många kyrkor hava funnits. Nu återstår endast den, som hörde till ett dominikanerkloster, av vilket ännu några grundvalar synas. Men enligt min tanke äro dessa höga ruiner snarare återstoder av vallar och bastioner eller fyrkantiga torn, inbyggda i den forna stadens murar. Så te de sig för envar, som ser dem med egna ögon och icke tror på his-

torien. En svensk författare, vid namn Stiernhielm, gör denna stad till den äldsta, icke blott i hela Skandinavien, utan i hela Europa och hela Asien.[194] Han försäkrar, att den var säte för landets första konungar och att man där byggde det första tempel, som blev helgat åt det nordliga triumdeatet, Tor, Odin och Frigga. Men de flesta hålla före, att detta funnits i Uppsala, såsom jag nedan skall omtala. För övrigt ser Sigtuna nu för tiden mera ut som en by med sina små hus, av vilka de flesta endast äro eländiga fiskarkojor. Som jag där icke kunde få byta om hästar, fortsatte jag med dem jag hade till nästa skjutshåll. Jag anlände den 16:e till Uppsala, som ligger blott sju mil [från Stockholm], om man tar den vanliga vägen, men styva åtta, den väg jag for. Det är hit eller snarare till Gamla Uppsala, en liten by en fjärdingsväg därifrån, som den av mig förut omnämnde Olov Rudbeck och de flesta av landets auktorer förlägga det nordliga triumdeatets huvudtempel. Huru därmed än må vara, säkert är, att detta tempel var det ryktbaraste och mest ansedda i nordanlanden. Man ägnade detsamma, för övrigt utan jämförelse, samma heder som judarna ägnade Jerusalems tempel eller som de kristna sedermera ägnat den heliga graven och turkarna Muhammeds grav i Mekka.

För att i möjligaste måtto undvika att trötta genom upprepningar skall jag endast efter samma auktoriteter anföra följande, nämligen »att detta tempel var utomordentligt praktfullt, att det helt och hållet glänste av massivt guld, varmed det var inlagt, att det hade två stora kedjor av samma metall, den ena löpande runt kring templet, den andra förbindande dess sex torn, att dessa sex torn liksom taket voro täckta med silverplattor och att tre av dem sutto på östra sidan av templet och de andra på den västra, där de representerade de tre förmenta gudomligheterna».[195] En biskop vid namn Olaus Magnus berättar i sina skrifter, att templets förnämsta präster, som han kallar ärkeflamer eller flamer, utövade en makt högre än konungarnas på sin tid, icke blott över dessa utan även över deras undersåtar, som gjorde det till en religiös plikt för sig att utföra de av dem mottagna befallningarna, såsom hade de varit gudomliga eller uttalade av gudarna själva, åt vilka

de i denna underkastelse och tro fromt och modigt offrade varandra: konungarna sina undersåtar, fäderna sina barn, männen sina hustrur, husbönderna sina tjänare, etc. Dessa hedniska offer voro icke alla lika allvarliga och grymma. Människor offrades blott i utomordentliga fall. I vanliga fall offrades djur. Dessa senare offer åtföljdes av glädjestämning och festmåltider, såsom i synnerhet var fallet vid julen. Denna fest firades enligt svenska auktorer vid vintersolståndet, ungefär vid samma tid som de kristna fira Kristi födelse. Denna senare högtid kallas här jul, vilket på landets språk betyder förlustelse och av de lärde ställes i samband med en ullspinnerskesång, som skulle hava sjungits till ära för Frigga eller Disa, nordbornas Venus, Ceres, Isis, Diana, etc.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Alla nordiska författare äro icke sins emellan ense om platsen för det dyrbara tempel, jag ovan omnämnt.[196] Somliga påstå, att det icke legat annorstädes än i Gamla Uppsala, där det finnes ett litet åt S:t Laurentius helgat, vilket de säga vara detsamma till planen, till den nedre delen av byggnaden, som finns kvar, och till de murade valvbågar, som ännu synas. Vad mig beträffar, har jag uppmärksamt betraktat templet och icke kunnat finna, att det till planen skiljer sig från flertalet av de första kristna kyrkorna och de allra enklaste. När man träder in i vapenhuset, sätter man foten på en runsten, på vilken en stor båt och ett stort malteserkors äro avbildade. När man kommit in i kyrkan, kan man vid altaret se en annan sådan sten, som tjänstgör som bord. Den har en inskrift av följande lydelse:[197]

»*Sigvidicus, ryktbar genom sina härnadståg till England, reste denna sten åt Vitarfus, sin gode fader. Gud vare hans själ nådig.*»

Det är allt, som förtjänar anmärkas i denna kyrka. Kring densamma ligger icke någon större samling hus, som bilda en by; blott ett par bondgårdar finnas i närheten. Man ser inga spår av palats eller ståtliga byggnader, som nu för tiden vittna om dess forna storhet. Det påstås, att Gamla Uppsala varit säte för Uppsalas första biskopar och ärkebiskopar. Landets kyrkohisto-

ria räknar fem biskopar, som där gått före ärkebiskoparna. Sydost om kyrkan visas såsom gamla konungagravar en lång rad av kullar, som sträcka sig från öster till väster och vilka, såsom så många andra dylika, man ser här och på andra håll, snarare tyckas vara naturens än konstens verk. Men framlidne Olov Rudbeck, som lät gräva i dem och där fann några vapen, enligt honom tillhöriga de hjältar, som där blivit jordade, har täppt munnen till på alla tvivlare; åtminstone tyckes det hava varit hans mening.

Enligt andra skulle det nordiska triumdeatets verkliga tempel hava varit beläget på den plats, där fordom Östra Aros låg och där numera staden Uppsala ligger. Det skulle hava stått på samma grund som den nuvarande trefaldighetskyrkan. När templet upphörde att tjäna de tre förnämsta gudomligheterna i den nordiska mytologien, helgades det enligt dessa författare åt den heliga trefaldigheten. Såsom stöd för sin mening anföra de ån Sala, numera Uppsala, som enligt de äldsta hävderna flöt genom den stad, där Odins tempel och källa funnos; i den tvättades de människor och djur, som skulle offras, och den rann fram invid templet. Detta, tillägga de, är icke förhållandet i Gamla Uppsala, men väl i Uppsala.

De förra vederlägga detta genom att framhålla de förändringar, som under tidernas lopp inträffat i topografien och till följd varav numera ingen å eller källa finnes i Gamla Uppsala. Äldre geografiska beskrivningar omtala, säga de, sjöar, floder, skogar, där man numera blott finner åkerfält eller ängar. Jag skulle mycket väl kunna intyga faktiskheten av sådana förändringar, då jag tänker på de nya öar, som på min tid uppkommit i Egeiska havet eller Arkipelagen, och med sanning kunna säga, att jag sett land och till och med eld, där jag för sju eller åtta år sedan endast sett ett mycket djupt vatten.

Men detta lands äldsta historia eller rättare sagt de många historier, man berättar härom, omsvepas till den grad av dunkel, att jag helst förhåller mig neutral inför de olika meningarna. Jag skall endast tillägga, att dessa tempel, som numera båda två användas för de omgivande landsförsamlingarnas gudstjänst, hava en

ålderdomlig och enkel eller rättare lantlig prägel. Det byggnadsmaterial, varav de uppförts, är vanlig oarbetad sten, och det tyckes icke höra samman med den så berömda prakten hos det berömda tempel, varom det är fråga. Men om herr Schefferus,[198] denne store teoretiske resenär, som skänkt allmänheten en resebeskrivning över Lappland utan att hava varit där och som funnit, att detta tempel var helt och hållet belagt med guldtackor, fästa vid bräder utanpå murarna, verkligen har rätt, så behövde byggnadsmaterialet alls icke vara så vackert.

Men låtom oss lämna det man endast dunkelt kan skönja och övergå till det man tydligt ser. Vi börja då med staden Uppsala. Den är ganska vackert belägen mitt ibland flera stora slätter, som egentligen endast utgöra en, ty de åsar, som skilja dem åt, äro mycket låga. På den högsta av dem ligga ruinerna av det kungliga slottet, nedbrunnet för omkring aderton år sedan, och på sluttningen av denna ås utbreder sig staden åt sydost och nordost. Den har mycket lidit av elden, som flera gånger förändrat dess form och till slut nästan alldeles lagt den i aska liksom det nyssnämnda slottet. Domkyrkan, som i allmänhet kallas de tre helgonens kyrka, emedan den helgats åt S:t Olov, S:t Erik och S:t Laurentius, skyddades icke av sina sten- och tegelmurar och sitt koppartak, och ej heller stod framlidne Olov Rudbecks hus emot elden, ehuru han låtit helt och hållet kläda det med järnplåt. Det grymma elementet har berövat allmänheten en resebeskrivning över Lappland med en mängd iakttagelser om norra Sverige av doktor Rudbeck, hans äldste son, som redan börjat trycka några ark av den. Nu gingo hans manuskript och bibliotek förlorade.[199] Husen äro i allmänhet av trä, om man undantar ett eller annat tegelhus såsom ärkebiskopsgården, flera professorers och flera borgares hus.

Domkyrkan och biblioteket är det som mest förtjänar att ses, ävensom botaniska trädgården. Den förstnämnda är med undantag av tornen, som icke återuppbyggts mer än till omkring två tredjedelar av sin förra höjd, som var omkring 700 fot, nu iståndsatt och har fått samma tak som förut. Den är trots sin götiska arkitektur ett vackert långskepp, 740 fot i längd och 140 i bredd

invändigt med en höjd av 230 fot från golvet till valvet.[200] Det är den största och ljusaste kyrka jag sett i Sverige, om jag undantager Vadstena klosterkyrka. Vad beträffar dess inre prydnader, som bestå i vackra målningar och vackra statyer av Gudomligheten, manliga och kvinnliga helgon m. m., hava de nästan helt och hållet förstörts av elden liksom orgeln, som efter vad man sagt mig var en av de största och vackraste. På samma sätt var det med predikstolen. Elden skonade en urna eller ett relikskrin av förgyllt silver, vari ända hittills förvarats benen av Erik den helige, en av detta lands konungar, vilken man tillskriver kyrkans grundläggning och vilken lär hava blivit halshuggen av de ännu hedniska danskarna. Den står i en sorts kista, överklädd med siden och innesluten i ett gallerverk av järn, nordost om altaret invid högkoret. En ny förträffligt skulpterad predikstol har ersatt den gamla, som enligt vad man sade icke på långt när var så vacker. Men det är icke på samma sätt med den nya orgeln, som är mycket mindre, icke har så vackert ljud och förefaller helt tarvlig. När det glödande och smälta koppartaket störtade in, skamfilade och stympade det flera gravmonument över konungar, drottningar och stormän, vilka huvudsakligen äro uppställda i sexton gamla kapell, som hade lika många altaren, borttagna genom reformationens nit år 1593. Dessa gravmonument äro av marmor och bära spår av sin tids prakt. Bäst bibehållet är monumentet av konung Gustav I, som ligger i S:a Marias kapell med sina tre gemåler.[201] Man visade mig på båda sidorna om ingången till detta forna kapell bakom altaret två runstenar, som ligga i golvet under två pelare, men skjuta fram så mycket, att man ännu delvis kan läsa deras inskrifter. Se här den tolkning, man givit mig av det som synes på den, som å pl. VIII betecknas med nr 6:

»Denna sten restes åt Catiulpe av hans son Kimon och hans dotter Dobra, vilka vallfärdat till Jerusalem . . . gånger. Hans sonsons namn är Girha.»[202] Denna sten lär icke vara av de äldsta. En annan sådan ligger under en ytterpelare vid samma kyrka.

Dessa stenar äro flata och i allmänhet så litet slipade eller rättare sagt så skrovliga, att det tyckes, som om konsten

icke haft att göra med annat än inristandet av bokstäverna och djurfigurerna, som vanligen äro sammanslingrade drakar eller ormar.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Mycket tyder på att dessa stenar, som jag iakttagit såväl i som utanför kyrkan, blivit på detta sätt gömda eller nedlagda för att trampas under fötterna eller döljas för de första kristnas ännu vidskepliga ögon, detta tvärt emot vad meningen varit med dem, ty såsom alla inskrifter på desamma betyga, voro de avsedda att stå upprätta.

När jag kom in i sakristian, visade man mig flera vackra altardukar, ett silverkors, i vars stam är inneslutet ett trästycke, fordom ditsänt av påven Alexander III, som uppgav, att det var en del av det verkliga korset, flera kalkar och ljusstakar m. m. av förgyllt silver, framför allt vackra nattvardskalkar, däribland en av massivt guld, besatt med ädla stenar, tagen i Prag på samma gång som den jag redan omnämnt vid beskrivningen av Storkyrkan i Stockholm; en annan av förgyllt silver ävenledes besatt med ädelstenar, fastän mindre dyrbara, tagen i Polen i början av det nu pågående kriget, samt några rikt broderade mässhakar och prästdräkter ävensom andra skrudar, som tillhört forna biskopar och ärkebiskopar på platsen; en krumstav och några biskopsmössor m. m.; ett litet skrin av förgylld koppar, i vilket man samlade och förvarade avlatspenningarna; ett annat större av stål med ett för sin tid mycket sinnrikt arbetat lås, i vilket skrin man förvarar de gammaldags, svarta dräkter, som påstås hava burits av Svante, Nils och Erik Sture, när de blevo så omänskligt nedstuckna av Erik XIV, jämte den av rikets ständer på pergament uppsatta förklaringen om deras oskuld; en liten riddarhatt, vid vilken är fäst en mycket liten kvinnohandske av fint ylle och silke och med namnet Sophia Juliana, buren tydligen av den yngste av dessa adliga martyrer såsom en gunst av ägarinnan, enligt tidens ridderliga bruk. Man visade mig dessutom en brynsten, omkring tre engelska stänger lång och knappast så tjock som handleden; ett slags mycket enkelt standar, som säges hava burits framför de svenska stormän, som blevo halshuggna på befallning av Kristian Tyrann; och slutligen en gammal, mycket illa medfaren trästaty,

ungefär som Pasquinos i Rom;[203] den stod på golvet i ett hörn av sakristian och påstods, jag vet icke på vad grund, föreställa guden Tor; det syntes mig icke sannolikt, att om det hedniska tempel, varom jag talat, var så dyrbart och präktigt, som man framställer det, dess förnämsta gudomlighet skulle varit av så simpelt material. När jag gick ut genom västra porten, visade man mig också i ett hörn en brunn, om vilken fordom underbara saker berättats. Detta är det märkvärdigaste jag fann i denna kyrka.

När jag kommit ut, visade man mig också på en av portalerna, som icke äro särdeles praktfulla, en i bas-relief utförd ros, vilken enligt herr Schefferus utmärker, att den kristna religionen införts i Sverige av engelsmännen (England har nämligen en sådan i sitt vapen) samt tre kronor på en vapensköld, likaledes i bas-relief, varigenom man tror sig kunna bevisa, att Sverige hade detta vapen långt före Kalmarunionen.

När jag lämnade kyrkogården genom porten åt söder, visade man mig där en sorts tron av tegel och sten med två små pelare av en marmor, vilken liksom flera marmorornament i kyrkan härrör från brott i Lena socken omkring två mil från Uppsala. Den är litet vitare än graniten. Det sades mig att det var på denna tron, som de apostoliska nuntierna sutto, när de sålde avlatsbreven, och de hade därvid bredvid sig det lilla skrin jag omtalat. Sedan vi lämnat kyrkogården, visade man mig ruiner, som sägas vara lämningar av en gammal, åt den heliga Barbara invigd kyrka, som man icke brytt sig om att återuppbygga, emedan den liksom flera andra nedbrända kyrkor med kloster nu var överflödig.

Den förnämsta byggnaden näst domkyrkan är den man kallar Auditorium Gustavianum och Auditorium Anatomicum. Det är en stor byggnad, ansenligare genom det den innehåller än i och för sig. Den har mycket lyckligt undgått elden. Den innehåller flera präktiga salar och rum, fördelade i tre våningar och alla mycket lämpliga för sina ändamål. På nedre botten föreläses i humanistiska ämnen. I mellanvåningen hållas de akademiska övningarna och det akademiska konsistoriets sammanträden. Högst upp är den anatomiska föreläsningssalen, anordnad av Olov Rudbeck. Man ser där en beredd människohud, en mumie, och bland andra skelett även

skelettet av en struts. Biblioteket, som är synnerligen ansenligt, upptager här ensamt två stora salar, som äro vardera nära hundra fot långa och femtio fot breda och med stora fönster. Detta bibliotek hålles i förträfflig ordning av doktor Benzelius, en synnerligen framstående man. Det består av mer än trettio tusen band, såväl sällsynta och intressanta handskrifter som tryckta böcker, förträffligt valda och till största delen hämtade från de bästa bibliotek, som det romerskt-katolska prästerskapet i Sverige hade före indragningen av de kyrkliga godsen och före reformationen, såsom bland andra kapucinernas bibliotek i Stockholm, dominikanernas i Sigtuna, Sancta Birgittaordens i Vadstena, från bibliotek i Tyskland, såsom Rigas, Marienburgs, Würzburgs och Prags klosterbibliotek, från Krakaus och Vilnas i Polen och efter reduktionen av den svenska adelns gods från greve Jakob de la Gardies bibliotek, av vilket konung Karl XI skänkte akademien två tusen av de bästa banden. Där visas originalet till Ulfilas bibelöversättning, en av de sällsyntaste handskrifter i Europa. Av vad som skrivits därom och av några, ehuru dock föga tillförlitliga avskrifter, som man kunnat se på andra orter, är redan åtskilligt bekant om handskriften, men jag vet icke, om man fullt känner dess öde, sedan den blev tagen i Prag. Ehuru denna kunskap icke synes vara av stor betydelse, skall jag taga mig friheten här anföra, vad jag erfarit ur bästa källa. Sedan handskriften blivit hemförd från Tyskland av greve Königsmarck bland annat rikt byte från detta land, skänkte drottning Kristina den till Vossius, sin bibliotekarie. När denne lämnade Sverige, tog han den med sig till Holland och förvarade den under sin livstid bland sin boksamlings dyrbaraste och sällsyntaste skatter. Greve Magnus Gabriel de la Gardie köpte den efter hans död av arvingarna för två tusen floriner och skänkte den till akademibiblioteket, sedan han låtit förse den med silverpärmar, vilket gör, att den vanligen kallas *codex argenteus*. De nordiska författarna säga, att det är han, som i stället för runbokstäverna (i spalterna a, b på pl. VIII) infört de gotiska bokstäverna (sp. c, d), som svenskarna på sitt språk kalla munkstil.[204]

Mitt i södra salen står ett ganska märkvärdigt skåp, av magi-

straten i Augsburg skänkt till konung Gustav Adolf. Det är av ebenholts och cederträ, inlagt med flera sorters ädelstenar, prytt med vackra miniatyrer och mycket naturtrogna inläggningar, mest föreställande scener ur den heliga historien. Det innehåller i en mängd små draglådor åtskilliga rariteter, bland annat mycket egendomliga matematiska instrument, medaljer av guld och silver och åtskilligt annat, som dock icke är nog sällsynt och intressant för att förtjäna att här uppräknas. Det är omkring tre engelska stänger högt och avslutas med en sorts berg eller konstgjord klippa av kristall, korallgrenar och flera sorters mineral, och överst sitter en stor, snäckformig kokosskål.[205]

I ett galleri mellan de båda salarna ser man åtskilliga andra kuriositeter, matematiska instrument, porträtt av ärkebiskoparna och av akademiens kanslerer samt byster, bland dem en byst av Karl XI i genuesisk marmor. Det var i ett rum i denna våning, som den lika egendomliga som burleska depositionsceremonien fordom försiggick ungefär på följande sätt.

Ceremonimästaren, som kallades herr depositor, lät i dräkter av olika snitt och färg kläda de djäknar eller unga män, som ville bliva upptagna bland akademiens studenter. Man svärtade deras ansikten, man satte långa öron och horn på deras hattar, vilkas brätten nedfälldes. I mungiporna satte man två långa svinbetar, som de skulle hålla fast som små pipor och icke tappa, ty då fingo de stryk, och över axlarna på dem hängdes långa, svarta kappor. Sedan dessa sålunda blivit mera vidunderligt och löjligt utklädda än de, som inkvisitionen för till bålet, kallade depositorn ut dem ur depositionsrummet, och hållande i handen en lång stav, ytterst försedd med en liten yxa, drev han dem som en hjord oxar eller åsnor framför sig till en sal, där åskådare sutto och väntade på dem. Där lät han dem ställa upp sig i en ring. Själv ställde han sig i mitten, sedan han först rättat dem och makat på dem med sin stav som en sergeant gör med sina soldater för att få dem att hålla rättningen. Han gjorde en mängd grimaser åt dem och en mängd stumma bugningar, sedan skämtade han med dem för deras besynnerliga klädsel, och övergående från det komiska till det allvarliga, höll han tal till dem. Han

uppräknade ungdomens alla laster och fel och uppvisade, vilket behov den har av att bliva rättad, straffad och förfinad genom studiet av litteraturen etc. Därefter övergående till det tragikomiska, ställde han till dem en del frågor, på vilka de voro tvungna att svara. Men som svinbetarna, som de hade i munnen, hindrade dem från att göra det på ett tydligt och begripligt sätt och i stället kom dem att grymta som grisar, tog han sig därav anledning att kalla dem så och giva dem åtskilliga slag med sin käpp på axlarna, ehuru helt lätt, eller att smälla till dem med sina handskar, därvid görande dem förebråelser. Han sade, att dessa betar betydde omåttligheten och utsvävningarna hos de unga männen, vilkas förstånd fördunklades av överdrifter i mat och dryck, som förtyngde magen o. s. v. I det han sedan ur en säck eller väska, sådan som taskspelare pläga hava, framtog en trätång, tog han dem om halsen med den och ruskade och skakade dem, tills betarna föllo till golvet. Han sade, att om de voro läraktiga och bemödade sig att draga fördel av undervisningen vid den akademi, i vilken de önskade komma in, måste de göra sig av med sin böjelse för omåttlighet och glupskhet liksom med dessa betar. Han slet sedan av dem de långa öronen, genom vilka han lät dem förstå, att de skulle beflita sig om studier, så att de sluppe vara lika det djur, som har sådana. Sedan tog han av dem hornen, som betecknade vildhet och brutalitet o. s. v. Slutligen framtog han ur samma väska en hyvel, lät dem lägga sig, den ene efter den andra, först på magen, sedan på ryggen och sedan på sidorna och hyvlade dem i varje ställning över hela kroppen, tillsägande dem att konsten och litteraturen skulle på samma sätt avhyvla deras sinnen. Efter några andra lika löjliga moment av denna pedantiska och burleska ceremoni fyllde han en stor skål med vatten, som han hällde över huvudet på dem, så att det rann över hela kroppen. Därefter torkade han dem omilt i ansiktet med en grov disktrasa. En mera frikostig kandidat, som var alltför rädd om sin hy för att låta den behandlas på detta sätt, kunde emellertid slippa disktrasan, om han ur sin ficka tog fram en vit näsduk, i vars ena hörn några små silvermynt voro inknutna. Depositorn, som förstod vad detta skulle betyda, tog den, tor-

kade honom med den och stoppade den sedan i sin ficka. Sedan farsen eller ceremonien slutat med denna tvagning, förmanade depositorn den hyvlade och tvättade skaran att hädanefter beflita sig om ett nytt levnadssätt, att bekämpa sina dåliga böjelser och de dåliga vanor, som vanställde deras själar, liksom de olika beståndsdelarna i deras beklädnad hade vanställt deras kroppar. Därefter förklarade han dem för akademiens fria studenter, med villkor att de under sex månader buro långa, svarta kappor, likadana som de haft under depositionen, och varje dag gingo till de landsmän, som voro äldre studenter än de och erbjödo dem sina tjänster såväl i deras bostäder som på värdshusen, och att de lydde de befallningar de fingo av dem och utan knot underkastade sig alla förebråelser och skämt, för vilka de kunde bliva utsatta, vilket kallades att vara penaler. När de sex månaderna gått, voro de tvungna bjuda dem de tjänat på en god måltid för att bliva upptagna till deras kamrater. Då greve Piper var akademikansler, avskaffade han depositionsceremonien.[206] Fattiga studenter bära dock alltjämt svarta kappor en viss tid och tjäna som penaler, åtminstone de fattigaste samt de teologie studerandena, vilka vanligen äro bondsöner; adelns söner studera aldrig till präster.

Akademien hade före reformationen alltid till kansler en ärkebiskop. (Efter densamma hade den sådana, som i värdighet stodo mitt emellan en ärkebiskop och en biskop, ända till Gustav Adolf, som ville, att det alltid skulle vara ett riksråd, såsom det är ännu i dag.) Till vice kansler hade den ärkebiskopen i Uppsala, vilken såsom överallt i luterska länder är ensam om sin titel och värdighet. Dessutom finnes en rector magnificus, som väljes varje halvår bland professorerna eller de adliga studerande, som utmärka sig genom sin förtjänst eller sina föräldrars anseende. Det finnes sjutton professorer, nämligen fyra i den teologiska, två i den juridiska, nio i den filosofiska och två i den medicinska fakulteten, vidare en bibliotekarie, en skattmästare och en sekreterare. Studenterna äro indelade i tre klasser: den första är grevarnas och baronernas, den andra de vanliga adelsmännens, den tredje utgöres av söner till borgare eller bönder, som studera till präster.

Akademien har utom det Gustavianska auditoriet det s. k. Carolinska, som ligger invid södra kyrkogårdsmuren. Det utmärker sig egentligen blott för sin bekväma inredning och en botanisk trädgård, som är ganska märklig, men lär hava varit det i ännu högre grad på framlidne Olov Rudbecks tid.[207] Han hade nämligen där planterat en mängd utländska växter, som nu dött ut och icke blivit ersatta av andra; det är nämligen svårt att skaffa dem, och akademiens utgifter räcka nu mindre än någonsin till för sådant.

Efter att hava sett det jag nu nämnt begav jag mig till Mora stenar. Det är numera en vacker äng fem kvarts mil sydost från Uppsala. Där valdes de forna konungarna, och man gick därvid tillväga på följande sätt. De flesta av rikets invånare församlades på detta ställe, och den förste lagmannen i Uppland, vars ämbete motsvarade folktribunen hos romarna, höll till dem ett för tillfället lämpligt tal. Han uppmanade dem att rösta med oväld och syfta blott till det allmänna bästa. Därefter avgav var och en sin röst, och den som fick de flesta rösterna ansågs vald till konung. Man satte honom då på den högsta av tretton stenar, mittstenen. Tolv lagmän satte sig på de tolv andra. Upplands lagman hälsade honom först såsom konung och bragte honom sin hyllning, därefter i tur och ordning de andra. Därefter utlovade konungen på stället med ed att skydda sina undersåtar, men dessa svuro honom först i Uppsala trohet och lydnad. Det återstår nu blott nio av dessa stenar, omgivna av en inhägnad. De äro av lenamarmor och åttkantiga till formen. De äro av olika storlek, men de flesta stympade eller sönderslagna. På en av de största ser man en glob med ett kors, på en annan bara ett kors, på en tredje, fyrkantig sten tre kronor, på en fjärde följande siffror och bokstäver: O . . . DO . . . M. CCC. J.II. EL.CIS.E.I.REG. J.D.RUEG.DO.ER., vilket uttydes: *Ann. Dom. 1396, 23 julii, electus est . . . in regem Sueciæ, item Daniæ et Norvegiæ.* Andra läsa: *Rugiæ Dominus Ericus.* Den svenska historien lär, att denne Erik var Erik av Pommern. Den förklarar de bokstäver, man knappast kan urskilja, ävensom bokstäverna på den största av dessa stenar, på vilken man med största möda kan läsa: AO.

D.M.CD.XLVIII. XXVIII. D.M.I.V.A. Denna inskrift deschiffreras sålunda: *An. Dom. 1448, 28 die mens. Junii in Vigilia Apostolor. Petri et Pauli electus est nobilis vir Carolus Knutsen miles, natione Suetus, in Regem Sueciæ.* Alla dessa figurer och bokstäver äro så grovt tecknade, att de synas inristade med en knivspets, och de flesta äro så utplånade, att man nästan icke kan läsa eller se något utan med hjälp av trons ögon.[208]

Herr bibliotekarien Benzelius, som var mycket vänlig och förekommande mot mig under den tid av mer än en vecka, jag vistades i Uppsala, lät mig även låna de böcker i biblioteket, som jag fann intressantast. På morgonen den 26:e avreste jag till Dannemora och anlände dit på kvällen. Dannemora är en liten by, belägen invid gruvan med samma namn. Denna gruva ligger vid en sjö, som kallas Dannemorasjön. Det är icke en enda gruva, utan en samling gruvor eller gruvöppningar, och några av de mest givande ligga på stränderna av nämnda sjö.

Gruvorna hava naturligtvis sina öppningar nästan i jämnhöjd med sjöns yta, och bottnen ligger lägre än dess botten. De skyddas för översvämningar genom med konst byggda dammar. Vad de gruvor beträffar, i vilka vattnet silar sig in genom små, trånga, underjordiska gångar, som det gör sig eller som det finner öppna, länspumpar man dem med en hydraulisk maskin eller med en annan, som man kan kalla pneumatisk, emedan den sättes i rörelse av en väderkvarn. Utan att vilja beskriva dessa anordningar skall jag nöja mig med att säga, att den första, som består av ett stort hjul av mer än hundra fots omkrets, drives av ett vattenfall vid den lilla byn Harvik och av en sorts arm (så kallas det här), 886 stänger lång, fäst vid dess axel och rörande sig i sicksack, fram och tillbaka. Den sträcker sig ända till gruvöppningarna och meddelar åt flera pumpar, med vilka den står i förbindelse genom andra armar, den rörelse som den mottagit och mottager för att pumpa ut vattnet, som kommit in och som genom särskilda kanaler flyter tillbaka till sjön. Denna gruva är på långt när icke så djup som Salbergs. Det djupaste schaktet är knappast sextio famnar. De olika gruvöppningarna hava var sina namn. Södra jordgruvan är fyrtiofem famnar djup, Södra silverbergsgruvan är trettio. Den

senare har blivit så kallad på grund av några spridda silverådror, man där funnit. Två andra gruvor bära samma namn, föregånget av norra, den första femtiosex famnar och den andra tjugosju à tjugoåtta famnar djup. Leufsta Ekerothsgruvan, som bearbetas på bekostnad av ägarna till Leufsta bruk, är omkring tolv famnar djup och omkring åtta famnar bred. Junfrugruvan har fått detta namn, emedan några jungfrur sägas först hava upptäckt dess rika ådror och där vunno mycket anseende och penningar. Apalskärpningen och Fisksumpen hava båda nedlagts, emedan de nästan fyllts av vatten. Man går ned i dessa svalg (åtminstone gick jag ned så) i en sorts lädersäck, fäst vid en kedja, som i sin tur är fäst vid en tross på samma sätt som ämbaret i Salberg. I detta mörka och rökiga Plutos rike, som upplyses blott av den eld, man där tänder för att lättare kunna spränga klippan, möter man fler kvinnor än män, sysselsatta med att bränna och sönderslå malmen och lasta den i uppfordringsverkets korgar. För övrigt är Dannemora den största och rikaste järngruva, som hittills upptäckts i Sverige. Den sänder sin malm till en stor mängd bruk på ända till tjugofem mils omkrets.

Som jag hade hört Leufsta bruk, beläget blott omkring två mil därifrån, omtalas såsom det mest berömda bruket i riket, begav jag mig dit den 28:e och fann det göra skäl för sitt rykte. Det tillhör herr Charles de Geer, bror till ägaren av kanongjuteriet i Norrköping. Till bruket hör ett corps de logis, som, ehuru till största delen uppfört av trä, är mycket vackert med sin trädgård och sitt orangeri. Dessutom finnas hus för mer än tvåhundra arbetare, en kyrka och ett sjukhus m. m., så att det är som en hel liten stad. Jag borde snarare säga var, ty allt detta förstördes 1720 jämte en mängd andra bruk där i trakten. Jag återkom på aftonen till Uppsala, där jag blott låg över natten. Den 29:e begav jag mig raka vägen till Stockholm. I Alsike, första skjutshållet en fjärdingsväg från Uppsala, såg jag en runsten med ett kors i mitten, och omkring två mil längre bort, vid Hammarby, en annan. Inskriften på den första lyder i översättning: »Hulmæir och Uni reste stenen till minne av Sola, sin fader.» På den andra står: »Olov och Gunilla reste stenen till minne av

Guna, sin son, och Kitil till minne av sin bror. Ubir har ristat runorna.»[209]

Jag kom ganska tidigt på eftermiddagen till Stockholm. Där stannade jag till slutet av november, då en del affärer kallade mig till Karlskrona. Jag begav mig kortaste vägen dit och stannade där till slutet av januari [1717], varefter jag lämnade denna stad för att med general Lieven begiva mig till Lund. Konungen hade dragit sig tillbaka dit efter den ödesdigra belägringen av Fredrikshall. Lund ligger en halv mil från Malmö. Varken dess kyrkor eller hus, som icke äro synnerligen många, förtjäna något särskilt omnämnande. Den är säte för en biskop och en landshövding. Dess akademi är ganska känd, men icke hälften så besökt som gymnasiet i Skara eller i andra svenska städer. Dess domkyrka har likväl något av sin tids skönhet. Det är en hög och ganska vidlyftig byggnad med ett blytak, om vilket den vidskepliga traditionen har mycket att berätta, varmed jag dock icke tror mig böra trötta läsaren. Absalon, fordom påvlig nuntie, Sveriges primas och ärkebiskop här på orten, utmärkte sig genom att med S:t Pauli apostoliska penna förena den världsliga maktens svärd i Valdemars och Knuts härar.[210]

Konungen åtnjöt god hälsa och bodde i en professors hus.[211] Det rum, som hans majestät hade till sitt eget och där han tillbringade natten, var i enlighet med hans kända smak. Hans bädd bestod av några på golvet utbredda halmkärvar, och på den vilade han från klockan nio eller tio på aftonen till en timme efter midnatt, utan filt eller lakan, blott med en kappa över sig, och ibland hade han ej ens det. Vanligen sov han med obetäckt huvud. Man kunde var dag eller rättare var natt erhålla företräde hos konungen före klockan två på morgonen. Inemot klockan sju eller åtta red han vanligen ut och kom hem klockan ett eller två på eftermiddagen, ibland först på aftonen, utan att hava njutit någon föda.

Några dagar efter min ankomst till Lund behagade hans majestät besöka en kvinna i trakten, som på sex eller sju år icke ätit något men ändå levde, liksom det berättas om kameleonterna, om det kan kallas att leva, då man förlorat bruket av alla sina

lemmar utom tungans och ögonens. Det sades nämligen, att hon talade mycket och gudomligt väl, vilket just icke är vanligt, att hon såg för andra ögon osynliga ting, såsom Gud och hans änglar, och att hon under den mörkaste natt urskilde de yttre föremålen lika tydligt som på ljusa dagen, såsom ugglorna göra. Det tilllades, att en soldat, som bodde i samma hus som hon, hade förskaffat eller återgivit henne matlusten och sina lemmars bruk genom att göra henne havande och moder till en liten flicka, lika fet och knubbig som den som gav henne livet var avtärd. Det hade även sagts, att hon legat till sängs lika länge som hennes fasta räckt, men utan att sova, så framt man icke ville kalla det att sova, att hon ofta fallit i långvarig vanmakt, varunder själen varit till den grad borta, att man kunde sticka henne var som helst i kroppen utan att hon kände något och avskjuta en pistol eller bössa invid hennes öron utan att hon hörde det, såsom det sades, att man gjort, och så framt man icke ville kalla det för sömn, att hon slöt till ögonen för några minuter och drömde, såsom hon gjorde. Det berättades även vad hon hade sagt, sedan hon återkommit till sig själv eller sedan hon vaknat upp ur dessa båda sorters sömn, nämligen att hon varit i himlen, vilken hon beskrev såsom ett vackert tempel, och där talat med Gud själv. Hon framkom även med hundra andra alster av sin irrande fantasi och sin tomma hjärna. Denna afag eller fasterska, vars namn var Ester Jönsdotter, är ganska känd genom berättelser och skrifter av många teologer och filosofer och andra, som undersökt henne, samt genom tidningarna. De förra, såsom biskopen i Skara, hava trott henne leva av Guds ord, som hon ofta hade i sin mun, och av tron.[212] De senare, såsom doktor Block från Norrköping, hava velat göra gällande, att hon levat av världsalltets ande, som de gamle kallade världssjälen och om vilken nutidens människor tala utan att veta vad det är, eller ock av luften, som innehåller denna näringsvätska, som de kalla *principium materiale cujuscunque nutritionis*. Så, säger jag, hava dessa herrar förklarat, hur Ester kunnat levat från 1704 till 1713, då den soldat, som var fader till den lilla flicka, hon födde den 29 september, började giva henne mjölk, därefter buljong och slut-

ligen andra födoämnen, varigenom hon återfick sitt förlorade hull, fick igen sina krafter, började gå och utföra de andra naturliga funktionerna, såsom hon nu gör. Hon har haft flera barn med denne soldat, med vilken hon omedelbart efter sin nedkomst gifte sig för att slippa sitta i stocken. Hon var icke ful, men en smula mörk i hyn. Konungen gjorde denna kvinna åtskilliga frågor om hennes sjukdom och föregående tillstånd, och hon besvarade dem ganska förnuftigt. Han kom henne att rodna mycket, då han frågade henne, huru soldaten hade kunnat göra henne havande eller hava köttsligt umgänge med henne under hennes förlamade tillstånd. Hon stod alldeles försagd och förvirrad, tills konungen med sin vid dylika tillfällen vanliga vänlighet hade sagt: »Var inte rädd! Säg som det är!» Då hämtade hon sig litet och svarade, att hon icke hade vetat om det, och att det hade skett under ett av hennes vanmaktstillstånd. Hans majestät gav henne några dukater och gjorde hennes man till korpral.

Konungen, som mådde mycket bra och enligt vad somliga påstodo var rädd att må alltför bra och bliva för fet eller ock, enligt andra, ville bevisa, att det var möjligt leva utan att äta, beslöt någon tid därefter öka på den ofrivilliga fastan i Norge med en frivillig på sex à sju dagar, varunder han icke åt mer, än den nu omtalade kvinnan, enligt vad hon påstod, hade ätit på lika många år. Han fortsatte emellertid med sina ridturer, såsom han brukade, och red till och med oftare än förr, men när denna tid gått till ända, kunde hans majestät icke motstå hungern. Han begav sig till arvprinsen av Hessen-Kassel, numera konung av Sverige, just vid tiden för middagen eller aftonmåltiden, och åt på tu man hand med hans höghet och så kopiöst, att vilken annan människa som helst utom konungen eller en tatar skulle blivit sjuk därav.

Sedan underrättelse anlänt om att greve Gyllenborg blivit häktad i England och baron Goertz i Holland till följd av deras anslag till förmån för pretendenten, som man upptäckt genom deras uppsnappade och tryckta brev, sände konungen befallning till Stockholm att där såsom repressalier häkta residenten Jackson och förbjuda holländske ministern tillträde till hovet, vilket ock skedde.

Som en enskild angelägenhet krävde min närvaro i Göteborg, begav jag mig dit i slutet av mars. Jag fick där nästan icke höra annat än nya anledningar till allmänna klagomål över Gathenhielms kapare, som hade tagit nära femtio engelska och holländska skepp, i vilka svenska undersåtar voro mest intresserade. Av dessa fartyg, vilka alla blivit konfiskerade, var det, enligt vad pålitliga personer försäkrade, icke ett enda som kunnat tagas som god pris ens efter kaperireglementet. Bland de sista var det ett, på vilket hans höghet arvprinsen hade omkring åtta hundra flaskor champagne och omkring sex hundra flaskor bourgogne tillika med åtskilliga galanterivaror till sin gemål, prinsessan Ulrika, såsom ett bord och en toalettspegel, mycket vackra burar med kanariefåglar o. s. v. Allt konfiskerades och såldes offentligen till den högstbjudande utan några som helst hänsyn för deras högheter, och fåglarna bytte om herrar eller kommo i andra händer än de, för vilka de voro avsedda.

Den adlige kaparehövding, som jag nämnt, hade utom de två fregatter, som konungen givit honom jämte titeln kommendör, under sitt befäl och i sin sold flera brigantiner och kaparefartyg. En viss Norcross,[213] som två gånger rymt ur brittiska fängelser, hade befunnits värdig att föra befälet över ett av dessa fartyg och hade, såsom jag hörde, redan utmärkt sig genom kapareexpeditione ända in i vänskapligt sinnade nationers hamnar och bland andra bedrifter genom uppbringandet av ett litet engelskt fartyg, som kommit till Marstrand med en kurir, i hemlighet avsänd av greve Gyllenborgs vänner för att meddela svenska hovet vad detta redan visste, nämligen att greven blivit häktad av den anledning jag ovan sagt. Jag såg denne kurir, som var svensk till börden, av nyssnämnde Norcross berövad allt vad han hade och nödsakad att av en köpman, vid namn Ahlström, som jag kände, låna underkläder, strumpor och till och med skospännen; Norcross hade nämligen tagit hans, som voro av silver. Matroserna måste gå omkring till köpmännen och tigga. En annan av samme Gathenhielms bedrifter var att plundra och i triumf hemföra en postbåt från Harwich. Denne götiske hjälte, som nu hör till de döda, ligger

begraven i kyrkan i Göteborg under en ståtlig gravvård av koppar, som han lät göra före sin död.[214]

Under de tre veckor, som mina affärer nödgade mig att stanna i Göteborg, såg jag nästan lika många handelsfartyg införas dit av kommendör Gathenhielms flotta.

Sedan jag i början av maj återkommit till Lund, framlämnade jag en ansökning till konungen, som hade godheten att på densamma avgiva ett gynnsamt svar. Jag är skyldig konungens minne det rättvisa erkännandet, att han aldrig vägrat mig något, som jag bett honom om, ehuru jag aldrig bett honom om något för min egen del.

Vid denna tid kommo några bönder, ombud för gruvorna och de förnämsta orterna på landsbygden, för att lyckönska sin konung till hans lyckliga återkomst till sitt land. De blevo mycket nådigt mottagna. Hans majestät lät undfägna dem väl och ville, att de skulle taga med sig stora silverbägare, i vilka han gav dem det bästa vin att dricka, och befallde, att man sedan skulle servera honom vatten, hans vanliga dryck, i andra bägare av järnbleck, som herr Polhem tillverkade medels en hydraulisk maskin, som han uppfunnit. Jag såg denna maskin några få dagar därefter på en resa, som jag företog till Falun; hans fabrik ligger nämligen blott några mil från denna stad.[215] Konungen tyckte så mycket om dessa blecksaker, att han från sitt bord och sitt rum förvisade allting av silver och icke ville hava andra fat, tallrikar, skedar, saltkar, ljusstakar o. s. v. än de, som voro av denna manufaktur eller rättare sagt *aquafaktur*, om det tillåtes mig att använda ett sådant uttryck; det är emellertid riktigare, eftersom vattnet här gör allt och händerna endast förse maskinen med arbete.

När jag uträttat vad jag hade att göra i Lund, återvände jag till Stockholm i augusti. Jag fick där se de nya mynttecknen, som då utsläpptes. Enär greve Gyllenborg och baron von Goertz blivit lösgivna och hemsända till Sverige genom Frankrikes förmedling, blev även mr Jackson försatt i frihet och återsänd till England. Baron von Goertz, som emellertid haft ett hemligt sammanträffande med tsaren i Holland, hade uppgjort planen till

Ålandskongressen, som skulle åvägabringa en separatfred mellan tsaren och konungen av Sverige. Denna plan tilltalade dessa furstar lika mycket, som den oroade andra makter. Ministerns död kort efter konungens förändrade dock denna plan.

Jag stannade i Stockholm till början av januari 1718, då en del ärenden kallade mig till Örebro. Jag begav mig dit, och sedan jag uträttat vad jag skulle, drog jag fördel av det förträffliga slädföret och reste till Falun för att bese den mycket omtalade koppargruvan. Jag lämnade Örebro den 27:e på eftermiddagen, tog vägen norrut och stannade en mil därifrån på en gård, tillhörig ombudsrådet Feif. Huset var visserligen av trä men ganska väl byggt, och till detsamma hörde en trädgård och ett orangeri, som hade sina förtjänster. Under gården hörde en svavelgruva och ett svavelbruk, vilka anses för de ansenligaste i Sverige.[216] Både ombudsrådet och hans fru voro borta, men jag blev väl mottagen av deras tjänare och låg där över natten. Jag begav mig den 28:e till Vedevåg, som låg på min väg och där herr Ehrenpreuss, som till gäster hade fru Feif och en stor samling släktingar, mottog mig som vanligt, d. v. s. på det utomordentligaste sätt och bjöd mig kvar till den 30:e på aftonen, då jag begav mig till Linde eller Lindesberg för att där tillbringa natten. Jag åtföljdes av kyrkoherden i denna stad, som ligger omkring en mil i nordvästlig riktning från Vedevåg. Staden är gammal, men företer intet anmärkningsvärt. Dagen därpå, då jag färdades genom sydvästra Västmanland, besåg jag Ramshyttans bruk och gjuterier, som drivas av kyrkoherden och invånarna på platsen; de producera ganska mycket järn.[217] En halvmil längre bort kom jag till Stråssagruvan, som lär hava lovat mycket, när man började bearbeta den, men som nu blott ger helt litet malm, ehuru av god beskaffenhet. Därefter besåg jag några mil högre upp mot södra Dalarna Riddarhyttans bruk och gjuterier.

Den 31:a kom jag in i Gästrikland och fortsatte min färd norrut mellan flera järngruvor och mer än trettio järnbruk med nästan lika många gjuterier, som detta landskap har i tre eller fyra socknar. De, som ligga i Torsåker, anses vara trehundra år

gamla, men vattnet har till den grad inkräktat de flesta, att man nödgats nedlägga dem. Man har sedan omkring trettio år tillbaka börjat med fördel bearbeta den s. k. Stillgruvan. Göskegruvan, som man börjat taga upp i grannskapet för fyrtio år sedan, lär först hava givit rikligt med god metall, men nedrasandet av en grå och ofruktbar klippa, på svenska gråberg, har tilltäppt dess rikaste ådror.[218] Det finnes ännu flera, kända under olika namn, upptagna här och där i omgivningarna för ej så länge sedan och med framgång bearbetade. Den rikliga tillgången på skog och vattenfall, båda gynnsamma eller rättare sagt nödvändiga för bruk och gjuterier, ersätter i viss mån bristen på fruktbarhet såväl i detta landskap som i det angränsande Dalarna, där det är ont om säd och andra näringsmedel.

Jag ankom den 2 februari till Falun, en stad i Dalarna, angående vars läge jag skall taga mig friheten att säga, att de gamla geograferna i allmänhet hava misstagit sig och till och med narrat de flesta nyare att begå samma misstag, nämligen att utsträcka Gästriklands gränser ända till sjön Siljan och i förhållande därtill draga tillbaka Dalarnas gräns, mellan vilken gräns och de förra de förlägga staden, vilken enligt invånarnas utsago ligger mer än sex mil inne i Dalarna i nordvästlig riktning. Jag besökte den 2:a denna stad, som näst Stockholm är Sveriges största, men icke vackraste stad. Den har två ganska stora kyrkor. Den man kallar stadskyrkan är väl byggd, åtminstone enligt landets sätt, den andra är det i mindre grad. Husen äro i allmänhet låga och små. Staden ligger mycket vackert vid sjön Runn, i vilken Etån utfaller, sedan den delat staden i två nästan lika delar.[219] Västerut höjer sig Stora kopparberget. I nordost och nordväst om staden ligga några kala och rätt fula berg. Dock finnas mellan dessa berg flera dalar med fruktbara betesmarker, gårdar och trädgårdar. Gående från stranden av sjön, där det hus ligger, i vilket jag bodde, omkring en åttondedels mil västerut, och efter att hava passerat mellan hyttor med alltid glödande smältugnar, där malmen brännes, smältes och gjutes, kom jag till gruvan, som först 1624 fick staden till följeslagarinna. Jag skulle också kunna säga, att jag kom till hela samlingen av gruvor, ty man räknar

och särskiljer med olika namn ända till sjutton, d. v. s. man delar gruvan i sjutton delar, emedan den har så många öppningar i det berg, som jag redan kallat Stora kopparberget, vilket också är gruvans egentliga namn.

Den största öppningen, betecknad AAB på min pl. XII, ligger i mitten av dessa gruvor eller gruvdelar, såsom Långgruvan (18, 19), Mårdskinnsgruvan (f), Skärsgruvan, Drottninggruvan (15), Måns Nilsgruvan (16) etc. Skärsgruvan är den äldsta. Det med konst åstadkomna svalget i jorden, jag menar den största gruvöppningen, tycktes mig ganska mycket påminna om Vesuvius' krater, sådan jag såg den 1711, både med hänsyn till formen och djupet, när man står på kanten och tittar ned. Den rök, som kommer upp ur den och från masugnarna, är icke mindre obehaglig än den Vesuvius utspyr. Svavellukten orsakar dem, som icke äro vana vid den, ständiga nysningar. Öppningen säges vara 260 famnar i omkrets och omkring 70 i synligt djup, men sedan lika mycket till i djup, när man kommer nedanför det första golvet, om man så får säga, i vilket finnas en mängd hål (a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, x, y, 14). Dessa hål hava olika namn liksom de många slingrarna i den stora labyrinten, som med ett enda ord kallas Kopparberg, såsom Regeringsschaktet (n), Drottning Ulrikas schakt (k) o. s. v., det första 540 fot djupt, det andra 408. Somliga av dessa schakt bearbetas, andra hava blivit otillgängliga genom vattnet och genom jord- eller klippskred, som på ett ögonblick döda eller levande begrava för varje år eller rättare sagt varje månad flera arbetare, vilka där ofrivilligt gräva sina gravar och finna döden, då de söka de i dessa avgrunder gömda skatterna. En vecka före min ankomst hade två personer blivit krossade och tre svårt skadade. I den stora öppningen går man ned först på i klippan uthuggna trappsteg, sedan på stegar och sedan i korgar, som äro fästa vid kedjor liksom ämbarna i Salberg. Denna labyrint upplyses invändigt endast av den eld, man där tänder. En liten underjordisk värld myllrar och arbetar där nere, liksom i Dannemoras och Salbergs gruvor, med att spränga klippan och fylla korgarna och ämbarna med malm. Såväl denna malm som det vatten, som sipprar fram

därnere, uppfordras med olika maskiner, som jag icke skall beskriva; den märkvärdigaste och onyttigaste eller rättare sagt den, som aldrig varit till någon nytta men kostat över nio tusen écus, är uppfunnen av Polhem.[220] [Planschen] är graverad i Amsterdam efter en teckning av Sam. Buschenfelt. Bokstäverna a, b, c, d överst på planen beteckna blott den övre gruvöppningen, där man går ned med hjul och uppfordringsverk. De andra motsvarande bokstäverna längre ned visa ej blott dessa övre öppningar, utan även deras inre med de kanaler (1, 2, 4, 5, 6, 10 etc.), som sätta dessa hjul och maskiner i gång. q nederst på planen är det hus, som kallas Kopparbergshuset. Det är vackert och har ett vackert kapell. Det är i detta hus, ett slags rådhus, som stora rådet, bestående av sjuttiofem fullmäktige, stundom sammanträder. 23 är direktörens hus, *r* gamla tingshuset, *s* ett hem för ålderstigna, skadade eller sjuka gruvarbetare samt 20 en saluhall, där gruvarbetarna få köpa livsmedel till ett bestämt och lågt pris. Andra byggnader äro logement för gruvuppsyningsmän och andra, timmermäns, smeders och andra arbetares verkstäder m. m.

Kopparbergs gruva anses för den äldsta och berömdaste koppargruvan i hela Europa. Dess upptäckt förlägges till urminnes tid, ty munkarna i ett berömt kloster, som fanns i staden, lära hava tagit med sig stadens arkiv, då de blevo bortjagade och skingrade av reformationen. Somliga påstå, att man börjat utskeppa koppar därifrån långt före Kristi födelse. Några handskrifter, som äro i enskild ägo, lovorda dess blomstrande tillstånd för omkring femhundra år sedan, men gå icke längre tillbaka. Gamla husgeråd och redskap av koppar, såsom jordhackor, yxor, spikar m. m., samt vapen av samma metall, såsom sablar, dolkar, knivar, hyvlar m. m., på vilka man ännu kan se prov i antikvitetskollegiet, vittna nogsamt om att denna metall här varit den första, som använts, och jag är böjd för att tro, att den näst lädret utgjort material till det första myntet i hela världen. Man vet av historien, att kopparmyntet började i det romerska kejsardömet under Servius Tullius' konsulat, att silvermyntet icke började förrän under Q. Ogulnius och C. Fabius, ungefär femhundra år före det puniska kriget, och guldmyntet sextiotvå år efter detta.[221]

FALU KOPPARGRUVA.

Enligt de räkenskaper, man har kvar i gruvkollegiet, har denna gruva årligen under åttio år givit ända till 20,321 skeppund koppar, men efter 1650 började den giva mindre. Det säges, att sedan trettio år tillbaka, då den var utsatt för ett fruktansvärt ras, som förorsakat arbetarna långvariga, farliga och fruktlösa mödor, den icke längre giver mer än 6,000 skeppund, ehuru det arbetas med mycken kraft och ihärdighet och ett större antal arbetare än någonsin förr användes.[222]

Jag lämnade Falun den 4:e och begav mig till Finspång,[223] där jag låg över natten hos herr Polhem. Där beundrade jag hans aquafakturer, om det ännu en gång tillåtes mig att begagna detta uttryck. Fyra personer behövdes blott för att sätta i gång hans maskiner och instrument, som sedan smidde, formade och polerade de olika slagen av kärl, som konungen hade föredragit framför silverkärl, och fabrikationen försiggår lika snabbt och bra, som om trettio personer arbetade med sina händer. Jag begav mig sedan till Gävle, en ganska stor stad, som ligger omkring fem mil därifrån vid stranden av Bottniska viken och nästan vid dess början.

Denna stad är ganska vackert belägen längst inne i en bukt av Bottniska viken, där de största fartyg kunna ankra. En liten, mycket fiskrik å, som utfaller i denna bukt, rinner genom staden och flyter alldeles förbi Järnvågen. Denna är en stor och vacker byggnad, som omsluter ett rymligt, fyrkantigt torg. Den är i sitt slag icke blott den största och vackraste i Sverige utan även den modernaste.[224] Där finnas utom vågarna åtskilliga magasin för järn, koppar m. m., vilkas ingångsportar äro valv anordnade med mycken symmetri och mestadels avstängda med järnbalustrader, som taga sig mycket bra ut, samt vidare kontor och rum, som bilda ett slags galleri. Staden har två kyrkor, en mängd vackra hus samt ett slott i gammal stil, vilket allt gör den till en ganska vacker stad. General Hamilton, som för kort tid sedan blivit landshövding över Gästrikland, Härjedalen, Jämtland och Ångermanland, bodde där. Jag gick att uppvakta honom och blev mycket artigt mottagen. Vi samtalade ganska ogenerat om fälttåget i Norge och om vad som försiggick i Lund. Han bjöd mig att

ligga hos honom, och jag reste dagen därpå på eftermiddagen till Stockholm. Jag satte mig icke i släden förrän vid sextiden på aftonen, reste hela natten, som var mycket ljus, utan att stanna någonstädes annat än för hästombyte, och kom vid åttatiden på morgonen till Uppsala, tio mil från Gävle. Där vilade jag mig några timmar och besökte herr Benzelius, som bjöd mig på middag. Den serverades före klockan tolv, ty jag hade sagt honom, att jag var ivrig att fara vidare, och vid sextiden på aftonen kom jag till Stockholm.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Som emellertid min nyfikenhet icke kunde finna sig tillfredsställd med vad den redan ingivit mig och förmått mig att företaga, födde den hos mig en plan att besöka Lappland. Vissa affärer gjorde emellertid, att jag måste till början av april 1718 uppskjuta att sätta denna plan i verket.

X.

(*Orig. II: 16.*)

Resa i Lappland till bortom Torne träsk. Notiser om lapparnas religion, seder och bruk, deras sätt att slå läger och bryta upp, deras renar, deras förmenta trollkunnighet m. m.

Knappt hade jag fått vila mig litet efter de många färder, jag sedan 1716 företagit till olika landskap, städer, gruvor, bruk m. m. i Sverige för att där göra de iakttagelser, jag här framlagt, förrän kunglig sekter Klinkowström frågade mig, om jag fortfarande var besluten att, såsom jag antytt vara min avsikt, även företaga en resa till Lappland, i vilket fall han erbjöd mig sitt sällskap.[225] Jag gick in härpå utan att låta mig bestämmas av annat än min vetgirighet. Vi utsatte vår avresa till den 5 april [1718], men lämnade icke Stockholm förrän den 7:e i samma månad. I stället för att taga raka vägen genom Uppland, Gästrikland och östra Hälsingland och sedan fortsätta norrut längs Bottniska viken togo vi till en början en stor avväg åt sydväst genom Fjärdhundraland, Västmanland, Närke och Värmland, genom vilka landskap vi färdades än i vagn, än till häst; den tid då man kunde färdas i den lika behagliga som snabba släden var nämligen överallt redan förbi, och vägarna voro mycket dåliga. Vi kommo icke förrän den 12:e till Karlstad. Vi styrde vår färd norrut genom Dalarna. I detta landskap började

vi att med den snö, som där ännu täckte marken, och den is, som ännu låg på sjöar och floder, återfinna vintern, som vi förlorat, när vi lämnade Stockholm. Vi reste genom Österdalarna utan att där se annat än en mängd skogar, berg och klippor, några sjöar och floder med en och annan by på sina stränder samt barkbröd, invånarnas vanligaste föda.

Den 17:e kommo vi in i Härjedalen, vilket landskap fordom lär hava hetat Ridgothie.[226] Det är beläget mellan 62:a och 63:e breddgraden, 35:e och 36:e längdgraden. Några författare här i landet härleda dess nuvarande namn från Heriulf, en av de forna konungar, som regerade över det såsom sitt rike, andra däremot av Härjeå-dalen, förr en ödemark och tillflykt för endast de vilda djuren, nu genom nedhuggande och svedjande av skogen förvandlad till den fruktbaraste delen av landskapet, i synnerhet i fråga om ängar och betesmarker, som finnas företrädesvis kring Härjeån, vilken rann genom denna ödemark. Ungefär liknande företräden har landskapet även på stränderna av sina sjöar, Härjesjön, Hundsjön, Valsjön, och kring flera åar och älvar. Den ansenligaste av alla dessa älvar är Ljusnan, ryktbar i sagan, enligt vilken den var den äldsta av tre nymfsystrar, vilka för en mellan dem uppkommen tvist, på vilken jag icke anser nödigt att närmare ingå, blevo förvandlade till tre floder. Denna började sitt lopp, tillägger sägnen, mellan de berg, som här skilja Norge och Sverige, och fortsatte att lugn och klar rinna fram såsom än i dag genom Härjedalen och Hälsingland ända till Bottniska viken, den andra, som hette Ljungan, styrde av motsatt böjelse eller av en mellan systrar synbarligen redan ganska vanlig antipati sin färd mot Norge; den tredje, Glommen, sökte avlägsna sig från dessa båda och gick därför, såsom den ännu gör, genom Jämtland och Medelpad.

Lämnande Härjedalen den 22:e, kommo vi framemot aftonen in i Jämtland och tillbragte natten på den första gästgivargården. Den 23:e foro vi på släde över flera floder och sjöar och tillryggalade fyra till fem svenska mil på den sjö, som landskapets invånare kalla Storsjön, tolv mil lång och sex mil bred, så vitt jag vet icke omnämnd av hydrograferna. Vi foro sedan över tre eller

fyra andra, mindre sjöar samt två strömmar, den första kallad Kvitsleströmmen och den andra Mörsilströmmen. Sedan vi farit över den sistnämnda, sammanträffade vi med generalmajor Horn,[227] som var på väg för att utdela några befallningar till garnisonerna i Järpskansen och Duvedskansen, två små befästningar på gränsen, med vilka min reskamrat hade sin herre konungens befallning att upprätta mera regelbunden förbindelse än förut, enligt en av baron von Görtz uppgjord plan. Vi lågo över natten i Mörsil, en ganska ansenlig by på stranden av samma vattendrag, som giver den sitt namn eller som tager dess.

Dagen därpå, den 24:e, fortsatte vi får färd, gynnade av över femton sjöar och minst lika många floder och av gott före en fjärdingsväg, sedan åkte vi på isen av Undersjön, som är nära två mil lång.[228] En halv mil längre bort kommo vi till Kallströmmen, på vars östra strand vi stannade vid en liten befästning, som jag redan omnämnt, Järpskansen, där vi åto middag. Medan därefter herrarna Horn och Klinkowström uträttade sina ärenden, roade jag mig med att taga befästningen i betraktande, och jag fann hos den intet märkvärdigare och fördelaktigare än dess belägenhet, så gynnsam för försvaret av flodövergången. Vattenståndet var för tillfället mycket lågt, men flodbädden är ganska djup och omgives här och där av rätt höga berg. Byggnadssättet föreföll mig primitivt och gammaldags. Garnisonen utgjordes blott av femtio till sextio man.

Vi foro sedan över floden på en omkring åttio steg lång träbro och åkte vidare på snön tre kvarts mil. Vi foro på isen över Åresjön, i vilken den nu likaledes isbelagda Duvedsälven utfaller, och vi kommo mellan klockan 3 och 4 till Duveds skans, som ligger på dess östra strand och är benämnd efter den. Denna älv kommer från trakten av Trondhjem eller Nidaros i Norge, som ligger blott sju à åtta mil från nyssnämnda befästning. Befästningen, som är ganska väl skyddad med skanskorgar, hade en något större besättning, men eljest intet företräde framför den förra. Enär vi ej längre funno några vägar för att fortsätta enligt vår uppgjorda plan till Umeå, med vilken stad min reskamrat sade sig hava konungens befallning att upprätta förbindelse enligt

baron von Görtz' nya förslag, beslöto vi att vända om i sällskap med general Horn, som inbjöd oss att komma till Frösöhov, där han bodde.[229] Det låg omkring nio mil från Duveds skans och på östra stranden av Storsjön.

På natten regnade det mycket, varför vi stannade i Mörviken,[230] en liten by en mil från den skans vi lämnat och belägen vid foten av ett högt berg, Åreskutan, som ger hälften av sitt namn åt Åresjön och på vilket flera älskare av det underbara på fullt allvar tro att Noaks ark vilat. De stödja sig härvid på Olov Rudbeck, som skrivit, att man på detta berg funnit åror och fartygsspillror, som torde hava blivit ditförda av syndaflodens vågor och av vilka berget fått sitt namn.

Samme författare har frikostigt eller poetiskt tillerkänt Jämtland äran att hysa Pluto och hans hov, ehuru, med all respekt för hans alstringsrika fantasi, han dock skulle kunnat fördelaktigare och mera i överensstämmelse med gudens namn, som kommer av det grekiska ordet för rik, förlägga honom till gruvorna i Sala, Falun och Dannemora eller till något på gruvor rikare landskap än detta, som blott äger en, Oldfjälls silvergruva, i vilken man lär hava funnit några silver- och kopparådror, men som man dock upphört att bearbeta.[231]

Sedan vi dagen därpå, den 25:e, åter färdats över de redan nämnda sjöarna och floderna, kommit till Storsjön och åkt omkring fem mil på den med en otrolig hastighet, anlände vi vid sjutiden på aftonen till Frösöhov. Vi blevo där mycket väl mottagna och lika artigt bemötta som vi blivit inbjudna. Det är en av dessa under Karl XI till kronan indragna byggnader, som jämte några åkrar, ängar och skogar eller andra inkomstkällor anvisas åt högre officerare såsom ett hedersamt och säkert levebröd. Bland annat tog jag där i betraktande de *skidor* eller medar för att glida på den frusna snön, som vi hade lagt märke till redan i Dalarna, där man huvudsakligen betjänar sig av dem för att jaga de vilda älgarna och renarna. Det är en sorts träskridskor, med vilka de som äro skickliga i deras användning, efter vad man försäkrat mig, kunna upphinna även de djur, som anses springa fortast. Vår värd visade oss sådana, som voro undertill fodrade

med älghud, och han sade oss, att det var de bästa. Har man icke älghud, måste det vara någon annan sorts skinn med kort och slätt hår och fastsatt så, att håren vetta bakåt och hindra en att ofrivilligt rygga eller glida baklänges samt hjälpa en att stanna, om man så vill, då man går uppför en sluttning. Jag mätte dem och fann, att den längsta var aderton handsbredder i längd och den kortaste tretton, ty den ena, den man fäster vid högra foten, måste vara längre än den andra.[232] Vad bredden beträffar var den lika med fotsulans. Man sticker in foten alldeles mitt på skidan, och skidåkaren har i handen en stav, som kallas »prick» och som nedtill är försedd med en trätrissa av en hands storlek, för att den icke skall sjunka ned i sjön. Skidåkaren stöder sig då och då på den, eller också begagnar han sig i stället för prick av sin båge, som i ena ändan har en liknande trissa. Det lär vara lapparna, som uppfunnit dessa skidor. Det var med tillhjälp av sådana, som en liten avdelning svenskar vintern förut från Duveds skans gav sig in i Norge och tillfångatog fjorton danska soldater och en kapten. Vi lämnade Frösöhov den 27:e på eftermiddagen, inbjudna att äta kvällsvard och ligga över natten hos en befallningsman Alander två mil därifrån, men på den väg vi hade att färdas.

Den 28:e kom kyrkoherden i Brunflo för att bedja oss intaga vad han kallade en liten herdemåltid i hans hem, en fjärdingsväg längre bort, men fortfarande på vår marschroute. Vi avböjde detta, dock så att vi, som skulle färdas fram mellan hans kyrka och prästgården, lovade honom att komma in till honom. Vi åto middag hos förutnämnde befallningsman, som bad kyrkoherden stanna och äta med oss. Jag inlät mig i samtal med denne prästman, vars namn var magister Bidenius Renhorn.[233] Han talade latin med stor lätthet, vilket jag just icke funnit allmännare vara fallet bland prästerna, i synnerhet på landet. Han sade mig, att han hade varit något i Lappland. Jag gjorde honom åtskilliga frågor om detta land, och han besvarade dem på ett mycket förbindligt och ganska tillfredsställande sätt, åtminstone beträffande det han sett. Det var icke så mycket, ty han hade icke varit långt. Han kände mindre till landet än dem av dess invånare,

som om vintern komma ned till Bottniska viken. Han sade mig, att det var omkring fyrtio eller femtio lappfamiljer, som på vintern kommo och slogo läger här och där omkring Storsjön, men att de nu redan begivit sig bort för att icke överraskas av värmen, som är fiende till deras renar. De drogo sig nu in bland Norges berg, så att de voro svenskar på vintern och norrmän på sommaren. Han försökte, sade han, att bibringa dem insikt i den kristna religionen, men han märkte blott alltför väl, att de tänkte mer på sina renar än på sina själar. Han tillade, att det också fanns några lappar i Härjedalen. Han reste i förväg för att invänta oss i sitt hem i Brunflo, en liten by med en kyrka. Vi skildes åt framemot aftonen efter att hava intagit en liten kall måltid, dock uppvärmd med några glas vin och ett förträffligt öl, och fortsatte vår resa än i vagn, än till häst och sällan i släde, enär vägarna voro mycket illa åtgångna av regnet, som med korta uppehåll fallit, sedan vi lämnade Duveds skans. Den 29:e vid tiotiden på aftonen kommo vi in i Medelpad.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Vi anlände den 30:e på förmiddagen till Sundsvall, Medelpads förnämsta stad, belägen vid ändan av en lång vik av Bottniska havet, nog djup för dess handelsfartyg, med vilka den utskeppar en del järn, timmer, harts, smör och fisk. Den är helt och hållet byggd av trä, även kyrkan.

Man berättade oss, att lappar under vintern plägade visa sig i stadens omgivningar, men nu hade de redan försvunnit. Vi stannade i Sundsvall blott för att äta middag och byta om hästar och lämnade sedan staden vid tvåtiden på eftermiddagen. Några mil längre bort kommo vi in i Ångermanland, genom vilket landskap vi färdades dels i släde eller vagn och dels till häst, allteftersom vi funno vägarna mer eller mindre farbara. När vi passerade Ångermanälven, som giver detta landskap sitt namn (åtminstone efter den allmännaste uppfattningen), hörde vi, att under den strängaste vintern lappar plägade slå läger på dess stränder; före vinterns slut drogo de sig sedan liksom de andra upp bland de svenska och norska fjällen. Detta landskap och de fyra, jag sist nämnt, samt ett femte, som kallades Umeland, beläget på vår väg norrut,

sägas fordom hava utgjort vad de gamle kallade Jotunhem. Ångermanland har en mängd goda hamnar, höga och täta furuskogar, mycket litet ängsmark och ännu mindre åkerjord. Det säges fordom hava varit det förnämsta tillhållet för de sjörövare, man kallade kapare, ett namn som enligt några är att härleda från de gethudar (*capra*, get), vari de klädde sig. De kunna själva hava givit anledning till fabeln om satyrerna, om lapparna icke gjort det före dem. Sjörövarna hade lätt att gömma sig med bytet i dessa skogar och bland dessa berg, där flera av naturen eller med konst urholkade grottor erbjödo synnerligen frestande tillhåll.

Olov Rudbeck liksom andra nordiska författare anse, att sjöröveriet, vilket såsom jag redan sagt hos de gamla nordborna var ett ädelt yrke, först uppkommit i Skandinavien. Rudbeck kallar sjörövarna på den tiden »ulvar» och ställer dem under ledning och skydd av Jupiter Licaeus.

Den vidskepliga traditionen har gjort även detta landskap till ett hemvist för flera nymfer. Den har bland annat under en sådan ställt en i Sånga socken belägen källa,[234] vars vatten ansågs bota alla slags sjukdomar, så att blinda, halta och lama, då de tvättade sig i det, återfingo synen och sina lemmars bruk och till bevis, att de blivit botade, kvarlämnade sina kryckor jämte små presenter till nymfen. Denna källa har nu för tiden blivit vattningsställe för boskapen och botar ej längre för annat än törst. I Nordingrå socken i samma landskap finnes också en annan källa, om vars vatten vidskepelsen intet haft att säga, men i vilken skomakarna allmänt och helt naturligt färga sitt läder, ty vattnet är svart som bläck. Vi funno vägarna och hästarna så dåliga, att vi icke förrän den 5 maj kommo till det ryktbara Skuluberget, omkring tjugofem mil ovan Sundsvall. Nära toppen av detta berg finns en grotta, som skulle ha kunnat vara någon sjörövares kula och förrådsrum och dit vidskepelsen förlagt andar, som den här kallar bergtroll. När framlidne konung Karl XI på sin resa till Torneå kom här förbi, lär han bland andra sägner om denna grotta hava hört berättas, att en viss präst, mäster Andreas, som haft djärvheten att gå in i den, blivit så illa åt-

gången av trollen, att han efteråt avled. Konungen, som utan tvivel ville bota folket för denna inbillningssjukdom, skickade en soldat upp till grottan, och denne rapporterade vid sin återkomst, att han där varken funnit människor eller andar utan endast ett stort, tomt rum. Hans rapport har emellertid icke bragt folket på andra tankar, utan man tror alltjämt där i trakten, att grottan är tillhåll för bergtrollen, och till stöd för denna uppfattning säger man, att trollen icke visa sig för vem som helst. Vi brydde oss icke om att bese grottan, utan fortsatte vår färd, som nu gick ganska fort, ty föret var bra häruppe, och den 6:e på förmiddagen kommo vi in i Umeland eller såsom det nu för tiden kallas Västerbotten. Gränsen mellan detta landskap och Ångermanland utgöres av den lilla Vitälven,[235] som rinner fram omkring sex och en halv mil norr om det berg jag nyss nämnde, och vi anlände före klockan fyra på eftermiddagen till Umeå, omkring tre mil längre upp. Det är huvudorten och den enda staden i Umeland, ett landskap som efter dess forna gränser betraktat jämte Ume lappmark endast utgör en fjärdedel av Västerbotten.

Staden ligger på norra stranden av Umeälven, vilken vi funno ännu isbelagd. Den giver sitt namn åt såväl staden som Ume lappmark. Umeå hade blivit nedbränt av ryssarna några år förut,[236] och man redde sig till att återuppbygga staden. (Den har ännu en gång liksom de angränsande byarna blivit bränd och plundrad av samma fiender år 1720.) Vi blevo där mycket artigt mottagna av herr generalmajoren och landshövdingen Cronberg,[237] som till residens hade ett stort och mycket enkelt trähus, uppbyggt på ruinerna efter det, som bebotts av hans företrädare, de forna landshövdingarna över Västerbotten, vilket landskap sträcker sig från den lilla älv jag nämnde, till Torneå och omfattar Ume, Pite, Lule, Torne och Kemi lappmarker. Denna senare hör naturligare till Österbotten, men man har, av skäl som jag icke erfarit, lagt den under Västerbottens styrelse. Vi stannade där till den 10:e, och herr Klinkowström återvände av skäl, som jag är lika litet angelägen att erfara som att omtala, den rakaste och kortaste vägen till Stockholm, dit emellertid mitt begär att se vad jag kan

av världen, innan jag lämnar den, icke tillät mig att återvända utan att hava fullbordat den resa jag påbörjat.

Jag reste den 12:e från Umeå, försedd med rekommendationsbrev av herr Cronberg och order till befallningsmännen i Torneå och de andra trakter, genom vilka jag skulle färdas, att skaffa mig tolkar och annan nödig hjälp för fortsättandet av min resa. Jag fann vägarna så goda och fick så kraftiga och snabba hästar, att jag före midnatt kom till en stor by kallad Skellefteå,[238] fjorton mil ovan Umeå. Den ligger på norra stranden av älven med samma namn, vid ändan av en mer än milslång vik, i vilken älven utfaller och blandar sitt vatten med Bottenhavets. Där fiskas litet lax och en mängd annan fisk, men vilken är särskilt berömd för mängden och kvaliteten av den strömming, som där finnes. Det är en sorts små sillar eller sardiner, och de som fiskas där gälla för de bästa och förekomma i större myckenhet än på något annat ställe i Bottenhavet, i vars handel de spela en betydande roll.

Sedan jag där tillbragt natten, begav jag mig åter på väg den 13:e och anlände tidigt på eftermiddagen efter åtta mils färd till stranden av Piteälven. Den var ännu isbelagd, men isen hade efter vad jag hörde sägas börjat spricka på flera ställen, så att den icke längre bar slädar. Jag körde emellertid över den med min utan att förmärka någon fara. Jag använde återstoden av den dagen och en del av den följande till att taga i skärskådande gamla och nya Piteå, vilka liksom Pite lappmark hava sitt namn av älven. Jag fann den förra stadens[239] läge ganska vackert genom grannskapet av älven och några åkerfält och ängar, men lika obekvämt med hänsyn till handel — inga större fartyg kunna gå in där — som den senare i detta avseende ligger bekvämt och fördelaktigt en halv mil längre ned, just vid mynningen av samma älv och tillgänglig för de största fartyg.

Den 14:e fortsatte jag min resa och kom mot aftonen till stranden av Lule älv, fem mil längre upp. Jag steg ur släden och gick till fots över älven, vilken liksom Pite älv är ganska rik på fisk, i synnerhet lax. Den femtonde tillfredsställde jag min nyfikenhet beträffande den gamla och nya staden med samma

namn. Den förra[240] tycktes mig äga alla behag i fråga om läge, som jag konstaterat hos gamla Piteå, ja, i än högre grad, ty den har i närheten en stor, fiskrik sjö, Kerwick,[241] som den andra icke har. Men det är också flera olägenheter, enär endast små båtar kunna gå dit upp på älven och staden dessutom ligger omkring fem fjärdingsväg från havet. Den senare har däremot vid mynningen av samma älv allt vad den behöver, liksom nya Piteå. Alla dessa fyra städer förete intet anmärkningsvärt i fråga om boningshus och andra byggnader. De äro helt och hållet byggda av trä, utom kyrkorna i gamla Piteå och Luleå, som äro av sten och mycket enkla, i romersk korsform. I sakristian till gamla Luleå kyrka visade man mig ett torkat abborrhuvud, som bevarats för sin ovanliga storleks skull. Detta huvud är mer än en tvärhand långt och nästan lika brett. Den abborre, det tillhört, hade fiskats i den av mig omtalade sjön.

Den 16:e övergick jag, även ledes till fots, en annan isbelagd älv, tre mil högre upp, känd under namnet Råne älv, vilket namn den förlänar en stor kyrkoby, belägen på dess norra strand. I denna by föddes en äventyrare vid namn Nicolaus Örn, som genomfarit hela det kristna Europa under namnet prinsen av Lappland, imponerande på lättroget folk och dem som beundra det som är långväga ifrån eller nytt.[242]

Den 17:e övergick jag på samma sätt omkring sex mil längre bort Kalix älv, som likaledes giver sitt namn åt en annan kyrkoby, vars kyrkoherde, herr Waltier,[243] som jag hade lärt känna i Bender fem eller sex år förut, visade sig ytterst förekommande mot mig, bjöd mig på kvällsvard och nattlogi och icke lät mig fortsätta min resa förrän följande dag på eftermiddagen och sedan jag lovat honom att ägna honom två dagar vid min återkomst från Lappland. Han sade mig bland annat, att fadern till den nyssnämnde prinsen var en hederlig skomakare, som gick från by till by för att laga gamla skor och stövlar och nu sedan några år blivit en av hans församlingsbor. Dessa båda byar hava genom sitt från havet avlägsna läge att kämpa med en del olägenheter i handelsavseende liksom de ställen jag förut nämnt.

Den 19:e anlände jag efter sju mils resa till Torneå, där jag

beslöt stanna, tills isen, som nu började brista, skulle på allvar gå bort, så att jag kunde fortsätta min färd i båt. Det fanns nämligen ej längre några vägar eller något sätt att färdas landvägen ovanför sistnämnda stad, och isen var alltför svag, för att jag skulle kunna fara på släde. Jag betraktade den mark, på vilken staden stått,[244] ty man kan nu säga liksom om Umeå och de andra av ryssarna brända orterna: *Nunc seges est ubi Troja fuit.* Jag fann blott dess träkyrka, som ryssarnas eld har skonat, eller rättare sagt som räddats genom sitt avstånd från de brinnande husen, samt några magasin och ett par tre mindre hus av samma byggnadsmaterial, vilka man sedan återuppbyggt. Det är en liten, men vacker ö, som älven bildar, när den delar sitt vatten i två fåror och sedan åter låter det flyta samman till en enda för att en mil längre ned utfalla i Bottniska viken. Denna stads invånare äro spridda här och där i flera små angränsande byar och lida liksom invånarna på de andra nämnda orterna av den olägenhet avståndet från havet medför. Dessa såväl som de andra handla förnämligast med salt lax, en fisk som det finns gott om i denna älv, samt med gäddor och med några andra fisksorter, torkade av lapparna, som icke begagna något salt, eller av finnarna, av vilka handelsmännen köpa den jämte en myckenhet hudar av ren och andra djur, för att föra till Stockholm. En mängd hus, mest tillhöriga finska fiskare, ligga på flera ställen utefter samma älv ända till sexton eller aderton mil ovanför Torneå. Denna älv är den fiskrikaste av alla jag hittills nämnt. På dess stränder liksom på de andra älvarnas ser man ännu några åkerfält, gjorda odlingsbara med konst, men så små och så få, att den säd, som frambringas där och på de andra fruktbara ställena i Västerbotten, räcker till bröd blott åt några få familjer, och på samma sätt är det i Ångermanland. De flesta invånarna i Västerbotten och Ångermanland ävensom en god del av folket i de fyra andra nämnda provinserna baka sitt bröd av tallarnas och granarnas bark, och därvid tillgår på följande sätt.

De skrapa och borttaga det yttre hårda barklagret på dessa träd, taga sedan den vita, feta och mjuka barken därinunder, torka den, mala den med vattenkvarnar eller handkvarnar, och

sedan den blivit ett slags mjöl, knåda de den till deg och baka därav som av vanligt mjöl. Några sätta därtill en sorts ört, som på deras språk kallas missne[245] och växer ganska allmänt på älvstränderna eller i grunda vattensamlingar; den torkas och males till mjöl; eller också tillsättes frö av en sorts vild havre, som de finna på några ställen i skogarna. Man plöjde nu och besådde samtidigt de åkrar i närheten av Torneå, från vilka snön gått bort, såsom jag förut sett här och där mellan Umeå och sistnämnda stad. Jag märkte emellertid intet vårtecken. Träden voro med undantag av furorna och granarna, som ständigt äro gröna, ännu alldeles kala.

Snön täckte ännu nästan överallt marken. Älven var isbelagd trots solen, som redan börjat förjaga natten från denna hemisfär, såsom den gör varje år under en månads tid. Sedan emellertid isen gått upp mitt på älven, där strömmen var stridast och fått förstärkning av smälta snömassor, och sedan isflaken försvunnit den 24:e, skaffade jag mig en tolk, hyrde en båt och två karlar; jag bytte om roddarna så ofta jag kunde under resan. De strömdrag, mot vilka vi måste ro, voro så snabba och starka, att vi icke kommo till Över-Torneå förrän den 25:e på kvällen, sex mil ovanför Torneå. Det är en liten by med en mycket illa byggd kyrka och den sista socken man träffar på, då man beger sig till Torne lappmark. Kring den lilla dåliga stenkyrkan ligga några hus, av vilka endast kyrkoherdens förtjänar att så kallas. Vi lämnade Över-Torneå den 26:e efter att hava bytt om roddare. Vi hade hela tiden att strida mot nya strömdrag och forsar. För somliga av dessa kunde man icke komma upp med båten, utan vi blevo tvungna att gå i land och draga båten förbi den. Vi kunde icke förrän den 30:e komma till Kengisforsen, omkring tolv mil längre bort. Som man icke kunde ro uppför denna fors, gingo min tolk och jag i land, och sedan jag betalat roddarna, gingo vi till fots till Kengis bruk. Detta bruk är beläget så fördelaktigt det kan vara för att på de hjul, som driva dess bälgar och tunga hammare, få så mycket vatten från nyssnämnda fors, som det behöver. Det hade fem år förut[246] blivit plundrat av mordbrännarna från Torneå, som begivit sig ända dit på isen. Det nedlades kort

därefter liksom de koppar- och järngruvor, som sände det sina metaller att gjutas eller smidas. Det håller nu på att förfalla, enär ingen underhåller det. Där fanns ännu en inspektor vid namn Lars Sandel, som, då han icke erhöll några penningar till brukets underhåll, måste sorgsen och overksam åse dess förfall. Han levde av det han sparat, innan bruket nedlades, samt av sitt fiske, såsom en skrivare också gjorde. Brukets hus och några stugor, bebodda av gjutare och smeder, som nu blivit fiskare, voro ännu i gott stånd. Inspektoren erbjöd mig mycket vänligt att ligga hos honom, sedan han till kvällsmat bjudit mig på förträfflig färsk lax. Men som han sade mig, att man där redan började se solen över horisonten vid den timme, vi kalla midnatt, gick jag, innan jag begagnade mig av den erbjudna nattvilan, för att åt mig utse en höjd, därifrån jag kunde iakttaga denna himlakropp, och jag kunde av densamma, då den stod lägst, se ungefär så mycket man kan se av nymånen på det andra dygnet, utan att den försvann mera under horisonten. I ett nu liksom svingade den sig upp och började lysa med ny glans.

Till Kengisbruket men ej längre kom biskop Bilberg, som skrivit *De sole inocciduo*.[247] Han hade begivit sig på väg med Karl XI:s befallning att tränga fram så långt han kunde, men han trodde sig icke kunna eller vågade icke framtränga längre för forsarnas skull.

Den 1:a tog jag en ny båt och nya roddare omkring två hundra steg ovanför Kengisforsen, och vi kommo vid fyratiden på eftermiddagen till det ställe omkring fem mil ovanför Kengisbruket, där Lainioälven bildar ett Y med Torneälven, begravande i dess sköte sitt namn och sitt vatten, och vi rodde sedan uppför den strida Torneforsen, som är en kvarts mil lång. En del av dess vatten drev fordom hjulen vid en masugn, benämnd Nya masugnen och hörande till den järngruva, som är känd under namnet Junosuandogruvan och ligger två och en halv mil högre upp, men i skogen.

Jag slog in på den väg, som leder till denna gruva, fem fjärdingsväg ovanför nyssnämnda masugn, och gick att bese den, varvid jag fick göra en omväg på ytterligare fem fjärdingsväg. Jag

såg här och där i skogarna långa stänger, uppställda så att de bildade sockertoppar, och min vägvisare sade mig, att det var stommarna till lapparnas tält; han tillade, att de kommo och bodde i dem om vintern och då täckte dem med en sorts grovt tyg, som kallas kran,[248] såsom jag skall beskriva, när jag kommer till lapparna. Marken under träden var bevä xt med en sorts röda bär, som till färg, storlek och smak ganska mycket påminna om röda vinbär; de hava gröna blad, som rätt mycket likna buxbomens. Svenskarna och norrmännen, de enda, hos vilka jag sett dessa bär, kalla dem lingon, och deras botanister kalla växten på latin *Vitis idæa semper virens fructu rubro*. Dessa bär börja mogna på hösten. Vintern, som gått över dem och hållit dem täckta med snö, som just nu smält, åtminstone på de för solen mest utsatta ställena, hade mildrat deras naturliga syra och gjort dem ganska behagliga i smaken. Jag stannade då och då för att läska mig med dem.

Jag anlände till Junosuando gruva mellan klockan elva och tolv på natten, om man så får säga, då det icke var någon natt, och sedan jag vilat mig litet, gick jag ut för att uppsöka någon höjd i närheten, från vilken det lämpade sig att iakttaga solen. Omkring tre kvarts timme senare såg jag solen, som då var så långt nere den gick. Jag såg litet mer av dess skiva, än jag sett i Kengis, och efter att hava sett den ånyo börja sitt lopp med samma ansatsrörelse, som jag iakttagit vid Kengisbruket, beslöt jag mig för att sova några timmar. Min vägvisare förde mig då till en gammal gumma, som han kände. Hon sade sig vara änka efter en av dessa valloner, som så mycket bidragit till att försätta de svenska gruvorna i det skick, i vilket de nu äro.

Jag steg upp klockan fem på morgonen och beså g järngruvorna. De äro mycket långsträckta och slingrande för att följa malmådrorna, som äro mycket rika, men icke gå så på djupet som i Dannemora. De äro ännu i så gott stånd, att det blott fattas arbetare för att bearbeta dem och någon som avlönar dessa arbetare. Jag kan icke säga detsamma om Gamla masugnen, som ligger invid dem, eller om den hammare, som krossar malmen,

sedan den blivit bränd, ty den förras bälgar och hjul och den senares hjul och andra maskinerier äro förstörda. Men man har icke på länge haft något behov av att reparera dem, ty den nya masugnen har allt i bästa skick och dessutom ett mycket fördelaktigare läge vid den aldrig sinande fors, varom jag talat; den gamla hade blott en liten bäck till drivkraft för sina hjul. Arbetarnas hus äro ännu beboeliga och till största delen även bebodda, ty de som stannat kvar livnära sig med fiske.

Sedan jag tillfredsställt min nyfikenhet, vandrade jag tillbaka till min båt. Vid elvatiden kom jag till det ställe, där den låg, och efter att hava ätit en bit mat på älvstranden satte jag mig åter i båten. Vid tretiden på eftermiddagen såg jag, att himlen, som hela tiden varit klar, nu var molntäckt och mörknade mer och mer. Detta mörker skingrades först genom ett tätt snöfall, som fortgick i tio timmar, och efter detta snöfall följde en stark frost, som mellan klockan två och tre på morgonen den 3:e överdrog älven med ett tunt istäcke, nämligen på de lugnaste och för solstrålarna skyddade ställena av vattnet.

Sedan vi den 4:e kommit i höjd med Svappavara, koppargruvor med några järnådror, belägna ungefär på samma avstånd från älvstranden som Junosuando fast nio mil högre upp, begav jag mig dit med en av mina roddare, som påstod sig känna vägen och var bättre fotgängare än min tolk. I stället för fem fjärdingsväg, som jag trodde det skulle vara dit, måste jag gå dubbelt så långt, ty ett träsk, som blivit en riktig sjö genom snösmältningen och översvämning av Stampälven, en liten flod, som rinner fram i trakten av Svappavara, tvang oss till en lång omväg under sökande efter en båt, som aldrig fanns. Den enda utväg, jag då kunde hitta på, var att låta min vägvisare göra en flotte av grova stockar, som han högg. Roddare och fiskare i dessa trakter föra nämligen alltid med sig sin yxa; de bliva ofta tvungna att tillbringa natten i skogarna, såsom jag också fått göra, och de behöva då yxan för att hugga ved till sin stockeld. Jag hjälpte honom att få flotten i ordning, och på den foro vi över Stampälven och gingo först till Svappavaras gjuterier, de s. k. Svappavarahyttorna, som ligga en halv fjärdingsväg längre

från denna lilla flod än gruvorna, till vilka det blott är fem hundra steg, och som vi blivit tvungna att söka oss fram på en smal väg minst en mil ovanför det mitt emot liggande träsket, fingo vi gå lika långt och längre, innan vi kommo dit.

Dessa hyttor och gruvor, som hava haft samma ägare som Kengis och Junosuando, hava rönt samma öde som de och samtidigt blivit nedlagda. En gammal gubbe, som blivit kvar där under samma omständigheter som inspektoren vid Kengisbruket, emedan han icke visste, var han skulle taga vägen eller emedan han av brist på pengar och för sin höga ålders skull icke kunde begiva sig dit han skulle velat, bjöd mig att taga in hos honom, och jag mottog gärna hans vänliga inbjudning. Jag frågade, vad hans yrke var, och han sade, att han varit gjutmästare och gruvfogde, när driften nedlades, men att han nu icke var någonting alls. Jag gjorde honom flera frågor om dessa gruvor, och han berättade mig bland annat, att de för över trettio år sedan hade givit ända till 800 skeppund koppar om året och ändå mer samt rätt mycket järn; att det utom Svappavara, i vilket berg de äro sprängda och av vilket både de och hyttorna hava sitt namn, även fanns ett annat berg, som han kallade Middagsberget, en fjärdingsväg därifrån, och där man funnit mycket rika kopparådror. När han gått och lagt sig att vila, uppsökte jag, innan även jag gjorde detsamma, en höjd, därifrån jag kunde iakttaga solen, och jag fann en ås, från vilken jag mycket tydligt såg nästan fjärdedelen av solskivan, då den stod som lägst, och sedan jag sett den åter höja sig över horisonten för att på nytt börja sitt lopp, gick även jag och lade mig.

Den 5:e steg min gamle värd tidigt upp och förde mig till koppargjuterierna, som han kallade kopparhyttor och som äro nästan alldeles förfallna. Vad arbetarebostäderna beträffar äro de ännu i gott stånd, och där bo några arbetare, som stannat kvar med sina familjer och leva av fisket, mjölken från några kor och köttet från några renar, som deras hustrur och barn sköta. Han ville nödvändigt följa med mig fram till gruvorna. Den fjärdingsväg, som det var dit, avskräckte honom ingalunda. Han visade mig alla gruvöppningarna och nämnde dem vid namn: Västlånggruvan, som är tio

famnar djup och mycket lång, Middagsgruvan, som är tolv, Hänggruvan som är tretton till fjorton, Gamla Norrgruvan, som också är fjorton, Storrymningen, som är femton, Sydgruvan, som är fyrtiotvå, och tre andra små gruvor, som kallas Jakob Abrahamsgruvorna, där sprängningen just hade börjat och som därför icke voro mer än högst två eller tre famnar djupa. Järngruvan är icke djupare än dessa tre sistnämnda, men är lång och slingrande. Alla dessa gruvschakt utom de fyra sista äro rika på malm, såsom man kan se av den ärggröna färgen kring öppningarna, men de innehålla dessutom blott alltför mycket vatten, som är till stor skada. Jag tycker dock, att man skulle kunna undanskaffa detta med hydrauliska maskiner, sådana som jag sett i Dannemora, vars gruvor ständigt äro utsatta för samma olägenhet, därigenom att den närbelägna sjön ligger på samma nivå som öppningen till de förnämsta gruvorna, medan däremot Svappavaras ligga mycket högre än sjöarna och floderna. Kommer icke månne detta vatten från snön, regnet eller källor inuti berget — det allra sämsta — och om vi antaga, att det sämsta är fallet, skulle man icke kunna avleda det här och där genom att taga upp kanaler åt sydsidan, dit de synas lättast kunna avrinna? För övrigt hava dessa gruvor liksom Junosuandos alla önskliga företräden genom den rikliga tillgången på ved och lättheten att forsla denna ved samt kol och malm därifrån till hyttorna och bruket. Körslorna underlättas om vintern genom renarna, som på snö och is äro snabbare och uthålligare dragare än hästarna, ehuru de icke kunna taga så tunga lass. En ren lär kunna på mindre än tre dagar fortskaffa packningar från Svappavara till Torneå, d. v. s. trettiotre till trettiofyra mil. Dessa djur kosta intet i underhåll, emedan naturen lärt dem att själva söka sin föda, om vintern huvudsakligen bestående av en vit mossa, som allmänt växer på klipporna och som svenskarna därför kalla stenmossa, lapparna *jäkälä*, samt av ett slags skägg, som man ser hänga på gamla furuträds grenar och på svenska kallas lav, på lapska *luppo*.[249] Med sina klövar skrapa de undan den snö, som täcker mossan, och med sina horn skaka de tallarnas grenar för att få ned den snö, som för dem gömmer laven. Om man

hyr dessa renar, kosta de endast en *sou* per mil var och en. Om man köper dem, betalas för de bästa icke mer än två daler silvermynt, och för de dyraste tre. De, som man slaktar för köttet och huden, säljas för en daler, oftare mindre än mer, och arbetarna kunna därav få föda, kläder, täcken och till och med madrasser. Lapparna och invånarna i de landskap, vilka, såsom jag berättat, sakna bröd och säd, livnära sig av renen och av fiske i sina sjöar och floder.

Torkat renkött liknar ganska mycket det buffelkött, som jag sett och ätit hos Asiens invånare och vilket de kalla *pastyrmak*, dock med den skillnaden att detta är salt. De som vilja kläda sig på svenskt sätt låta avhåra och bereda hudarna till jackor och byxor, som kunna tvättas och räcka fem à sex år; de gå färdiga icke till mer än två daler tillsammans.

Sedan jag tagit farväl av min vänlige värd, begav jag mig med min vägvisare till en plats vid Stampälven, där han sade oss, att hans son, som var fiskare, hade en båt liggande, och sedan vi i denna båt farit över den lilla floden, slogo vi åter in på den väg, som ledde till vår egen farkost. Vi stannade litet då och då för att äta lingon, som dock icke växa så ymnigt här som kring Junosuando, men tillsammans med ett annat svart bär med gröna och krusiga blad, påminnande om enbärsbuskens, ehuru icke stickande; växten är ej heller så hög, på sin höjd en fot. Svenskarna kalla dessa bär kråkbär och äta dem icke. Lapparna, som äta dem till sina renars mjölk, kalla dem *muorje*. Detta är de enda bär, lapparna hava, om man ej dit räknar mjölon, ett annat, rött bär, vars blad och färg äro ganska lika lingonens, men det har en fadd smak; renarna och några andra djur äta mjölon. Alla de tre växter, som hava dessa bär, äro ungefär lika höga, knappast högre än smultronstånd.

När vi återkommit till vår båt, fortsatte vi vår färd på en lång och strid ström, Luspaströmmen, och vi stannade några timmar vid Luspaträsk,[250] så benämnt efter en liten flod, som utfaller i Torne älv, två och en halv mil ovanför vägen till Svappavara. Denna sjö är egentligen endast en utvidgning av Torne älv, vars vattenmassa här ökas av den biflod jag nämnt och av några

andra, som från bergen rinna ned i den, t. ex. Siikaströmmen,[251] som kommer från berget Siikavara, efter vilket den har sitt namn. Vi påträffade på denna sjö flera lappar, som höllo på att fiska. En av mina roddare visste om en av dessa förlapskade svenskar, att han förr hade arbetat vid gruvorna i Svappavara. De penningar, han där sparat, hade han använt till inköp av några renar. Sedan begärde han en lapps dotter till äkta, fick henne och åtskilliga renar till och har sedan levat helt och hållet på lapskt sätt.[252] Han hade sin kåta omkring en fjärdingsväg från västra stranden av denna sjö eller stora vidgade älv, på sluttningen av berget Siikavara, som jag redan omnämnt. Han bjöd mig dit, och jag följde med honom. Kåtan var uppförd av långa stänger, nedsatta i jorden i en ring och sammanfästa upptill, där de slutade som en sockertopp och korsade varandra, dock med sådant avstånd sins emellan, att det fanns utgång för röken från den eld, som brann mitt i kåtan. Kring dessa stänger gingo sammanbundna grenar. Detta var ungefär stommen, om jag så får säga. Denna stomme var sedan med undantag av den öppning, jag nämnt, helt och hållet överdragen med ett grovt tyg, som min värd kallade *rana*. Över taköppningen satt en sorts vindskärm eller regnskärm eller snarare snöskärm (ty regnet är sällsynt), bestående av grenar, sammanflätade till en något konvex, fyrkantig skiva omkring en famn lång och en halv famn bred, överdragen med samma tyg och fäst vid änden av en lång stång, som man stöter ned i marken och vid behov uppställer till skydd mot vinden och snön. Ingången till kåtan var blott mellanrummet mellan två av stommens stänger, och dörren var av flätade grenar, överdragen med *rana* liksom det övriga. Sådan ungefär är lapparnas kåta. Vi skola nu se, vad som finns inuti den.

Hustrun, en ung kvinna av medellängd och ganska välväxt, satt till vänster om dörren på en renhud med benen i kors på turkiskt eller tatariskt sätt och hade hos sig en liten flicka på omkring två år. Hon steg upp, räckte mig handen och bredde ut åt mig en annan hud, på vilken jag satte mig i samma ställning. Hon hade en vit dräkt av mycket grovt tyg, sydd som

våra skjortor, utom att den var mindre öppen framtill, längre och mera åtsittande kring livet och utan eller nästan utan veck vid handloven. Den omkring tre finger breda kragen och öppningen framtill voro broderade med bly- och tenntråd och pryddes dessutom av några sirater och knappar, ävenledes av tenn. Ett läderbälte, icke fullt handsbrett och mycket sinnrikt besatt med en mängd små tennplåtar, sammanhöll denna dräkt kring livet. Hon bar byxor, som hon kallade *påvsah*, av samma tyg. De voro lika smala som ungrarnas och gingo ända ned till fotknölarna, där de med brokiga ylleband fästes vid hennes skor. Dessa senare voro gjorda av renens benhud med hårsidan ut, hade inga klackar och slutade framåt i en spets, omkring två tum lång och uppåtstående som ett bogspröt. På huvudet hade hon blott en liten mössa av rött tyg med en broderad kant liksom på dräkten. Jag bad henne visa mig någon av de huvudbonader hon bar, när det var kallt, vilket hon också gjorde. Det var en sorts orientalisk huvudbonad, som turkarna kalla *tarpusch* eller, för att göra mig mera förstådd av dem, som icke hava sett sådana, en om biskoparnas mitror påminnande mössa, ganska lik dem de turkiska kvinnorna draga ned ända till öronen, vika och fastbinda på vänstra sidan med en broderad musslinsslöja. Men lapskorna binda sin bara med ett ylleband och nöja sig med att tillplatta den över hjässan, så att den bildar ett djupt, runt veck och erinrar om den huvudbonad, varmed den grekisk-katolska kyrkans helgon framställas. I stället för kolten, till vilken de köpa tyg av norrmännen och svenskarna eller moskoviterna, bära de om vintern en päls av ungrenens skinn; högst skattade äro de, som äro gjorda av ofött renskinn. Fasonen och formen likna koltens, som jag nyss beskrivit. Man använder dessa pälsar med håret utåt. Svenskarna kalla dem lappmuddar, lapparna *pårkåmuodda*. Man får icke tro, att lapparna under denna kolt eller päls hava några underkläder, nej, endast den nakna kroppen, vit eller brun, *in puris naturalibus*. De rikaste hava icke mera, och om deras kläder i något avseende skilja sig, är det genom tygets finare eller vackrare kvalitet eller genom skinnens, prydnadernas och knapparnas beskaffenhet. Koltarnas och pälsarnas form är den-

samma för både kvinnor och män, utom att de senare hava sina litet rymligare över axlarna men mindre vida och långa nedom bältet än de förra och vanligen utan något broderi vid halsen och på bröstet. Om några av de finaste hava något broderi, är det sällan mera än fingersbrett och utan någon knapp. Deras byxor och skor och till och med bälten äro också mycket lika. Vid bältena hänga en broderad eller obroderad pung med litet pengar och några småsaker i och en kniv i en slida samt en sked, vanligen också en liten läderpung med av renens senor och tarmar förfärdigad tråd, den enda som användes hos lapparna, nålar, en flintsten, fnöske och en bit stål, och allt detta plus en mängd mässingsringar och mynt, mera hos kvinnorna än hos männen, hänger ända ned på knäna och åstadkommer, när de gå, ett skramlande ljud, som synbarligen är behagligt för lapparnas öron. Männens mössor äro på vintern ett slags av något grovt tyg eller av skinn förfärdigade kapuschonger eller huvor, som täcka halsen och gå ända ned på halva axlarna. Min svenskfödde lapp visade mig en sådan i sin kåta. De gamla gummorna bära alla sådana. På sommaren har man mössor, som endast gå ned på halva örat, ibland av tyg, men vanligare av skinnet av renar och andra fyrfotadjur eller till och med av vattenfåglar, som de flå liksom de förra. Min värd i Siikavara och de andra fiskarna, som vi mötte, hade dylika, och de begagnas alltid med håret och fjädrarna utåt.

Värdinnan serverade oss en liten kall måltid av torkat renkött och ost, gjord av renhonans mjölk. (Kvinnan kallade renhonan på sitt språk *alto*, men hanen *herke*.) Ehuru det icke fanns något salt vare sig i köttet eller osten, fann jag dessa matvaror ganska välsmakande. Jag åt dock hellre osten än köttet. Hon bjöd mig att dricka sur renmjölk i en träkopp, och det var ganska gott. Man förvarar denna mjölk på kaggar eller läderläglar,[253] liksom man gör med stomjölken hos tatarerna. Bröd är här en okänd sak. Det har till och med sagts mig, att lapparna icke hava något ord för att beteckna det. Efter måltiden skänkte mig min värdinna en liten korg eller ask, mycket nätt arbetad av buskrötter. Jag kallar den korg, emedan den är flätad liksom

korgar, men arbetet är så tätt, att man skulle kunna hälla vatten i den, utan att det rann ut. Lappkvinnorna tillverka sådana av olika form och storlek för olika ändamål. Jag skänkte henne några små prydnadssaker, som jag köpt av en kringvandrande finsk köpman och som han försäkrat mig vara i lapparnas smak. Jag bar dem på mig för sådana tillfällen, ävensom litet tobak, som både lapparna och lappkvinnorna hellre tugga än röka. Jag glömde icke heller värden, då jag följde med ut för att se på hans renar, som voro över hundra. Jag köpte en tolv till tretton månaders renkalv för en halv daler, varefter jag gick för att taga farväl av värdinnan och enligt värdens tillsägelse giva henne penningarna, som han icke ville mottaga. Sedan återvände jag till min båt i sällskap med min värd, som ledde renkalven med en rem. När vi kommit fram, bad jag honom slakta kalven, vilket han gjorde, icke genom att skära av honom halsen, utan genom att med ena handen hålla hans huvud och med den andra sticka kniven i hans hjärta, tills allt blodet runnit ut och han sjönk orörlig ned på snö, som låg där. Mannen flådde sedan kalven såsom jag bad honom, mycket fint utan att skada skinnet, för att jag skulle kunna stoppa upp det, vilket jag också gjort. Han styckade sedan kroppen, och min tolk och mina roddare, till vilka jag gav allt köttet, läto det icke få tid att skämmas. Jag åt också av det och fann det saftigare och läckrare än köttet av unga hjortar och dovhjortar. Det är att märka, att renen har mycken likhet med hjorten — den är ungefär lika stor som den — och en viss likhet med dovhjorten: den har fyra horngrenar, av vilka de längsta sitta på huvudets bakre och de kortare på dess främre del; köttet är mindre torrt och finare.

Jag besökte den dagen även en annan lapp, som vi funno sysselsatt med fiske och som hade sin kåta på andra sidan älven, omkring tre fjärdingsväg högre upp. Då jag icke kunde antaga, att även här var en tillfällig utvidgning av älven, frågade jag, om den vattensamling, jag såg, hade något särskilt namn, och jag fick då veta, att man kallade den Sautusträsk.

Inga av de kartor, jag sett, upptaga denna sjö, ej heller den föregående, ehuru båda äro mera betydande än den en och en kvarts

mil högre upp belägna Jukkasjärvi, som de beteckna och förstora, samtidigt givande den en form, som den icke har. Det var nära två timmar efter kvällsvarden — jag säger efter kvällsvarden, efter som det egentligen icke var varken kväll eller natt — när vi stego i land söder om den lilla Rickaholmen. Denne andra lapp förde mig över klippor och genom snår till sin kåta, som var belägen på det angränsande fastlandet och till vilken vi framkommo vid halv tolvtiden. Den var uppförd på ett berg, som han kallade Rickavara.[253a] Hans hustru låg därinne mellan två renhudar, d. v. s. den ena var utbredd på marken och tjänade henne till madrass och den andra hade hon till täcke över sin nakna kropp, huvudgärden utgjordes av hennes sammanvikna kolt. Att på detta sätt ligga alldeles naken både vinter och sommar är allmän sed hos lapparna och ganska vanligt bland de finska fiskare, som bo dem närmast, dock med den skillnaden att de rikaste av dessa senare göra sig madrasser av renhår, som de uppsamla, då dessa djur fälla det, och dynor och kuddar av vildgässens, ändernas och andra vattenfåglars fjädrar; att de taga av sig sina skjortor, emedan de äro rädda att slita dem, och att lapparna aldrig hava några och allesamman alltid ligga nakna mellan två renhudar. Jag var bara inne ett ögonblick och lämnade sedan min värd ensam med sin hustru. Jag satte mig under en gran, och han kom till mig med en båge och pilar, som jag hade bett honom att få köpa. Han skänkte mig därvid nöjet att få se honom skjuta, vilket han gjorde så skickligt, att han aldrig förfelade det mål, han avsåg eller som jag själv angav för honom. Han visade mig sedan sin renhjord, omkring åttio djur, som vaktades av hans tioårige son, och vi sågo lappar på vandring med två renhjordar; de hade brutit upp för att uppsöka kölden, renarnas vän. Jag visade en viss förvåning, då jag hörde, att dessa lappar skulle begiva sig till de avlägsnaste delarna av Lappland för att uppsöka isen och snön i stället för att taga vara på det gräs, värmen nu snart skulle framlocka här. Min värd svarade mig, att renarna utom den redan omnämnda mossan och laven, som var deras naturliga och lämpligaste föda, på de ställen dit de begåvo sig skulle finna mycket präktigt gräs under snön, då de skrapade bort den, och

att de endast flydde värmen, som, när den blev stark, förorsakade stor dödlighet bland dem eller besvärade dem genom de flugor och mygg, som då kommo fram och som stucko genom deras skinn så tätt som hålen i ett såll;[254] detta var, sade han, mycket skadligt för renarna, och till och med människorna i dessa nejder voro ofta tvungna att stryka beck på ansikte, händer och andra utsatta kroppsdelar för att skydda sig för insekterna. Han sade mig, att samma värme tycktes förfölja nämnda djur även efter deras död, ty om man t. ex. utsatte en renskinnspäls för hetta från en eld eller för solvärmen, föll håret av.

Men sedan jag nu beskrivit, hur lapparna slå upp sina kåtor, är det kanske icke ur vägen, att jag också säger något om deras sätt att bryta upp. De vika ihop kåtaduken och göra av den liksom av alla sina saker lika tunga bylten, vart och ett vägande fyrtio, femtio eller högst sextio skålpund, mindre om marschen är lång, och de fästa ihop dessa bylten två och två med breda och starka remmar; ett fyrtioskålpundsbylte t. ex. fästes ihop med ett annat lika tungt och de lastas båda på en ren, som är dresserad till att bära eller draga, så att de hänga ned på renens sidor. Om lapparna hava små barn, som icke kunna gå, emballera de dem så att säga i små lätta, efter deras längd och bredd avpassade vaggor, som likna små likkistor; de hava blott en liten glugg att andas genom. De fästa dem två och två på en ren liksom de andra packorna. När det ena barnet är tyngre än det andra, tillägga de något på det lättare barnets sida, tills det blir jämvikt, men om det bara finns ett barn, får det uppvägas av ett bylte av samma tyngd, såsom jag såg, när lapparna bröto upp från Rickavara. När allt är pålassat, leda männen, kvinnorna och de större barnen de lastade renarna till de platser, där de ämna slå läger. De andra, som icke äro lastade, följa dem nästan utan att de som vakta dem behöva taga någon befattning med dem. Man rastar i skogarna, bland bergen och klipporna utan att slå upp någon kåta, förrän man kommer till den plats, där man beslutat stanna. Renarna användas icke såsom riddjur, ty man har funnit, att de hava för svag rygg och att deras styrka huvudsakligen sitter i bogarna och benen; därför draga de också mycket

bättre och fortare än de bära, hur lätt lastade de än äro. Vad beträffar stommen till kåtan, lämna lapparna den kvar och uppsätta en ny på det ställe, där de slå läger. Trä saknas nämligen ingenstädes, och härutinnan hava de nordliga nomaderna det bättre ställt än de österländska, t. ex. de tatarer jag sett mellan Svarta och Kaspiska haven; de kunna sällan finna något trävirke i de öknar, där de slå läger med sina familjer och sina hästhjordar, varför de också alltid, när de bryta upp, utom tältduken, som är av en sorts filt, föra med sig hela stommen, som emellertid i gengäld är mycket lättare och mera omsorgsfullt arbetad.

Jag återgår till min värd. Jag ställde till honom en del frågor om hans levnadssätt, om jakten och fisket, om de olika djur, vilkas skinn äro särskilt eftersökta. Jag frågade honom bland annat, om han icke ibland fann svarta rävar och soblar och om han icke hade några sådana skinn att sälja eller visste någon som hade. Han svarade mig, att de båda slag jag nämnt voro mycket sällsynta; han trodde icke, att man skjutit fyra på tre år i hela Torne lappmark, i synnerhet svartäv; vad de andra beträffade, som han eller hans kamrater sköto, så sålde de alla skinnen på de marknader, som i januari och februari vanligen hållas kring de lapska kyrkorna; efter dessa marknader sköto de icke sådana pälsdjur. Skälet härtill var, sade han, att de började fälla håret redan i början av mars eller att det bytte om färg före april månads början. Detta senare har jag själv iakttagit på de hermeliner och ekorrar, som här och där funnos ganska talrikt och som blivit till färgen rödaktiga som vesslorna utom svanstippen, som alltid är svart hos de förstnämnda. Han tillade, att jakten på dessa djur egentligen icke började förrän i mitten av november. Han besvarade också på ett naturligt och tillfredsställande sätt andra frågor, som det föll mig in att ställa till honom beträffande dylika saker, ända tills vi kommo in på religionen.

Jag frågade honom, om han brukade gå i någon kyrka. Han sade, att han plägade göra det, men att han nu icke hade varit i kyrkan sedan hans gode vän, den förre kyrkoherden i Jukkasjärvi[255] dött, ty han hade sedan alltid haft sitt läger alltför långt därifrån; det var bara det givande fisket i Sautusträsk, som fört

honom till de trakter, där jag sammanträffade med honom; han skulle draga därifrån, så snart värmen tilltog. När jag sedan kom att fråga honom, vad nattvarden var och om han begått den, gav han mig igen den första frågan och sporde själv, om jag icke visste det. Jo, sade jag, men jag ville bara veta, om han fattade den på samma sätt som jag. Han sade, att han gick till nattvarden varje vinter, och tycktes sedan vilja beskriva för mig, hur den utdelades.

»Prästen», sade han, »lägger ett litet vitt, runt bröd, så tunt som om det vore av papper, i nattvardsgästens mun och giver honom att dricka en matsked spanskt vin.»

Det är att märka, att lapparna kalla alla sorters vin »spanskt vin» och alla sorters brännvin endast »vin», samt att deras språk icke har några särskilda benämningar för dessa starka drycker och ej heller för bröd, för vilket det måste låna ordet *leipä* av finnarna. Jag sade:

»Är det ingenting annat?»

»Jo», sade han, »det är också Jesu lekamen, hans, som har dött för oss, och den är gömd i det, fast man icke ser den.»

»Men», återtog jag, »tro då icke ni lappar, att hans lekamen är uppstånden och levande liksom vi?»

Efter en stunds drömmande tystnad svarade han slutligen: »Gud vet det», och det var allt jag kunde få ur honom. Jag ville försöka, om han var lärdare i trolldomskonst, och frågade honom, om det var sant, att det fanns trollkarlar bland lapparna. Han sade, att det fanns, men förnämligast bland Kemilapparna och finnarna. Jag visade mig mycket ivrig att få träffa en sådan.

»Gud bevare dig för det», sade han.

Jag bjöd honom en silverdaler, som lapparna tycka särskilt om, för att han skulle föra till mig en trollkarl, men han bedyrade fortfarande, att han icke kände någon, och tycktes till och med vara mycket rädd att komma i beröring med sådana.

»Men säg mig åtminstone», sade jag, »vad ni tror, att de där trollkarlarna äro för folk.»

»Det är sådana», svarade han, »som tala med djävulen, som veta allt som händer och som, när de vilja någon ont eller få betalt för att skada någon, skicka sjukdomar på en själv eller på ens hustru och barn och renar.»

Han bekräftade detta genom berättelser om människor, som de hade gjort blinda, renar, som de dödat, o. s. v. Dessa berättelser tycktes mig lika tråkiga som osannolika, och ehuru min tolk, som trodde fullt och fast på dem, sökte få mig att lyssna till dem med samma öron som han eller se med hans ögon, avbröt jag berättelserna genom att fråga honom, om icke dessa trollkarlar kunde göra annat än ont och om de icke ibland också gjorde något gott. Han svarade, att de botade de sjukdomar, de satte på folk, eller dem som andra hade förorsakat, om man bjöd dem frikostigt på brännvin och gav dem någon vacker present. Det är att märka, att en exaltation, som hos dem säges föregå förutsägelserna eller spådomarna, snarare synes härleda sig från brännvinet än från någon annan inspiration, ty dessa förmenta trollkarlar visa aldrig prov på sin konst, förrän de druckit sådant. Jag kunde icke hindra honom från att ytterligare till bekräftelse av vad han sagt berätta, hurusom en gammal trollkvinna hade en mycket vacker dotter, vilken en ung, på renar rik lapp hade fattat kärlek till och lovat gifta sig med; han vägrade emellertid att hålla sitt löfte; den häröver uppretade modern gjorde honom då blind, och han kunde icke återfå sin syn, förrän han försonat sig med henne och gift sig med hennes dotter. Av allt detta framgår, att lapparna eftersträva trollkarlarnas gunst och söka blidka deras vrede och att de tro dem vara i stånd att göra dem gott eller ont, liksom vissa kristna hava sina helgon, vilka de tillskriva nästan allt det goda eller onda, som händer dem. Han ville anföra ännu andra exempel och ämnade berätta mig flera historier, men jag lämnade honom och gick för att iakttaga solen från en höjd ett bösskott därifrån, och jag såg hela solskivan över horisonten, då solen stod som lägst. Lapparna, som äro lika vana att under några veckor av sommaren ständigt se solen över horisonten, som att under några veckor av vintern alls icke se den, ägna ingen uppmärksamhet åt vare sig det ena eller andra, och det har sagts mig, att snöns vithet i förening med stjärnornas glans, när himlen är klar, för dem tillräckligt ersätter solen, enär det då blir nog ljust, för att de skola kunna förrätta sina sysslor.

Emellertid har värdinnan, som stigit upp, lagat i ordning färsk fisk, som hennes man haft med sig. Jag blev inbjuden att med min tolk dela deras måltid, och vi måste fiska upp fisken med träskedar i en träskål, nästan alldeles full med renmjölk, som den kokats i och som utgjorde en sorts riklig sås, i vilken fisken tycktes ännu simma. Efter denna måltid, vid vilken även åts ost och sur mjölk, sådan som jag fått i Siikavara, tackade jag min värd och värdinna, gav dem litet tobak och återvände till min båt, dit den förre ville följa mig tillbaka.

Jag begav mig därifrån den 6:e vid åttatiden på morgonen och kom till den andra utvidgningen av älven, det så kallade Jukkasträsk, som giver sitt namn åt Jukkasjärvi, en liten by, omkring tre fjärdingsväg högre upp. Om den skall jag tala på återvägen, ty nu stannade jag där blott för att få en ny vägvisare och tolk i samma person, bättre förtrogen med dessa trakters karta än min egen var, vilken jag dock icke avskedade. En präst, magister Wegelius, som då var kyrkoherde[256] i Jukkasjärvi och till vilken jag hade ett brev från en av hans vänner i Torneå, rekommenderade mig sonen till förre kyrkoherden på platsen, som icke hade studerat nog för att efterträda sin far, utan måste leva som lapp och nu var ute och fiskade en halv mil därifrån. Han skickade bud på honom. Denne unge man kunde litet latin och talade svenska, och med det lilla han kunde av det förra språket och det lilla jag hade lärt mig av det senare gjorde vi oss förträffligt förstådda. Han hade för tillfället ingen annan sysselsättning än fisket, ty sin hjord, som bestod av sextio renar, hade han anförtrott åt lappar, som han kände; de skötte den under den varma tiden tillsammans med sina egna hjordar uppe bland bergen kring Torneträsk. En liten vedergällning, som jag lovade honom och som han ansåg överstiga vinsten av fisket, bestämde honom för att bliva min vägvisare. Det är nästan otroligt, vilken mängd vattenfåglar av alla slag, som finnas överallt på älven och i synnerhet på de tre nämnda sjöarna. Mina roddare stannade då och då för att söka ägg av vildgäss och änder i de snår, varmed denna älvs stränder här och där äro betäckta, eller på de små holmar, den på flera ställen bildar. De efterliknade härvid lapparna, som

draga riklig fördel av dessa fåglar. När de få lust att äta deras kött, hava de flera sätt att sätta sig i besittning av såväl hanarna som honorna och ungarna av vildgäss, änder och andra fåglar. Lättast sker det med tillhjälp av bågen. Detta vapen använda de även mot skogsfåglarna och andra vilda djur, vilka förekomma så talrikt, att om de ginge på jakt i två timmar utan att få sina väskor fulla, skulle de tro, att någon illasinnad trollkarl hade spelat dem ett fult spratt. Min nye vägvisare skaffade mig en lättare båt än den, i vilken jag kommit, samt lapska roddare. Emedan de finnar, som dittills ledsagat mig, icke vågade föra mig längre, föreslogo de mig, att de skulle invänta mig, sysselsättande sig med fiske och inläggning av den fisk de fångade. Vägvisaren sade mig, att jag kunde avskeda dem, och att han skulle skaffa mig lappar, som kunde föra mig till de första finnbåtarna. Jag gav dem då deras betalning och frihet att göra som de ville, lovande dem att hellre begagna mig av deras tjänster än andras, om de funno det förenligt med sin fördel att invänta mig. Vad min förste vägvisare beträffar, så ville han följa med mig.

Vi satte oss i båten på eftermiddagen och kommo på mindre än tre timmar till Vuoloskoskihyttan, ett koppargjuteri, som låg en och en halv mil högre upp.[257] Färden tog som sagt icke fullt tre timmar, ehuru vi hade ganska stark motström. Vid denna hytta ligga mycket präktiga bostadshus, som dock äro obebodda. Läget är så fördelaktigt det kan vara för att draga all önskvärd fördel av en liten flod, som giver platsen namnet Vuoloskoski och från en betydande höjd i närheten med mycken våldsamhet störtar sig ned i Torne älv. Vi sågo här och där i grannskapet flera lappar, sysselsatta med fiske. Hyttan uppfördes, efter vad man berättade, för aderton år sedan av ägarna till de hyttor, jag förut omtalat, och fem år sedan de blivit färdiga nedlades de, härutinnan rönande samma öde som en koppargruva, känd under namnet Sjangeligruvan, som ligger fjorton à femton mil därifrån vid ändan av Torneträsk. Sedan vi stannat där några timmar och ätit en bit mat, foro vi vidare med båten omkring tre mil, men denna vägsträcka kunde vi till följd av roddarnas trötthet

och de många forsar, vi måste ro uppför, icke tillryggalägga på mindre än åtta timmar.

Min nye tolk, som jag hade bett visa mig så många lappar han kunde, förde mig upp på berget Rodevara,[258] omkring en mil från älven, och vi funno där två kåtor med två hustrur och deras barn. Så snart de fingo se mig — ty i min iver att komma fram hade jag skyndat förut — togo de till flykten, dragande med sig en liten tioårig flicka och bärande var sitt lilla barn på armen. Det var min för dem ovanliga dräkt, som förorsakade deras förskräckelse och flykt, men när min vägvisare, som kände dem, kallade dem vid namn och sade, att de icke skulle vara rädda, återkommo de till sina kåtor, vilka voro byggda såsom den jag beskrivit, och hälsade oss som vanligt genom att räcka fram handen. De voro båda unga, den äldsta kanske tjugoåtta år och den yngsta tjugo; de hade ganska vit hy och voro av medellängd. Vid tiotiden, när solen närmade sig horisonten, kommo renkorna, vilka de kallade *vatja* och icke *alto*, såsom jag förut hört dem benämnas, på ett visst rop av kvinnorna fram till kåtorna. Jag beundrade, med vilken lydighet och undergivenhet dessa djur, då de hörde lockropet, kommo fram och sänkte huvudet för att mottaga ett rep, som kvinnorna på ganska långt håll och mycket skickligt kastade kring deras hals, varefter de bundo dem vid träd och enkom utsatta pålar för att kunna bekvämt mjölka dem. Jag sade dem, att jag hört lappar kalla renkorna *alto* och icke *vatja*. De svarade mig, att *vatja* voro de, som gåvo mjölk, och *alto* renhonor i allmänhet. Det roade mig att smaka *vatjans* spenvarma mjölk, och den lilla flickan fick befallning av sin mor, den äldsta av de båda kvinnorna, att gå efter en träkopp, som hon räckte mig, fylld med mjölk. Jag tömde den, och mjölken föreföll mig icke blott mindre söt än komjölken, utan nästan lika kärv i smaken som den stomjölk, jag druckit i Tatariet. Jag måste dock säga, att den åtminstone vid detta tillfälle hade det företrädet framför den andra, att dess kärvhet mildrades av en angenäm doft, vilken jag ansåg härröra förnämligast från angelicaväxten,[259] vars blad renarna gärna äta och som växer helt allmänt på de lappländska älvarnas och sjöarnas stränder. Där finnas även andra

välluktande örter, som tydligen giva smak åt mjölken. Jag erinrar mig härvid, att jag lagt märke till, hurusom mjölken av kor och getter får en bitter absintsmak omkring Svarta havet, i synnerhet mellan Donau och Dnjepr, där malörten är den allmännaste växten.

Lapparna och lappkvinnorna tugga roten av angelica, när de icke hava någon tobak, och få därigenom en mycket behaglig andedräkt, såsom jag iakttagit hos Rodevaralapparna och andra. Sedan de unga kvinnorna tvungit sina *vatja* att avgiva sin vanliga mjölktribut, läto de dem återvända till betet, kokade litet av mjölken och bjödo oss att äta med dem. De lade därtill torrt renkött och i synnerhet tungor av dessa djur, som jag fann mycket läckra, ävensom torr ost, om vilken jag säger detsamma. Som de av naturen voro livliga och glada, kryddade de måltiden med mycket gott humör. Jag ställde till dem flera frågor, som de besvarade på ett lika naturligt som tillfredsställande sätt. Jag hörde mig för en smula, vad de tänkte om en annan sorts tillvaro, men i huru livliga färger jag än för dem utmålade ett sätt att leva och bo, som tycktes mig mera människovärdigt än deras, gjorde det intet som helst intryck på dem, utan de sade hela tiden, att de voro fullt belåtna med sin lott och blott önskade, att de skulle få flera renar. Deras män hemkommo, bärande den fisk som de fångat, i synnerhet *tjuoutja* (på svenska sik) och gäddor. De ville tillaga fisken åt oss, men vi sade, att vi icke orkade äta mera efter de goda saker, vi blivit bjudna på av deras hustrur, i fråga om vilka de icke visade sig det minsta svartsjuka. Dessa män voro båda två över medellängd liksom nästan alla, jag sett på olika platser, sedan vi lämnade Luspaträsk. De voro välväxta, litet fylliga och hade frisk och röd färg. Den äldste kunde kanske vara trettiotvå eller trettiofem år och den yngste tjugofem.

När jag jämförde dessa lappar med dem jag läst om i åtskilliga reseskildringar, vilka framställt dem såsom pygméer, började jag korrigera min falska föreställning om dem. Jag förespeglade dem den förändring i levnadsvillkor, varom jag talat med deras hustrur, men de visade lika liten håg att byta om levnadssätt. Jag frågade, vad de sysselsatte sig med, när de hade skött om

sina renar, och erfor, att de på vintern huvudsakligen jagade för köttets eller skinnets skull och om sommaren fiskade. Jag övergick därefter att tala om religionen och frågade dem, vilken religion de hade. Den äldste sade, att det var svenskarnas.

»Men», sade jag, »tro ni, att det är den bästa?»

»Det måste den ju vara», svarade han, »eftersom svenskarna, norrmännen och moskoviterna hava den.»

Förutom att jag icke var missionär, tycktes det mig vara att bygga på lösan sand, om jag skulle försöka lämna bättre bevis för ifrågavarande religions förträfflighet och förklara den skillnad, som i detta avseende råder mellan de två första folkens och det tredjes; ty dessa människor hava inga religiösa kunskaper, utan blott obestämda föreställningar och oklara idéer, som de av en tillfällighet fått, när de åhört en och annan predikan. Jag frågade dem ytterligare, om de icke hade av prästerna fått lära sig, vad denna religion var och huru den skulle tillämpas.

»Jo», svarade den yngste, som tycktes ohågad att längre stå och tiga, »om vintrarna gå vi i kyrkan, låta döpa våra barn, gå till nattvarden och giva prästerna de gåvor, som denna religion ålägger oss. Jag, som inte har mer än två hundra renar, ger ensam fyra lispund torkat renkött och åtta ostar varje år samt två par handskar och ett par stövlar till kyrkoherden i Jukkasjärvi; det är mina påskpenningar eller min påskgåva. Min hustru giver honom tio hermelinskinn för sin räkning, och en dräng, som vaktar mina renar, ger honom sex ekorrskinn, utom att vi alla, i förhållande till hur många renar och dylikt vi äga, giva mer eller mindre vid dop, nattvardsgång, bröllop och begravning, när någon av oss dör nära kyrkan.»

Jag frågade honom, vad de gjorde, om någon dog långt från kyrkan, och han svarade, att de själva begravde honom utan präster och utan att betala något.

Den äldste, som också ville säga något om deras religionsutövning, tog till orda och tillade:

»Jag, som har omkring fyrtiofem eller femtio renar mer än min granne, giver sex lispund kött och tolv ostar och det andra i förhållande därefter, och dessa plikter försumma vi icke.»

Jag förstod av deras tal, att religionen för dem bestod i ett punktligt betalande till prästerna av vad dessa begärde, och det var icke svårt för mig att märka, att detta var vad prästmännen enträgnast anbefallde dem. På andra frågor, som jag gjorde dem om religionen, avgåvo de så knappa svar, att de icke förtjäna här omnämnas, och jag ansåg dem i fråga om religion stå föga högre än deras renar.

Bytande om samtalsämne, gjorde jag dem några frågor om trollkunnigheten och sade dem, hur gärna jag skulle vilja träffa några trollkarlar, men jag lyckades här icke vinna mer än i Sautusträsk. Som tiden att iakttaga solen, när den stod som lägst, nu hade kommit, gick jag uppåt berget och såg nu solskivan minst dubbelt så stor, som den verkligen var, och högre över horisonten, än jag förut sett. Det var redan den 7:e, omkring tre kvarts timme efter den tid vi kalla midnatt.

Under tiden hade våra värdinnor brett ut renhudar under några granar i närheten av sina kåtor. Jag lade mig till vila på ett par, som voro avsedda för mig, och mellan ett par andra låg redan på lapskt vis min tolk, som jag icke behövt, enär jag sedan samtalet med de båda lapparna icke haft något att säga till någon.

Vid sextiden på morgonen voro alla uppe. Vi togo avsked och återvände till vår båt, där vi funno våra roddare sovande. Vi väckte dem och foro över till andra stranden av älven, varefter vi efter en två timmars fotvandring fingo se flera lappar lägrade på och emellan berg, som de kallade Oppivara. Vi stannade hos två, som voro lägrade bredvid varandra på samma höjd liksom Rodevaras lappar. Dessa voro äldre och mindre vackra i ansiktet, men ganska välväxta och resliga. Den äldste hade en mycket fetlagd och högväxt hustru och en ung, ganska vacker dotter, som tycktes giftasvuxen. Jag frågade modern, om hon icke tänkte på att gifta bort henne. Hon svarade mig, att när en hygglig gosse, som hade tillräckligt många renar, kom och begärde hennes hand, så skulle han få henne. Därefter frågade jag, om hon icke också skulle giva sin dotter några renar i hemgift. Jo, det skulle hon, och flickan hade redan åtskilliga. »Ty», tillade hon, »det är sed hos oss att åt våra barn, såväl gossar som flickor, vid deras

födelse skänka några av de första renarna, som sedan komma att födas, i synnerhet renkor, men även några tjurar, så att de med tiden föröka sig och utgöra hela hjordar, när barnen äro färdiga att gifta sig.»

Av henne erfor jag också, att det för ynglingar, som begära flickor till äkta, är sed att giva åtskilliga presenter, bestående dels i penningar, dels i renar, hudar etc. till flickans föräldrar, såsom jag hade läst hos Schefferus.

Den yngstes hustru var en av de minsta lappkvinnor jag sett, men i stället hade hon den vackraste vita hy och mycket regelbundna ansiktsdrag.

Jag gjorde dem ytterligare en del frågor om deras levnadssätt, om religionen och om trolldomskonsten. De svarade mig lika naturligt och trovärdigt i det första avseendet som otillfredsställande och absurt i de båda andra, liksom de förra lapparna hade gjort. Innan vi skildes åt, bjöd den äldste oss att i hans kåta intaga en måltid, bestående av färsk fisk och torkade rentungor, kokta i mjölk, samt färsk ost. Jag gav sedan hans hustru och dotter några små presenter, och vi återvände till vår båt, dit vi framkommo något efter klockan ett på morgonen den 8:e efter att under vägen hava iakttagit solen minst lika högt över horisonten, då den stod lägst, som i Rodevara. Vi vilade oss till klockan åtta på morgonen på älvstranden, varefter vi satte oss i båten. Men vi kunde icke ro mer än en och en halv mil ovanför det ställe, där vi vilat oss, och voro då ungefär lika långt nedanför Torneträsk; både älven och sjön voro nämligen ännu isbelagda.

Lämnande vår båt, företogo vi en ny vandring bland bergen och skogarna, som där mera utgjordes av snår än av höga träd, och efter att hava gått omkring en mil upptäckte vi en stor hjord av över åtta hundra renar, vaktad av två vuxna män och en ung gosse, vilka, så snart de fått se mig men icke min tolk, började att springa så mycket de orkade, liksom kvinnorna i Rodevara gjort. Jag sade det till min tolk, som icke märkt det, utan roade sig med att klappa några av hjordens renar och giva dem *jäkälä*, som de helt förtroendefullt åto ur hans hand. Han ropade genast till de flyende, som skyndat raka vägen till sina kåtor för att slå

alarm eller giva signal till flykt åt dem som voro där, att de icke skulle vara rädda, och han sade även sitt namn. Då kommo de fram till oss, räckte oss handen och bjödo oss till sina kåtor, som icke voro långt borta. Vi följde med dem dit, och när vi stego in i den största, funno vi där en omkring fyrtioårig man, en kvinna, som tycktes vara något över trettiosex, och två unga flickor, av vilka den äldsta kunde vara tretton år. Hela denna familj var mera småväxt och snarare ful än vacker, dock med undantag av den äldsta dottern, som hade vacker hy, livliga och välformade ögon. Hustrun gjorde min tolk flera oroliga frågor om syftet med min resa. Hon sade, att hon aldrig sett någon av mitt slag i dessa avlägsna nejder. Som han sedermera berättade för mig, fruktade hon, att jag var utskickad av konungen eller regeringen för att taga reda på hur många renar de hade och att deras skatter skulle bliva ökade, när jag avgivit min rapport. Men min tolk sade henne, hur det var, och skingrade hennes oro. Hon blev på gott humör, frågade mig, om jag ville stanna i Lappland, och sade, att jag skulle få en vacker flicka, som hade renar. Jag svarade, att jag ännu icke hade tänkt på det, och frågade henne i min tur, om hon ville giva mig sin äldsta dotter att taga med mig, lovande henne, att hon aldrig skulle behöva sakna något och att jag skulle föda och kläda henne bättre, än man gjorde i Lappland. När flickan hörde detta, trodde hon, att jag menade allvar, började gråta och flydde till skogen, där hennes far hade all möda att återfinna henne. Modern, som icke hunnit svara mig, innan dottern sprungit sin väg, tycktes icke förstå skämt, utan sade med mycket allvarlig uppsyn, att hon aldrig skulle gifta bort sin dotter utom Lappland, vilka fördelar som än bjödos henne. Den yngsta flickan, som satt och drog tenn och bly genom en dragskiva av renben,[260] såsom det brukas i Lappland, hade lämnat detta arbete och gjorde min av att gå ut ur kåtan och följa systerns exempel, men min tolk av prästsläkten hejdade henne genom att tala så vänligt som möjligt med henne. Med ett ord, oro hade gripit hela familjen, som om jag hade kommit enkom för att föra bort dem, och denna oro skingrades först sedan jag flera gånger bedyrat, att jag icke hade en tanke på att bortföra

någon, snarare kunde vara besluten att själv stanna kvar. Den andra dottern kom tillbaka till oss, övertalad av fadern och tolken, vilken å mina vägnar gav henne några små presenter. Då jag såg, att en broderad pung hängde på en stång i tältet, frågade jag hustrun, om hon själv broderat den. Hon besvarade denna fråga jakande och tillade, att hennes döttrar, både dem jag såg och två som voro gifta, broderade lika bra som hon. Jag bad henne till mig sälja pungen och även andra arbeten, som hon förfärdigat, om hon hade några färdiga, och hon framdrog ur en stor kista en lappmudd eller lapp-päls, ett par skor och ett par vantar, alltsammans broderat med samma tråd. Något annat hade hon icke för tillfället, sade hon. Jag gav henne vad hon begärde för allt detta, och det var ett mycket billigt pris. Som lappmuddarna, skorna och vantarna skola hava håret utåt, avklipper man det på de ställen man vill brodera, applicerar där bitar av i allmänhet rött tyg och broderar dem.

Emellertid blevo vi bättre och bättre vänner. Lappkvinnan erbjöd mig en hundvalp, som hon såg att jag smekte. Hon trodde kanske, att jag tyckte den var vacker, men sanningen var, att jag fann den intressant och egendomlig genom sin fulhet och sitt om en sjöborre påminnande huvud. Någon dylik hade jag icke sett annat än mellan 68 och 69 graders polhöjd. Varken här eller annorstädes skulle man hava tagit honom för en hund, om man icke hört honom skälla. Jag tog emot hundvalpen och förde den med mig till Stockholm.

Jag blev undfägnad på ett präktigare sätt, än jag någonsin förut blivit. Värden lät föra till sig en renko, som han själv dödade genom att med kniven sticka henne i hjärtat, såsom jag sett det tillgå vid Luspaträsk. Därefter lät han en av sina söner, som lett fram renkon, flå av henne huden. När detta var gjort, styckade de henne, och ett av de största och tunnaste styckena stektes, varvid man så att säga spetsade det på en i båda ändar tillspetsad käpp. Den ena spetsen gick genom köttstycket och den andra nedsattes i marken framför elden. Där fick det steka, men då och då vände man det än på den ena sidan, än på den andra, tills det var färdigt. Ett annat stycke koktes, sedan det

blivit skuret i småbitar. Både det kokta och det stekta sattes för oss på två träfat, vilka framdukades på ett stycke *rana*, ett vitt tyg, som lapparna benämna så och som nu tjänade till borduk, liksom marken var vårt bord. Dessa båda rätter följdes av en tredje, bestående av torkade rentungor, som man kokat, och av en fjärde, som utgjordes av kokt mjölk. Vi fingo till och med silverskedar att äta den sistnämnda med, ävensom till den mycket rikliga såsen till det kokta köttet, och i en ganska stor silverskål bjöds sur mjölk att dricka. Osten glömdes icke heller. Med ett ord, välfägnaden var fullständig så när som på brödet, vilket såsom jag redan sagt icke begagnas hos lapparna. Men i gengäld hade den kokta mjölken avretts med litet korn- eller havremjöl, och man hade till och med lagt litet salt i den. Det är att märka, att de välsituerade lapparna köpa både mjöl och salt av norrmännen enkom för detta ändamål. Jag fann blandningen av renmjölk och detta mjöl minst lika välsmakande som jag funnit tatarernas *talkan*, som skiljer sig från den därutinnan att den icke kokas.

De andra lapparna, som icke vilja eller icke kunna köpa mjöl, få nöja sig med att i mjölken blanda tallbark, som renas och torkas och därefter pulveriseras, ungefär som den bark, av vilken de folk jag förut omtalat baka sitt bröd; det sker dock icke med kvarnar, som äro okända för lapparna.

Efter denna måltid gav jag värden och värdinnan några presenter och bad den förre att giva oss en vägvisare till stränderna av Torneträsk. Han gav oss en av de pojkar, som vaktade hans renar. Vi stannade en stund vid den andre lappens kåta. Mannen hade gått till sina renar. Hans hustru, som var ensam hemma, var dotter till vår värdinna, som vi nyss lämnat, och kunde väl vara en nitton eller tjugo år. Hon var liten till växten och mer ful än vacker. Så snart hon fick se oss i kåtans dörr, steg hon upp från den renhud, på vilken hon suttit hopkrupen och sysselsatt med att laga en kolt, räckte oss handen och ville breda ut hudar åt oss. Men vi bådo henne att icke göra sig detta besvär och fortsatte vår väg eller rättare sagt fortsatte att gå utan någon väg, mycket oregelbundet och snett, än till höger och än till vän-

ster bland bergen, klipporna och skogarna. När vi åter kommo i närheten av den renhjord, vi redan sett, sågo vi en vaktare, sysselsatt med att öva två unga lappar i bågskjutning. Det var för mig ett synnerligt nöje att se, hurusom den yngste, som knappt kunde vara mer än åtta år, icke en enda gång av tio med sina pilar förfelade målet, ett uppstoppat renhuvud, som man fastsatt vid en trädstam.

Efter att hava gått ungefär tre fjärdingsväg och i alla väderstreck så att säga, befunno vi oss på ett högt berg ej långt från sjön. Det kallades av vår nye vägvisare Mickavara[261] och innefattar i sig flera andra eller sammanhänger med en lång kedja av mindre höga berg, som bära samma namn. En stund därefter sågo vi på norra sluttningen en renhjord och därefter en kåta, där vi beslöto stanna för att vila oss, ty vi kände oss litet trötta efter vandringen i den starkt kuperade terrängen, såväl den dagen som den föregående.

Då vi närmade oss kåtan, funno vi därinne en nära sjuttioårig gubbe, liten och spenslig, men rak och välväxt, en ung man av omkring tjugofem års ålder, som var hans son, fylligare men ej längre, och en kvinna, som var sonens hustru; hon var icke heller så storväxt, men mycket fet. De redde sig till att äta torkat renkött och färsk fisk, kokt i mjölk. De förefollo oroliga över mitt besök eller rättare över mina kläder, men sedan min tolk lugnat dem, bådo de mig sitta ned och äta med dem. Jag ursäktade mig med att jag för ej länge sedan ätit så mycket. Vad mina följeslagare beträffar, åto de utan någon ursäkt. Jag bad endast, att de skulle breda ut en hud utanför tältet, så att jag fick vila mig litet. De bredde då ut två hudar ovanpå varandra, och på dem lade jag mig och sov omkring fyra timmar. Sedan jag vaknat några minuter före klockan tolv, som vi skulle kalla midnatt, gick jag upp på toppen av berget, därifrån jag betraktade solen och såg den, då den var som lägst, lika högt över horisonten, som vi pläga se den tio eller tolv minuter innan den går ned. Därefter gick jag tillbaka till mina hudar, nedskrev under omkring fem kvarts timme mina anteckningar för dagen, såsom jag plägade göra, och vilade mig därefter ånyo till klockan fem på morgonen.

När jag stigit upp, såg jag, att min tolk och de andra ännu sovo. Jag säger min tolk, i singularis, och menar då alltid Jukkasjärvitolken av prästerlig släkt, ehuru jag även åtföljdes av den andre, som icke gick hälften så bra som han och som jag bara hade till att bära min jacka, när jag blev för varm av vandringen. Han var lat och trög och kom alltid sist fram, men när det gällde att sova och äta, var han den förste. Han hade klagat och sagt dagen förut, att om jag skulle fortsätta att gå på det här viset, på lappjakt så att säga, så kunde han inte följa med. Därför beslöt jag att skicka honom till båten att där vänta på mig.

Jag väckte ingen, utan gick en stund och rökte min pipa. Därefter satte jag mig att se igenom några anteckningar från de föregående dagarna. Vid sextiden, när alla stigit upp utom denne sistnämnde, sökte jag efter gubben, som jag fick se stå alldeles naken i en snödriva och gnida ansiktet och hela kroppen med snö, som lapparna göra, emedan de icke hava något vatten, varefter han tog på sig sin päls. Jag gick fram till honom. Han var mindre skygg än de flesta andra lappar. Han hade umgåtts med svenskar vid Svappavaras gruvor och talade deras språk. Jag inlät mig i samtal med honom och gjorde honom åtskilliga frågor om en del lappar, som jag träffat här och där, och frågade honom bland annat, om alla de kala eller med tallar eller snår beväxta berg, mellan och på vilka de förde sina hjordar i bet, tillhörde alla lappar gemensamt. Han sade, att deras förfäder träffat avtal om vissa landsträckor, betecknade genom namnen på några i dem belägna berg, skogar och ansenligare sjöar, och att var och en av dessa landsträckor var tilltagen efter antalet renar, som tillhörde var och en av de stundom i tio eller tolv grenar delade familjerna med lika många hjordar, samt att man mycket bra samsades och fick rum, ty området var vidlyftigt och där saknades varken *jäkälä* eller *luppo*. Han tillade, att om *luppo* fattades, såsom fallet var bland de snår, vi sågo framför oss, där det fanns ojämförligt mycket fler människor än tallar, och bland de kala eller snöbetäckta bergen, där det icke fanns några alls, var det *jäkälä*, renarnas nödvändigaste och lämpligaste föda, som fick ersätta *luppo*. De olika namnen på landsträckorna hjälpte dem

också att känna igen och finna varandra, när de sökte varandra. Oppivarabergen t. ex., som jag hade lämnat dagen förut, utgjorde, sade han, gränsen i nordost och gåvo namn åt ett slags distrikt, som sträcker sig mycket långt i sydväst; på samma sätt benämnes efter Mickavara ett annat distrikt utmed den sjö, som gränsar till det i norr och i vilket han var den äldste levande telningen av sin familj, som var delad i sju grenar och bestod av två levande bröder och deras barn, alla gifta. Jag bragte sedan på tal de gamla lapparnas religion, om vilken han ingenting visste, därefter den religion, han bekände sig till, men med vilken han icke föreföll mig mycket mera förtrogen, och slutligen trollkunnigheten, i fråga om vilken han visade sig mycket lättrogen och räddhågad, men ännu mera okunnig. Jag frågade honom, huruvida Torneträsk, som från den plats, där vi befunno oss, föreföll att vara isbelagt, ännu bar slädar. Han svarade, att det gick att köra med släde. Det var inte mer än fem dagar sedan han själv kört över sjön. Jag bad honom skaffa oss tre eller fyra slädar med renar för en tur, som jag ville göra på sjön, och att vara vår vägvisare eller skaffa oss en sådan. Han gick gärna in härpå och bad oss gå över några klippor och snår, som lågo mellan oss och sjön, och vänta honom vid foten av ett lägre berg, som han pekade på och som var ett av dem jag sist nämnt. (Mellan det och ett annat mycket högre vid namn Stolmvara ligger den öppning, genom vilken sjön, som sköljer dem, låter på samma gång sitt namn och sitt vatten övergå till älven.) Under tiden skulle han skaffa de slädar och renar, jag begärde, och komma till oss med dem. Men som jag icke längre ville skrämma lapparna med mina kläder, beslöt jag att dessförinnan kläda mig som de. Jag bad honom att få köpa en lappmössa. Han sålde en till mig. Jag tog av mig min jacka och satte på mig den lappmudd jag köpt. Min jacka och hatt lämnade jag åt min förste tolk, tillsägande honom att bära dem till båten och invänta mig där. Om han ville, kunde han roa sig med att fiska tillsammans med mina nya lapska roddare, ty jag var besluten att fortsätta min färd och uppsöka så många lappar jag kunde. Han föreföll allt annat än missbelåten. Jag tillfredsställde och avskedade på samma gång vägvisaren från

Oppivara, och de gingo sin väg tillsammans, varefter jag med min nye tolk begav mig till det utsatta stället. Medan vi väntade på att vårt folk skulle komma med renarna och slädarna, gick jag på isen över sjön ovan det ställe, där den utgöt sitt vatten i älven, på vilken isen gått upp litet nedanför mitten av området mellan Mickavara och Stolmvara. Jag besteg toppen av detta senare berg, från vilket jag hade en vidsträckt utsikt, och såg ganska tydligt de norska fjäll, som omgiva den norska Lappmarken.

När jag sedan vid foten av det andra berget såg fyra renar och lika många slädar, körda av gubben och hans son, gick jag ned och bort till dem. Så snart jag kommit fram, packade vi ned oss, så att säga, i var sin av dessa slädar. Jag säger »packade ned oss», ty man drager över sig renhudar och surrar fast sig ända till midjan i släden, som lapparna kalla pulka och som har formen av en liten båt. Den rymmer blott en person och denne har sina fötter i framstammen och sitt huvud i bakstammen. En enda draglina, som går under renens buk, är med ena ändan fäst vid en lädersele, som han har kring halsen, och med den andra vid pulkans främre del. Som töm tjänstgör en lång rem eller ett av tallbark förfärdigat rep, som är fäst vid renens horn. Drar man tömmen rakt åt sig, stannar renen, drar man åt höger eller vänster, ändrar han sin kosa, och slår man litet sakta med den på hans rygg, ökar han takten. På ojämna ställen förekommer man pulkans stjälpning med en stav, som tjänstgör som en sorts åra.

Vi läto köra oss åt nordväst i följande ordning. Först åkte gubben, bredvid mig hans son, och sist kom tolken. Vi tycktes flyga fram, så snabba voro renarna, och så fort drogo de oss. Efter en tre mils färd över isen visade vår vägvisare mig slutmålet för tre franska resenärer, åt vilka han för nära trettiosju år sedan hade anskaffat båtar på den vid det tillfället isfria sjön. Detta slutmål var yttersta ändan av en rad alldeles kala eller till största delen endast snårbeväxta berg. De bildade en sorts halvö, som han kallade Peskenjarka.[262] Den har sitt näs i nordost från sjön, i vilken den går ut ända till tre mil åt sydväst under form av en tunga, vars yttersta spets dessa resenärer hade velat anse som världens ände

åt det hållet. Då de voro där, var det redan alltför sent på året, för att de skulle kunna se solen ständigt över horisonten, såsom jag gjort så många gånger, och enligt vittnesbörd av såväl gubben som en mängd andra gamla personer, som berättat mig, att de träffat dem, voro de så bekväma, att de icke avlägsnade sig från älvens stränder mer än hundra eller två hundra steg, nämligen vid Torneå, Över-Torneå, Kengisbruket och Jukkasjärvi och på den landtunga, jag nyss nämnt.

Gubben drog sig till minnes och visade mig det ställe, där han sett dem inrista något, som han icke förstod, sade han. Jag skrapade bort mossan från klippan och upptäckte följande väl läsliga versrader:

Gallia nos genuit, vidit nos Africa, Gangem
Hausimus, Europamque oculis lustravimus omnem;
Casibus et variis acti terraque marique,
Stetimus hic tandem nobis ubi defuit orbis.

De Fercourt, de Corberon, Reygnard.

Ad Pescomarcam 18 Aug. 1681.

D. v. s.: »I Gallien äro vi födda. Vi hava skådat Afrika och Ganges och hela Europa. Många äventyr hava vi upplevat både till lands och sjöss, och nu hava vi stannat på denna plats, där världen tagit slut för oss, etc. Vid Pescomarca den 18 aug. 1681.»

Efter vad denne man och andra efter honom sagt mig om deras väg och sätt att färdas, kommo de blott på älvarna och sjöarna i beröring med lapparna, enär de alltid färdats i båt för att bespara sig mödan att vandra bland skogarna, klipporna och bergen; men utan detta kan man icke få se lapparnas levnadssätt, deras hjordar och kåtor. Det är därför vi hava så många besynnerliga och fantastiska berättelser om Lappland och dess inbyggare. De som skrivit dem hava färdats som dessa herrar och gjort sina anteckningar efter de vidskepliga sägner, som berättas i Finland, eller efter vad som berättas av andra grannar, som äro lika okunniga och oförmögna att bilda sig riktiga föreställningar om vad som händer och sker hos lapparna.[263]

När vi på isen kommit fem à sex mil bortom Peskenjarkas yttersta udde, hörde vi ett fruktansvärt dån av vatten, som tycktes falla i strömmar från molnen, men som kom från de höga fjällen, sydväst om sjön, där den svenska Lappmarken slutar och den norska vidtager.[264]

Isen började bliva dålig i närheten av dessa stora vattenfall, och min gamle vägvisare, som, fastän vi voro på så långt avstånd, redan påpekat för mig flera hål, rådde mig att icke fortsätta, emedan vi otvivelaktigt, sade han, skulle finna sjön upptöad, om vi körde en mil till. Han försäkrade mig emellertid på samma gång, att han blott för åtta dagar sedan hade kört där på släde. Denna väldiga vattenmassa, som kom ned från fjällen, tillade han, var ett osvikligt tecken till allmän islossning, och denna islossning brukade komma så häftigt och brådstörtat, att det efter fem eller sex dagar icke fanns någon is kvar kring sjöns stränder, åtminstone icke mot söder, och att den, som möjligen låg kvar på somliga ställen, icke bar.

Jag frågade honom då, om vi icke kunde gå i land på norra delen av sjön några mil ovanför detta vattenfall. Jo, svarade han, det kunde vi, men då finge vi inte stanna där mer än en eller två dagar. Jag var nöjd med villkoret, och han förde mig på fem timmar till ett slags vik mellan två små klippkedjor, som så väl skyddade den för solen, att han sade den sällan töade upp. Sedan vi kommit i land, vandrade vi till fots bland fjällen. De flesta, åtminstone de högsta, voro helt och hållet täckta med snö, och i dalarna låg is, så att jag knappast kunde göra klart för mig, att vi voro i juni månad. Det var dit, som de förmögnaste och på renar rikaste lapparna hade flyttat, när sommaren nalkades. När man såg dessa djur hoppa omkring och vältra sig i snön och på isen liksom hjortar, hindar och hästar göra hos oss om våren, förstod man, hur mycket de tyckte om köld. Den del av Lappland, där jag befinner mig, kallas norska Lappmarken, såsom jag ovan antytt, så att man kan säga, att lapparna äro svenskar om vintern och norrmän om sommaren. Man skulle kunna tillägga, att de också äro moskoviter, ty Kemilapparna flytta under denna årstid till trakterna norr om Enareträsk och de berg, som gränsa till Vita

havet och höra under tsaren. De färdas så utan annat pass än djuren hava, nämligen sin instinkt eller naturliga insikt, som förmår dem att byta om luftstreck allt efter årstiderna. Dessa folk föra aldrig krig annat än mot skogarnas och bergens djur för att bekläda sig med deras hudar eller sälja dem och för att livnära sig med köttet av de matnyttiga djuren.

Som det trots årstiden var gott om is och snö i denna trakt, färdades vi i pulka utom på några ställen, där marken var klippig eller bevuxen med snår, som tvungo oss att gå till fots. Apropå de lapska slädarna kan jag icke låta bli att anse dem för det mest tjusande i Lappland, liksom jag förut sagt om de svenska, och här med ännu större skäl, eftersom vintern räcker ojämförligt mycket längre, såsom man kan förstå av det jag skrivit om dessa trakter. Renarna tyckas dessutom av naturen själv vara danade till dragdjur, ty de hava på sina fötter fått skarpa, musselformiga klövar, med vilka de stå säkrare på hala ställen än våra bäst skodda hästar, vilka de överträffa i snabbhet och lydighet. De stanna eller springa åt det håll man vill, så snart man drar det allra minsta i den vid deras horn fästa tömmen.

Den första hjorden mötte vi omkring två mil bortom sjön mellan berg, som lapparna kalla Vatchionvara.[265] Den bestod av en sexhundra renar, vaktade av en dräng, som såg ut att vara tjugofem år, och en ung tolvårig gosse, som var ägarens son. Drängen var liten och illa vuxen, men i stället hade han i ögonen och ansiktsuttrycket något visst, som vittnade om att han icke var dum. Min vägvisare gick fram till honom och bad honom föra oss till sin husbondes kåta, vilket han gjorde, och gossen följde av sig själv med oss dit. De gingo båda in i kåtan, väckte lappen och sade till honom och hans hustru, att vi voro utanför. Då steg mannen först upp och kom emot oss, och om en stund kom även hustrun; sina två små barn läto de sova. Sedan vi skakat hand med varandra, gingo vi alla in i kåtan, där vi funno hudar, som hustrun hade brett ut åt oss, och på dem satte vi oss. Både mannen och kvinnan voro i sina bästa år och sågo ej illa ut. De voro små men välväxta. Det äldsta av barnen var en fyra eller fem års flicka, det andra en gosse på omkring tre år.

Som vi gåvo tillkänna, att vi voro törstiga, fingo vi genast var sin träskål med sur mjölk, och vårt värdfolk, som förmodade, att vi voro hungriga, framsatte för oss renkött, torkad fisk och ost.

Dessa människors gästfrihet och deras sätt att leva och bo kommo mig nästan att tro, att jag ännu var i Noghai, till den grad påmindes jag här om Noghai-tatarerna.

När vi slutat att äta och dricka, var klockan nära ett på morgonen. Min vägvisare funderade på att gå och lägga sig och värden och värdinnan att återtaga sin avbrutna vila, sedan de åt mig utbrett hudar, så att jag också skulle få sova. Men i stället gick jag rökande en pipa upp på det högsta berget i trakten för att se på solen; jag såg den då lika högt över horisonten, som vi se den tre kvarts timme före dess nedgång.

Vid min återkomst fann jag drängen stå och vänta på mig. Han talade svenska och frågade mig, om jag ville hava mjölk att dricka, ifall jag blev törstig; han skulle då ställa fram den bredvid de hudar, som utgjorde min bädd. Förvånad över att höra honom tala detta språk, frågade jag, var han lärt det. Han svarade, att det var vid gruvorna och bruken i Svappavara och Kengis, där han varit flera vintrar med sin husbondes renar för att köra kol och andra förnödenheter och därifrån befordra kopparn och gjutjärnet ända till Torneå, varifrån det sedan fördes till Sverige och Finland. Jag gjorde honom flera frågor och sökte inhämta hans mening om de förmenta lapska trollkarlarna. Jag frågade honom också, om han icke kunde föra mig tillsammans med några sådana. Vad som ökade min nyfikenhet, trots att jag alltid förhållit mig skeptisk mot denna företeelse, var att konungen hade befallt landshövding Cronberg att skicka honom ett par. Landshövdingen hade emellertid icke kunnat tillfredsställa hans majestäts önskan, hur mycket besvär han än gjort sig och vilka försäkringar om kungligt beskydd mot de svenska lagarna om trolleriets utrotande han än avgivit.

Det skulle för mig vara ett nöje att bereda konungen en angenäm överraskning, om mina frivilliga efterforskningar rönte en framgång, som de officiellt påbjudna icke haft. Jag väntade mig dock icke mera än att få se, hur de slugaste lapparna trium-

ferade över de enfaldigares lättrogenhet. I mitt hjärta misstänkte jag mina tolkar, i synnerhet Jukkasjärvitolken, för att av någon samvetsbetänklighet eller hemlig farhåga hava för mig dolt vad de visste eller för att hava förvanskat de svar, lapparna avgåvo på mina frågor härom. Dessa lappar kunde även av fruktan att bliva anmälda för prästerna hava hemlighållit för honom vad de visste. Jag bjöd denne dräng på tobak, rökte med honom och var snart inne på kapitlet om trollkarlarna. Jag sade honom, att det skulle mycket roa mig, om jag kunde få se dem utöva sin konst, försäkrade honom, att jag skulle rikligt vedergälla både honom och dem, om de ville vara så vänliga och tillfredsställa min nyfikenhet, och försäkrade på samma gång, att jag aldrig skulle säga ett ord om detta varken till min tolk eller till prästerna eller någon människa. När jag stack en halv daler i hans hand, fick jag honom att tillstå, att han kände en, och lova att föra mig till denne. Han sade, att det var omkring tre mil från den plats, där vi befunno oss. Vi överenskommo, att han av sin husbonde skulle utbedja sig tillåtelse att visa mig vägen bland fjällen, som jag ville se och där jag kunde träffa några andra lappar, allt under förevändning att min tolk var för litet bekant där i trakten för att biträda mig med detta. Jag frågade honom sedan, om jag icke vid min återkomst till Peskenjarkas udde skulle kunna landvägen taga mig fram till den strand av sjön, som låg mitt emot den jag sist lämnat, och ro dit för att förena mig med den vägvisare, jag sade honom att jag där kvarlämnat. Han svarade mig, att det gick för sig och att eftersom han plägade varje år begiva sig ut och fiska vid mynningen av denna älv och i själva sjön på den sidan — efter islossningen fanns där nämligen fisk i stor mängd — skulle han gärna följa med mig dit, viss om att hans husbonde nog skulle låta honom gå med mig, om jag ville tala med honom därom genom honom eller genom min tolk. Jag blev mycket glad, då jag fann honom så sinnad, ty jag var ivrig att få se så mycket jag kunde av Lappland och besluten att till den ändan icke sky de strapatser en sådan färd kunde medföra. Vi gingo därpå till vila, och så snart vi vaknat, bad jag honom till sin husbonde framställa den begäran, varom vi kommit överens.

Han gjorde det och erhöll den begärda tillåtelsen, naturligtvis utan att det nämndes det minsta om trollkarlen. Vi togo två av hans pulkor, packade ned oss i dem som vanligt och körde så långt föret räckte. När det icke fanns någon väg, utan bara klippor och snår, så att vi måste gå till fots, lastade vi pulkorna på renarna, som följde efter oss likt pudlar, vilka krokvägar vi än måste gå. Vi hade nog tillryggalagt styva två mil, innan vi kommo till en renhjord, som enligt min vägvisares utsago uppehöll sig endast en mil från vår utgångspunkt. Vi funno blott en kåta vid denna hjord, som var ganska talrik och vaktades av en dräng, som var bekant med den jag hade med mig. Vi gingo in i kåtan och funno där två flickor, den ena omkring sexton år och den andra sjutton eller aderton; deras far, som var änkling, hade gått ut på fiske, sade de. De voro de vackraste och gladaste, jag hittills sett, och sanningen att säga synes det, som om dessa fjärran ödemarker, de klippor, skogar och snöfält, bland vilka dessa människor leva, voro otillgängliga för sorger, fruktan och sjukdom. Någon orättfärdighet finnes där icke och följaktligen ej heller några processer. Man känner där varken till domare eller advokater, varken läkare eller präster, åtminstone på dessa avlägsna orter, ty såsom jag tror mig redan hava antytt och som jag längre fram skall utförligare omtala, uppehålla sig dessa ämbetsmän på gränsen, och lapparna besöka dem blott vid marknaderna. Det är icke heller alla lappar, som göra det, utan endast de som begiva sig dit med sina eller sina grannars varor och återvända därifrån listigare och mindre rättrådiga. Man följer naturens lag i dess enkelhet: ingenstädes förmärkes här någon annan sorts kärlek, än den som denna lag föreskriver. Man tillämpar den Eviges första bud om att föröka sig och uppfylla jorden, utan att någonsin hava hört talas därom. Denna kärlek förenar de båda könen efter deras böjelse, och som kvinnorna där äro minst lika varmblodiga som i södern och i Österlandet, skulle man kunna gå mycket långt, om man sökte vinna deras gunst; kanske beror detta också på att de icke hava hjärta att säga nej eller att de anse grymhet vara den enda synden, om de hysa samma känslor som deras tillbedjare. Ehuru de icke genera sig för att visa sig nakna för männen, då

de om morgonen gå och gnida sig med snö, gömma de sig för sina föräldrar och alla andra vittnen, när de i älskog förena sig med en man, och de äro trogna mot den, som kärleken givit dem till man, vare sig detta äktenskap blivit bekräftat av en präst eller icke. Kyrkoherden i Jukkasjärvi har försäkrat mig, att han aldrig vigt några, som icke varit havande. Jag gav dessa flickor tobak, som de började tugga, liksom turkarna och grekerna göra med mastix. De bjödo oss vid min vägvisares återkomst på en likadan måltid, som vi fått på det förra stället, d. v. s. den bestod av renkött, torkad fisk och ost med mjölk.

Efter denna måltid rökte vi. Jag nedskrev några iakttagelser, och vi begåvo oss åter på väg, men vi kvarlämnade där våra pulkor, ty det fanns ingen snö längre, och vi hade nästan blott klippor och snår att taga oss fram igenom, vilket endast kunde ske till fots. Vid tretiden på eftermiddagen kommo vi till två små berg, mellan vilka en liten snabb bäck rann fram och åstadkom stort buller genom att den förde isstycken, som stötte mot bottnens stenar. Här och där vid stränderna var ännu is, och vi övergingo bäcken utan att bli våta, ty den var icke djup, och lappskorna, som vi hade på oss, äro alltid vattentäta. När vi kommo omkring tjugo steg längre bort, fingo vi se en eländig kåta, täckt med gamla, lappade ranastycken, och en trettio steg därifrån sju renar. Därav synes, huru fattiga de, som påstå sig vara trollkarlar, både där och annorstädes äro och huru föga frikostigt djävulen, som betraktas såsom rikedomarnas herre och de fördolda skatternas väktare, belönar dem, som folket anser för hans gunstlingar och tjänare. Min vägvisare bad mig vänta litet, medan han gick in i kåtan för att förbereda trollkarlen på mitt besök och bedja honom visa mig några prov på sin konst. Jag hade givit honom frihet att lova, vad han ansåg lämpligt. Några minuter senare kom han ut med den förmente svartkonstnären, som räckte mig handen, och sedan han bett mig hemlighålla detta sammanträffande, vilket jag lovade, tillsade han oss att följa honom. Han förde oss upp på den östligaste av de båda höjderna, där han bad oss vänta på honom, medan han gick efter sin trumma. Under tiden kunde vi därifrån se det hav, som enligt de lärdaste

geografer icke slutar förrän på det andra halvklotet eller i nya världen, så att jag trodde mig med mera skäl än de tre ovannämnda fransmännen kunna säga, att jorden eller jordklotet tog slut för mig.[266]

Den förmente trollkarlen kom snart igen med sin trumma, som han synbarligen brukade hava gömd bland de snår, i vilka vi sett honom försvinna. Detta instrument liknar vida mindre en trumma än en puka, ty den har trumskinn blott på en sida liksom denna, och med sin ovala skapnad och sin trärygg liknar den mest en luta. Mitt på ryggen äro två, åtta tum långa och knappt en tum breda öppningar. Vid ett stycke, som åtskiljer dem, och är litet tjockare än ett lillfinger, är fäst en kedja med flera mässingsringar, åtminstone var det så på denna, och så är det även på en annan som jag har.

Den första fråga, han framställde, när han kommit tillbaka till oss, var: »Har ni brännvin?» Till och med innan jag reste till Lappland, hade jag hört sägas, att traktering med denna dryck alltid måste föregå trollerierna eller spådomsceremonierna hos lapparna, emedan den var mycket i deras smak och tycktes genom en kraft motsatt den, somliga tillskriva vigvattnet, kunna frambesvärja djävulen. Jag hade därför icke glömt en för mitt syfte så väsentlig och nödvändig sak. Jag hade ett litet förråd i min båt och bar vanligen på mig två flaskor om ett halvstops rymd vardera samt tobak för att giva till de lappar, som visade mig mest gästfrihet. Min vägvisare hade icke väl för mig tolkat hans begäran, förrän jag drog upp en flaska och gav honom den. Han tog emot den med en glädje, som gav sig uttryck i hans ansikte och i hela hans sätt. Han drack omkring två tredjedelar av flaskan i två omgångar. Därefter stoppade han in kedjan med ringarna i trumman, ty den hängde utanför, och vände på samma gång nedåt det genomskinliga trumskinnet, på vilket med röd färg voro målade åtskilliga figurer, föreställande människor och djur och, såsom på den trumma jag har, så barbariskt framställda tecken för himlakroppar, att man endast med trons ögon skulle kunna känna igen dem. Han började nu slå på trumman underifrån med en Y-formig hammare av renhorn. Ringarna, som sattes i rörelse av hammarens slag, hoppade och dansade hit

och dit inuti trumman med ett skramlande ljud, i någon mån liknande tamburinens. När han slagit trumman några minuter, lade han sig ned, icke på magen som så många resebeskrivningar från Lappland säga, utan på ryggen. Han lade trumskinnet mot sin blottade mage utan att vända på trumman eller luta den åt det ena eller andra hållet. Han slöt ögonen, tycktes falla i vanmakt och upphöra att andas för en stund. Sedan liksom spratt han upp, öppnade ögonen och såg sig förvirrad omkring, och efter en lång suck höjde han långsamt trumman med båda händerna utan att skaka på den eller luta den åt något håll, höll den mitt för sina öppna ögon på två eller tre handsbredders avstånd, betraktade uppmärksamt genom det genomskinliga skinnet ringarnas läge i förhållande till de uppritade figurerna, varpå han började framsäga sina spådomar, grundande dem på detta läge av ringarna, som icke flyttats, sedan han slutat slå. Stelt fixerande mig sade han, att jag skulle löpa stor fara, när jag färdades utför forsarna, men med ännu större fara hotade mig elden; jag skulle få god vind första gången jag gav mig ut på havet; jag skulle leva länge och frisk, om jag genomgick två svåra sjukdomar, av vilka jag skulle angripas inom två år. Icke nöjd med att förutsäga mig det onda, ville han även lära mig botemedlet. Han sade alltså för det första, att jag skulle återvända landvägen till älven och taga lapska roddare genom forsarna, sedan jag återvänt landvägen ända till älvens källa; för det andra, att jag bara behövde ta in litet torkade bävertestiklar i brännvin var kväll, tills jag blev bra. Därpå vände han med en konvulsivisk rörelse huvudet mot min följeslagare och sade till honom, att han blott behövde gå ut på fiske den 20, 22, 24, 26 och 28 i den månad, vi nu befunno oss i, samt den 3, 6, 9, 12, 16, 20, 24 och 28 i månaden därpå, så skulle han komma hem var dag med mer fisk, än han orkade bära. Han tillade, att likadana dagar i september, oktober och november månader likaledes skulle medföra jaktlycka, och det icke blott för honom utan även för mig, om jag ville begagna mig därav.

Då jag märkte, att hans spådomar nu voro slut, gjorde jag honom åtskilliga frågor om det förflutna, det närvarande och framtiden. Jag frågade honom t. ex., av vilken nationalitet jag var,

om jag var ungkarl eller gift, om jag hade företagit andra resor än till Torne lappmark och om jag skulle få se någon annan lappmark, men det var som att tala till en sten: hans instrument hade uttömt sina krafter, vad mig beträffade, och hans spådomsande hade icke för honom uppenbarat mer än han sagt mig. Han steg upp, och jag gav honom på min vägvisares råd en halv silverdaler, med vilken han tycktes mer belåten, än jag hade anledning vara med hans förutsägelser, vilka jag betraktade såsom helt godtyckliga och vida mindre vissa än ringarnas sammanträffande med den eller den figuren eller lögnaktiga utsagors tillfälliga samstämmighet. Vad min vägvisare beträffar, tycktes han på förhand lika belåten med löftet om ett gott fiske och en lycklig jakt, som han hade kunnat vara, om det redan blivit uppfyllt.

De, som rådfråga dessa förmenta spåmän, äro så lättrogna, att de blint acceptera allt vad de säga. Om trollkarlen säger dem, att fisket en viss dag skall bliva givande, att jakten en annan dag skall bliva lyckosam, gå de ut på fiske eller jakt, och som båda där i trakten alltid äro mycket givande var på sin årstid, kunna de icke undgå att känna sig förvissade om spådomens riktighet, när de föra hem mycket fisk, fågel och pälsdjur. Sålunda är det icke spådomens förtjänst, att fisket och jakten visa sig vara givande, utan det är dessas förtjänst, att spådomen slår in. Om samme trollkarl å andra sidan förutsäger, att de eller de dagarna skola vara ogynnsamma för det ena eller det andra, gå de varken på fiske eller jakt och besanna även då spådomen, emedan de icke få något. De tänka aldrig på att bevisa motsatsen eller undersöka, om icke spådomen är falsk, genom att begiva sig ut på fiske eller jakt de dagar, som den förmente spåmannen betecknar såsom olyckliga, lika väl som andra dagar.

Vad beträffar de sjukdomar, han förutspått mig, ansåg jag honom icke bättre underrättad därom än om mina nya resor, beträffande vilka han iakttagit tystnad. Och även om jag skulle råka ut för två eller flera sjukdomar på två år, skulle jag icke tro mig böra betrakta dem som följder av hans spådom och skulle icke tillgripa hans läkemedel. Slutligen är det icke nödvändigt att vara spåman för att förutsäga, att det är livsfarligt att färdas

genom forsarna; deras våldsamhet och det stora antalet drunknade vittna tydligt därom, utan att någon svartkonst behöver anlitas. Och det var icke därför att biskop Bilberg rådfrågat lapparnas orakel, som han insåg, att forsarna voro farliga, och inställde sin vattenfärd i Kengis ävensom sina iakttagelser av solens ständiga närvaro på himlen sommartiden, utan det var därför att han dittills funnit dem sådana och fruktade finna dem ändå värre. Även om min förmente trollkarls spådom hade föregått de faror för eld och vatten, som jag löpt i Turkiet, liksom den föregick den fara, jag löpte i Sverige, att springa i luften med ett engelskt skepp, dit jag blivit bjuden ombord och på vilket jag lyckligtvis icke befann mig, när krutdurken fattade eld och omkring fyrtio personer omkommo, skulle detta dock icke för mig varit tillräcklig grund och bevis för att en sådan spådom icke var ett bedrägeri. Ty jag har ofta märkt, att de som befatta sig med att förutsäga framtiden smickra eller skrämma dem, som rådfråga dem, med så många olika slags lycka eller olycka, att de kunna av en slump råka rätt eller säga en sanning bland en mängd lögner, såsom t. ex. om någon skulle gissa, hur många myntstycken jag tar i min ficka, när jag sticker dit handen, om jag tar några eller alls icke tar några.

Ehuru detta prov på den lapska trollkunnigheten var allt annat än ägnat att ingiva mig en bättre tanke om den, än jag förut hade, kom jag dock därvid på den idén, att jag skulle kunna bidraga till att förmå hans majestät konungen av Sverige att inse det värdelösa i denna konst, om jag gav landshövding Cronberg tillfälle att utföra hans befallning. Jag föreslog därför trollkarlen att uppsöka någon av sina mest trollkunniga gelikar, slå sig samman med honom och följa mig till Umeå, där landshövdingen skulle förse dem med allt som behövdes för att resa till konungen, som befallt honom att utlova hans beskydd och en god vedergällning åt dem, som ville företaga resan för att giva honom prov på sin konst. Men vad jag än sade och gjorde för att skingra alla farhågor hos honom och i stället ingiva honom förhoppning om penningevinst och förmå honom att gå in på mitt förslag, var han obeveklig och förklarade för mig, att det var mycket få i

denna lappmark, som förstodo sig på hans konst eller vågade utöva den, och att jag för övrigt knappast skulle finna någon annan som ville trolla för mig; han bad mig att icke säga för någon människa, att han gjort det. Saken var den, att han kände sig osäker och tydligen fruktade att i Stockholm finna slugare folk än han eller mindre lättrogna, än hans lapska landsmän voro i denna sak.

Han förde oss sedan till sin kåta, öppnade dörren och bjöd oss stiga in. Men vi åtnöjde oss med att titta in genom dörren och sågo då hans hustru ligga mellan två hudar. Hennes ansikte och barm, de enda delar av hennes kropp, som voro synliga, voro mycket mörka, och hos sig hade hon en liten gosse, som var en smula mindre mörkhyad. Trollkarlen bad oss äta litet, men vi avböjde inbjudningen, ty min vägvisare hade, efter vad han förtrott mig, för avsikt att för detta ändamål föra mig till en rik lapp, som säkert hade femhundra renar och var lägrad ej långt därifrån. Det var likväl en styv mil norrut från våra slädar, men vi hade förmånen att en halv fjärdingsväg från trollkarlens kåta påträffa en hjord om några hundra renar och av denna hjords ägare höra, att föret var gott ända till den lapps kåta, som vi ämnade uppsöka. Han bjöd oss också på mat enligt den lapska gästfrihetens bud, men vi avböjde, liksom vi gjort hos trollkarlen. Vi inskränkte oss till att taga två av hans pulkor, med vilka vi på mindre än en halvtimme uppnådde den omtalade kåtan. Värden var en av de mest storväxta män jag ännu sett bland lapparna och tycktes vara omkring fyrtiofem år. Han räckte oss handen. Hans hustru, som var omkring trettiofem år, och en dotter, på sin höjd hälften så gammal, båda välväxta, vithyade och gladlynta, gjorde detsamma. Innan vi blevo bjudna på mat, förklarade min vägvisare, att vi sagt nej på det sista stället och att vi voro hungriga. Hustrun och dottern framsatte då genast renkött och rökt eller torkad fisk samt litet ost, i väntan på att ett stycke renkalv, som man satte på ett spett framför elden, liksom jag sett i Oppivara, skulle bli färdigstekt. När det var lagom rostat, serverades det på en träskiva. Värden satte sig ned med oss, mera för att hålla oss sällskap än för att äta, ty han hade nyss ätit, sade han. Men

en av hans drängar, som icke ätit sedan klockan sex på morgonen, satte sig hos oss och gav ogenerat tillkänna sin matlust, ty lapparna iakttaga sins emellan ingen åtskillnad till levnadsvillkor eller levnadssätt. Husbonden har, bortsett från ett eller annat broderi, varken bättre kläder eller bättre liggplats och mat än drängen. Sedan vi intagit denna måltid och druckit så mycket surmjölk vi ville ha, fingo vi där andra pulkor för att återvända så direkt som möjligt till våra egna, men vi fingo icke länge njuta av slädföret, ty när vi hunnit en fjärdingsväg, tog snön nästan alldeles slut, och vi kommo in bland snår, så att vi blevo tvungna lämna pulkorna till en dräng, som följt med oss för att föra dem tillbaka. Vi började alltså ånyo vandra till fots, och det var tröttsammare än förut, ty vi måste över en mängd klippor och strömmar. Slutligen, vid halv tiotiden, kommo vi till kåtan med de båda flickorna, som redan lagt sig, men icke sovo. De ville stiga upp för att giva oss något att äta, men vi avstyrde det, sägande, att vi nyss fått en riklig måltid. De väckte en ung dräng, som helt ogenerat låg i samma kåta försänkt i djup sömn, och tillsade honom att gå efter hudar åt oss, så att vi fingo vila, men vi svarade, att vi ämnade fortsätta. Han steg i alla fall upp och gick med min vägvisare för att söka våra renar, som lämnats att reda sig själva bland de andra. Så snart de funnit dem och spänt dem för pulkorna, vilket var gjort på en kvart, återvände vi samma väg vi kommit på morgonen, kommo fram efter midnatt och funno alla försänkta i sömn. Vi lade oss också att sova, men vid sjutiden på morgonen lät den gamle pulkamannen från Mickavara min tolk väcka mig med hälsning, att vi måste skyndsammast återvända, om vi ville begagna oss av isen på sjön, annars kunde vi få gå hela vägen till fots, innan vi kommo till min båt igen. Jag föreslog honom en medelväg, som jag redan hittat på, nämligen att på isen begiva sig till norra delen av Peskenjarka och därifrån återvända med sina pulkor så fort han kunde; min tolk skulle uppsöka mina roddare, fara över älven med dem och vänta mig på östra stranden, dit jag skulle begiva mig landvägen med min värds dräng för att än ytterligare tillfredsställa min nyfikenhet. De funno förslaget gott, och sedan den gamle ropat till sig sin

son, spände de genast renarna för pulkorna. Den dräng, som skulle bliva min vägvisare och för vilken jag omtalade, vad som beslutats, bad sin husbonde om tillåtelse att få begagna sig av tillfället att gå på fiske, och när han fått denna tillåtelse, ställde han i ordning en pulka åt sig för att följa mig till Peskenjarka.

XI.

(*Orig. II: 17.*)

Tillbaka till Torneå över Peskenjarka och nya anteckningar om Tornelapparna samt om Kemi- och Lulelapparna, som jag besökte, samt om staden Härnösand, dess handel på Hälsingland, vars kust jag följde ända till Gävle; för detta landskap utmärkande bär m. m.

Efter en frukost bestående av ost och torkad fisk begåvo vi oss alla på väg tillsammans med en annan dräng, som värden skickade med i pulka för att i Peskenjarka hämta tillbaka min vägvisares åkdon. Vi anlände till denna halvö mellan klockan elva och tolv på förmiddagen. Jag betalade gubben och hans son, och vi skildes på föreslaget sätt. Vi vandrade i styva fem timmar utan att påträffa mer än några spridda renar, som vältrade sig i snödrivorna, inga hjordar eller kåtor. Vi gjorde nära en timmes uppehåll för att äta litet ost och torkad fisk, som min vägvisare, vilken jag även kan kalla min tolk, hade tagit med sig. Sedan vi återtagit vår vandring och gått ända till åttatiden, kommo vi till en kåta, i vilken blott funnos en sextioårig gubbe och en kvinna, som icke såg yngre ut. Min vägvisare hade länge varit bekant med honom och senast varit i hans tjänst i Svappavara, där han med hans renar kört järn åt gruvägarna. Han hade ännu rätt många renar, som han lät två drängar sköta; min vägvisare berättade mig, att han emellertid givit en stor del av sin renhjord till tre söner, som han bortgift. Vi blevo där mycket väl mottagna och vilade oss till klockan sex följande morgon. Då begåvo vi oss på väg igen, åter till fots, ty det fanns ingenstädes där omkring något före, och omkring fem kvart senare sågo vi framför oss en kåta och litet längre fram på

höger hand några renar. Vi gingo rakt till kåtan, där vi icke funno någon, men då vi sågo oss omkring, fingo vi se en kvinna med två små flickor stå alldeles nakna i en snödriva och gnida sig med snö. Så snart kvinnan fick se oss, tog hon på sig sin kolt och kom fram till oss, bjudande oss att stiga in i kåtan. Men vi föredrogo att stanna utanför. Hon bredde där ut åt oss två hudar, på vilka vi satte oss efter landets sed, som jag redan var van vid, eftersom jag varit så länge i Turkiet och Tatariet. Hon var, att döma av de frågor hon gjorde om min person, den nyfiknaste av alla lappkvinnor, jag träffat, och även en av de fulaste. Hon hade mörkbrun hy, djupt liggande ögon, uppnäsa och allt annat än vacker figur. Hennes man var, sade hon, ute och fiskade med två söner. Om det hörde till lapparnas läggning att vara svartsjuka, hade han då ingen anledning att vara det. Hans båda små flickor, som kommo strax efter, lovade icke att bliva vackrare till ansiktsdragen eller hyn. Hustrun bjöd oss på mat, min vägvisare antog bjudningen, men jag nöjde mig med en kopp mjölk, varefter vi fortsatte vår vandring. Efter omkring en timme lade jag märke till ett stort hål, som föreföll att vara och i själva verket också var med konst åstadkommet i ett berg, vars topp var snötäckt. Jag frågade min vägvisare, vad det var, och han sade, att man där funnit bergkristall i stället för koppar, som man sökte, och eftersom han hade sin yxa med sig, bad jag honom knacka loss ett stycke åt mig, men han svarade, att han var rädd att förstöra yxan. Jag erbjöd mig att betala den. Då skred han till verket, och om några minuter fann han flera pyramidformiga kristaller med av naturen själv slipade fasetter. Jag tog endast tre. Den största, som jag ännu har kvar, är en tum lång. De sutto hopgyttrade i klippan, ur vilken de tycktes växa fram, alldeles såsom dessa av naturen så väl formade tungor på nordöstra kusten av Malta, vilka prästerna på ön utgiva för ormtungor, förstenade av Paulus, sedan han blivit biten av ormarna. Sedan jag tillfredsställt min nyfikenhet på dessa kristaller, som jag gömt, började vi åter begagna oss av våra ben liksom förut, och efter att hava vandrat backe upp och backe ned i lika mödosam terräng som hittills

fingo vi på vänster hand, ungefär en tre bösskott ifrån oss, se en ganska stor renhjord och en av de största kåtor jag sett. Vi begåvo oss dit och funno där sex personer, som sutto och åto i mjölk kokad fisk. Det var en kvinna på omkring fyrtio år, värdinnan på stället och änka, samt tre unga flickor och två gossar, av vilka den äldsta kunde vara femton år. De voro varken små eller fula i ansiktet. Vi blevo mottagna med den hos lapparna vanliga artigheten och inbjudna att äta av den i mjölk kokta fisken. Vi antogo inbjudningen och åto.

Jag ställde under tiden till sällskapet några frågor, vilka dock lika litet som de svar jag fick förtjäna att omnämnas, och emedan jag kände mig trött, gav jag tillkänna, att jag önskade gå till vila. Två hudar utbreddes genast, och jag lade mig på dem. Klockan var tio på kvällen, och jag vaknade icke förrän följande morgon klockan sju; så mycket hade jag icke sovit på länge. Enär jag där hörde, att föret var ganska gott ända till den första hjorden, togo vi en pulka och kommo fram vid middagstiden. Denna hjord bestod av mer än tusen renar med två kåtor. Vi stannade där till klockan tre och blevo väl förplägade med färskt, ungt renkött. Denna hjord tillhörde två bröder, av vilka den ene hade hustru och fyra barn, från åtta till tretton år, den andre var änkling med två döttrar om femton och sjutton år; det var två av de vackraste familjer jag sett. Vi stannade hos dem till följande dag på morgonen, och som det ej längre var före, gingo vi till fots till klockan tre på eftermiddagen mellan de berg, som kallas Ptalmevara, Ögonbergen; öga heter nämligen hos lapparna *ptalme*, vilket de synas hava fått från grekiskans *ofthalmós*.[267] Vid tiotiden fingo vi se två andra kåtor bredvid varandra. Vi gingo dit, och i dörren till den ena mötte oss en ung man, som såg ut att vara omkring tjugo år. Hans hustru såg ännu yngre ut. Jag såg henne inne i kåtan, och man sade mig, att hon nyss fått ett barn. Det var icke lätt att tro, när man såg henne sitta med korslagda ben på det vanliga sättet, sysselsatt med att klippa till en liten mössa av renhud. En annan kvinna, som var mannens mor, hade just gnidit det alldeles nyfödda barnet med snö, såsom bruket lär vara hos lapparna, och

svepte nu in det i små renkalvhudar. Detta folk tycker så mycket om köld och så illa om värme, att om prästerna sade dem, att det icke finns någon snö i paradiset, liksom de säga dem, att det finns eld i helvetet, skulle de icke känna större lust för det ena stället än för det andra.

Sedan vi flyktigt besett denna kåta och dess inredning utan att sitta ned, förde oss den unge fadern till den andra. Vi föredrogo att sätta oss utanför i stället för att gå in i den, ty den var alltför upphettad av en stor eld, som man tänt därinne för att steka fisk. Hans far och två av hans bröder hade nämligen dagen förut gått att fiska i älven, och man väntade dem tillbaka när som helst. Denna eld tillkännagav tydligt, att man räknade på att få fisken lika säkert, som om den blivit utlovad av Lapplands osvikligaste orakel. Om en liten stund sågo vi också fiskarne komma, medförande så mycket fisk de kunde bära, men därjämte även ägg av vildgäss och andra vattenfåglar. Den unge mannen började rensa och stycka en stor del av fisken. Hans mor satte på elden en gryta med snö, som man i dessa trakter alltid har lättare till hands än vatten. Sedan snön smält och det vatten, till vilket elden förvandlat den, hade börjat koka, kastade man i fisken, och när man ansåg den nästan kokt, fylldes grytan med mjölk; vattnet, i vilken fisken kokat, upptog nämligen knappt en tredjedel av grytans rymd. När allt detta fått koka tillsammans en sju, åtta minuter, slog man sönder en mängd ägg, som man kastade i, både gulan och vitan. Hela tiden härunder voro värden och hans två andra söner sysselsatta med att rensa det övriga av fisken för att torka och konservera den. Några minuter efter sedan äggen lagts i grytan lyfte man denna av elden och hällde dess innehåll i två ganska stora fat och en skål av trä. De båda förra framsattes på en på marken utbredd ranaduk, kring vilken hela sällskapet, vartill även vi hörde, satte sig ned och åt, utom värdinnan och den unga modern, som fingo skålen för sig och åto tillsammans i den andra kåtan. Efter denna rätt serverades torkat renkött, ost och sur mjölk. Den senare, som jag höll på att vänja mig vid och av vilken jag där drack rätt mycket, emedan jag var törstig, hade på mig ungefär

samma verkan som förr i världen stomjölken i Tatariet, jag föll nämligen i ett slags dvala, som dock icke hindrade mig från att ställa åtskilliga frågor till värden, bredvid vilken vi sutto och som jag trodde vara den minst okunnige, eftersom han var den äldste. Men jag fick icke mera tillfredsställande svar, än jag fått av de andra lapparna, särskilt då det gällde religionen. Jag frågade honom, hur långt det var från hans kåta till det ställe, där älven börjat bryta upp och där vi sade honom, att vi hoppades finna vår båt. Han sade, att det väl kunde vara en och en halv mil eller så och att älven hade börjat bryta upp, när han lämnat den. Han tillade, att fiskare, som kommit ned från Torneträsk, där de hade sina hjordar, sagt honom, att denna sjö började få stora vakar på flera ställen, i synnerhet där den tömmer sig i älven, vilket ingav mig en viss oro för gubben med pulkorna.

Vi stannade där till dagen därpå, då jag på vanligt sätt avtackade värden och värdinnan, d. v. s. gav dem några små presenter. Jag begav mig sedan på väg, besluten att icke bry mig om att uppsöka andra lappar, utan begiva mig möjligast raka vägen till mötesplatsen. Ty då jag icke i lapparnas levnadssätt eller i de svar, jag fått av dem jag redan besökt och utfrågat, funnit den omväxling, jag tänkt mig, och då jag icke väntade mig något nytt eller ovanligt att se eller höra, kände jag min nyfikenhet slappas både i fråga om lapparna och solen. Den senare kunde jag nu ej längre se lika högt över horisonten som förut, då den stod som lägst, och min lust för att gå till fots avtog ju längre jag kom på återvägen.

Klockan var omkring nio på morgonen, då vi åter började gå, och halv tolv, när vi kommo till stranden av älven. Där föreslog min vägvisare mig att göra ett uppehåll för att äta litet torkat kött, som vår siste värd givit oss, och jag samtyckte därtill. Klockan ett på eftermiddagen återtogo vi vår vandring utmed älven, och mellan två och tre kommo vi fram till våra män, som förefollo mig mycket belåtna med att återse oss och hade börjat bliva oroliga, i synnerhet min tolk från Jukkasjärvi, som stannat där för att fiska med dem. Han berättade för mig, att han, gubben och dennes son varit mycket nära att drunkna och

otvivelaktigt även skulle hava drunknat, om icke fiskare och roddare med båtar, som renar simmande följt efter, kommit ut till dem ett gott stycke från stranden, där älven gått upp. Mina roddare tillade för sin del, att de varit utsatta för icke mindre fara, när de skulle begiva sig över älven. Dessa berättelser och de isflak, som den upptöade snön ännu i riklig mängd sände utför älven, gjorde, att jag icke ansåg det klokt att våga mig ut på vattnet, förrän de senare försvunnit, och denna uppfattning delades av alla mina män. De tillredde åt oss en god måltid av den fisk, som de fångat under väntan på oss, både för att fördriva tiden och för att få själva kalasa. Vi satte oss vid en eld, som de tänt för att koka fisken, och när vi ätit, lade vi oss där *sub dio* eller under bar himmel och sovo ända till klockan nio på morgonen den 17:e lika gott, som om vi legat i de bästa sängar i världen. Jag betalade och avskedade min vägvisare från Vatchionvara, som sade mig, att han skulle pröva trollkarlens spådom och försöka sig på fisket i sjön.

Ehuru jag icke kunde vänta mig att bland Tornelapparna få se något mera nytt än jag sett, om icke några nya ansikten, beslöt jag mig för att hellre med min tolk från Jukkasjärvi vandra omkring i trakten än sätta mitt tålamod på prov under två eller tre dagars fåfäng sysslolöshet, ty så länge sade mig mina roddare, att vi måste stanna där, om vi skulle vänta tills isflaken försvunnit. Min tolk hade intet att invända häremot, och efter att hava intagit ett lika gott mål av färsk fisk som dagen förut började vi vår vandring mellan klockan två och tre på eftermiddagen och strövade omkring till klockan sex bland skogarna och bergen. Då påträffade vi två familjer med hundra till ett hundra tjugo renar var.

Deras kåtor lågo ej långt från varandra på ett med tallar och busksnår beväxt berg, benämnt Pardnevara, efter vilket en lång landsträcka nordost därifrån benämnes. Vi stannade i en av dessa kåtor till den 18:e. Denna familj utgjordes av fyra personer utom männen, som voro på fiske, nämligen husmodern med två sextonåriga döttrar och en tioårs gosse. Den andra familjen bestod av fem personer: mannen, som var änkling, två gossar om tretton

och aderton år, en omkring femtonårig flicka och en dräng, som var tjugo à tjugotvå år. Den 19:e vandrade vi ytterligare minst två mil norrut och funno på ett annat berg en annan familj, bestående av den omkring trettiofemåriga hustrun, en enda dotter om femton eller sexton år och en dräng, som väl kunde vara tjugo. De hade en hjord på hundrafemtio renar. Vi blevo såväl här som annorstädes bland lapparna bemötta med den största gästfrihet. Dessa nordliga nomader tyckas liksom österlandets betrakta såsom sin naturliga religions viktigaste bud eller anse såsom den största artighet både mot främlingar och sins emellan att bjuda på mat och dryck.

Vi stannade där blott ett par timmar och återvände sedan till vår båt. Då vi den 20:e sågo älven nästan isfri, gåvo vi oss ut på den, men knappast hade vi hunnit ned till den första forsen, förrän ett par tre isstycken plötsligt kommo seglande och stötte mot båten så häftigt, att den höll på att kantra, och jag tror mig kunna säga, att om den dräng, som varit med mig till den förmente trollkarlen, hade varit närvarande, skulle han svurit på att en av dennes spådomar nu gått i fullbordan. Tolken förklarade därpå, att vi måste utan tvekan och med det snaraste begiva oss i land och stanna där, tills älven blev isfri. Den var, sade han, redan farlig nog genom sina forsar. Hans förslag antogs *nemine contradicente*. Vi rodde till en liten holme, det närmaste land vi kunde uppnå. Där voro vi snart efter roddarnas förebild i färd med att söka vildgåsägg. Vi plockade en stor mängd sådana till förfång för dessa fåglars förökning och för de lapska jägarna, som skjuta vildgässen i flykten med sina pilar, lika bra som vi skulle kunna göra med bössans lod. Roddarna tände en stor eld, och i en kittel, som de hade med sig i båten, kokade vi så många av äggen, att vi fingo en riklig måltid. Vi åto dem utan annan krydda än hungerns.

Vi tillbragte natten på denna holme och gingo den 21:a i land på den strand vi lämnat den 20:e. Som vi sågo, att vi icke voro långt från Rodevara, föreslog jag min prästerlige tolk, att vi skulle avlägga ännu ett besök hos våra vänliga värdinnor där. Vi begåvo oss dit och funno dem sysselsatta med att in-

lägga torkad fisk i sina förrådshus. Dessa voro av samma slag, som lapparna alltid hava. De bygga dem uppe på någon gammal avgrenad trädstam för att icke hundar och andra djur skola nå upp och tillfredsställa sin hunger. De mottogo oss utan fruktan och undfägnade oss lika väl som förra gången, och sedan vi stannat där tre eller fyra timmar, återvände vi till vår båt. Som älven nu var isfri, gåvo vi oss ut på den tidigt på morgonen den 22:a och foro utan äventyr fyra mil utför den. Där blevo vi emellertid hejdade av en sorts damm av isblock, som tvang oss att åter gå i land.

Enär Jukkasjärvi, en liten by som jag i föregående kapitel lovade att tala om, låg endast en mil längre ned, gick jag till fots dit med min tolk, som bjöd mig att bo hos sin mor.

Den kyrkoherde, som efterträtt hans far, kom dit och bjöd mig på middag hemma hos sig dagen därpå, och under en timmes tid dessförinnan vandrade vi tillsammans omkring för att bese byn och i synnerhet kyrkan. Det var mer än nog, ty byn består blott av denna kyrka, som är helt och hållet byggd av trä, samt prästgården, ett litet hus av samma byggnadsmaterial, och ett trettiotal stugor, som de finska och svenska köpmännen taga in i under den marknad, som hålles där varje år i slutet av januari och pågår under fem eller sex veckor. Dessa stugor stå stängda den övriga delen av året. Byns bofasta invånare utgöras blott av tre familjer, nämligen den nyssnämnda, kyrkoherdens och en annan, alla av prästsläkt, tillsammans elva personer med både män, kvinnor och barn. Liksom lapparna besöka invånarna i denna och de andra på gränsen till Norge, Sverige eller Ryssland belägna byarna kyrkan endast vid denna tid, varvid de få undervisning i den kristna religionen, bliva gifta, få sina barn döpta och gå till nattvarden, vilket allt ganska mycket påminner om den handel de idka, varvid de tillbyta sig tobak och andra förnödenheter mot skinn av hermeliner, renar och rävar etc. Därefter återvända de till sina skogar och berg för återstoden av året. När jag tänkte på hur få åhörare prästen hade under hela denna långa tid, sade jag, att man på honom väl kunde tillämpa orden *vox clamantis in deserto*. Han log och svarade, att jag

hade rätt. Jag gjorde honom åtskilliga frågor om den undervisning man kunde giva dem på så kort tid och om deras giftermål. Beträffande undervisningen erkände han, att den skedde blott genom predikningar och förtroliga samtal på deras språk, vilka de snart glömde, och att de flesta för att slippa betala sina skatter till konungen och kyrkan aldrig kommo till marknaderna, utan trettio till fyrtio familjer kunde sända dit sina varor genom en enda representant, som blott betalade för en familj, och för detta höllo de honom skadeslös. På sådant sätt förblevo de i ett tillstånd liknande djurens, d. v. s. de fingo leva i okunnighet om eller likgiltighet för religionen, ty det var icke lätt för prästerna och skatteuppbördsmännen att uppsöka dem, så framt de icke varje år ville vandra långa sträckor till fots och uthärda de strapatser jag genomgått. Han tillade, att vad honom beträffade, skulle han gärna göra det, men både han och hans hustru voro så klena till hälsan, att det var honom omöjligt. Detta kom mig att tänka på Hudibras' verser:

No Jesuit e'er took in hand
To plant a church in barren land;
Nor ever thought it worth his while
Your Suede or Russ to reconcile.

Dragande mig till minnes, vad fiskaren i Sautusträsk hade sagt mig om kommunionvinet, som räcktes i en sked, frågade jag honom, om det var ett bruk, som var allmänt gängse där liksom i den grekiska kyrkan. Detta förnekade han, men tilllade, att förre kyrkoherden på platsen i själva verket plägade utdela vinet så av sparsamhet, emedan han fruktade, att lapparna skulle dricka ur hela kalken, om han fyllde den med vin och gav dem. Han berättade också, att denna kyrkoherde gjort sig skyldig till andra vida svårare förseelser, såsom att varje dag supa sig full av brännvin och andra starka drycker och supa de människor, som kommo till marknaderna, redlösa för att sedan kunna lättare och säkrare bedraga dem (ett sätt som är blott alltför vanligt) samt att från nattvarden utesluta dem, som nekade att tillfredsställa hans girighet. Efter middagen visade han mig

kyrkan och de av mig redan omnämnda resenärernas fyra verser. De hade ristat in dem på en träskiva, som de hängt upp på väggen bredvid altaret liksom en av de gamles votivtavlor.[268] Jag förklarade för honom, huru stor frihet dessa herrar givit sin sånggudinna på sanningens bekostnad, då de kallade Peskenjarka världens ände, och han frågade mig, om jag icke också ville kvarlämna något till minne av mina resor. Jag svarade honom, att jag skulle fundera på det under aftonen. När jag efter att hava intagit kvällsvard med honom hade kommit hem till min bostad, fattade jag också min penna och skrev följande verser om mina färder:

Me genitrix tenuit bis denis amplius annis
Gallia, me Italica, Africa terra, Britannica Regna,
Ambae Asiae, Melite sterili vicina Cosyrae,
Utraque me Germania, Graecia magna minorque,
Urbes Tarraco, Barcinon, Herculeaeque Colomnae,
Euxina et Maeotica, Caspia, Baltica nec non
Littora viderunt, vidit polus Arcticus ipse,
Ac mihi inocciduum ostendit Lapponia Solem,
Proque cibo ac potu carnem et lac Rangiferinum,
Praebuit, ut quondam praebere solebat equinum,
Tartaria.
A. De la Motraye, ad Yucam die 23. August. 1718.

Jag visade dem för honom dagen därpå och gav honom en avskrift, som han satte upp i kyrkan bredvid de andra verserna. Som jag invid denna kyrka lagt märke till ett på en påle uppsatt hjul med några rester av en människokropp, frågade jag honom, vilken förbrytare som där blivit avrättad. Han svarade, att det var en lapp, som berusad och från sina sinnen av att hava druckit för mycket brännvin dödat en annan lapp och av den svenska rättskipningen blivit dömd att steglas på samma ställe, där han begått brottet. Det är, tillade han, det enda fallet av mord vi hava bland lapparna. Stöld, fortfor han, veta lapparna icke vad det är för något. Om en ren kommer vilse, leder upphittaren honom tillbaka till ägaren, och vem som är ägare till en ren kan man se av ett märke, som varje lapp anbringar på de renar, som tillhöra honom.

Jag stannade där hela dagen den 23:e, och sedan jag den 24:e ännu en gång ätit middag hos kyrkoherden och betalat min nye tolk, beslöt jag nöja mig med endast den gamle, och i en annan båt, som vi hyrde, foro vi på mindre än sex timmar elva mil utför älven från Jukkasjärvi. Där lade vi oss till vila på stranden vid en stor eld, som roddarna upptände, och sovo till klockan fem på morgonen den 25:e. Vi kommo till Kengis före klockan tolv. Jag åt middag på denna plats, och efter att hava stannat ett par timmar hos min förste värd — han var själv borta, men hans hustru mottog mig mycket väl — hyrde jag en båt nedanför det stora fallet. I den första forsen, som vi sedan foro utför, hade, berättade man oss, två finnar drunknat några dagar förut. Men vi hade bättre tur och kommo på aftonen den 25:e till Över-Torneå, sedan vi på färden utför älven fått se hur det gick till att fiska lax. Laxarna gingo i stim uppför forsarna, i vilka man här och där utsatt en sorts palissader, vilka, sättande en gräns för deras av forsarnas stridhet till synes endast ökade ansträngningar, icke erbjödo dem annan genomfart än in i långa och stora korgar, vida och rymliga i början och lätta att komma in i, men avsmalnande mot mitten och omöjliga att komma ut ur; man kallar dem *mjärdar*. Jag kom vid middagstiden till Torneå och tog in ej fullt en halv fjärdingsväg från stadens område hos herr Henrik Forbus, kyrkoherden på orten, som mottog mig mycket vänligt.[269] Jag sade honom, att jag önskade se en del av Kemi lappmark, och han gav mig ett rekommendationsbrev till sin bror,[270] som var kyrkoherde i en finsk församling, som kallades Kemi och genom vilken jag måste färdas, sade han.

Vid tvåtiden på eftermiddagen tog jag en båt för att begiva mig till Kemi älv. Den ger sitt namn åt denna församling efter att själv hava fått det av sjön Kemi, vanligen kallad Kemi träsk, som meddelar det även åt Kemi lappmark, om vilken jag här endast skall giva en allmän föreställning, framhållande den skillnad jag funnit mellan dess inbyggare och Torne lappmarks.

Jag kom mellan klockan nio och tio på aftonen till Kemi, beläget omkring fyra mil från Torneå och omkring en fjärdingsväg ovan älvens mynning och på dess västra strand. Kemi var förr

en stor och folkrik by med livlig handel, sades det, men ryssarna lade den i aska kort före Torneå och Umeå och läto den blott behålla sitt namn, sitt läge och kyrkan, som är av sten och byggd i romersk korsform. Kyrkoherden hade för ej länge sedan på ruinerna av sitt brända hus byggt upp ett par rum med ett kök och en visthusbod m. m. Han var den ende av byborna jag träffade. De andra voro spridda här och där på älvens stränder, i småbyar och enskilda hus, liksom Torneås. Jag blev mycket artigt mottagen och bemött.

Kemi socken sträcker sig fram till sjön Kemi, från vilken älven får sitt namn och det mesta av sitt vatten. Det är icke för att invånarna äro så många, som de breda ut sig så långt, ty tre eller fyra byar kunna lätt rymma dem, utan det är fiskets fördelar, som göra att de breda ut sig ända dit. Utom ett kapell, som hör till socknen och är beläget i en liten by vid namn Simo österut vid mynningen av Simo älv, som giver den sitt namn, har den först och främst, om man far uppför älven, Kemi kyrka, och omkring fyra mil ovan dess mynning ligger Lapinniemi,[271] en annan, efter vad det säges mycket gammal by på östra stranden av samma älv. Är det icke troligt, att denna by och några andra, som lära ligga i norra Finland och hava liknande namn, som de tyckas hava lånat av lapparna, haft dessa till inbyggare och att finnarna kunnat förjaga dem och tvinga dem att fly till de av naturen mest vanlottade skogar, berg och klippor, där de blivit tvungna att strida mot de vilda djuren för att försvara sig mot somliga och livnära sig av andras kött eller begagna deras skinn till kläder och slutligen att tämja dem, som de funnit vara lämpligast att göra dem samma tjänster de förut avtvungit hästarna, oxarna och korna på de ställen de blivit nödsakade att lämna? Jag framställer likväl detta endast såsom en gissning, tills jag får erfara vad som kan hava förmått lapparna till att leva bland dessa berg och skogar, som naturen icke synes hava ämnat till hemvist åt människor, enär den icke försett dem med sådant som behöves för människans uppehälle, såsom den överallt annorstädes gjort, nämligen bördiga fält, fruktträd o. s. v. Samma socken har också ett annat kapell i en by benämnd Rova-

niemi, även belägen på stranden av denna älv, åtta eller nio mil högre upp.

Laxfisket i denna älv, som anses för det mest givande näst Torne älvs, sträcker sig icke ända dit, ehuru en och annan lax går ännu högre upp. Detta fiske var för mig mycket intressant att åse, ty jag såg, huru man här fiskade med vid palissaderna fästade nät i stället för mjärdar, som jag dock såg man även begagnade sig av i forsarna. Men som denna älv har vida färre forsar än Torne älv, användas ej heller dessa mjärdar lika mycket. Den största av forsarna kallas Taivalforsen, som är belägen en och en halv mil ovanför Kemi. Man kan icke ro genom den, utan måste byta om båt ovanför forsen eller landvägen ditforsla den, med vilken man anlänt nedanför fallet.

Ungefär på samma höjd som Rovaniemi finner man Ounaskoskiälven, av finnarna kallad Ounaskoski, Ounas forsar; denna älv kommer från nordvästra delen av Kemi lappmark och utfaller i Kemi älv på dess östra sida. Man far vanligen uppför den, då man skall till Sodankylä, en lappby med ett litet kapell vid sjön Jasko,[272] som giver sitt namn till en annan liten helt kort älv, som rinner ut ur den och blandar sitt vatten med Ounas.

Denna älv är till följd av sina forsar och sitt låga vattenstånd lika litet segelbar om sommaren, som den är lätt att befara på vintern. När snön smält och höstregnen fyllt den ända till översvämning och följaktligen gjort forsarna mindre strida, liksom i alla sådana älvar, tillfryser den, och man kan bekvämt fara med släddon på dess is.

Om man fortsätter sin färd uppför den stora Kemiälven förbi Rovaniemi, ser man omkring nio mil högre upp en liten, mycket fiskrik älv utfalla i den, och omkring tio mil högre finner man österut Kemiträsk, som även giver sitt namn åt ett litet kapell, Kemiträsks kapell, som ligger på dess sydvästra strand, omgivet av en liten by. Detta kapell eller rättare hälften av detta kapell, som är finskt-lapskt och besökes dels av finnar, dels av lappar, är det sista kapellet och det avlägsnaste annexet till den församling, jag ovan nämnt. Den största kyrkan i Kemi lappmark ligger på norra stranden av Pääjärvi träsk, som giver sitt namn

och sitt vatten åt en älv, som utfaller i Vita havet.[273] Det finns också en annan kyrka eller ett annat kapell, söder om Enare träsk i en by benämnd Enareby. Det är omöjligt att taga sig dit på sommaren, emedan marken är så uppblött och man måste gå över en sträcka av berg, bland vilka lapparna jaga vildrenarna, som de om vintern närma sig på sina skidor och skjuta med sina bågar. (I Rovaniemi köpte jag en sådan båge.) Vildrenarna äro efter vad man sagt mig mycket större än de tama, huden är bättre och köttet minst lika gott.

I Enareby hålles liksom i Jukkasjärvi varje vinter en marknad, som besökes av köpmän från de tre rikena Sverige, Norge och Ryssland. De däromkring boende lapparna erlägga därvid sin skatt, som emellertid är mycket obetydlig. Landshövding Cronberg, som jag frågade, till vilket belopp den skatt kan uppgå, som de betala till konungen av Sverige, vilken ensam erhåller mera än de båda andra ländernas regenter, försäkrade mig, att den för de fem lappmarkerna årligen icke uppgick till mer än 1,500 daler silvermynt.

Det finns ännu flera andra byar i denna lappmark, de flesta bebodda av fiskare, såsom Sombio på östra stranden av Luiroälven, samt Sodankylä, Kuolajärvi, Kemiby och Kittilä. Jag kunde icke komma längre än till Kemiträsk, kring vilken sjö jag såg nog många lappar för att kunna döma om de andra i denna lappmark. I allt övrigt har jag mina uppgifter från sonen till kyrkoherden i Kemi, utnämnd till kyrkoherde i Kuusamo, som berest alla de trakter jag nämnt och tyckes hava gjort det med vaken uppmärksamhet, ehuru han icke skrivit något därom.[274] Det vore önskligt, att alla präster, man skickar till lapparna, hade hans nit och förtjänster.

Kemilapparna äro i allmänhet mindre och mörkare till hudfärgen än Tornelapparna, lika okunniga i trolleri och något mindre okunniga i religion. De hava icke så många renar som dessa, men i stället mycket flera skinn, åtminstone flera olika sorter och vackrare och dyrbarare som pälsverk. Landshövding Cronberg visade mig, när jag var i Umeå, skinn av svarta rävar, som han ämnade förära arvprinsen av Hessen-Kassel, numera konung av Sverige. De

kommo alla från denna lappmark, där man på två eller tre vintrar icke kunnat skaffa honom flera; intet enda skinn var från någon av de fyra andra, dit han sänt befallning att söka sådana. Kemilapparna leva i allmänhet på finskt vis och bära sådana kläder som de finska bönderna, som bo dem närmast, här och där mitt ibland dem. Dessa kläder skilja sig till formen just icke från Tornelapparnas, utom att de äro litet längre, mera öppna framtill och vanligen försedda med sprund i sidorna nedtill såsom våra skjortor. De tala finska och begagna både eldvapen och pilbågar, som de köpa av finnarna. De hava i de flesta fall fasta stugor eller kåtor, täckta med trädbark eller torv och bildande de byar, varom jag talat. De slå ofta läger tillsammans. Flera hava till och med hus med eldstäder, hästar, oxar, kor och getter i de sydligare trakterna och insamla förråd av *jäkälä*, den mossa jag ovan omtalat, liksom man lägger in höförråd för att om vintern hava till foder åt oxarna och korna, som äta denna mossa lika gärna som renarna och icke hava samma instinkt eller likadana klövar, så att de kunna såsom dessa finna och skrapa fram den under snön. Det är förnämligast i Kemi lappmark, man finner de bävrar, av vilkas testiklar lapparna tillreda sin universalmedicin och av vilkas skinn de vackraste mössor göras. Jag köpte i Kemi by några skålpund av de förstnämnda samt fem eller sex skinn.

Jag behövde blott sju dagar till att begiva mig upp till Kemi träsk, göra mina iakttagelser och taga mig ned till den brända byn Kemi. Jag skulle kunna fördubbla dem och säga fjorton, om jag lade till nätterna, både emedan de ännu ingalunda stodo de förra efter i ljus och emedan jag färdades framåt lika mycket om natten som om dagen. Jag lät ingen tid gå förlorad, sov föga och blott i båten, då naturen tvang mig därtill och sedan jag först genom en ny tolk, som jag hade, givit roddarna order att väcka mig, när de blevo trötta och mötte andra, som kunde avlösa dem.

Ehuru det kan synas, som om jag velat låta sju nätter gälla för lika många dagar, emedan de voro så ljusa, måste jag likväl säga, att de mindre i Kemi än i Torneå förtjänat att kallas dagar,

enär man i Kemi enligt herr Forbus' och andra av mig tillfrågade personers vittnesbörd i själva verket alltid ser solljuset under sommarsolståndets längsta dagar, men under nära en timme upphör att se solskivan eller någon del därav över horisonten, då den står som lägst. Efter att hava av Kemi lappmark sett så mycket jag kunde på den korta tid, jag därtill använde, lämnade jag Kemi by och älv den 3:e juli, överhopad med vänskapsbevis av herr kyrkoherden, och fortsatte färden i båt, tills jag kom en och en halv mil från Kalix. Där steg jag till häst och kunde samma dag vid niotiden på aftonen taga in hos herr Waltier. Dagen därpå hade jag riktigt svårt att motstå hans vänliga övertalningar och stanna längre. Sedan jag den dagen ätit middag med honom, steg jag åter till häst och begav mig på väg till Råneå, dit jag anlände vid tiotiden på kvällen. Jag reste därifrån följande dag, den 5:e, före klockan fyra på morgonen och befann mig vid åttatiden framme i Gamla Luleå stad.

På gästgivargården därstädes träffade jag en fattig student, som ganska hjälpligt förstod latin. Jag slog mig i samspråk med honom och hörde, att han icke hade annat för sig än att han skulle resa till Finland, där han hade sina föräldrar. Han skulle fara med en båt, som från östra delen av Bottniska havet skulle komma upp till Torneå och vara färdig att gå därifrån om en månad. Jag ansåg honom mycket lämplig att vara min tolk under en liten tio eller tolv dagars resa, som jag hade för avsikt att göra i Lule lappmark för att se pärlfisket. Jag föreslog honom detta, och han gick in på mitt förslag. Vi hyrde en båt med tre roddare och begåvo oss av på eftermiddagen. Vi färdades framåt lika hastigt, som jag nyss färdats på Kemi älv, men utom att forsarna icke tilläto oss att i båt komma högre upp än till Holmforsen, som även kallas Laxholmen,[275] voro de vägar på land, som man vanligen tager för att begiva sig till den lilla Karatj-älven,[276] där pärlmusslorna finnas, ofarbara till följd av översvämningar, förorsakade av snösmältningen. Detta fiske kunde därför, efter vad man försäkrade oss, icke börja förrän i augusti, då man hoppades, att vattnet skulle ha runnit undan. Då jag icke kände mig äga nog tålamod att vänta så länge, nöjde jag mig med att av några

fiskare, som vi sågo sysselsatta med laxfiske, inhämta huru det andra fisket tillgick. De sade mig, att man för att fiska pärlmusslor begagnade sig av redskap ungefär av samma slag som de, varmed man tager ostron, och när det är lågt vatten, kan man till och med på sina ställen taga musslorna med händerna.

Dessa pärlor äro i allmänhet ganska stora och alldeles runda, men bleka och utan de orientaliska pärlornas glans och genomskinlighet. Som min nyfikenhet var föga tillfredsställd med detta, frågade jag laxfiskarne, om de icke kände några lappar i trakten. De svarade mig, att lapparna för ganska länge sedan allesamman med sina hjordar dragit sig upp mot fjällen utom två, vilka blott hade några få renar var och mindre vinnlade sig om att öka sina hjordar än om fisket, som var deras huvudsakliga sysselsättning och största inkomstkälla; de föredrogo därför att vistas kring sjöarna och några små älvar, bland andra Lule älv, där de hade rätt att fiska, framför att begiva sig till de norska fjällen, ty det är att märka, att lapparna icke hava tillåtelse att fiska, där det finns lax. Laxfiskena utarrenderas nämligen av kronan, som äger dem, såsom t. ex. Laxholmen, eller av andra ägare, till vilka kronan överlåtit dem. Sedan vi frågat laxfiskarne, om lapparna voro långt från det ställe, där vi befunno oss, och erfarit, att en hade sin kåta endast några mil från oss i närheten av en liten älv, som längre ned utföll i Luleälven,[277] överenskom jag med två av dem, att de skulle ro mig dit, och när vi kommit till denna plats, tog jag en av dem till vägvisare och fortsatte till fots. Efter två timmars vandring fingo vi se en tio eller tolv års flicka, som med en lövruska jagade bort insekterna från en sjuk ren, vilken höll på att duka under för värmen och myggen. Vi läto henne föra oss till kåtan, som låg helt nära. Vi funno där en omkring fyrtioårs kvinna, liten till växten och mera ful än vacker. Det var en förtänksam kvinna, ty hon satt och broderade med tenntråd en vintermössa, en sorts huva, sådan jag förut beskrivit och som männen även bära, fast utan några broderier i kanten; alla kvinnor hava icke heller sådana, utan blott några få. Hon hade hos sig en fjorton eller femton års flicka, som beredde smör på ett sätt, som föreföll mig egendomligt. Hon piskade grädden av

renarnas mjölk i ett stort träfat med två pinnar, ganska lika trumpinnar. När kvinnorna fingo se oss, reste de sig från de hudar, på vilka de sutto enligt landets sed, och hälsade oss med en bugning, såsom männen hos oss göra. Efter denna artighetsbetygelse bredde de åt oss ut andra hudar, på vilka vi satte oss, och vi bådo dem fortsätta med sitt arbete, vilket de gjorde, i synnerhet flickan, som snart med sina pinnar förvandlade grädden till smör.

Jag frågade modern, var hennes man var. Hon svarade, att han var ute på fiske. Jag frågade henne sedan, hur många barn hon hade. Hon hade fyra, sade hon, två flickor och två pojkar. Jag sade, att eftersom den hemmavarande flickan redan var vuxen, fick hon väl tänka på att skaffa henne en man. Hon var redan bortlovad, sade hon, och skulle gifta sig, när det blev marknad i Jokkmokk. Detta är namnet på en socken och by i Lappland, omkring nitton mil ovanför staden Luleå. Marknaden börjar där varje år på Sankt Pauli omvändelses dag, som infaller den 25 januari.

Emellertid fingo vi kort därefter se mannen komma hem med en riklig fiskfångst. Han hälsade oss med en nigning, såsom kvinnorna göra hos oss, d. v. s. genom att böja knäna. Om jag ännu hade varit i Turkiet, skulle jag hava fattat allt detta som ett skämt med vårt sätt att hälsa, vilket turkarna förlöjliga genom dylika efterhärmningar i sina husliga eller enskilda lustspel. Jag säger enskilda, ty de hava inga offentliga. Jag fann verkligen detta, de olika könens sätt att hälsa, mycket egendomligt, men jag har sedan hört, att det är tämligen gängse bruk bland Lule-, Pite- och till och med Umelapparna och att om de äro släktingar och nära vänner, kyssa de varandra dessutom på munnen; äro de det icke, sätta de näsa mot näsa. Han ville låta koka fisk åt oss, men jag avböjde det och sade, att litet ost eller torkat kött var tillräckligt, emedan jag icke ämnade stanna. Vi fingo genast båda delarna, som alltid finnas till reds hos lapparna. Jag fick lust att smaka på det smör, som jag sett beredas, och jag hade icke väl sagt detta, förrän de satte fram hela smörklimpen för mig jämte torkad fisk, som min student kallade lapparnas bröd. Detta smör liknade färsk, mjuk ost och var bättre än det såg ut, ehuru icke så gott i smaken, som det man får av våra kor.

Jag gjorde min värd åtskilliga frågor. Först frågade jag honom, om han aldrig hade sett pärlor fiskas. Han svarade mig, att han icke blott sett dem fiskas, utan även själv varit anställd vid sådant fiske, och han bekräftade, vad de andra hade sagt mig om tillvägagångssättet. Han tillade, att detta fiske på senare åren mycket försämrats, att man nu fann mycket litet pärlor och att de bästa av dem som funnos såldes i hemlighet till höger och vänster.

Av vad han sade mig förstod jag, att kronan, som äger detta fiske och varje år skickar dit en inspektör, erhåller få eller inga pärlor. Jag började därefter tala om trollkunnigheten. Jag sade honom, att jag hört mycket talas om trollkarlar och alltid önskat se några av deras bedrifter. Han utropade på svenska, som han talade mycket bra: »Gud bevare oss från dem!» Jag tillade, att jag icke var säker på att det fanns några bland lapparna, fastän det sades så. Han svarade, att det förr hade funnits många, men att det nu just icke fanns några, om inte i Torne lappmark och bland Kemilapparna och finnarna, varpå han anförde några exempel. Därpå berättade han mig några historier, som han hört av gamla gummor och som jag fann så föga sannolika, att jag bytte om samtalsämne. Jag frågade honom, om han icke hade någon kunskap i de gamla lapparnas religion. Nej, svarade han, det hade han icke, men han hade hört sägas, att de tillbådo djävulen.

»Och vad tillbedja ni?» frågade jag honom.

»Gud», svarade han.

»Och vad är det för en gud ni tillbedja?» tillade jag.

»Det är Fadern, Sonen och den helige Ande», sade han.

»Men», fortfor jag, »Fadern, Sonen och den helige Ande, är det icke tre gudar?»

»Det är en trehörning», svarade han efter att hava funderat en stund. Mera kunde jag icke få ur honom, hur jag än ställde mina frågor.

Det var tydligen en liknelse, varmed några präster hade satt myror i hans huvud och belastat hans minne, utan att hans förnuft fick vara med. De hade försökt giva honom en föreställning om detta mysterium genom triangeln, som vanligen är målad ovan

deras predikstolar, liksom de också bruka säga, att vatten, is och snö blott är en enda sak, nämligen vatten. Denne lapps triangel kommer mig att tänka på det talgljus, som fick tjäna till exempel för infödingarna i Västindien. Då de första missionärerna, som gingo att i Amerika göra andliga erövringar efter de världsliga, som spanjorerna där hade gjort, ville lära dessa infödingar bland annat vad treenigheten var, sade de, att det blott finnes en Gud, men tre personer i denne Gud, nämligen Fadern, Sonen och den helige Ande, och dessa tre utgöra blott en och samme Gud, vilket föreföll dessa människor såsom en sällsam paradox. Då missionärerna märkte det och ville giva dem ett lättfattligt exempel, läto de bära fram ett tänt ljus och sade: »Se här är ett ljus. Det är tre ting i detta ljus, nämligen talgen, veken och lågan, och dock är det blott ett och samma ljus.» När man sedan frågade infödingarna, vad treenigheten var, svarade de, att den var ett talgljus, liksom lappen sade, att den var en trehörning.

Jag fann hos denne lapp trots hans ålder och ständiga umgänge med svenskarna alltför mycken okunnighet för att känna mig uppmuntrad att göra honom flera frågor. Jag lämnade honom efter att hava tackat honom för det han bjudit mig på och lämnat några små presenter åt hans hustru och dotter och begav mig sedan med min vägvisare och min tolk till båten. Den 9:e vid femtiden på eftermiddagen kommo vi ned till Luleå. Där gav jag en liten present åt studenten, som tackade och önskade mig allt gott i världen, varefter jag steg till häst och red till Gamla Piteå, dit jag anlände vid elvatiden.

Följande dag, den 10:e, besökte jag kyrkoherden på platsen,[278] som mottog mig mycket vänligt och bjöd mig på middag i sitt hem. Som han sade mig, att man icke kunde ro uppför älven mer än tre eller fyra mil och att det skulle vara svårt och kanske omöjligt att taga sig upp i Lappmarken, och som jag dessutom icke gjorde mig förhoppning om att få se något synnerligen märkvärdigt där, åtnöjde jag mig med att inhämta upplysningar av honom och hans son, en omkring tjugoårig student,[279] samt en man vid namn Fjellström,[280] son till en nu avliden lapp-präst från Silbojokk, som blev efterskickad för att äta middag med oss och noga

redogöra för det jag önskade veta. Av vad dessa sade mig om Pitelapparna kunde jag förstå, att de icke skilde sig mycket från andra lappar. Jag frågade herr Fjellström, som sade mig, att han var från Silbojokk, hur det var med Silbojokks silvergruva.[281] Han svarade mig, att den under det sista kriget hade blivit förstörd av danskarna, men att han trodde, att om man ville kosta på pengar och göra sig besvär att rensa upp den igen, skulle man nog få igen sina pengar. Han tillade, att det också fanns pärlmusslor i Laisälven, ett litet vattendrag ej långt från den förstörda gruvan.

Kyrkoherden tycktes vara mycket intresserad av det underbara och ovanliga eller trodde kanske, att jag var det. Han tillsade sin son att visa mig några på kyrktornet anbragta mässingskulor, om vilka han på ett sätt, som om han ville få mig att tro, att han var övertygad om sanningen av det han sade, berättade mig, att en nymf för länge sedan på ön Bremön givit dem till en köpman vid namn Häggman, vars barn ännu levde och bodde i den nya staden Piteå, samt lovat honom all möjlig lycka, så länge han behöll mässingskulorna. Jag skärskådade dem uppmärksamt, men fann hos dem intet annat märkvärdigt än deras historia.[282]

Jag lämnade Piteå mellan klockan två och tre på eftermiddagen och anlände mellan tio och elva till Skellefteå, där jag vilade mig till klockan fyra på morgonen följande dag, varefter jag så fort hästarna kunde springa fortsatte min färd till Umeå, dit jag kom litet före midnatt. Jag tog in hos min förste värd och kunde dagen därpå icke motstå en frestande inbjudning från herr Grubb,[283] kyrkoherden på platsen, som kom och bad mig att intaga kvällsvard och tillbringa natten hos honom. Dessförinnan hade jag ätit middag hos landshövdingen, som även denna gång varit mycket vänlig mot mig. Jag sysselsatte mig med att skärskåda omgivningarna kring den under nybyggnad varande staden ävensom dess läge, som är ganska vackert, men liksom de tre ovannämnda städernas obekvämt för handel till följd av avståndet från havet (ungefär en mil). Mellan staden och prästgården, som ligger en fjärdingsväg högre upp på samma strand av älven och i en by, som har en stenkyrka, församlingskyrkan och den äldsta på orten, ser man en del bördiga åkrar och ganska goda ängar. Jag märkte

med överraskning, att råg och korn, som icke voro sådda, när jag därifrån begav mig upp till Lappland, nu redan voro mogna. Jag sade det till kyrkoherden, och enär jag ansåg detta hastiga mognande bero på att solen under några veckor nästan ständigt var uppe, under vilken tid man såg, om också icke hela solskivan som på andra orter, så dock dess ljus och åtnjöt dess värme, av vilken jag föreställde mig att dessa sädesslag drogo dubbel fördel, sade han mig, att man också fick söka orsaken härtill i själva utsädets beskaffenhet. Om den säd, man där sått, hade vuxit söder om Umeå, såsom t. ex. i trakten av Härnösand, Sundsvall, Gävle eller Stockholm, skulle den mogna senare i proportion till avståndet från nordpolen, liksom å andra sidan den säd, som kommit norrifrån, såsom t. ex. från Bureå, Skellefteå, Piteå, Luleå och Torneå, skulle mogna fortare alltefter sin närhet till nordpolen. Han hade sett rön anställas, som givit en skillnad på över fjorton dagar mellan den nordligaste och den sydligaste av dessa orter.

Där hade jag också nöjet att fiska lax, dels med nät, fästade vid små i älven nedslagna pålar, en fjärdingsväg ovanför landshövdingens residens, dels en halv mil högre upp vid den s. k. Baggböleforsen, där fisket skedde med korgar, s. k. tinor, ganska lika mjärdar till formen, men mycket större och tyngre, så stora att en karl lätt kan krypa in i dem. Dessa tinor äro också fästa mellan pålar, vilka stå på en sorts dammar, som likna brovalv och tjäna till att dämpa forsens våldsamhet. Man går från den ena dammen till den andra på stora, utlagda stockar och drager upp korgarna med stora nät. När de kommit upp i vattenbrynet, går någon ned i dem och samlar upp fisken, varefter man åter sänker ned dem i vattnet.

Jag skulle gärna ha velat göra en färd i Ume lappmark, men som älven icke var farbar tillräckligt långt och lapparna dragit sig tillbaka till de norska fjällen, syntes mig företaget föga lockande. Jag fick därför hålla mig till de upplysningar jag kunde få av de personer, som ständigt träffade Umelapparna vid den marknad, som hålles i Lycksele, en liten by med kyrka och skola, och som börjar den 7 januari. Denna by ligger blott tolv mil från Umeå. Umelapparna hava för mig skildrats såsom ganska lika Pite- och

Lulelapparna, utom att de äro mindre okunniga i religionen. Anledningen härtill torde vara dels deras nitiska präster, dels den nyssnämnda skolan, som dock består endast av en lärare och sex lärjungar.[284] Dessa lära sig på mindre än två år att läsa, skriva och något så när redogöra för sin tro, allt enligt upplysningar av kyrkoherde Grubb, som varje år begav sig dit för att förhöra dem och inspektera lärarens och prästernas ämbetsförvaltning.

Då jag där avslutade min resa i Lappland, såg jag i tanken framför mig detta land såsom ett långt och ganska brett, öppet bälte, sträckande sig över ett område av mer än hundrafemtio mils längd från nordvästra Härjedalen, där det börjar följa norska gränsen, ända till trakterna kring Vita havet. Jag skall också benämna det med dess gamla namn Finnmarken. Det är i egentligaste mening ett gränsland mellan de svenska och norska landskapen. Innan jag lämnar Västerbotten, skall jag så att säga rekapitulera de föreställningar, jag bildat mig om lapparna i allmänhet, och mina iakttagelser om dem. Jag har framför allt beundrat deras hemslöjd, och man kan nästan icke uppräkna allt, som naturen lärt dem att förfärdiga utan andra instrument än en yxa och en spetsig kniv, ty det finnes ingen lapp, som icke kan förfärdiga sin båt, sina fisknät, sin pulka med vad därtill hör, sina rep av rensenor och rentarmar eller av trädens bark och rötter, prydliga och i alla storlekar, sina husgeråd och dryckeskärl av trä eller av renhorn, såsom t. ex. fat, skålar och skedar, sin båge, sina pilar, sina skidor,[285] sina kläder, sina skor och pjäxor, som han syr med av senor eller tarmar tvinnad tråd. Guld- och silverdragare kunna icke med större lätthet och händighet med sina dragskivor och alla sina andra verktyg tillverka sina guld- och silvertrådar, än lappkvinnorna blott med sina tänder och med bitar av ben eller horn, som de borrat en mängd hål i, fabricera sin tenn- och blytråd.

Vad religionen beträffar kan jag icke giva lapparna lika goda vitsord. De hava icke förefallit mig vara bättre kristna än hedningar, icke bättre hedningar än trollkarlar, utan i allt detta tämligen likställda med sina renar. I allmänhet betrakta de den kristna religionen endast som en börda eller en pålaga av några skålpund

kött och ost samt några hudar m. m., som prästerna fordra av dem för dop, nattvard, predikningar m. m. Man gör intet för att få dem att se på religionen med andra ögon, och vissa prästers snikenhet säljer de andliga tingen så dyrt till dem, att flera av dem hålla sig undan helt och hållet. De flesta kunna icke ens Fader vår, liksom om man ansåge det överflödigt att lära dem bedja Herren om det bröd, som de icke äta. De utgifter, den svenska kronan har för underhåll av deras präster, äro, efter allt vad jag kunnat inhämta av trovärdiga, nitiska och rättrådiga personer, till ingen nytta för lapparna till följd av prästernas försumlighet, för att icke säga något värre. Dessa präster göra, med undantag av Ume lappmarks, religionen mera skada än gagn, och detta är, efter vad samma personer försäkrat mig, biskoparnas eller superintendenternas fel, vilka i stället för att opartiskt utvälja och till Lappland avsända personer av framstående nit och skicklighet, i stället på vänners begäran eller för mottagna presenter ditbeordra blott dräggen av de teologie studerandena, bekymrande sig lika litet om dem som en köpman om några tygstycken, för vilka han fått betalning.

Å andra sidan föra de flesta köpmän, som resa till marknaderna, brännvin till detta folk, som är vant att i sina skogar och bland sina fjäll endast dricka den oskyldiga renmjölken eller vatten, och bedraga dem eller fråntaga dem det bästa de hava, sedan de supit dem fulla. Så har jag låtit mig berättas av flera, som anfört bestämda fall och för mig utpekat namngivna personer, vilka med ett stop brännvin av en lapp lurat till sig ren och pulka på samma gång. Dessutom kräva de kungliga skatteuppbördsmännen ofta särskilda skatter för egen räkning under namn av presenter, som de taga emot av de rikaste, utgivande sig för att vara vänligt stämda mot dem och antydande, att om de för landshövdingen skulle omtala, hur många renar de hade, skulle de bliva dubbelt så högt beskattade och ändå högre.

Botemedlet mot detta synes vara att ditsända bättre präster, årligen inspektera deras förvaltning, undervisa lappbarnen både i religionen och i det språk, på vilket den framställes. Opartiska och för redlighet kända inspektörer skulle avstyra de oordningar

och bedrägerier, som förekomma vid marknaderna, och hederliga skatteuppbördsmän skulle tillsättas. Enär det utan ungdomens undervisning synes omöjligt att lägga en fast grund för religionen i Lappland, skulle en konung, som är herre över landet, kunna, om han ville, där upprätta en ny andlig värld genom en förordning, att alla lappar skulle bidraga med en årlig summa av åtta hundra daler till underhåll av tio skolor i varje lappmark samt till lärarnas lön. Om de resultat, som dessa skolor skulle kunna åstadkomma, kan man göra sig en föreställning genom dem, som skolan i Lycksele redan åstadkommit. Flera av de förmögnare lapparna skulle, så försäkrade mig kyrkoherde Grubb, som hade talat med dem, lämna vida större bidrag, än som kom på deras del. Men en förordning synes nödvändig med hänsyn till sådana, som till en början icke vore hågade. Det ligger ju nära till hands att hoppas, att kärleken till den kristna religionen och längtan efter ett kommande liv, som den utlovar, skulle tilltaga hos dem i mån av den möda, man gjorde sig att ingiva dem denna kärlek och längtan, och i mån av den kunskap därom, som man förskaffade dem, och att de snart skulle betrakta detta årliga bidrag såsom uteslutande till deras fördel använda penningar.

Vad beträffar trolldomskonsten, om det finnes någon konst, som förtjänar detta namn, så är den icke annat än naturlig, och man kan definiera den såsom en kunskap om hemliga verkningar av några naturliga orsaker, och såsom sådan bör man icke söka den hos lapparna, ty de äro försänkta i alltför djup okunnighet, för att man skulle kunna tro dem i stånd till sådant. Den konst, man tillskrivit eller tillskriver dem och vilken av många betraktats och ännu av åtskilliga betraktas såsom övernaturlig och djävulsk, synes knappast vara annat än några låtsade hänryckningstillstånd, några slumpens lekar, ett spådomsväsende, vars förnämsta redskap är deras s. k. trolltrumma och varigenom de slugaste lapparna torde hava försökt lura de enfaldigare och lättrognare. Ja, de försöka ännu, ehuru de icke äro så många, att göra detsamma. Enligt min mening skulle man för visso om alla dessa förmenta under eller trollkonster, dem en lika lättrogen som okunnig vidskepelse tillskriver djävulen eller trollkarlarna såsom hans verktyg,

säga, vad en berömd läkare sade om de extatiska tillstånd, som iakttogos hos en förment trollpacka eller av djävulen besatt kvinna i Frankrike, vilken han först noga undersökt: *a natura multa, plura ficta, a Daemone nulla*, d. v. s. att naturen hade mycken del däri, förställningen ändå mera och djävulen ingen.

Om djävulen hade all den makt och kunskap, denna vidskepelse tillskriver honom, eller om han i trollkarlarna bleve en så snabb och villig tjänare åt ondskan och de mänskliga lidelserna, som den vill göra troligt, skulle man, tyckes det, i varje ögonblick se naturens ordning förändras och de fruktansvärdaste omstörtningar inträffa i världen. En furste t. ex., som hade trollkarlar till undersåtar eller i sin tjänst, skulle icke kunna välja bättre spioner för att komma underfund med sina fienders anslag mot honom. Han skulle bliva underrättad om dem, redan innan de uppgjorts, skulle förekomma fienderna och omintetgöra alla deras mått och steg. Så snart en fientlig flotta avseglade mot hans kuster, behövde han i stället för att sända emot dem en annan flotta endast låta sina lappar ställa till motvind, så att den drevs tillbaka till den hamn, varifrån den utgått, eller blåsa upp en storm, så att den gick under.

Det svaras vanligen härpå, att alla icke vilja försvärja sin själ åt djävulen eller utsätta sig för att bliva straffad av de världsliga eller kyrkliga lagarna mot trollkarlarna och dem som begagna sig av dem. Detta skulle nu för tiden gjort dem så sällsynta, att en kristen furste icke skulle vilja av dem köpa ens den största framgång i världen. Men man kan svara dem som så säga, att erfarenheten och historien hava visat och alltjämt visa, ehuru kanske mera sällan än förr, att det funnits och finnes människor, så fria från betänkligheter och farhågor, och att det finnes till och med furstar, som i sin ärelystnad till den grad sätta sig över alla lagar, att de icke draga sig för sådant, samt att lagarna bestraffa handlingen, som de upptäcka, men icke avsikten, för vilken de icke kunna fälla någon.

Några lapp-präster hava för mig omtalat sitt nit för vad de kalla trolleriets utrotande. De hava sagt mig, att de plägade exkommunicera dem, som befattade sig med dylikt eller hos vilka

de upptäckte trolltrummor, och till och med överlämnade dem åt den världsliga rättvisan; men de hava icke kunnat säga mig, att de överbevisat dem om något umgänge med djävulen eller om att vara verkligen i stånd till eller skyldiga till de trollkonster eller häxerier, för vilka de anklagats.

Baron L—w, en dansk fånge, som förut fått gå fritt omkring i Stockholm på sitt hedersord, satt för tillfället i ett av denna stads fängelser, emedan han, efter vad man sade, blivit förvunnen att hava velat ingå överenskommelse med djävulen rörande en penningesumma, som han var tvungen att skaffa och icke kunde få låna av någon. Han skulle till den ändan hava med sitt blod i stället för bläck undertecknat en förbindelse, varigenom han och några hans stallbröder, som voro lika utblottade och hade lika liten kredit som han och som likaledes skrivit under, högtidligt lovade denne mörksens furste sina själar efter döden mot så och så mycket penningar. Och dock hade varken han eller de kommit i tillfälle att utföra sin avsikt, hur mycket besvär de än gjort sig, såsom att flera nätter i rad gå till galgbacken för att åkalla djävulen och anropa honom om hjälp. De hade med ett ord varken sett kroppar eller andar, som de kunde förhandla med, och en av stallbröderna, som dödat en man för att fråntaga honom de penningar han icke kunnat få av djävulen, blev gripen och avlivad. Det var han, som före sin död angav baron L—w, i vars rum man fann skuldförbindelsen, ehuru den såsom värdelös blivit sönderriven.

Under okunniga och vidskepliga tider beundrade och fruktade man allt vad man icke kände till, och alla verkningar, vilkas orsaker man icke förstod, ansåg man djävulska eller övernaturliga. Sålunda var det t. ex., som man vet, ett kätteri, av påvens ofelbarhet ansett bålet värt, att säga att det fanns antipoder. De forntida spåmännen gjorde uteslutande anspråk på rätten och förmågan att förklara månförmörkelser, och om någon annan försökte sig på det, var det ett brott. När man blott sett lappar på avstånd, alla från huvud till fot klädda i hudar, trodde man dem vara satyrer, troll eller ludna, tvåfotade djur, som gingo som människor. De med de dummaste fördomarna behäftade föreställde

sig, att de som de icke sågo voro ännu vidunderligare än de som de sågo och de förra flydde, när de sågo människor klädda annorlunda än de. *Conspectum hominis fugiunt*, säger Olaus Magnus. De som äro minst vana vid våra kläder fly ännu i dag, såsom jag själv sett många göra, då de fingo se mig på avstånd. Jag skulle aldrig kunnat närma mig dem eller få se dem på nära håll, om jag varit lika rädd för dem, som de tycktes vara för mig, eller om jag icke haft med mig tolkar, klädda som de, i stånd att lugna dem och föra dem till oss, spaka som lamm, hur fort de än sprungit sin väg med den för dem naturliga snabbheten. Även denna har tillskrivits trolldomskonsten, som säges hava fäst Mercurievingar vid deras fötter. Om man i viss mening kan säga, att de förvandla sig till djur, så är det icke i trolldomskonsten man därtill har att söka orsaken, utan i det brännvin, varmed marknadsköpmännen narra dem att berusa sig för att sedan kunna bedraga dem. Denna förvandling åstadkommer hos flera av dem en ännu sämre, nämligen förvandlingen från djur till skurkar. Ty när de, återkomna till fullt medvetande, förstå vad man gjort dem, försöka de göra på samma sätt och bedraga, om de kunna, liksom de blivit bedragna. Som jag tror mig redan hava sagt, har man blott ett exempel på att en lapp begått ett mord; det var vid Jukkasjärvi marknad, där han berusat sig med brännvin, och han blev steglad på samma plats genom den svenska rättvisans försorg. Vad andra metamorfoser beträffar, som Olaus Magnus och några andra tillskriva dem, existera de blott i deras fabler eller i okunniga människors lättrogenhet eller bestå på sin höjd blott i de hudar, lapparna taga på sig. Jag såg vid Kemiträsk en ung lapp, som tog på sig en renhud och så naturligt härmade renen och hans läte, att om man sett honom med Olaus Magni ögon och hört honom med hans öron, skulle man hava trott och svurit på att han var ett troll eller blivit förvandlad till ren. Eller rättare sagt, om jag hade sett honom på det avstånd, som tyckes alltid hava funnits mellan denne författare och lapparna, och icke varit ögonvittne till denne lapps förklädnad och vetat, att han endast ville roa, skulle jag helt naturligt och utan all magisk konst hava tagit honom för en ren och icke ens hava tänkt

på att skilja honom från de andra renarna, bland vilka han tycktes beta.

De historier, man sätter i omlopp om lappar, som förmenas vara trollkarlar, innebära nästan alltid en motsägelse. Om dessa trollkarlar visste så mycket om det förflutna och framtiden, som några föreställa sig, skulle de rika lapparna förgäves gräva ned sina penningar för att gömma dem enligt sin sed. De skulle då snart bliva borttagna av de förra, vilka icke skulle hava så liten fördel av sin trolldomskonst, som i allmänhet synes vara fallet med spåmän och spåkvinnor eller horoskopställare, som äro trashankar och tiggare, var man ser dem.

Vad beträffar de nordiska virvelvindar och stormväder, som denne författare och andra påstå, att lapparna kunna framkalla, så äro de icke alls jämförliga med Antillernas orkaner eller tyfonerna i Ostindien, där det alls icke finnes några lappar. Romersk-katolska kristna, hos vilka vidskepelsen är som störst till och med på de bäst upplysta tider och ställen, anklagade under förra århundradet konung Gustav Adolf för att i sin här hava lappar, som utförde de lysande bragder, vilka förvånade dem eller som deras avundsjuka icke tillät dem att tillskriva konungens tapperhet och ej heller deras religion tillät dem tillskriva Gud. Ryssarna, vilka såsom grekiska katoliker icke äro lika vidskepliga, men äro mera okunniga som teologer och filosofer, hava ju också till en dylik orsak hänfört den lyckliga början av det nu pågående kriget mot dem, i synnerhet då den svenske konungen Karl XII slog 80,000 av deras män med 9,000 av sina egna.

Sedan jag tackat landshövding Cronberg och kyrkoherde Grubb för det vänliga mottagande, de givit mig, lämnade jag Umeå den 13:e på eftermiddagen och kom mellan klockan sex och sju åter in i Ångermanland. Tidigt på morgonen dagen därpå for jag åter förbi Skuluberget, varom jag talade, när jag reste till Lappland, och for före klockan tolv över Ångermanälven, som var så upprörd, att jag lämnade bakom mig på dess stränder en mängd människor, som stått där sedan föregående kväll och icke vågat sig över och vilka förgäves sökte avråda mig från att fara över, framhållande för mig den fara, som därmed var förenad, då det

blåste, som det gjorde. Sedan jag i roddbåt farit över den upprörda älven, kom jag ganska tidigt på aftonen till Härnösand, dit herr Klinkowström icke velat, att vi skulle fara, emedan det var en omväg. Det är huvudorten och den enda staden i Ångermanland, belägen innerst i en vik och på en ö, förr kallad Härnön. Öster om staden ligga åkerfält, som då visade sin fruktbarhet i den råg och det korn, varmed de voro beväxta, samt goda ängar, som voro slagna och hade höet upplagt i stackar här och där. Västerut har staden en hamn, där de största skepp kunna gå in och lägga till ända invid portarna till husen och magasinen, där den inlägger vad de föra till den och därifrån den uttager sin saltade eller rökta fisk, sitt smör, sin ost, sina bräder, varmed den huvudsakligen handlar, för att sända dem till Stockholm. Den har en superintendent, ett rådhus med en borgmästare och fem rådmän, magistraten, som detta kallas i de andra svenska landsortsstäderna, ett läroverk med sju lektorer, av vilka den förste är son till superintendenten. Kyrkoherden i Umeå hade givit mig ett rekommendationsbrev till denne lektor,[286] som bjöd mig att äta kvällsvard och ligga hos honom och även bjöd till sig sina ämbetsbröder. Med dessa herrar hängav jag mig nu åt riktiga orgier i det latinska språket. Kyrkan är av sten och ganska stor. Den företer intet anmärkningsvärt, och det göra ej heller husen i staden, som äro av trä.

Jag fortsatte den 15:e min resa med samma hastighet, som jag dittills haft, och reste genom Sundsvall mellan klockan två och tre på eftermiddagen. Tagande raka vägen till Stockholm, kom jag några mil söder om Sundsvall in i Hälsingland.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Lämnande stora vägen ungefär fem fjärdingsväg [från landskapsgränsen] för att bese en av dessa stenar, som svenskarna kalla runstenar, fann jag bokstäverna mycket egendomliga.[287] En präst i Sundsvall, vilken jag tillfrågat om landets sevärdheter, hade sagt mig, att dessa runor voro de första och äldsta av alla. Inskriften lyder enligt den tolkning jag fått av en av nordens lärdaste fornforskare: »Faramond reste denna sten åt sin vän Vitulf, Brisus son, vilken

Brisus var Linus son. Denne Linus hade till fader Uno. Denne Uno var son till Fakus, och denne Fakus var son till Asa-Tor.»

Jag fann i grannskapet av denna sten en sorts hallon eller snarare smultron, att döma av fruktens och bladens utseende. Man kallar växten på landets språk »åkerbär från Norrland», på latin *Fragaria Suecorum fructificans.* Jag hade redan sett några sådana här och där i Västerbotten och Ångermanland, men utan att fästa mig vid dem eller smaka på dem, emedan jag då icke hade den kunskap om dem, som jag sedan förvärvat. När jag såg dem växa där så ymnigt, plockade jag och åt, och jag fann dem så goda, att jag utan att veta vad de hade för egenskaper och utan att frukta, att de voro skadliga, åt mycket av dem. När dessa bär blivit fullt mogna, vilket inträffar i slutet av juli, bliva de utvändigt nästan alldeles kaffebruna, men saften håller sig alltjämt klarröd. Dessa bär växa blott i Norrland, under vilket namn man sammanfattar övre Hälsingland, Jämtland, Medelpad, Ångermanland och Västerbotten. Svenska botanister säga sig hava flera gånger försökt att omplantera åkerbärsplantan i sydligare jord, såsom i Botaniska trädgården i Uppsala och Kungsträdgården i Stockholm, men den har överallt dött ut på mindre än ett år. Läkarna i landet hava hos detta bär upptäckt stora krafter. Man tillreder därav ett läkemedel, som påstås vara underbart effektivt mot feber och frossa, mot den mörkaste melankoli, mot hjärtklappning och med ett ord mot alla sjukdomar, som komma sig av ett alltför hetsigt blod och alltför blodöverfyllda lungor. Receptet på detta läkemedel uppgives vara ungefär som följer: Krossa och stöt bären i en järnmortel, då de äro väl mogna (såsom de voro då), vrid dem i en duk, sila saften och tillsätt till den kanel och saffran efter behag och koka det hela i en lergryta, som flera gånger skummas, tills saften blivit tjock och simmig.

Av åkerbär gör man även vin eller likör att dricka som vanlig dryck. Härvid går man tillväga på följande sätt: En skål, av vilken storlek man vill, fylles till två tredjedelar med gammalt portvin, och sedan man väl stött och vridit så mycket bär, att det fyller nästan den återstående tredjedelen, häller man både bär och saft i skålen, som bör vara väl rengjord och av eldfast lera

och sätter den att koka sakta över elden i två eller tre timmar, beroende på satsens storlek. Det ligger vikt på att kokningen sker vid sakta eld. Därefter silar man det hela och tillsätter kanel, litet kryddnejlikor, muskotblomma och en annan sorts indisk krydda, som kallas paradisfrön. Härutav blir en för gommen mycket behaglig och för magen ganska värmande dryck, såsom ingredienserna låta förmoda. Man inlägger även bären i ättika med kryddor eller i socker och honung, och de serveras vid bordet i de flesta norrländska hus. Även av blommorna göres en sorts sylt, som i smaken icke är underlägsen den som göres av rosor.

För övrigt kan man knappast tänka sig, hur mycket smultron och andra bär av det slag, jag såg vid Junosuando och annorstädes, Sverige frambringar. Skogarna äro fulla av dem, och smultronen äro de bästa jag ätit och mycket billiga.

Sedan jag återkommit till stora landsvägen, fortsatte jag min färd och for vid niotiden på aftonen genom Hudiksvall, en liten, inuti en vik fördelaktigt belägen stad, där jag icke fann något anmärkningsvärt eller som kunde giva mig anledning att stanna där; därför uppehöll jag mig ej längre än som behövdes för att byta om hästar och intaga en liten aftonmåltid. Jag bjöd min skjutsbonde på en förfriskning och gav honom en present för den omväg, han haft vänligheten köra med mig. Tidigt på morgonen följande dag kom jag till Söderhamn.

Denna stad är knappast så stor som Hudiksvall, men bekant för sina gevärsfabriker. Den blev två år senare bränd av ryssarna. Jag reste därifrån vid femtiden på morgonen, och vid det första skjutshållet, som var en liten eländig by, träffade jag två unga lappar med hertigens av Hessen-Kassel livré samt en ung lappkvinna i nationaldräkt, utom att hennes kläder icke voro av renhudar, utan av blått kläde med knappar och andra prydnader av silver, medan de bland lapparna vanligen äro av tenn eller bly. Jag frågade dem, varifrån de kommo och vart de ämnade begiva sig. De svarade mig, att de varit i Tyskland med renar, som arvprinsen hade skickat till sin fader lantgreven. De läto mig förstå, att de föredrogo sina skogar, klippor, sjöar och berg, dit

de nu återvände, framför alla städer och byar i Sverige och Tyskland och alla de bekvämligheter, man där kunde erbjuda dem.

Jag kom före middagstiden till Gävle, och jag skall icke tillägga något till vad jag sagt om denna stad, om icke det, att general Hamilton nu färdigbyggt en liten befästning, som kallades Fredriksskans, vilken man nyss påbörjat, då jag första gången reste genom staden.

Denna befästning är belägen vid den smalaste infartsleden till den vik, i vilken staden ligger, och kan försvara både den och hamnen med nio kanoner, av vilka de största äro tolvpundingar och äro riktade mot sydost; de övriga, som äro tre- eller sexpundingar, äro riktade mot nordost. Generalen, hos vilken jag gjorde min uppvaktning, bjöd mig först på middag, lät sedan sin yngste son följa mig till befästningen och bjöd mig ytterligare att äta kvällsvard med honom. Jag reste från Gävle den 17:e och for två mil längre ned över Dalälven, som giver sitt namn åt Dalarna, och utan att göra längre uppehåll än för att i Älvkarleby besöka herr Leijel[288] kom jag den 18:e tidigt på morgonen till Uppsala. Efter att där hava ätit middag hos herr bibliotekarien Benzelius, vilken med anledning av det jag berättade honom om min förmente trollkarl förärade mig en trolltrumma, fortsatte jag min resa till Stockholm och anlände dit framemot midnatt.

XII.

(*Orig. II: XVIII.*)

Löfö-kongressen, kallad Ålandskongressen. Konungens av Sverige fälttåg i Norge. Konungens död, som följdes av baron von Görtz' och greve von Dernaths häktning, samt de därmed förknippade omständigheterna. Karaktärsdrag hos konungen. Hans systers, prinsessan Ulrika Eleonoras, tronbestigning i kraft av Sveriges gamla rätt att välja sina regenter, nu återupplivad med avskaffande av envåldsmakten.

Det talades allmänt om en separatfred, ty ingen fullmäktig från nordens förenade makter hade fått tillträde till Löfö-kongressen eller som den vanligen kallas Ålandskongressen, utom en från konungen av Preussen. Jag hörde, att herr Klinkowström, som varit min reskamrat ända till Umeå, samt en viss Mandell hade avrest till Frankrike med befallning att där befrakta ett fartyg, som skulle avgå till Madagaskar och tillförsäkra fribytarna en fristad i Göteborg under hans majestäts beskydd, som de hade begärt, samt föra dem dit.

Konungen hade begivit sig till Norge med en här av över tjugo tusen man för att erövra detta rike. Han hade, sades det, tsarens ord på att icke bliva oroad härunder; tvärtom skulle tsaren efter avslutande av det fördrag, som nu var å bane, förena sina stridskrafter med Sveriges för att betvinga alla dess fiender.[289]

Jag skrev till herr sekreteraren von Kochen, som befann sig hos hans majestät, ett brev, i vilket jag meddelade honom min återkomst från Lappland och några detaljer från min resa. Han läste upp brevet för konungen och skrev tillbaka, att konungen

varit road av att höra det. Baron von Görtz hade i slutet av augusti återkommit till Stockholm efter att hava hos konungen personligen avgivit rapport om sina åtgöranden på Löfö, vilka han icke ville anförtro varken åt papperet eller åt någon annan människa, sade han, varför han ofta måste resa fram och tillbaka. Han kallade mig nu till sig och bekräftade, att sedan konungen låtit för sig uppläsa mitt brev till sekreteraren von Kochen, han i detsamma funnit en del relationer av förhållanden rörande Lappland, som icke misshagat honom, och baron von Görtz tillade, att mitt brev till och med ingivit konungen lust att läsa hela min beskrivning över Lappland. Jag svarade, att jag ännu icke hade annat än några spridda anteckningar, som icke kunde läsas. Härpå svarade han, att han skulle företaga en ny resa till Löfö, som kanske kunde räcka en månad, och att jag under tiden skulle kunna utarbeta en på mina anteckningar grundad redogörelse, som han sedan vid genomresan kunde taga med sig till konungen, om jag icke själv ville överbringa den till honom. Jag lovade detta.

Han kom i själva verket tillbaka såsom han sagt, sände bud efter mig och åtog sig mycket vänligt att till hans majestät överlämna min redogörelse.[290] Vid sin återkomst sade han mig, att konungen varit nöjd med den och för honom betygat sin förvåning över att ingen av hans egna omdömesgilla undersåtar ännu gjort sig besvär att resa dit, såsom jag gjort. Hans majestät hade dessutom sagt, att han ville låta trycka resebeskrivningen på svenska, till vilken smickrande artighet han fogat några ord om att jag borde stanna i Sverige, så skulle han draga försorg om mig. Jag tackade baron Görtz för att han förskaffat mig ett så frikostigt erbjudande och bad honom att då och då säga ett gott ord om mig till konungen, vilket han lovade mig. Han erbjöd mig även en befattning, och jag utbad mig tid att fundera på saken.

Denne baron var i likhet med konungen lika tillgänglig och vänlig mot underordnade som han hade rykte om sig att vara högdragen mot sina likar. Då han efter en ny resa till kongressen den 1 december tidigt på morgonen var på väg till Norge, blev han mellan Strömstad och Svinesund anhållen av överste Baumgarten,[291] i konungens namn men dock utan befallning av konungen,

FREDRIKSHALL.

vilken, såsom jag strax skall berätta, sedan klockan halv tio föregående afton ej längre kunde giva några befallningar.

Översten avfordrade honom hans värja och hans papper. Han lämnade honom dem utan motstånd och utan att i sitt ansikte visa minsta spår av sinnesrörelse. Denne svenske storvisir, för vilken alla böjt sig för tolv timmar sedan och vilken denne överste då ännu skulle vördnadsfullt uppvaktat, bad honom att få skriva ett brev till hans majestät och att få det överlämnat till konungen. Översten beviljade denna anhållan utan att säga baronen, huru gagnlöst detta var, enär konungen lika litet var i stånd att mottaga brev som att utdela befallningar. Han tog hans brev och förde honom till Uddevalla. Men låtom oss begiva oss till Norge, så att vi må erfara orsaken till denna förändring och till att konungen ej längre kunde utdela befallningar eller mottaga brev. Jag skall här omtala den med de omständigheter, som föregingo beledsagade och efterföljde den.

Sankt Andreasdagen,[292] efter den gudstjänst, som på sådana helgdagar plägade hållas, begav sig konungen ned i den öppna löpgraven framför Fredrikshall, och ehuru linjerna trots kölden och den klippiga terrängen framdragits ett ansenligt stycke, tyckte konungen icke, att det var tillräckligt med manskap som arbetade och som understödde de arbetande, varför han mot sin vana grälade litet och visade en viss misstämning och oro, som han icke plägade visa.

En fransk ingenjör vid namn Maigret, med vilken konungen, av naturen vänlig och tillgänglig i synnerhet mot främlingar, plägade tala mycket förtroligt, sade då till honom:

»Ers majestät behöver ej vara orolig. Jag skall inom åtta dagar till ers majestät överlämna fästningen eller mitt huvud.»

»Ja, vi få väl se», svarade konungen leende, varefter denne ingenjör förde honom till flera ställen av löpgraven, som han icke hade sett, visade honom, hur en del arbeten fortskridit, och framlade för honom de skäl, på grund av vilka han kunde utlova, att fästningen skulle giva sig inom den utsatta tiden. Konungen tycktes nöjd härmed. Emellertid sköts det våldsamt både från fästningen och de på min pl. XV med L och M betecknade forten. Hans ma-

jestät hade stigit upp på en skanskorg och lutade sig framåt mot bröstvärnet vid G för att, modig och oförskräckt som han alltid var, över detsamma söka se från vilket håll det sköts mest och vilken avsikt fienden kunde hava. Ingenjören förehöll honom denna farliga vetgirighet och sade:

»Ers majestät, där är icke er plats. Det regnar kanonkulor, gevärskulor och kartescher, och de hava icke mer försyn för konungar än för den ringaste soldat.»

»Var inte rädd», svarade konungen.

»Jag är inte rädd för min egen del», sade ingenjören, »jag har betäckning av bröstvärnet, men jag fruktar, att ers majestät begagnar det för ett annat ändamål än det, för vilket det är uppfört.»

För att slippa ifrån hans upprepade föreställningar sade konungen:

»Gå och se till era arbetare!»

Till de officerare, som följt med honom, sade han:

»Och ni andra, till era poster! Jag går ned nu.»

Dessa officerare kände konungen bättre, än ingenjören gjorde, och visste, att om man bad honom draga sig tillbaka och undvika faran, eggade man honom just till att stanna och trotsa den ännu mer, han som aldrig fruktat någon fara och ej ens ville, att man skulle kunna tänka om honom, att han var i stånd att frukta någon. De sade därför helt tyst till ingenjören: »Låt konungen vara, ni gör eljes mera skada än gagn.» Och de drogo sig alla litet undan. Då några minuter gått och hans majestät icke kommit ned, men regnet av kanonkulor och kartescher blivit allt tätare, blev ingenjören åter orolig. Men officerarna, bland andra generalmajorerna Kaulbars, Schwerin, Schlippenbach och adjutanten Marchetti,[293] sade, att man måste locka ned honom med list, gå och fråga honom om något eller bedja honom komma och se på fältarbetena eller med sin närvaro giva skansgrävarna nytt mod. Ingenjören, som plägade stå på god fot med konungen, åtog sig detta och återvände i denna avsikt till konungen. Han fann honom på samma plats och i samma ställning, alltjämt stående, vilket gjorde, att han i mörkret icke kunde se, att han var död. Han ropade ett par tre gånger: »Ers majestät!» och då han icke fick något svar, trodde han, att han somnat och drog honom i rocken. Då han fann honom

orörlig, ropade han till officerarna, som icke voro långt borta: »Mina herrar, jag fruktar, att en olycka inträffat.»

De skyndade till med en liten lykta och sågo nu konungen stå med sin vänstra, behandskade hand stödd mot svärdfästet, såsom han brukade, då han stod och vilade. Hans handske var nedblodad. Hans huvud var tillbakakastat av den våldsamma stöten av kulan, som krossat hela övre delen av vänstra tinningbenet, tryckt in vänstra ögat i huvudet, nästan drivit ut det högra och lämnat ett hål, så att man kunde sticka in fyra fingrar, varför man ansåg, att det var ett falkonettskott. Att döma av det läge, i vilket han befann sig, syntes sannolikt, att skottet lossats från det lilla fortet L, som utvecklade en fruktansvärd eld och vars kanoner direkt beströko det ställe, där konungen stod.

Så dog Karl XII i en ålder av trettiosex år, fem månader och tretton dagar, vår tids mest oförskräckte hjälte. Han skulle hava varit den ärorikaste och lyckligaste monark i världen, om han lika väl hade förstått att begagna sig av segern som att vinna den. Han hade kunnat, efter att hava besegrat sina fiender, sluta den ärorikaste fred, som någonsin slutits, taga Europas vågskål i sin hand och förekomma ett långt krig, som kostat honom så mycket blod och penningar. Om han själv hade fått välja sitt dödssätt, skulle han hava föredragit att dö med värjan i hand på ett slagfält. Därom vittna hans hänförda ord om den store Gustav Adolfs öde vid Lützen och om den död, som drabbade hans gunstling Grothusen och Düring, vilka stupade på Rügen 1715, och generalerna Delwig och Schomer, som föllo vid hans sida vid Fredrikshall 1716.

Hans tapperhet har aldrig dragits i tvivelsmål ens av hans största fiender. Denna oförskräckthet, som följde honom till det sista, tycktes för honom vara lika naturlig, som fruktan var för honom okänd. Jag skall här anföra några exempel, som man ännu i dag beundrar i Sverige.

Han var en vinter ute på älgjakt med flera herrar, tillhörande hans hov. En av dessa visade honom utan att tänka närmare därpå eller i okunnighet om hans oförvägna sinnelag en håla, i vilken man sade, att det fanns en björn. Han omtalade därvid

för honom, huru dessa djur hade för vana att på detta sätt ligga i ide under vintern, då snön täckte marken och isen sjöarna och floderna, i stället för föda nöjande sig med att slicka sina ramar. Denne unge Herkules tog genast ett jaktspjut från den närmast stående jägaren, och utan att lyssna på några föreställningar väckte han björnen ur sin sömn och tvang honom att lämna sin håla. Björnen tog honom gränsle på sin rygg, när han rusade ut mellan hans ben, och konungen hade icke väl med de andra jägarnas tillhjälp kommit ned och på fötter igen, förrän han utan att visa den minsta sinnesrörelse hjälpte dem att förfölja den flyende björnen och inlade stor förtjänst om dess fällande.

Han var lika ärelysten som Alexander och Julius Cesar, men hade icke deras svaghet för vin och kvinnor. Jag kan aldrig minnas, att jag sett honom dricka annat än vatten. En kosackofficer, som hans majestät utnämnt till kosackgeneral i Mazeppas ställe, hade en gång bett honom att stå fadder åt sin nyfödde son. Konungen befallde general Poniatowski att bära barnet till dopet och giva honom namnet Karl. Denne tog till gudmor den vackra kosackkvinnan. När ceremonien börjat, sade hans majestät till Fabrice: »Låt oss titta genom kyrkfönsterna och se, hur Poniatowski tar sig ut som gudfar!» De stego till häst och sprängde dit, sågo honom och blevo även själva sedda. Poniatowski, som enligt bruket hade kysst gudmoderns hand i kyrkan, kom ut och fram till konungen för att bedja honom låta gudmodern få äran att kyssa hans hand. Hans majestät log, och utan att svara något gav han sin häst sporrarna och satte av i galopp, som om han fruktat att bliva tvingad med våld.

Jag bör dock erkänna, att några personer, som påstodo sig känna honom väl och voro tillräckligt ofta i hans närhet för att iakttaga alla hans åtgärder från hans livs början till dess slut, hava sagt mig, att vi icke böra anse honom sådan, som jag nyss framställt honom sedan han lämnade Stockholm. Ty, sade de, han hade dessförinnan icke förklarat varken Bacchus eller Venus krig. De hava till och med visat mig ett vackert, levande bevis därpå. Men så snart han vigde sig åt Mars, offrade han båda de andra gudomligheterna åt äran, och liksom om han betraktat den

såsom en brud, ensam värd hans bragder och hans omtanke, och svurit henne evig trohet, drack han sedan ej annat än vatten och hade ej heller gemenskap med någon kvinna. Men hans goda lynne tillät honom icke att tycka illa vara, om andra gjorde tvärtom. Han fann till och med nöje i att höra talas om deras kärleksäventyr, då dessa icke voro ovärdiga hederliga män. I Stockholm berättades, att vad som ingav honom motvilja mot vin var en fruktansvärd dryckesorgie, som han firat tillsammans med framlidne hertigen av Holstein. Denne förledde honom därvid till åtskilliga excesser, såsom att med denne furste rida omkring på stadens gator i bara skjortan. Men han skämdes dagen därpå så mycket, att han svor att sedermera aldrig dricka något. Han var frikostig i allra högsta grad, men han iakttog vid utdelandet av sina nådevedermälen en klok och behaglig grannlagenhet. Han ihågkom framför allt dem, som han visste hava behov av hjälp eller som han kände såsom själva frikostiga, sällan andra. Bland andra exempel på detta skall jag tillåta mig anföra följande.

Hans gunstling Grothusen var hans skattmästare utan att bära denna titel. Konungen lät honom fritt förfoga över alla penningar, som funnos i kassan. En dag kom Grothusen med en räkning på femtio eller sextio tusen écus, vilken begärts av kansliet, som ofta beklagat sig för hans majestät över hans stora utgifter, då det var så ont om penningar. Denna räkning innehöll knappast två rader, nämligen: »Givit så och så mycket till janitscharerna, tatarerna och några svenska officerare, det övriga har åtgått för mitt bord.» Konungen tyckte om det knapphändiga uttryckssättet, och när kansliet kort därefter självt presenterade honom en annan räkning på tolv tusen écus med en specifikation, som upptog över trettio rader, sade han:

»Den här räkningen är för lång. Den är odräglig. Jag föredrager Grothusens, som inrymmer sextio tusen écus i fyra, fem ord.»

En gammal general, som han tyckte om för hans tapperhet och hans andra framstående egenskaper och som han skämtade med, därför att han var så sparsam, knorrade litet godmodigt över att konungen gav allt åt denne Grothusen, som lät penningarna

rinna genom fingrarna, och ingenting åt honom, som hade åldrats i hans tjänst.

»Å», svarade hans majestät, »Grothusen behöver pengarna, ty han ger ut dem, men du behöver inga, ty du håller dem fångna i dina kistor, när du har några, för nöjet att titta på dem då och då.»

I Varnitsa visade denne general, att konungen hade en riktig uppfattning av honom, ty så snart han såg, att det svenska lägret löpte fara att bliva angripet på sätt, som jag berättat i min skildring från Bender, satte han åtskilliga guldmedaljer, somliga av trettio, andra av femtio och åter andra av hundra dukaters värde, sin vagn, sina gångkläder, ja till och med sina tofflor i säkerhet hos herrarna Jefferyes och Fabrice. Detta roade konungen, som skämtade med honom härom första gången han träffade honom efter kalabaliken.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Konungen hade av naturen ett så gott lynne, att man, efter vad som försäkrats mig, aldrig sedan krigets början sett honom vred mer än en enda gång och då av mycket giltig anledning. Hans vrede gällde en gunstling, vilken han mycket för sent insåg var ovärdig hans förtroende och gunst.[294] Mannen hade i skydd av sin gynnade ställning begått en mängd skriande orättvisor och skurkstreck, utan att konungen visste om det. Han hade till exempel plundrat kyrkorna i Polen till och med på kalkar, patener, relikskrin och guld- och silverkors, som han skickat till sitt hem i Stockholm, där jag 1716 såg en del av dessa saker, som han ännu icke gjort sig av med. Det berättas, att han i skenhelig sninkenhet hotade en polsk jude att låta göra med honom som judarnas förfäder hade gjort med Kristus och spika fast honom vid händer och fötter på hans egen dörr, om han icke gav honom de pengar och dyrbarheter han ägde. Han hade redan befallt fram hammare, spikar och andra tortyrredskap, och juden undslapp icke, förrän han givit ifrån sig allt. Denne gunstling, som knappast ägde tusen écus, när han lämnade Stockholm, ansågs enligt trovärdiga personers uppgift vara ägare till hundra tusen écus, som han med lika ohederliga medel samlat i Polen och Sachsen. Han såg med

grämelse, att hans inkomster i hög grad skulle komma att lida av den fred, som konung August tvangs att begära och sluta på de villkor, som konungen av Sverige föreskrev honom, och han hittade då på det mest barbariska och orätttrådiga sätt att förhindra fredsslutet. Han intalade nämligen Karl XII att av den polske konungen begära utlämnandet av greve Patkull, vilken han utmålade i de svartaste färger och framställde som en brottsling, värd de grymmaste straff och ovärdig all mildhet. Han trodde, att konungen av Polen icke skulle kränka folkrätten och utlämna honom, och han visste, att hans egen konung aldrig avstod från en framställd begäran, så att kriget skulle blossa upp på nytt eller rättare sagt komma att fortsätta och följaktligen även hans inkomster. Men han bedrog sig i sina förmodanden beträffande den olycklige livländske greven. Konungen begärde hans utlämnande på hans råd och en svensk greves, som länge varit avogt sinnad mot den anklagade. Konungen av Polen gav sitt samtycke och Patkull fick undergå det förfärliga straff, som så fläckat den nordiske hjältekonungens ära. Karl XII såg nämligen hans fel blott genom sina båda rådgivares ögon och trodde, att Patkull icke kunde lida tillräckligt för vad han begått. Konungen var eljes alltid benägen för att förlåta och avskydde blod, utom på slagfältet, där han blottställde sig mer, än fienden vågade göra.

Denne gunstling förlorade i Bender sin konungs förtroende och ynnest genom sina lögner och bakdanterier, så snart hans majestät kom underfund med dem, vilket skedde ungefär på följande sätt.

Han utspridde i synnerhet en mängd förtal om tatarkanen och paschan i Bender, ty han ansåg, att de icke visade honom, konungens gunstling, tillräcklig vördnad. De voro båda stötta över den befallande högdragenhet, varmed han då och då begärde ett eller annat för konungens räkning, varvid han gick så långt, att han hotade dem, om de icke genast uppfyllde hans önskningar. De kallade honom *Deli guiaour*, den otrogne dåren, och ingåvo till hans majestät sina klagomål över hans ohövliga beteende, samtidigt försäkrande konungen, att de voro villiga för hans majestät göra allt som stod i deras makt, men att de icke kunde stå ut

med hans budbärares övermod och fräckhet, och att de bådo konungen skicka en annan.

Gunstlingen å sin sida framställde dem i de svartaste färger, liksom han gjort med greve Patkull, och han ville, att konungen skulle skriva till sultanen och begära deras avsättning eller ännu större straff, om det var möjligt. Men konungen började få upp ögonen, och då han jämförde deras klagomål och erbjudanden om tjänster med sin gunstlings framställningar, fattade han misstro mot honom och skickade till dem Grothusen, en mycket artig man, för vilken han redan börjat hysa något mer än den vanliga aktning, man hyser för förtjänsten. Denne erhöll genast allt vad han begärde, vilket till den grad väckte gunstlingens eller rättare sagt bakdantarens svartsjuka mot den nye budbäraren, att han mot denne hopsmidde de största lögner, hans ondska kunde ingiva honom, varvid han gick ända därhän att en dag i konungens närvaro helt enkelt förneka vad Grothusen anförde såsom ett bevis på kanens och paschans välvilja och goda avsikter mot konungen och hans följe. Konungen förlorade härvid tålamodet, och då han händelsevis stod i närheten av en spis, tog han eldtången med ett uttryck i sitt ansikte, som man aldrig sett förut. Han behärskade sig emellertid genast och ställde eldtången tillbaka på sin plats, sägande:

»Du förtjänade, att jag krossade skallen på dig med den här tången. Gå din väg och kom aldrig igen!»

Jag ville emellertid varken genom detta eller andra exempel på mildhet rättfärdiga den behandling, greve Patkull fick röna, men jag beklagar furstarna, som, då de se saker och ting blott med fega smickrares och dåliga rådgivares ögon, äro utsatta för att begå tusen orättvisor, som de tro vara rättvisa och rättrådiga handlingar.

Karl XII var en minst lika god och trofast vän som sträng och obeveklig fiende, och hans vänskap gjorde honom blind för sina gunstlingars fel, så att han ofta kunde förlåta dem mot honom själv begångna felsteg och kränkningar. När överste Düring stupat vid Stralsund, gav hans majestät åt en av dennes släktingar samma kommando och gav honom flerfaldiga bevis på sin ynnest.

Han fick komma in i konungens rum när som helst utan att behöva anmälas, och när han spelat bort sina pengar, stal han från konungen ett litet skrin, i vilket fanns över två tusen dukater i guld jämte planer till slag och befästningar, som konungen själv ritat. Konungen, som avsåg dessa penningar till gåvor åt soldater, som tycktes honom förtjänta därav, skulle väl knappast hava talat om saken, om det icke varit för fästningsplanerna, och han skulle offrat även dem åt tystnaden och sin mildhet, om han haft den minsta misstanke, att den nye översten varit i stånd till en sådan handling; ty då man ovederläggligt bevisade för honom, vem som var tjuven, nekade han till att han förlorat några pengar, gjorde vad han kunde för att få honom ansedd för oskyldig och umgicks med honom som vanligt, ända tills officerarna vid denne överstes regemente förklarade, att de icke kunde besluta sig för att längre tjäna under honom, sedan han begått en så feg och ovärdig handling. När konungen icke såg någon möjlighet att rädda hans anseende, sade han, att han skänkte honom de två tusen dukaterna och rådde honom att i ett främmande land och med ett lånat namn dölja denna handling, från vars vanära han icke kunde rädda honom.[295]

Men jag återgår till konungens död. Så snart de officerare, jag nämnt, märkte, att konungen var död, beslöto de att dölja vad som hänt för skansgrävarna och soldaterna för att icke oroa och nedslå dem. De kastade därför en kappa över hans lik och läto bära bort det, uppgivande, att det var en officer, som blivit skjuten. En fransman, vid namn Siquier,[296] adjutant hos prinsen av Hessen-Kassel, som med huvudstyrkan av hären låg vid Torpum, anlände just då med depescher från hans höghet till konungen. Han blev naturligtvis mycket förvånad över den sorgliga tilldragelsen, och för att hjälpa till med förklädningen tog han konungens hatt, satte sin egen ävensom sin peruk på hans huvud, och sedan man burit den döde till en stuga, steg han till häst och begav sig tillbaka till prinsen, för vilken han berättade vad som skett och visade den genomskjutna hatten. Hans höghet lät då sammankalla de högre officerarna och meddelade dem underrättelsen. Därefter hölls krigsråd, varvid bland annat beslöts att upphäva belägringen och låta häkta baron von Görtz, som var på väg till

Norge. Siquier sändes att meddela prinsessan den sorgliga underrättelsen om konungens, hennes broders, död. Han fick icke med sig något brev, ty prinsen var alltför upptagen för att skriva, men hans höghet befallde honom att begiva sig raka vägen till överståthållaren, säga honom vad han sett och åt honom överlämna att underrätta prinsessan.[297]

Emellertid hade nyheten knappt blivit känd inom hären, förrän denna utropade prinsessan till drottning. Överste Baumgarten, som fick i uppdrag att häkta baron von Görtz och, sedan han påträffat honom mellan Strömstad och Svinesund, utförde sitt uppdrag på det sätt jag redan berättat, förde honom till Uddevalla och lämnade honom där under bevakning tillsvidare. Därefter tillställde han prinsen det omtalade brevet. Dess huvudsakliga innehåll lär hava varit, att så oegennyttigt, som baronen hade tjänat konungen, hade han aldrig trott sig behöva befara en sådan behandling; han var icke annat än i sina fienders avundsamma och onda ögon saker till något brottsligt. De hade tydligen lyckats överrumpla konungen och vilseleda hans rättvisa omdöme, han bad hans majestät giva befallning om att man sade honom, för vilket brott han var anklagad, och att han bleve ställd ansikte mot ansikte med sina anklagare.

Emellertid anlände Siquier den 3:e till Stockholm och begav sig enligt sin instruktion genast till överståthållaren. Sedan denne förnummit ändamålet med hans resa, anbefallde han honom att hålla sig dold i hans hus och icke säga något till någon. Därefter gick han att underrätta prinsessan.

Hennes höghet blev, såsom man kan tänka sig, smärtsamt berörd av den förlust hon lidit. Sedan överståthållaren tröstat henne så gott han kunde, då detta ju ej kunde ändras, rådde han henne att låta kalla till sig alla riksråden under förevändning att hon hade någon viktig sak att tala med dem om. Detta gjorde hon också efter att hava gjutit många tårar, som hon i sin sorg icke kunde förvägra sin broders minne.

När riksråden kommo, funno de henne så försänkt i sorg, att hon med möda kunde säga dem varför hon grät. De framförde till henne sin kondoleans och sökte trösta henne. Därefter höllo

de råd om de åtgärder, som voro att vidtaga med anledning av tronledigheten, och läto tillkalla Siquier för att utfråga honom. Han berättade vad som tilldragit sig vid hären före hans avresa och att man häktat baron von Görtz, som han hade mött på vägen utan att giva sig tillkänna för honom.

Det beslöts att likaledes låta häkta greve von Dernath och sekreteraren Ecklef, såsom de där handhade finanserna. Så skedde även samma afton vid niotiden. Morgonen därpå häktades likaledes alla baron von Görtz' medhjälpare och tjänare, som voro i Stockholm, bland andra herr Hagen och en fransk myntare, vid namn Rouyer, som baronen fört med sig från Holland, och genom vilken han redan låtit prägla en mängd dalrar och halvdalrar av silver, som på ena sidan hade konungens bild och på baksidan ett kors, liknande det som ses på engelska mynt, jämte hans och rikets vapen, ävensom karoliner, likadana på baksidan och på framsidan bärande två sammanställda x i stället för porträtt. Man sände även befallning till greve Gyllenborg, som var på Löfö, att häkta sekreteraren Stambke och lägga beslag på alla hans papper.[298] Men vare sig denne fått nys därom i tid eller klokt nog anat att något dylikt kunde inträffa, alltnog, han hade satt dem i säkerhet hos de ryska fullmäktige, hos vilka han själv också befann sig, när häktningsordern kom. Dock trodde några snarare, att greven i hemlighet förhjälpt honom att fly.

Den 5 december anlände generallöjtnant Bennet med bekräftelse på konungens död[299] samt medförande åtskilliga brev såväl till prinsessan som riksråden, och då han utspred ryktet, att hären hade proklamerat hennes höghet till drottning, läste prästerna böner för henne, sedan de i kyrkorna tillkännagivit för folket, att hon blivit drottning. Men rådet, som var mera vidsynt och framför allt ville återuppliva Sveriges gamla traditioner som valrike och undersåtarnas gamla privilegier — utan att dock göra något mot folkets röst och önskan, som redan valt prinsessan — rådde henne att utfärda ett manifest, en sorts förklaring, som dikterades för henne och varigenom hon protesterade mot all envåldsmakt och uppfordrade ständerna att infinna sig i Stockholm den 20 januari, så att hon såväl med dem som med rådet finge överlägga om rikets styrelse.

I slutet av november blev baron von Görtz förd till Stockholm i sin resvagn med en eskort av omkring hundra väpnade män, icke så mycket emedan man befarade något upplopp till hans förmån som därför att man ville skydda honom mot den fientligt sinnade folkmassans förolämpningar. Både prästerskapet och adeln hade nämligen i folkets ögon framställt honom såsom den förnämste upphovsmannen till landets olyckor. Både från predikstolarna och vid adelns sammankomster utslungades smädelser mot hans förvaltning.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

De hedniska gudomligheter, som voro avbildade på några av de görtzska nödmynten, kallades av somliga på skämt baron von Görtz' gudar. En gumma, som hört detta, utbrast, då hon såg den olycklige baronen föras förbi hennes fönster under eskort:

»Vår Gud har givit dig i våra händer. Vi få nu se, om dina gudar, som du givit oss till mynt, kunna befria dig.»

Folkmassan utslungade mot honom de grövsta smädelser och skulle av allt att döma även ha gått handgripligt tillväga, om han icke varit så väl bevakad. Emellertid blev han förd till rådhuset på Södermalm,[300] där man låste in honom i ett rum och förvägrade honom icke blott att bliva betjänad av sina egna tjänare utan även att få maten lagad av sin egen kock. Han föreslog att, om man så ville, låta kocken laga maten i något kök i närheten och skicka den till honom genom någon annan, men det förvägrades honom. En svensk, som idkade värdshusrörelse i en del av rådhuset, fick däremot befallning att hålla honom med vanlig svensk mat, som var mycket olika den baronen var van vid. Han åt därför nästan ingenting på flera dagar och hade några feberanfall, vilket gav anledning till ryktet, att han ämnade svälta sig till döds, emedan han kände sig så brottslig, att han icke kunde undgå dödsstraff och icke ville dö för bödelns hand. Men enär man med tiden vänjer sig vid allt och en god konstitution segrar även över de råaste seder, kom man innan kort underfund med oriktigheten av detta antagande, ty han började att äta efter svensk matsedel och må bra.

Men vare sig han fruktat eller förutsett vad som inträffat och vidtagit nödiga försiktighetsmått för att icke giva sina fiender vapen i händerna, alltnog, man fann intet i hans papper, som kunde läggas honom till last. Det sades, att han bränt eller till sin sekreterare på Löfö lämnat allt, som kunde vara graverande. Det var icke på samma sätt med greve von Dernaths papper, bland vilka man fann konceptet till ett brev, i vilket han skrev till baronen, att det svenska prästerskapet hade förklarat honom krig, att kyrkorna genljödo av från predikstolen utslungade tillvitelser mot hans förvaltning, att prästerna i synnerhet begagnade sitt inflytande över folket för att förmå det att göra sig av med baronen och att han erhållit full förvissning därom genom en medlem av prästeståndet. Utom många andra bevis, som man hade, underblåste detta brev så våldsamt prästernas vrede mot greven, att de i stället för ett offer, som de begärde och så att säga redan hade i baron von Görtz, vars dödsdom den allmänna meningen uttalade, med alla till buds stående medel sökte i grevens person erhålla ännu ett.

Jag skall icke säga, att de underrättelser, grevens brev innehöll, grundade sig på fakta, men jag vet, att det var prästen Brenner, som var den egentlige upphovsmannen till brevet, och att han förtjänade allt det onda, som prästerna önskade greven, vilken egentligen endast nedskrivit vad Brenner dikterat för honom. Brenner utpekade av ondska de högst ställda prästerna, vilkas ställning han avundades och vilka han ville efterträda, såsom de där med hätskhet stodo efter baronens fall.[301]

Ett annat brev eller en avskrift av ett brev från samme greve till baronen var för honom lika fördelaktigt, som det skadade baronen.

Detta brevs innehåll var i huvudsak följande. »Baron von Görtz», hette det, »handlade som om han haft för avsikt att bringa konungen och den svenska hären i Norge i fördärvet genom att uppmana konungen att företaga ett fälttåg dit och belägra städer mitt under den strängaste årstiden, då de andra nationerna, som förstodo sig på krig och levde under mildare luftstreck, dragit sig till sina vinterkvarter. Själv fruktade han på grund av de åtgär-

der han såg honom vidtaga, att folket, som anklagade honom för detta, verkligen hade rätt, om också icke beträffande hans avsikter så beträffande följderna. Han ljungade särskilt mot ett plakat eller kungligt edikt, som baronen uppsatt och stod i begrepp att utfärda och genom vilket varje svensk undersåte förständigades att utom de vanliga årliga skatterna erlägga en sjättedel av allt vad han ägde i kontanta penningar, gods och fastigheter, ja till och med i möbler, och deklarera det under edlig förpliktelse och vid straff av konfiskering, om deklarationen icke ingavs inom en utsatt, mycket kort tid eller om den befanns oriktig.»

Trots detta brev och många andra bevis på greve von Dernaths oskuld fick denne sitta fången ända till långt fram på året 1720. Han blev visserligen bättre behandlad än baronen, hölls hela tiden fången i ett förhyrt hus eller i sin vän greve Bondes och fick hava sina egna tjänare, men han satt där nästan under samma förhållanden som inkvisitionens fångar, som aldrig få veta varför de äro i fängelse eller vilka deras anklagare äro, med ett ord, han blev varken rannsakad, dömd eller frikänd.

Ständerna sammanträdde i Stockholm på den av drottningen utsatta tiden, men de kallade henne fortfarande endast kunglig prinsessa, förklarande, att de sammanträdde på eget initiativ för att välja efterträdare till den avlidne konungen. För övrigt läto de öppet förstå, att de icke ville välja någon annan än henne, blott hon ville förbinda sig med okränkbara eder att regera efter en regeringsform, som de avfattade och som kringskar hennes kungliga makt mera, än den varit kringskuren hos någon av Sveriges valkonungar. De läto henne dessutom underteckna och offentliggöra en s. k. försäkran, genom vilken hon erkände sig hava erhållit kronan näst Gud av ständerna utan att hava minsta rätt till densamma, sedan hon gift sig med en utländsk prins, lika litet som hennes syster, hertiginnan av Holstein, haft någon rätt sedan sitt giftermål. Därefter förklarades hon fritt vald. Baron Per Ribbing, som adeln valde till sin lantmarskalk, ärkebiskopen i Uppsala, förste borgmästaren i Stockholm och bondeståndets sekreterare gingo att tillkännagiva detta för henne och frambära de fyra ståndens lyckönskningar.[302]

Sedan ständerna sålunda erkänt henne som vald till drottning och sig själva såsom vederbörligen församlade i hennes majestäts namn, förkunnade en härold vid ljudet av pukor och trumpeter, riksdagens öppnande i början av februari, och de begåvo sig alla en corps tillsammans med riksrådet till en stor sal i kungliga slottet, där drottningen satte sig på en silvertron och mottog deras hyllning.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

XIII.

(*Orig. II:19.*)

Baron von Görtz' process och avrättning. Karl XII:s likbegängelse. Drottningens kröning, hertigens av Holstein avresa från Stockholm m. m.

Folket, som av prästerskapet och adeln hade uppviglats till att anse baron von Görtz såsom upphovsmannen till det allmänna eländet, begärde emellertid hans liv. Prästerna ljungade alltjämt emot hans förvaltning. Några av de längst gående angrepo till och med hans tankar i religiösa ting och betecknade honom såsom ateist. Alla svenskar voro så uppbragta och upptända emot honom, att ingen vågade säga något till hans förmån. Hertigen av Holstein förklarade själv både honom och greve von Dernath för avskedade ur hans tjänst. Då baron von Görtz sålunda prisgavs åt det allmänna hatet och misströstade om att kunna rädda sitt liv genom vad han kunde anföra till sitt rättfärdigande, valde han till sin andlige rådgivare eller själasörjare doktor Conradi, präst vid Tyska kyrkan, den lärdaste eller åtminstone den mest hovsamme av de luterska prästerna.[303] Denne var den ende, som fick tillstånd att besöka honom i hans fängelse, och jag har hört doktor Conradi säga, att ju mer han umgicks med honom, desto mindre trodde han honom värd det behandlingssätt, han fick röna, och det öde, som hotade honom.

Först i slutet av januari började den formliga rättegången mot honom, ehuru utan stora formaliteter. De förnämsta anklagelse-

punkterna voro: 1. Uppfinningen av mynttecknen; 2. avsikten att störta konungen och hären i fördärvet genom att tillråda hans majestät att företaga ett fälttåg till Norge vintertiden; 3. avsikten att locka fienden in i hjärtat av riket för att giva Sverige den konung han fann lämplig; 4. försnillning av allmänna medel.

Han svarade härpå, att vad mynttecknen beträffade, hade han blott följt den plan härtill, som redan framlagts för konungen, innan han lämnade Stralsund; han hade blott tillagt möjligheterna att förhindra, att man efterapade mynten eller i riket införde förfalskade sådana; att det i sanning var en olycka för det allmänna att deputationen nödsakats prägla en mängd, som stod i så föga proportion till mängden av fullgiltigt löpande mynt och till hans avsikter, men att när allt kom omkring dock denna olycka, hur stor den än kunde tyckas, eller rättare detta oundvikliga hjälpmedel, hur betungande det än var, hade räddat Sverige från det ok, som landets fiender stodo i beredskap att pålägga det. Till bevis för att han icke hade uppmanat konungen att föra krig i Norge (vartill man ju för övrigt visste, att han icke behövde eggas eller rådas) anförde han, att han lyckats förmå konungen och tsaren att lyssna till förlikningsförslag vid en tid, då de tycktes mest fientligt sinnade mot varandra. Hans förnämsta avsikt med Löfökongressen hade varit att splittra de mot konungen sammansvurna makterna och befria Sverige från dess fruktansvärdaste fiende, tsaren, och göra honom till dess bundsförvant. Att tsaren förhållit sig overksam under det att konungen hade alla sina stridskrafter engagerade mot Danmark, var ett bevis på hans avsikters redlighet och uppriktighet. Vad beträffade försnillning av allmänna medel var ingen därtill mera oskyldig än han. De skatter och pålagor, över vilka folket klagade, hade måst oundgängligen tillgripas i den ytterliga kris, Sverige genomgick, nära som det var att bliva sina fienders rov. Han hade icke blott aldrig för sin egen räkning skickat en enda styver ur riket, utan han kunde även visa, att han utlagt ej så litet av sina egna penningar. Han hade till och med avsagt sig de fyra procent, konungen erbjudit honom på alla de penningar han kunde uppbringa inom eller utom riket och på alla penningar, som gingo genom

hans händer, och han hade bett hans majestät att dröja med att sätta sina frikostiga avsikter i verket, tills rikets finanser åter befunne sig i det skick, vari han hoppades få se dem. Han erbjöd sig att redovisa de svenska penningar, som gått genom hans händer, och i händelse det befanns, att han förskingrat det allra minsta och utan konungens befallning använt det till andra ändamål än till rikets behov, var han redo att svara därför med allt vad han ägde. Han anförde vidare såsom en ansenlig tjänst, han gjort den svenska handelskåren, att han lyckats mildra det stränga kapareglementet genom att förmå konungen tillåta honom att utfärda pass för vänskapligt sinnade nationers fartyg, vilka tilläto dem att gå från sina hamnar till Sveriges. Med ett ord, han försvarade sig så bra, att man icke ansåg lämpligt att låta honom få någon advokat eller rådgivare, såsom han begärde, något som inga kristna nationer i dylikt fall förvägra. Det var, som om man icke hade velat, att han skulle rättfärdiga sig, eller som om man trodde sig hava andra bevis, på grund av vilka han kunde dömas till döden. Ej heller accepterades hans förslag beträffande finanserna.

Ehuru han var ytterligt nedsatt till krafterna genom feberanfall, förorsakade av det för honom nya levnadssättet, tvangs han att stående undergå flera förhör, som räckte två till tre timmar, men allt vad han kunde anföra till sitt försvar, konungens befallningar, som han kunde åberopa sig på för sina transaktioner o. s. v., intet kunde rädda hans liv. Så snart doktor Conradi såg, vartåt det lutade, gick han till drottningen och bad henne att icke inleda sin regering med en blodsåtgärd, utan hellre med att ädelmodigt förlåta kränkningar, om hon rönt sådana från den anklagades sida. Samtidigt gjorde hans ämbetsbröder allt för att förmå prinsessan att harmas över dessa kränkningar och bestraffa dem. De utmålade för henne i de svartaste färger, med vilket förakt och vilken högdragenhet denne utlänning hade behandlat henne och icke blott henne utan alla svenska kollegier och domstolar under konungens, hennes broders, livstid, och vilken despotisk makt han utövat över alla undersåtarna i gemen.

Hennes majestät, som var mera benägen för mildhet till följd av den förres föreställningar än för hämnd till följd av de senares,

svarade, att hon gärna ville förlåta baron von Görtz allt, vad han hade gjort mot henne och mera, men att hon, som fått sin krona näst Gud av ständerna, varken borde eller ville utan deras bifall efterskänka honom straffet för den skada, han kunde befinnas hava tillfogat staten.

Den gode prästen vände sig då till ständerna för att vinna dem på sin sida, och han gjorde sig lika mycken möda för att rädda baronen, som de andra gjorde sig för att störta honom. Men han lyckades ingenting uppnå, och han säges hava blivit så upprörd över sina ämbetsbröders hjärtlösa beteende, att han därefter lämnade Sverige; åtminstone stannade han icke länge efter den avrättning, om vilken jag skall berätta, och det tillägges, att konungen av Danmark givit honom särskilda bevis på sin aktning. I alla händelser blev baron von Görtz dömd att halshuggas på galgbacken vid stora landsvägen utanför staden, där tjuvar och rövare avrättas, och att bliva begraven därsammastädes. Domen upplästes för honom den 11 mars,[304] sedan han först blivit berövad alla sina titlar, såväl medfödda som förvärvade, och fråntagen jämväl den honom av Preussens konung tillerkända Orangeorden, som blev återsänd till hans preussiska majestät. Domens lydelse var i huvudsak den, att Georg Henrik Görtz dömdes att mista huvudet och bliva begraven genom bödelns försorg nedanför galgen, emedan han berövat konungen det förtroende, denne hyste till rådet, statskontoret, kansliet och krigskollegierna, och därigenom från förvaltningen av de viktigaste angelägenheterna avlägsnat de i hans majestäts och det allmännas tjänst mest nitiska personerna; emedan han genom sina skadliga råd förmått konungen att fortsätta kriget och emedan han uppfunnit tyranniska tillvägagångssätt för att driva igenom sin vilja och missbrukat den myndighet varmed hans majestät beklätt honom; emedan han åstadkommit tvedräkt och missförstånd mellan konungen och Sveriges uppriktigaste och bästa vänner och berövat undersåtarna deras goda penningar och andra solida och verkliga värden, som de ännu hade kvar; med ett ord emedan han var upphovsmannen till de största olyckorna ävensom på grund av andra viktiga skäl, som kommit i dagen genom hans papper och handlingar.

Efter hvad hans maka försäkrat mig,[305] åhörde han uppläsningen av denna dom med utomordentligt lugn och stor själsstyrka. Då emellertid bestämmelsen, att han skulle begravas under galgen, tycktes honom synnerligen skamlig och barbarisk, uppsatte han en ansökan till ständerna, som doktor Conradi åtog sig att framlämna. Han bad dem i denna ansökan, att de måtte tillåta hans vänner eller tjänare förfoga över hans lik efter hans död. Men detta förvägrades honom; det enda som medgavs var, att tjänarna skulle få följa honom från fängelsedörren och till avrättsplatsen.

Under de fem eller sex dagar, han ytterligare tillbragte i fängelset, fortfor doktor Conradi med sina besök, ja, kom än oftare, och under de samtal, han hade med honom, förmärkte han hos honom ingen oro eller fruktan för döden, utan fann hans konversation lika fri och obesvärad som vanligt. Bland annat skrev han sin gravskrift, som han lämnade till doktor Conradi.[306] Den lydde:

Fides erga Regem et Ducem, mors Regis, mors mea.

(Min trohet mot konungen och hertigen kostar mig livet: konungens död min död.)

Han lät göra sig en svart sammetsdräkt med axelklaffar, som knäpptes. Den 19:e fördes han ut ur sitt fängelse och ifördes denna dräkt, och när han utanför den port i rådhuset, genom vilken han kom ut, såg sina tjänare, som med tårar i ögonen stodo och väntade på honom för att göra honom sina sista tjänster, sade han till dem:

»Gråten icke, mina vänner! Det finns inga så goda vänner, herrar eller tjänare, att de icke en dag måste skiljas.»

Och med ett litet leende vände han sig särskilt till sin forne kock Duval, som han gjort till sin hovmästare:

»Nu får jag aldrig mer smaka dina goda soppor, Duval», sade han.

Därefter bad han doktor Conradi, som åtföljde honom, att först stiga upp i den hyrvagn, i vilken han fått tillåtelse att åka till avrättsplatsen. Därefter steg han själv upp i vagnen, och tåget satte sig i rörelse. Det utgjordes av tvåhundra pikbeväpnade gardister, som omgåvo vagnen, samt några tusen åskådare,

bland dem ett sextiotal präster. Man såg, att de gladde sig åt hans ofärd, och deras närvaro vid detta tillfälle var allt annat än uppbygglig.

Så snart vagnen kommit fram till avrättsplatsen, steg han ur med hatten på huvudet, och sedan han med sin lugna och alltid lika behärskade min blickat ut över åskådarna, frågade han doktor Conradi, som höll honom i handen:

»Vore det icke lämpligt, att jag hölle ett tal till dessa människor?»

»Nej», svarade doktorn, »ni skall nu icke tänka på något annat än himlen.»

När han icke såg någon schavott, frågade han, var stupstocken var. Doktor Conradi visade honom den på en sandplats några steg därifrån och förde honom dit. Han gav nu sin hatt och sin peruk åt sin kammartjänare, som satte en nattmössa på hans huvud och avtog hans krage, medan han själv knäppte upp axelklaffarna på sin dräkt. Därefter lade han sig framstupa med halsen på blocket och sade på tyska, nog högt för att höras av flera av de kringstående:

»Drick dig nu mätt, Sverige, av det oskyldiga blod, varefter du så mycket törstar!»

Då bödeln i detsamma trädde fram med bilan i handen, hejdades han av Conradi, som lade tjugo dukater i hans hand och hotade att exkommunicera honom, om han rörde vid hans kropp eller något annat, som tillhörde honom, sedan han avhuggit huvudet, som han skulle. Han lovade att icke göra det och avhögg genast med ett enda hugg och med osviklig skicklighet den livdömdes huvud.

När detta skett och blodet runnit ned i sanden, togo de gråtande tjänarna sin käre herres huvud och kropp och lade dem i en med svart sammet klädd kista, som de dristat medföra dit, och ställde ned den i en i närheten uppkastad grav, som emellertid var föga djup, ty marken var mycket frusen. De kastade först ned den blodiga sanden och skovlade sedan över den med jord.

Historien om bödeln i Stockholm har synts mig värd att här anföras. Han gick vid tio eller tolv års ålder nere i sin hemtrakt Småland och vaktade getter tillsammans med andra pojkar. När han en dag efter en avrättning, liknande den nu beskrivna, lekte

med sina kamrater, föreslog han, att de skulle välja en av dem till att vara missdådare, och så skulle andra vara domare och döma honom, och själv erbjöd han sig att bliva bödel. Den, som åtagit sig att vara missdådaren, blev dömd till döden, så som de hört sina föräldrar beskriva, att det tillgick, varefter han gick hem och bad sin mor att få sina bästa kläder, ty han skulle avrättas, sade han. Som modern icke kunde tro annat, än att det var en vanlig lek, och gärna ville göra honom till viljes, emedan hon var mycket fäst vid honom, klädde hon själv på honom hans bästa kläder och sade åt honom att akta sig, så att han icke rev sönder eller smutsade ned dem. Han gick sedan tillbaka till sina kamrater. En av dem föreställde prästen och förde honom till det ställe, som skulle vara avrättsplatsen. Allt gick så verkligt till att den unge bödeln, som hade fått tag i en vedyxa, med ett enda hugg högg huvudet av den gosse, som föreställde missdådaren, och kanske skulle den sorgliga leken hava fortsatts med de andra, som lika litet som han kände till skillnaden mellan liv och död, om icke en äldre person kommit tillstädes och med fasa och medlidande blivit vittne till denna första akt av det hemska skådespelet. Föräldrarna, som blevo underrättade, skyndade genast till. Somliga begräto den döde, andra gåvo de levande risbastu, i synnerhet bödeln. Han blev överlämnad åt rättvisan och insatt i fängelse, men då man fann honom alltför ung och alltför okunnig för att stå till svars för vad han gjort och umgälla det med döden, dömde man honom till att, när han blev myndig, utöva det yrke, i vilket han redan gjort sin första lärospån. Han har nu utövat det i aderton eller tjugo år med oförliknelig skicklighet och, försäkrar man mig, alltid avhuggit huvudet med ett enda hugg.

Det är att märka, att detta straff är det vanligaste och allmännaste i Sverige. Jag har sett bödeln halshugga bland andra en ung äkta man, som hade övergivit sin något bedagade hustru, och en ung hustru, som överraskats tillsammans med honom, undflyende en gammal makes sällskap. Jag har även sett honom med samma skicklighet hugga huvudet av två unga flickor, som nedkommit utan barnmorska och på natten utsatt sina barn på gatan, där de om morgonen funnos döda, två fall som landets lagar icke

förlåta. Denne bödel såg då ut att vara omkring fyrtio år. Han var välväxt, klädd i blått och med värja vid sidan som en svensk officer.

Men låtom oss återgå till baron von Görtz, som jag såg honom halshugga. Han hade utan gensägelse mycket vackra själsegenskaper och kunde förvisso anses för en stor man i alla avseenden. Han både talade och skrev lika bra, var fullkomligt förtrogen med finansväsendet och en stor beundrare av mr Law.[307] Det är mycket sagt, skola nog de, som känt honom, säga, men jag vet icke, om man skulle kunna säga detsamma om två andra här i världen.

Vad beträffar den ateism, som några präster tillvitade honom, torde den ha varit helt och hållet uppdiktad. De, som känt honom närmast, ha försäkrat mig, att han var allt annat än ateist och till och med var så långt ifrån att vara irreligiös, att man aldrig hört honom svärja eller missbruka Guds namn eller skämta om religionen på något sätt. Tvärtom hade han ofta såväl enskilt som offentligt förklarat, att man måste stå under djuret och hava förlorat förnuftet för att kunna förneka ett högsta väsende, en styresman för världsalltet, som givit det dess form och uppehåller det i den beundransvärda ordning vi se, en ordning som är uppenbar för envar, som icke tillsluter ögon och öron. Det är sant, att några sagt mig, att han snarare kunde anses för deist än kristen, att han ganska öppet och till och med ännu i fängelset för doktor Conradi hade förklarat, att han ansåg Mose böcker vara mera politiskt skrivna än gudomligt inspirerade, att de voro fulla av flera förträffliga sederegler och mycket ägnade att bibehålla undersåtarna i lydnad för överheten, men att han i dessa böcker endast fann timliga löften, som ingalunda bidrogo till att underlätta den sällsamma övergång (som han kallade det) från döden till odödligheten, varom Nya testamentet ingav förhoppning. De tillade, att man snarare finge betrakta dessa uttalanden såsom förnuftets invändningar än som hans verkliga åsikter, eller att, om de voro det, doktor Conradi i så fall hade så att säga kristnat eller rättat dem i fängelset genom att lära honom att taga sitt förnuft till fånga under trons lydnad. Doktor Conradi har betygat, att Görtz dog som kristen.

Sedan Karl XII:s likbegängelse blivit på stadens offentliga platser och i Stockholms förstäder tillkännagiven av en härold, åtföljd av sex trumpetare och en pukslagare, sedan två hovmän till densamma inbjudit de fyra stånden och alla förberedelser blivit avslutade den 26:te, begåvo sig de, som skulle utgöra processionen, i vederbörlig ordning efter vars och ens rang till Karlberg för att avhämta konungens lik och överföra det till den kungliga graven i Riddarholmskyrkan. Kistan sattes mellan klockan fem och sex på aftonen på en likvagn eller rättare sagt en likskäde, ty den hade inga hjul, var helt överdragen med svart kläde och täckt med ett hermelinsfodrat bårtäcke av svart sammet, översållat med sinnrikt broderade guldkronor i olika storlekar. Den kungliga kronan placerades på en svart sammetskudde vid kistans huvudända, och fyra rådsherrar buro de andra yttre insignierna till konungavärdigheten. En baldakin av samma tyg, översållad med broderade guldkronor liksom bårtäcket och uppburen av åtta med gyllenduk beklädda stänger överskyggade denna släde, som drogs av åtta hästar med fotsida schabrak av svart sammet, vart och ett försett med ett stort kors av vitt siden. Åtta hovmän ledde hästarna vid tygeln: de gingo alla till fots i långa sorgkappor, och ordningen inom processionen, då den från Karlberg kom till Riddarholmen, var på det hela sådan jag här skall beskriva.

Processionen gick fram mellan marschaller, som stodo på båda sidor om vägen med tio eller tolv stegs mellanrum. I varje mellanrum stodo sju infanterister, så att det hela bildade två parallella häckar. Främst kommo:

I. Borgarna till häst i mycket god ordning.

II. Livskvadronen, som egentligen består av omkring trehundra livgardister till häst.

— — — — — — — — — — — — — —

III. Två härolder med sex trumpetare och en pukslagare följde till häst, trumpetarna blåsande och pukslagarna dovt, dystert och med långa mellanrum trakterande sitt instrument; därefter kommo andra trumpetare och regementstrumslagare.

IV. Andre hovmarskalken, som gick till fots med en silverstav i handen och åtföljd av officerare av hovstaten, några generaladjutanter m. fl.

V. Lantmarskalken i spetsen för adeln, även han med silverstav i handen; alla gingo till fots, tre och tre i ledet.

VI. Två härolder redo framför en kaross förspänd med sex hästar, behängda med långa, svarta schabrak, som gingo ända ned till deras fötter, så att man icke såg något av djuren. I denna kaross åkte överhovmarskalken, vars ämbete tämligen motsvarar det, som hos de romerska kejsarna bekläddes av *magister officiorum*.

VII. Vid liksläden, över vilken åtta överstar buro baldakinen, gingo livskvadronens kaptenlöjtnant, hans underbefälhavare och två generaladjutanter, de båda första vid huvudet, de senare vid fötterna, fyra kammarråd bärande regalierna och fyra kammarherrar, som höllo bårtäckets fyra hörn och sedermera avlöstes av fyra riksråd, när två tredjedelar av vägen tillryggalagts. Omedelbart efter släden gingo två överstar, som buro riksstandaret, och vid deras sida pager, hovlakejer och trettio till fyrtio livgardister till fots med bardisanen i hand, bildande två små vandrande kolonner, en på var sida.

VIII. Arvprinsen av Hessen-Kassel och hertigen av Holstein följde efter processionen i en av sex hästar dragen sorgvagn, täckt liksom de föregående, och deras sviter följde efter till fots.

IX. Sexton riksråd i åtta andra likadana vagnar förspända med sex hästar.

X. Sexton andra sorgvagnar, förspända med två hästar utan schabrak, blott med seldonen överdragna med svart kläde, körde i rad, och i dem sutto härens högsta officerare till och med överstelöjtnanter samt andra framstående personer.

De ridande borgarna stannade på en öppen plats på högra sidan, strax innan man kommer till Riddarholmen, och livskvadronen på en annan helt nära denna holme till vänster, så att livdrabanterna, där de sutto på sina hästar bakom och högre än de häckbildande infanteristerna, voro vända mot processionen, då den passerade förbi. Vid ankomsten till kyrkan anvisade ceremonimästaren plats åt var och en efter hans rang; redan förut hade han placerat de tre stånden, damerna och andra personer, som icke deltagit i processionen. Alla voro sorgklädda och ingen, som

icke bar sorgdräkt, släpptes in. Sedan liksläden stannat framför porten till kyrkan, som invändigt var helt behängd med svarta kläden och upplyst med flera tusen ljus och lampor, lyfte tjugo överstar upp den kungliga kistan och buro in den till en praktfull katafalk, som stod framför altaret. Med dem följde de fyra riksråden, som alltjämt höllo bårtäckets fyra hörn, åtta generalmajorer, som buro baldakinens åtta stänger, en rådsherre, som bar standaret, biträdd av de två överstar, som dittills burit det, och slutligen fyra andra riksråd, bärande regalierna, som de mottogo av de fyra råden jag nämnt.

Medan detta försiggick, red hovets skattmästare åtföljd av sex andra ryttare och lika många fotsoldater omkring på gatorna och kastade ut minnespenningar till folket. Dessa minnespenningar voro av silver, så stora som en karolin, och buro på ena sidan den avlidne konungens bild samt dessa ord: *Carolus XII D. G. Rex Sueciæ;* på den andra sidan: *Natus est ann. D. 1682. Occubuit 30. Nov. A. 1718.*

På båda sidor om den pyramidformiga katafalken, som upplystes av fem hundra ljus och slutade i en sorts urna med en kunglig krona, lästes två inskriptioner med stora guldbokstäver på svart botten. Den högra inskriften förhärligade den döde hjältens vapenlycka under nio år, den vänstra skildrade hans olycka under lika lång tid.

De kyrkliga ceremonierna, som jag icke skall beskriva, räckte jämte den officierande Linköpingsbiskopens liktal från före klockan åtta till mycket efter midnatt.[308] Då de nästan voro slut, togo alla riksråden, utom de som uppburit bårtäckets fyra hörn, likkistan för att bära ned den i det kungliga gravkoret, varvid salut gavs med tre hundra kanoner och alla musköter, som funnos i staden. Sedan man slutligen avsjungit en psalm och välsignelsen lästs, strömmade alla ut ur kyrkan och uppställde sig i stadgad ordning för att tåga därifrån. Ny salut sköts därvid två gånger.

De minnespenningar av guld och silver, som man skickade till riksråden och ständerna, uppvisade konungens bild med denna inskrift: *Carolus XII D. G. Rex Sueciæ, occub. d. 30 Nov. A. 1718,* och på baksidan ett retat lejon, som reser sig på bakbenen,

bundet och insnärjt i rep, som det sökte avslita med sina klor och tänder, samt denna inskrift: *Indocilis pati.* I avskärningen: *In perpet. Memor. Magnanimi.*[309] (Pl. VIII, n:r 2.)

Jag kunde icke låta bli att, när herr ombudsrådet von Müllern visade mig den första av dessa minnespenningar, säga honom min åsikt om detta *Indocilis pati* och det bundna lejonet, både bilden och inskriften mindre fördelaktiga för denne hjältes minne än ägnade att stärka och befästa mångas uppfattning om konungen såsom oresonlig och halsstarrig, att icke säga något mera.

— — — — — — — — — — — — — —

Medan sålunda alla voro upptagna av konungens likbegängelse, uppgrävde baron von Görtz' tjänare baronens lik, förde det till det hus, där de bodde, avhöggo benen såsom alltför skrymmande, balsamerade det så gott de kunde och lade det i en reskoffert, vilken de sedan, som man vet, lyckades föra ut ur landet och över havet.

Några få dagar därefter [den 17:e mars, ägde drottningens kröning rum i Uppsala under stora högtidligheter].

— — — — — — — — — — — — — —

Den 10 april beviljade drottningen åt greve Horn av honom begärt avsked från befattningen som president för det kungliga kansliet och befriade honom på samma gång från att vara riksråd, vilket han icke begärt.

Den 2 maj lämnade hertigen av Holstein Stockholm under kanonsalut, sedan han erhållit en gåva av femtio tusen écus. Prinsen av Hessen-Kassel och en mängd högt uppsatta personer följde honom på väg en halv mil utanför staden.

Den 14:e i samma månad[310] åtskildes ständerna efter många överläggningar om frihetens tryggande och efter att hava vidtagit många försiktighetsmått och fattat många beslut mot en återuppståndelse av envåldsmakten, som de hade begravt med Karl XII, eller med ett ord sagt efter att allt sedan konungens död mera hava sysselsatt sig med att klippa vingarna på sin drottning eller trygga sig mot varje ökning av konungamakten än med att stödja henne med sina bästa råd och vidtaga kraftiga åtgärder till rikets säkerhet.

XIV.

(*Orig. II: 20.*)

Drottningen får av de flesta kristna makter mottaga lyckönskningar till sin tronbestigning och kondoleans med anledning av sin broders, konungens, död. Nytt förbund mellan Storbritannien och Sverige. Resultatlös resa till Åland för att i engelske konungens namn medla mellan Sverige och tsaren, som härjar de svenska provinserna. Drottningen avsäger sig kronan till förmån för sin make, som krönes till konung av Sverige.

Sedan hennes majestät meddelat tsaren konungens död och sin egen tronbestigning, avsändes den i tsarens tjänst stående korpral Le Fort till Stockholm för att å tsarens vägnar framföra kondoleans och lyckönskningar.

Generalmajor Lövenörn kom sedan i samma ärende från konungen av Danmark, vilken hennes majestät likaledes meddelat vad som hänt.[311]

Greve Marck, Frankrikes minister vid det svenska hovet, hade åtagit sig att till konungen av Storbritannien överbringa notifikationsbreven om samma tilldragelser.[312] Dessa brev hade emellertid blivit försenade på vägen och överlämnades icke till hans brittiska majestät förrän efter dennes ankomst till Hannover i slutet av [maj] månad. Han avsände då först överste Bassewitz,[313] som han hade till hands, med liknande artighetsbetygelser å hans vägnar såsom kurfurste och uppdrog åt honom att framställa samma förlikningsförslag som Fabrice hade framställt till den avlidne konungen, då hans majestät såg, att tsaren på Åland inledde separatförhandlingar med konungen av Sverige och vägrade att

låta de fullmäktiga ministrarna för nordens förbundna furstar, bland vilka hans brittiska majestät såsom kurfurste även befann sig, få tillträde till kongressen. Han utsåg därefter i egenskap av konung av Storbritannien mylord Carteret att begiva sig till svenska hovet med liknande artighetsbetygelser och erbjudande om sin medling för att bilägga de misshälligheter, som ännu rådde mellan Sverige och nordens förbundna utan att därifrån undantaga tsaren, om det behagade honom att antaga medlingen och avstå från beslutet om separatfred.

Han anlände till Stockholm i slutet av juni och blev på det mest älskvärda sätt mottagen av drottningen. Hennes majestät antog utan tvekan de erbjudanden han gjorde och underrättade därom sitt råd och sina ministrar. Därefter avslöt detta sändebud ett preliminärt fördrag om förnyandet av förbundet mellan Sverige och Storbritannien och Bassewitz ett annat fördrag om förlikningen mellan konungen i egenskap av kurfurste och drottningen.

Tsaren, som vidhöll sitt beslut att underhandla separat och tycktes vilja påtvinga drottningen godtyckliga villkor på grundval av Ålandsplanen, gick under tiden till sjöss med trettio krigsskepp och skickade omkring tre hundra galerer och galioter mot de svenska kusterna. Från den 11 juli till början av augusti brände dessa städerna Norrköping, Nyköping, Norrtälje och Södertälje samt en mängd byar, gårdar och lustslott och förstörde många bruk och gjuterier, däribland det vackraste och mest berömda järnbruket i Sverige, Leufsta, samt förstörde eller fyllde en liten järngruva, den enda som var inom räckhåll för dem. De försökte till och med härja ända fram till Stockholm, varifrån vi kunde se lågorna. De voro än här och än där, landsättande än två, än tre eller fyra tusen man, där det icke fanns två, tre eller fyra hundra för att göra dem motstånd. Sista gången landsatte de över femtusen man, men efter att hava påträffat tretton hundra beväpnade svenskar vid ett sund, kallat Stäket, och rönt motstånd av dem, gingo de åter ombord på sina skepp med en förlust av ett hundratal man. Dessförinnan hade de lagt i aska nyssnämnda öppna städer och icke rönt något som helst motstånd

av soldater, artilleri eller invånarna, vilka senare flytt och gömt sig i skogarna med vad de kunnat föra bort från sina hus. Ryssarna satte eld på skogarna genom att uppsamla och på de tätaste ställena uppstapla den torra och huggna veden. På detta sätt brände de flera städer och tycktes ämna göra ett stort bål av hela Sverige. Emellertid hade generalmajor Coyet[314] å den svenska drottningens vägnar begivit sig till tsaren för att tacka honom för de lyckönskningar, han sänt genom nämnde korpral Le Fort. Han bibehöll därvid mot sina instruktioner sin titel av generalmajor; han hade erhållit befallning att icke begagna högre titel än Le Forts. Han fann tsaren på sin flotta, som låg i Leysundet, den enda segelbara farleden mellan de åländska öarna till Åbo, Reval, etc. Tsaren gav honom audiens ombord på det fartyg, över vilket han förde befälet. Han sade honom bland annat, att han var ledsen över att drottningen av Sverige och hennes råd gåvo honom anledning att härja hennes rike, därigenom att hon så likgiltigt förkastade de fördelaktiga förslag, han länge gjort henne, och å andra sidan visat sådan iver att antaga dem, som nyss framställts av konungen av Storbritannien. Mot denne utfor tsaren, om man får tro herr Coyet, med mycken häftighet och i uttryck, som alls icke vittnade om kunglig höghet eller om det fina sätt, som denne store härskare torde hava lärt sig på sina resor bland förfinade nationer. Herr Coyet omtalade detta med en oförsiktighet, som civiliserade personer icke berömde honom för. Huru som helst föreslog han tsaren, eller rättare sagt tsaren föreslog honom, att göra ett sista försök hos drottningen av Sverige, som ännu icke hade undertecknat de fördrag, varom jag talat. Han skulle till den ändan skicka en av sina fullmäktiga från kongressen för att förnya de erbjudanden, hon vägrat antaga, och göra henne de kraftigaste föreställningar beträffande de ödesdigra följderna av hennes vägran. Herr Osterman, tysk till extraktionen och, ehuru endast andre fullmäktig till rangen, kongressens själ och språkrör, avsändes i sällskap med herr Coyet, som åtog sig att föra honom till hennes majestät och till de riksråd, som hade mest att säga och förefällo gynnsammast stämda mot tsaren. Deras färd upp-

lystes från alla håll av de ryska lågor, som fortforo att lägga i aska städer, byar, lustslott, fiskarstugor och till och med skogarna. — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Hennes majestät drottningen gav visserligen audiens åt herr Osterman, men icke en sådan, som herr Coyet hade ställt i utsikt för honom. Han lät emellertid i början icke avskräcka sig. Han sonderade genom denne och sonderade även själv några riksråd. Det säges, att han gav dem löften och även kontanta handpenningar, ty han hade med sig ett litet välförsett skrin för att underlätta vinnandet av ett gott resultat. Ett av riksråden, en man som var van att taga för sig med båda händerna, utmärkte sig till den grad offentligt genom sin tillgivenhet för tsaren, att man i Stockholm kallade honom den store ryske pensionären. Efter den kalla och föga tillfredsställande audiens, drottningen givit herr Osterman, sade nämnda riksråd till drottningen, att han fruktade, att om hon icke ginge in på tsarens förslag, skulle hon om fjorton dagar icke längre vara drottning.

»Nåväl», svarade hennes majestät med en fasthet värdig det blod, som flöt i hennes ådror, »jag vill hellre icke regera än regera på de villkor, tsaren vill föreskriva mig.»

En annan, som ansågs för hederligare, men som kanske verkligen blivit förskräckt genom den förres falska förskräckelse, skyndade att vid underrättelsen om, att de ryska galererna voro bara två eller tre mil från Stockholm, väcka drottningen klockan fyra på morgonen och råda henne att fly, eljes kunde hon snart råka i händerna på tsaren, som inom kort skulle stå utanför Stockholm. Hon svarade honom med samma fasthet:

»Det gör jag icke, så framt icke prinsen, min make, som med hären vakar över rikets säkerhet, sänder mig bud eller själv kommer och underrättar mig om den fara, som oroar eder, och giver mig samma råd som ni. Om han skulle hava olyckan att falla i tsarens händer, skulle jag vara nöjd att få dela hans öde. Nu tills vidare råder jag er att gå och lägga er, ty ni löper fara att få snuva.»

Härpå drog han sig litet förlägen tillbaka med en djup bugning.

Trots tsarens penningar och hans vänner i det svenska rådet avslöto mylord Carteret och den hannoverske ministern med drottningen av Sverige de fördrag, varom de börjat underhandla, och dessa fördrag blevo också ratificerade före augusti månads utgång. I kraft av det mellan Sverige och Storbritannien ingångna förbundet begav sig amiral Norris till de svenska hamnarna med en flotta av tjugoåtta till trettio skepp, men han fann, att tsarens galerer hade dragit sig tillbaka efter att hava anställt all den skada de kunnat.

I början av september lyckades mylord Carteret avsluta ett annat fördrag mellan Sverige och Preussen, vars ratifikation den preussiske ministern Kniphausen överbragte till den svenska drottningen och därvid erhöll hennes.[315] Icke nöjd med att så lyckligt hava verkat som hans brittiska majestäts fullmäktiga sändebud, skrev mylord Carteret ett brev till hans majestät tsaren, vari han förnyade de redan gjorda erbjudandena om medling genom konungen av Storbritannien såsom vän till alla de makter, som voro invecklade i det nordiska kriget, i vilket Storbritannien dittills icke tagit och ännu icke tog annan del, än att det sökte få slut på det genom en allmän fred. Dylika åtgärder hade redan vidtagits med den mycket kristne konungen och hans andra bundsförvanter, till vilka hennes svenska majestät även hörde. Han meddelade honom, att denna makt hade accepterat sagda medling, att hans brittiska majestät givit amiral Norris order att avgå till Östersjön blott för att stödja denna och skydda de brittiska undersåtarnas handel och att han hoppades, att hans majestät tsaren också skulle vilja acceptera den och inställa alla fientligheter å sin sida, liksom drottningen av Sverige skulle göra å sin. Amiral Norris skrev till honom ett annat brev av huvudsakligen samma innehåll. En engelsk adelsman åtog sig att överbringa dem och föreslog mig att följa med i egenskap av hans sekreterare. Jag gick så mycket hellre in på detta förslag, som jag började ledsna på den alltför långa vistelsen på samma ställe och önskade litet ombyte.

Hans instruktioner voro att strax begiva sig till kongressen och där av de ryska fullmäktige begära ett pass för att begiva

sig till hans majestät tsaren efter att hava givit dem avskrifter av nämnda brev, om de begärde det, eller att till dem överlämna originalen, om de föredrogo att själva åtaga sig framlämnandet.[316]

Vi reste den 8:e [sept.] på kvällen från Stockholm till Vaxholm, ett slott varom jag redan talat och som ligger blott tre mil därifrån. Vi begagnade oss av en svensk örlogsslup. Dagen därpå klockan fem på morgonen stego vi ombord på en av drottningens brigantiner och kommo före klockan två på eftermiddagen till Leysund, där vi blevo hejdade och undersökta av befälhavaren på det ryska amiralsskeppet. Denne befälhavare lät oss icke fortsätta vår färd, förrän vi (enligt den ryska artighetens fordringar) inmundigat ansenliga kvantiteter vin, och vi anlände mellan klockan åtta och nio på aftonen till den lilla ön Löfö, fem mil bortom Leysund. Denna ö är kanske på sin höjd två mil i omkrets. Dess forna invånare hade övergivit den, när de sågo, att den höll på att falla i ryssarnas händer liksom Åland och de andra öarna, där ryssarna liksom här hava bränt byar, gårdar, kyrkor o. s. v. Löfö hade haft två blomstrande byar och en kyrka. Denna var det enda, som skonats eller glömts av mordbrännarna, vilka åtnöjt sig med att bortföra vad de trodde mödan värt, såsom fönsterrutor, klockor m. m.

De hus, som här och där uppförts för kongressen, voro ganska många och utgjorde två små byar på ett musköthålls avstånd från varandra. Det var en som kallades det svenska kvarteret, och den andra kallades det ryska. Mellan dessa båda kvarter låg rådplägningshuset, som utgjordes av en sal och två andra rum och var uppfört på de båda krigförande makternas gemensamma bekostnad. Vi lågo ombord på brigantinen och besökte följande dag på morgonen baron Lillienstedt, som efterträtt baron von Görtz i egenskap av svensk fullmäktig och som nyss blivit riksråd. Han var den ende fullmäktigen, drottningen då hade därstädes, och hon ville icke hava flera, ty hon hade redan sänt befallning till denne att återvända och förbjudit greve Gyllenborg, som kommit till Stockholm i och för vissa affärer, att begiva sig dit igen.[317]

39—163226. *Seigneur de la Motraye's resor.*

Hans excellens mottog oss mycket artigt och bjöd oss på middag hos sig. Han sade, att herrarna Bruce, Osterman och Jaguschinsky, de ryska fullmäktige, samt den preussiske ministern Mardefelt, som bodde i deras kvarter, även skulle komma. Vi begåvo oss sedan till de tre förstnämnda, för vilka den engelske adelsmannen förklarade ändamålet med resan. De begärde avskrifter av de brev, han medförde, och han gav dem sådana. De voro på engelska, ett språk som endast herr Bruce, som var skotte till börden och förste fullmäktig, förstod; men de båda andra ville hava dem på franska, och jag verkställde därför en översättning.

Herr Lillienstedts middag, som upptog nästan hela återstoden av dagen, hindrade dem synbarligen från att taga kännedom om breven, men dagen därpå sände herr Bruce bud och bjöd oss att tillsammans med herr Lillienstedt äta middag hos honom, bedjande oss två komma en halv timme tidigare, vilket vi gjorde. Vi funno där de båda andra fullmäktige hos honom. Herr Osterman talade i de andras namn och sade, att de hade tagit kännedom om brevens innehåll och att de funnit det sådant, att de icke ansågo det lämpligt att skicka dem till tsaren, deras herre. Denne kunde med skäl icke, tillade han, vara belåten med att konungen av Storbritannien tog sig rollen av skiljedomare snarare än fredsmedlare och sände en flotta till Östersjön för att stödja sin medling, ett sätt att uttrycka sig, som de icke trodde kunde vara angenämt för hans majestät tsaren; för övrigt skulle de låta honom få kännedom om saken. Samtalet blev sedan mera allmänt, och det talades ej vidare om annat än likgiltiga saker. När tiden för middagen var inne, satte man sig till bords, åt mycket och drack ännu mera. Det sparades icke på ungerska viner och champagne, mera starka än fina i smaken, och ej heller på bourgogne och pontac; med ett ord, det dracks »på grekiskt vis».

Den 12:e bjöd herr Lillienstedt alla på sin avskedsfest, ty kongressen hade förklarats upplöst. Vi fingo också vara med, och hans excellens sökte undfägna de andra herrarna, liksom han själv blivit undfägnad, genom att icke spara på någon sorts vin.

Den 13:e gåvo de ryska fullmäktige och herr Mardefelt sin fest hos herr Osterman, och vi blevo inbjudna. Enär mångfalden och i synnerhet kvantiteten av viner hos dessa herrar ansågos för det viktigaste vid en god måltid, dracks det ymnigt och mer än ymnigt av alla de sorter, som herr Bruce bjudit på två dagar förut.

Denna måltid avslutades med en dryck, som de kallade bischof eller biskop, tillredd av flera buteljer pontac, spanska apelsiner, socker, kanel och pulveriserad muskot, vilka ingredienser pressades och silades genom en duk, varefter det flytande hälldes i ett kärl, som kunde rymma det och var ägnat att föreställa den stora herkulesbägare, varmed man, såsom det förtäljes i Alexanders historia, plägade avsluta de grekiska festerna genom att låta den gå laget runt. Eftersom de fullmäktige alla skulle lämna ön dagen därpå, tog jag mig friheten säga, att man ju skulle kunna begrava kongressen biskopligt eller med högtidliga ceremonier genom att tömma denna bägare i rådplägningshuset. Herr Mardefelt tillstyrkte detta förslag, och alla de närvarande anslöto sig till det. Herr Jaguschinsky, som hade tillrett bischofen, ordnade processionen och lät en munskänk bära drycken i täten. Vi följde efter i ganska god ordning till nämnda sal, satte oss kring det bord, där förut de politiska överläggningarna hållits, och mitt på detsamma placerades bischofen jämte några flaskor champagne att bättra på med. Resten av ceremonien kan man lätt tänka sig, ävensom i vilket tillstånd man åtskildes. Så slutade den mycket omtalade Ålandskongressen.

ANMÄRKNINGAR

PERSONREGISTER

ANMÄRKNINGAR.

[1] Tatariet var ursprungligen benämningen på det inre av Asien, vars många olika folkslag sammanfattades under namnet tatarer. Sedermera kallade man i synnerhet Krim och områdena kring nedre Don, Dnjepr och Dnjestr för lilla eller europeiska Tatariet. Trakten väster om den senare floden bebоddes av tatariska folkslag, såsom budjaker och libker, samt benämndes ofta det budjakiska eller det akkermanska Tatariet, det senare efter den vid Svarta havet belägna fästningen och staden Akkerman. — Kanen (fursten) av Krim stod sedan slutet av 1400-talet under turkisk överhöghet, fastän med mycket självständig ställning. Hur långt hans välde sträckte sig västerut vid 1700-talets början eller var gränsen gick mellan hans och sultanens dominium, torde vara ganska vanskligt att avgöra. Från 1660-talet omtalas (*Hammer-Purgstall*, Geschichte der Chane der Krim. 1856, s. 154; jfr s. 44), att området närmast väster om Dnjestr lydde under kanen, och så torde väl även förhållandet hava varit vid denna tid, vilket likväl icke hindrade, att både i Bender, på Dnjestrs högra strand, och i Otjakov, ett stycke öster om floden, funnos av sultanen insatta ståthållare. — Kausjani är beläget ungefär 20 km. sydväst från Bender. Moderna ryska kartor upptaga tvenne på mindre än 1 km:s inbördes avstånd belägna kyrkbyar: den östligare och mindre benämnd St. (Staryj = gamla) Kausjani, den västligare och större kallad N. (Novyj = nya) Kausjani. Ismail, det nuvarande Tutsjkov i Bessarabien, ligger på norra stranden av Donaus norra mynningsarm Kilia, ungefär mitt emellan Reni, där Donau böjer sig åt sydost, och dess utlopp i Svarta havet. — Det gamla franska myntet écu motsvarade vid denna tid 2,75 i francs.

[2] Friedrich Ernst von Fabrice (f. 1683, d. 1750) skickades 1710 av administratorn Kristian August som holsteinskt sändebud till Karl XII i Turkiet och stannade där till oktober 1714. De flesta av hans depescher hem till administratorn och dennes minister Görtz utgåvos i Hamburg 1760 under titeln: Anecdotes du séjour du roi de Suède à Bender ou Lettres de M. le Baron de Fabrice pour servir d'eclaircissement à l'histoire de Charles XII (tysk uppl. 1759, engelsk och holländsk 1761; svensk översättning i: Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia. D. 2 (1820), 3 (1824), 4 (1826). Hans ledigt skrivna och underhållande brev utgöra en av de viktigaste källorna till kännedomen om Karl XII:s vistelse i Turkiet. — Efter sin ankomst till Bender den 24 juli 1709* bodde den svenske konungen, som av de la Motrayes kartskiss framgår, några dagar i tält

* Vid dateringar användes uti anmärkningarna, där ej annorlunda angives, den s. k. svenska stilen, vilken gällde i vårt land 1700—febr. 1712. Den var 10 dagar efter den nya och en dag före den gamla stilen, vilken kommit till användning efter febr. 1712; nya stilen infördes i Sverige först 1753.

på den östra (vänstra) sidan av Dnjestr. Redan den 5 augusti flyttade han över till den västra (högra) stranden av floden. Mellan denna och fästningen på den s. k. Dnjestrhalvön, en enligt taffeltäckaren Hultmans utsago »stor, skiön och liuflig ängd och lusteplats, derest icke allenast öfver alt var mycket högt gräs och blommor, utan allehanda fruchter, med stora, höga, hvita och svarta mullbärs trähn», tog Karl XII sin bostad till en början i ett turkiskt tält. Snart nog lät han bygga sig »ett stenhus med 2:ne camrar och en sahl på hvar ända och en bred farstuga tvärt igenom huset». Kring detta uppväxte så småningom andra hus, kanske icke så förnämliga, men tält saknades icke heller i denna Karls stad (Carlopolis). Fabrice berättar (i brev av d. 6/7 1710), att han vid sin ankomst till Bender lät göra sig en hydda under jorden, liksom flera svenskar gjort. Han lät emellertid omedelbart uppföra åt sig en byggnad ovan jord nere vid flodstranden, som, när den var färdig, »meublerades med soffor och mattor på turkiska viset». Med stall och kök beräknade han dess kostnad till 500 écus. Ungefär mitt emellan denna och konungabostaden låg det hus, i vilket dåvarande översten vid Nylands och Tavastehus kavalleri och löjtnanten vid drabanterna Kristian Albrekt Grotthuss (f. 1680) bodde. Genom sin duglighet och kunskap i turkiska språket, sitt goda humör och sin kunnighet i schack förvärvade han sig i hög grad konungens ynnest. Under den turkiska tiden var Grotthuss eller Grothusen, som hans namn i äldre tider skrevs, den som fick sköta om finanserna. Han fyllde de omedelbara penningebehoven genom lån från alla håll »med fullkomligt förakt för räntans höjd» och utan tanke på framtida återbetalning. Efter Karl XII:s hemkomst till Stralsund blev G. generalmajor av kavalleriet och befälhavare på ön Usedom, men fann liksom så många andra tappra karoliner sin grav i den blodiga striden vid Stresow på Rügen den 4 nov. 1715.

[3] I början av år 1710 avreste från Bender på Karl XII:s befallning dåvarande kaptenen vid fortifikationen Kornelius Loos, kaptenen vid Nerike-Värmlands regemente Konrad Sparre och löjtnanten vid livgardet Hans Gyllenskepp till Egypten och Jerusalem för att där och i kringliggande länder »aftechna och observera alla antiquiteter». Under denna forskningsresa avritade Loos bl. a. staden Palmyras ruiner i den syriska öknen, nära 50 år före engelsmännen Dawkins och Wood, vilka inom den lärda världen gällt som ruinernas första upptäckare. På hemvägen foro de tre forskningsresandena sjöledes från Smyrna och besökte de första dagarna av april 1711 det ej långt från inloppet till sundet vid Dardanellerna belägna forna Troja (jfr utdraget av Gyllenskepps journal under resan, tryckt i: Det swenska biblioteket, utg. af *Gjörwell*. D. 1 (1757), s. 271—273). Efter några månaders uppehåll voro resenärerna i början av juli åter i Bender. En stor del av resultatet utav deras forskningar, bestående i kartor och ritningar, gick förlorad i kalabaliken, men en liten återstod är ännu bevarad i Uppsala universitetsbibliotek och Nationalmuseum. Det är mycket antagligt, att de la Motraye i Konstantinopel sammanträffat med någon av de tre nämnda karolinerna, men det får stå därhän, huruvida det är sanning, vad som i texten anföres om deras besök vid Troja och plagiatet av de la Motrayes beskrivning av ruinerna.

[4] Med Belgrad menas icke den nuvarande staden vid Donau, utan en by med samma namn vid Konstantinopel i närheten av Bosporen, fordom en angenäm tillflyktsort om sommaren för diplomatiska kåren i Konstantinopel och bekant genom de dyrbara vattenledningar, som där taga sin början. — Sannolikt åsyftar de la Motraye med sin jämförelse amazondrottningen Thalestris. Om henne berättar den grekiske historieskrivaren *Diodoros* från Sicilien, Bibliothecae historicae libri qui supersunt. Vol. 7 (1799), s. 408—410, att den genom skönhet, kropps-

storlek och mod utmärkta drottningen en gång infann sig hos Alexander den store, endast åtföljd av 300 amazoner. Då konungen, frapperad av det militära skådespelet och kvinnornas skönhet, frågade efter anledningen till drottningens besök, svarade hon, att hennes önskan vore att få ett barn med konungen, emedan hon hoppades att frukten av deras förbindelse skulle i framstående egenskaper överträffa alla människor i hela världen. Efter 13 dagar återvände Thalestris till sitt rike.

[5] Charles Ferriol, marquis d'Argental, var sedan maj 1699 fransk ambassadör i Konstantinopel. Han rapellerades 1710 och lämnade Turkiet på våren följande år, när hans efterträdare greve Pierre Puchot des Alleurs anlänt dit. Denne, som ofta omtalas i fortsättningen av de la Motrayes resebeskrivning, var Karl XII till mycken hjälp och kan tidtals betraktas som hans representant vid sultanens hov. Om Ferriol berättar de la M., att han under sin beskickningstid icke haft någon audiens. Då han nämligen första gången skulle ha företräde för sultanen, vägrade han att lägga ifrån sig sin värja och försöken att taga den ifrån honom misslyckades. När det berättades för sultanen, att Ferriol blivit tokig, skall denne ha genmält: han var det redan, då han var här.

[6] Det var i byn Belgrad, som Ferriols vansinne bröt ut, och det var där, som sultan Achmed III uppehöll sig under ett janitscharuppror i Konstantinopel, som så när hade kostat honom hans tron. (*Hammer*, Geschichte des osmanischen Reiches. Bd 4 (1836), s. 108).

[7] Bland de mera bemärkta högre officerare, som med Karl XII räddat sig undan den ryska fångenskapen, som hotade vid Perevolotjna, nämnas här generallöjtnanten Axel Sparre (f. 1652), känd för sitt goda humör och de porträtt, som han 1701 och 1712 målat av konungen, död 1728 som greve och fältmarskalk; generalmajoren av kavalleriet och drabantkårens siste kaptenlöjtnant Karl Gustaf Hård, född 1674, död 1744 som greve och riksråd; generallöjtnanten Johan Valentin Dahldorff, som blev fången vid kalabaliken och efter sin utlösning från turkarna general av kavalleriet. Han stupade vid Stresow på Rügen den 4 nov. 1715.

[8] Gustaf Clysendorff, som i övriga källor nämnes hovjunkare, »blev borta» i kalabaliken, vare sig han blev ihjälskjuten eller innebränd i kungshuset eller dog av de sår, som han erhöll, då han försökte rädda sig ut ur detsamma. (Jfr de la M:s uppgift å s. 55.)

[9] Den franska uppl. har »40 ou 50 Milles». Mille var det mindre av de äldre franska måtten för väglängd och var lika med 1,852 meter. Det större och vanligare var lieue, som motsvarade 4,452 m. Konungens ritter skulle sålunda utsträckts till cirka 7 ½ à 9 svenska nymil, vilket icke alls förefaller osannolikt, särskilt med tanke på Karl XII:s många och långa snabbritter.

[10] Man vet åtminstone att Karl XII på vägen mot Narva lade bort peruken, fastän han ännu bär den på de medaljer, som slogos över hans segrar till och med efter övergången av Düna.

[11] Quintus Curtius Rufus, romersk författare från 50-talet e. Kr., mest bekant genom ett arbete om Alexander den stores bedrifter. Den första svenska översättningen, av J. Sylvio, utkom i Stockholm 1682, i ny uppl. 1695. Bielke berättar i sina Hågkomster (jfr inledningen), att Karl XII vanligen bar på sig en edition av Curtius i ett format, som var mycket mindre än vanlig sedes. Då Sylvio's uppl. är tryckt i oktavformat, förefaller det ej osannolikt, att Karl XII läste Curtius' framställning på originalspråket i någon av de små fina editioner, som under 1600-talet utgingo från familjen Elzevirs kända officin.

[12] Redan den 21 nov. 1710 hade kriget mot Ryssland förklarats av stora divanen, men först i början av mars 1711 lämnade storvisiren Mehemed Baltadgi, i sept. 1710 kallad till det ämbete, som han redan förut under tiden dec. 1704—maj 1706 innehaft, under stora högtidligheter Konstantinopel, de första dagarna av juni påbörjades övergången av Donau vid Isaktja (mellan de redan nämnda städerna Reni och Tutsjkov), och en månad senare hade huvudstyrkan nått fram till östra stranden av Prut. Att exakt bestämma den turkiska härens storlek, torde vara ganska vanskligt. Den uppskattas av ögonvittnen högst olika, och de beräkningar, som gjorts av åtskilliga författare, variera ganska avsevärt. Det synes emellertid, som om de av de la Motraye här anförda siffrorna vore ganska acceptabla.

[13] Dahout-pacha (*Nordbergs* Dunt Pascha), nordost om San Stefano, som ligger vid Marmora-sjön. — Storvisirens tält beskriver i annat sammanhang (II: 1, s. 5) de la Motraye på följande sätt. »Storvirsirens kvarter utgjorde nästan mitten av lägret. Det bestod av ett tält för hans egen person, ovanligt stort och högt och benämnt bache tchiadir (huvudtältet), omgivet av åtskilliga andra av olika storlekar för hans förnämsta officerare, hans port o. s. v. och beläget inom höga krenelerade murar av bomullstyg, som förlänade det utseendet av ett slott. Bache tchiadir skilde sig från de andra tälten genom sin storlek och höjd och lyste både genom sin yttre och inre prakt. Det var överst prytt med ett litet förgyllt klot, som uppbar en likaledes förgylld halvmåne, och överdraget med mycket fin, havsgrön bomullsväv. Det inre pryddes av en sorts tapisseri, sammansatt av olika stycken av en mängd mycket dyrbara och olikfärgade tyger, utklippta till blommor och andra ornament och med mycken konst sammanfogade. Denna sorts dekorering à la Harlekin, som man skulle kunna kalla den, är gemensam för alla förnäma turkars tält. Man såg den även i de andra, ehuru mer eller mindre dyrbar allt efter ägarnas rang och värdighet. Somliga tält voro täckta med himmelsblått, andra med grönt o. s. v. Inuti dem gick man på vackra persiska mattor och satt på dyrbara ottomaner. Väggarna voro också av målad väv, men vackert himmelsblå och fodrad med rött samt uppburen av stolpar, vilka liksom alla andra pelare eller stöd i dessa flyttbara hus voro målade i mörkgrönt. Mellan stolparna och pelarna hängde i form av ljuskronor en mängd ponsoröda festonger av siden och annan väv, prydnader, som känneteckna sultanens och storvisirens kvarter och som ingen annan av hur hög rang han än må vara har rätt eller frihet att anbringa på sitt. Ingången till detta slott var vänd åt det håll, åt vilket man skulle marschera, och på båda sidor om den voro hästsvansar uppställda.» Härmed kan jämföras den skildring, som legationspredikanten Sven Agrell ger i sin dagbok (Karolinska krigares dagböcker. 5 (1909), s. 225).

[14] Kan över de krimska tatarerna var sedan dec. 1707 den vid denna tid svensksinnade Devlet Gherai, som under vintern på egen hand gjort ett strövtåg in i Ukrajna, vilket icke medförde några militära fördelar. — Kiaja bej, en turkisk titel dels på sekundchefen över janitscharerna, turkiska rikets ryktbara fotfolk, dels på en storvisirens representant. Här är det således fråga om kanens närmaste man i befälet över tatarerna. — Mirza eller murza, persisk titel som betyder adelsman eller herreman.

[15] Karlowitz, stad i Kroatien-Slavonien vid Donaus högra strand, där freden i jan. 1699 slöts mellan Österrike, Ryssland, Polen och Venezia å ena sidan samt Turkiet å den andra. Genom den bröts Turkiets övermakt i sydöstra Europa.

[16] Till en bättre förståelse av de följande händelserna torde en kort exkurs av den ryska arméns föregående rörelser vara behövlig. I början av juni gingo de

ryska förtrupperna över mellersta Dnjestr vid Saroka och Raskov, varpå fältmarskalken Boris Sjeremetjev (f. 1682, d. 1719), som hade överbefälet öfver ryska armén, trängde fram över Prut. I samförstånd med den nye hospodaren av Moldau Demetrius Cantemir, satte han sig i besittning av huvudstaden Jassy. Dit anlände tsar Peter i slutet av juni. Sedan samtliga avdelningar kommit över Prut, sändes general Karl Evald von Rönne i förväg med 7,000 man kavalleri för att bemäktiga sig de magasiner, som turkarna troddes ha upprättat i Braila vid Donau. Själv bröt tsaren de första dagarna av juli upp med huvudstyrkan, som utgjorde omkring 40,000 man, i avsikt att längs floden Pruts högra (västra) strand nå fram till Galatz vid Donaukröken att där hindra storvisirens övergång. Tsaren hade emellertid icke hunnit längre än till närheten av staden Husch, då den i Thüringen födde general Lebrecht Janus (d. 1718 som generalfältmarskalklöjtnant), som förde avantgardet, den 8 juli i byn Falczi fick känning med tatarerna, under det att den turkiska armén ännu var kvar på Pruts vänstra (östra) strand. Floden gör i dessa trakter en böjning åt väster, varför de la M. kan tala om den norra och södra stranden. — Den som önskar en närmare redogörelse för de följande händelserna, sedda från rysk synpunkt, hänvisas bl. a. till general L. N. von *Hallarts*, Dagbok, tryckt i Karolinska krigares dagböcker. 9 (1913), s. 217 och följ. Från svensk sida föreligga förstahandsskildringar av *Lagerberg*, Dagbok. Göteborg 1896, s. 178—193; *Poniatowski*, Remarques. La Haie 1741, s. 92—133 och *Savary*, Relation om Karl XII:s vistelse i Turkiet. (Karolinska Förbundets årsbok. 1913, s. 244—259.)

[17] Av de polackar, som funnos i och omkring Bender och som vid denna tid torde ha uppgått till omkring 4,000 man, deltog en stor del i kriget under anförande av palatinen av Kiov Josef Potocki, liksom också de kosacker, som följt Karl XII till Turkiet, under sin nye hetman Filip Orlik.

[18] Spahi, irregulärt, icke garnisonerat, turkiskt kavalleri.

[19] Budjak (el. Gankischla) befäst stad i Bessarabien, nordväst om Akkerman, ej långt från Dnjestr.

[20] Spanska ryttare, »ett stormhinder, som består av en grov bjälke, vilken från tvenne sidor är genomträdd av korsvis ställda, i båda ändarna tillspetsade långa pålar. Bjälken vilade på två rader spetsar och vände de båda andra uppåt».

[21] Lipker eller libker = valakiska tatarer.

[22] Janitscharaga eller chef för janitscharerna var Jussuf pascha; om hans härkomst jämför sid. 31, not 2. Visirens kiaja var Osman aga, förutvarande övertullinspektor.

[23] Topigi är namnet på den turkiska härens artillerister; deras anförare hette topigi baschi.

[24] Chiaous (Tschauch) kallas den som överbringar en order från storvisiren; namnet kan således närmast översättas med officiell budbärare. Den förnämste bland dem, chiaous baschi, åtnjöt ett stort anseende bland de turkiska ämbetsmännen.

[25] Peter Sjafirov (f. 1669), ursprungligen bodbetjänt men upptäckt och framdragen av tsar Peter själv, fick sig 1706 anförtrodd ledningen av utrikespolitiken och blev 1709 vice kansler. Efter freden vid Prut sändes han som gisslan till Konstantinopel för fredsvillkorens uppfyllande. I följd av iråkad fiendskap med tsarens gunstling Alexander Mensjikov blev han dömd till döden men benådades på avrättsplatsen med landsförvisning. För sina förtjänster under Prutfälttåget återkallades S. av kejsarinnan Katarina och dog 1739 som president för kommerskollegium.

[26] Enligt senaste forskningar hette kejsarinnan Katarina ursprungligen Marta Skavronski och var köpmansdotter sannolikt från Littauen (G. B. Nedströms försök att förlägga hennes hembygd till Västergötland är för länge sedan övergivet). Född 1684 och gift 1702 med ryttaren Johan Kruse vid livländska adelsfanan, blev hon efter staden Marienburgs kapitulation fången hos ryssarna och älskarinna först åt Mensjikov och sedan åt tsar Peter. Med honom förmäldes hon 1707 men först 1713 offentliggjordes deras giftermål. 1718 blev Katarina förklarad för kejsarinna av Ryssland och 1724 krönt i Moskva, till tack därför att hon vid Prut »ingalunda förhållit sig qwinacktigt utan rätt manligen». Efter tsar Peters död blev hon genom sin forne älskare Mensjikovs ingripande utropad till regerande kejsarinna. De la M. endast antyder här, vad han i sina Remarques historiques ytterligare utvecklar, att ryska skänker gjorde storvisiren benägen för fred och att förslaget om användandet av mutor utgått från kejsarinnan. De forskare, som företrädesvis sysslat med denna tid, anse dock, att orsaken till den för ryssarna lättköpta freden är att söka i visirens karaktär och hans beroende av ett inom turkhären mäktigt fredsparti.

[27] Enligt den ingångna freden, vilkens text här uteslutits, skulle bl. a. fästningen Asov med tillhörande område återlämnas och några andra småfästen slopas. Tsaren förband sig att draga sina trupper ur Polen och ej längre understödja August II. Karl XII tillförsäkrades fri passage till sina besittningar, utan att från rysk sida något hinder skulle läggas i hans väg. För fredens fullgörande skulle kanslern Sjafirov och generalmajoren Mikael Sjeremetjev, en son till fältmarskalken, medfölja till Konstantinopel som gisslan.

[28] Den polske ädlingen Stanislaus Poniatowski (f. 1676, d. 1762) hade redan under tåget mot Warschau 1702 gått över till Karl XII:s parti, vid vilket han med beundran och trohet höll fast. Efter ankomsten till Turkiet skickades Poniatowski som Karl XII:s sändebud flera gånger till Konstantinopel i viktiga uppdrag. Det var till stor del genom hans verksamhet och arbete där, framför allt genom hans förbindelse med sultanens moder, som kriget mot Ryssland hade förklarats. Såsom Karl XII:s representant åtföljde han den turkiska hären.

[29] Mustafa II blev i aug. 1703 avsatt i följd av janitscharernas stämplingar, varefter hans broder Achmed utropades till sultan.

[30] De la Motraye syftar här på det krig, som i slutet av 1714 började av turkarna mot Venedig och som till en början resulterade i stora framgångar för osmanerna, bl. a. i erövringen av halvön Morea. Sedan emellertid kejsar Karl av Österrike ingått förbund med republiken, togo händelserna en annan vändning. Prins Eugen av Savoyen vann glänsande segrar bl. a. vid Peterwardein i Ungern (aug. 1716) och vid Belgrad (aug. 1717), varefter freden genom holländsk och engelsk bemedling i juli 1718 slöts i Passarowitz, en stad i Serbien 18 km. s. ö. om Moravas inlopp i Donau. Turkiet måste avträda Temesvár-banatet, norra delen av Serbien med Belgrad, Lilla Valakiet till Aluta och en del av Bosnien.

[31] I fråga om tiden för fredens avslutande och ryska lägrets utrymmande, som nedan beskrives, har de la Motraye icke fullt tydliga och bestämda uppgifter. Med de överenskomna villkoren återvände Sjafirov från det turkiska lägret d. 11/22 (svensk stil 12) juli, och fredstraktaten beseglades och utväxlades d. 12/23 (13) juli. Hallarts' redan citerade dagbok förlägger fredens offentliga publicering till dagen före undertecknandet. Enligt förstahandskällor och sam-

stämmande omständigheter synes utrymningen av ryska lägret åtminstone hava påbörjats d. $^{12}/_{23}$ (13) juli.

32 Oka är en äldre turkisk viktenhet, som torde ha motsvarat $1^{1}/_{4}$ kg. Numera är oka likbetydande med kilogram. — Enligt vanligt bruk skulle bujuk imrehor (överhovstallmästaren) och icke visirens kiaja ha överbragt budskapet.

33 Poniatowski hade redan den 11 juli avfärdat överstelöjtnanten vid benderska dragonerna J. L. Bousquet till Bender med enträgen uppmaning till Karl XII att infinna sig. Poniatowskis brev är i facsimil efter original i Riksarkivet återgivet i *Quennerstedt*, Ur Carl XII:s levnad. D. 2 (1916), s. 52. Den 12 på kvällen var Bousquet framme och omedelbart gav sig Karl XII, åtföljd av hovkansleren von Müllern och några officerare, i väg mot turklägret, dit han ankom vid middagstiden d. 13. Hemfärden anträddes d. 14 på morgonen, och följande dag var han åter i Bender. Avståndet mellan de båda platserna är fågelvägen 10 mil. Om Karl XII:s ankomst till lägret och samtal med storvisiren kan även jämföras *Nordberg*, Konung Karl XII:s historia. D. 2 (1740), s. 194—195, och *Poniatowski*, anf. arb., s. 129—132.

34 Samtidigt som tsarens krigsförklaring mot Sverige kungjordes i Moskva i aug. 1700, hade den ryske envoyéen Andrej Chilkov högtidlig audiens hos Karl XII på Själland och framförde försäkringar om tsarens uppriktiga vänskap. Vid underrättelse om ryssarnas fredsbrott arresterades Chilkov och hölls fången, först i Stockholm, sedan i Örebro och på Visingsö, där han i nov. 1716 avled.

35 Kimmeriska Bosporen är det gamla namnet på Kertjsundet mellan fastlandet och halvön Krim, vilket sammanbinder Asovska sjön och Svarta havet. Namnet härrör från nomadfolket kimmerier, som omtalas redan hos Homeros. — Nogaier, ett tatariskt folk, som huvudsakligen bodde mellan Svarta och Kaspiska haven.

36 Palus Mæotis (Meotis-träsket) det gamla namnet på Asovska sjön.

37 Uti den stora striden om det spanska arvet, i vilken Ludvig XIV av Frankrike kämpade för sin yngre sonsons, Filip av Anjou, anspråk mot Österrike, England, Nederländerna m. fl. makter, hade 1710 ett betydelsefullt omslag inträffat. Det i England härskande whigpartiet hade måst lämna plats för en fredsivrande toryminister. Det förras ledare och en av de förbundnas mest framstående härförare, Marlborough, hade ådragit sig drottning Annas ovilja och fallit i onåd. England hade inlett separata fredsunderhandlingar med Frankrike. Dessa påskyndades genom underrättelsen om kejsar Josefs av Österrike död (april 1711). Hans efterföljare ärkehertig Karl (sedermera Karl VI), vilken koalitionen velat uppsätta på spanska tronen, skulle därigenom förena under sin spira Österrike och Spanien, vilket av England ansågs innebära en lika stor fara för den europeiska jämvikten som ett med Frankrike förenat Spanien.

38 Olika uppgifter föreligga om anledningen till att Poniatowski lämnade det turkiska lägret: att han återkallats av Karl XII eller förvisats av storvisiren. — Att Poniatowski av konung Stanislaus utnämnts till artillerigeneral omtalas ingen annanstädes; däremot var han generalmajor och överste för dennes drabanter.

39 Leopold von Thalmann var under åren 1703—1736 Österrikes resident vid Porten (Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Th. 44 (1882), s. 149) och Anshelm Franz von Fleischmann sekreterare. Denne uppgives i några källor även ha varit kejserligt sändebud hos sultanen. Tain = dagligt underhåll in natura eller kontant. En lista på vad Karl XII fick i underhåll

varje dag är bifogad *Savarys* Relation om Karl XII:s vistelse i Turkiet (Karolinska förbundets årsbok. 1913, s. 305—307).

[40] Enligt von *Kochens* Dagbok (Karolinska krigares dagböcker. 4 (1908), s. 84) började Dnjestr stiga över sina bräddar d. 22 juli och fortsatte därmed de tvenne närmast följande dagarna. Poniatowski och de la Motraye ankommo till Bender först den 25 i samma månad.

[41] Varnitsa, ungefär 4 km. norr om Bender. Det nya svenska lägret, där Karl XII till en början bodde i tält, skildes från byn genom en dal, över vilken förde en bro.

[42] Trenne olika skrivelser avsändes inom loppet av några dagar av Karl XII till e. o. envoyéen Thomas Funck, som fick i uppdrag att besvära sig över storvisirens hållning vid Prut och försöka hindra fredens ratifikation. Den första, dat. d. 20 juli, avskickades följande dag med drabanten H. H. Cronhjort, den andra, dat. d. 27 juli, förde drabanten G. Duval d. 28 från Bender på sex dagar till bestämmelseorten, och den tredje avgick d. 10 aug. De båda förstnämnda, som delvis härröra från konungens egen hand, äro tryckta i: Konung Karl XII:s egenhändiga bref, utg. af *E. Carlson*, n:r 267 och 268.

[43] Här åsyftas kejsar Josefs tillbjudan från febr. 1710, varom *Nordberg* berättar, del 2, s. 65—66.

[44] Hassan pascha av Saloniki ankom till Bender d. 3 aug. och hade sin audiens d. 5. För Karl XII:s svar kan även hänvisas till v. *Kochens* Dagbok, s. 88—89.

[45] Aga = herre, titel för militärer och hovtjänstemän. Seraskier (eller pascha) av Bender var under tiden 29/12 1710—11/12 1711 Kara Mehemet. Jämte Hassan pascha hade han företräde d. 17 aug. Jfr härom och audiensens utfall v. *Kochens* Dagbok, s. 90—91.

[46] Gustaf von Düben (f. 1659), son till hovkapellmästaren av samma namn, började sin bana som kammarpage hos Karl XII och följde honom under hela hans fälttåg, blev hovmarskalk 1710 och dog 1726.

[47] Kapten James Jefferyes var en tid anställd som sekreterare hos den engelske envoyéen i Stockholm John Robinson och deltog som särskilt utskickad i Karl XII:s fälttåg mot Ryssland och bevistade slaget vid Poltava, varefter han återvände till England. 1711 sändes han till Bender, närmast med anledning av den för Sveriges tyska provinser föreslagna neutraliteten, och hade i början av april 1711 sin första audiens hos Karl XII. Hans brev till den engelska regeringen under åren 1711—15 från Bender, Adrianopel och Stralsund, dit han avfärdats för att notificera Georg I:s tronbestigning och avgiva rapport om den svenske konungens planer och företag, äro utgivna av *E. Carlson* i Historiska handlingar. D. 16 (1897).

[48] Gustaf Henrik von Müllern (f. 1664, d. 1719) hade varit kommissionssekreterare i Haag och e. o. envoyé hos åtskilliga furstar vid mellersta Rhen, innan han inträdde i Karl XII:s fältkansli. Han befordrades 1710 till hovkansler och övertog, sedan Karl Piper blivit fången vid Poltava, ledningen av de utrikespolitiska expeditionerna och underordnade sig därvid lydigt konungens vilja, »dock icke utan en viss fronderande hållning». Till ombudsråd i första utrikesexpeditionen utnämndes han 1714.

[49] Enligt v. Kochens förut citerade dagbok avreste de la Motraye d. 23 aug. (nya stilen d. 2 sept.) och ankom till Konstantinopel d. 6 sept. enligt legationspredikanten S. Agrells dagbok (Karolinska krigares dagböcker. 5). — Kilia, stad vid Donaus norra mynningsarm med samma namn.

50 Ferman är i muhammedanska länder benämningen på varje från suveränen utgången befallning. Särskilt betecknar det ett öppet brev, varigenom särskilt bestämda rättigheter och förmåner tillförsäkras en viss person, pass.

51 Tchaik, turk. kaik = båt. Tchaiken, säger förf. på ett annat ställe (Vol. 1, s. 385), »är en ganska illa byggd turkisk eller grekisk båt, som har ett enda stort segel i mitten; i medvind går den dock fortare än våra bästa seglare.»

52 Pompejus-pelaren, som de la Motraye sett redan 1599, beskriver han på följande sätt i första delen av sin resebeskrifning: »Om vi fortsätta vår båtfärd på kanalen, skola våra ögon angenämt tilltalas av den vackra utsikten över en mängd byar och flera sultanen såväl som enskilda personer tillhöriga palats, trädgårdar och vingårdar, ävensom en mängd fartyg, antingen seglande eller förtöjda vid broar eller kajer nedanför de hus, som kanta kanalen. Vad beträffar Pompejus-pelaren blir man nog missräknad på den. Det är blott ett stycke av en vanlig pelare av vit och hård sten, som knappast förtjänar namnet marmor. Med ett ord, man gör den för mycken ära, om man kallar den pelare. Kanske har det funnits en annan på samma ställe, och det är att förmoda, att den varit värdigare den ryktbare romerske konsuln. Man kan också tänka sig att turkarna skulle kunna ha vid byggandet av någon moské använt detta minnesmärke över hans segrar över den pontiske konungen Mithridates, liksom de använt flera andra antika minnesmärken. Vare därmed huru som helst, denna pelare står på en dålig, fyrkantig sockel, på vilken synas några illa inristade och till största delen utplånade bokstäver. De ännu läsliga, vilka inte bilda något annat begripligt ord än Augusto, tyckas icke hava kunnat bilda denne erövrares namn. Denna sockel är uppbyggd på yttersta spetsen av en brant klippa, i vilken inga trappsteg äro uthuggna och som var ganska svår att bestiga. Denna klippa eller lilla ö anses bland den antika sagovärldens beundrare vara en av dessa flytande öar, som skalderna kallade Symplegaderna. Men om den någonsin varit rörlig, så har den åtminstone i flera århundraden varit riktigt fast och stått emot de stormar, varpå Svarta havet är så rikt, att det därav fått sitt namn. Denna pelare står ej långt från en fyr, som vägleder de fartyg, vilka från detta hav löpa in i kanalen. För övrigt kallar man också denna kanal den Trakiska Bosporen. Den har två med artilleri ganska väl försedda fästen, sex eller sju mil från mynningen, och två andra, ingalunda mindre starka, åtta eller nio mil längre ned.»

53 Översten vid Södermanlands regemente Thomas Funck (f. 1672) avsändes i april 1711 såsom e. o. envoyé till Konstantinopel i st. f. Martin Neugebauer, vilken återkallats på grund av ett mindre gott samarbete med Poniatowski. Under de här skildrade händelserna hade storvisiren för att hindra all kommunikation med sultanen, under föregivande av dennes önskan, förmått den svenske envoyéen att begiva sig till det turkiska lägret. Funck lämnade Konstantinopel d. 27 aug. och kunde ej återvända dit förrän i mitten av nov. Efter kalabaliken förvisades han därifrån i aug. 1713 till Timurtasch, där han dog på hösten samma år. — Auditören Hans Perman (f. 1678 och adlad 1719 med namnet Olivecrona) hade på hösten 1709 förordnats till kanslist vid den ovannämnde Neugebauers beskickning till Konstantinopel. Under Funcks frånvaro förestod han legationen i Konstantinopel som kommissionssekreterare. Dog som hovrättsråd i Svea hovrätt 1741. — Kapigi baschi = kammarherre.

54 Uti den engelska uppl. (jfr inledningen) nämnes även en köpman vid namn Hornby såsom en av långivarna.

55 Sir Robert Sutton var sedan 1702 engelskt sändebud i Konstantinopel.

[56] Efter Olof Hermelins försvinnande vid Poltava blev Kasten Feif (f. 1661, d. 1739), som 1682 inträtt i kansliet och 1708 avancerat till krigsråd, statssekreterare vid inrikes expeditionen, vilken han skötte med skicklighet under konungens vistelse i Turkiet. Feif blev sedermera ombudsråd vid krigsexpeditionen och 1723 president i statskontoret. — Till Bender återkom de la Motraye d. 2 okt.

[57] Här åsyftas Alexander Amira, som d. 16 aug. kallades till paschan av Bender och fängslades vid sin ankomst dit. Härom berättar han också i sina Anteckningar rör. konung Karl XII:s vistelse i Turkiet åren 1709—1714 (Historiska handlingar. D. 19: bihang).

[58] Karl XII:s av visiren påyrkade hemresa skulle ske genom Polen, men från rysk sida hoppades man säkerligen, att dess slutpunkt skulle förläggas till Ryssland.

[59] Från Pommern, dit konung Stanislaus räddat sig undan hösten 1709 med den svenska här, som lämnats kvar i Polen, begav han sig i mitten av september till Sverige och anlände de första dagarna av oktober 1711 till Stockholm. Slutet av året och en del av det följande bodde han i Kristianstad.

[60] Det anfall mot Pommern, som här åsyftas, riktades huvudsakligen mot Stralsund. I slutet av augusti 1711 ryckte mot fästningen en dansk här på omkring 20,000 man, till vilken snart slöt sig en lika stor rysk-saxisk styrka. I brist på belägringsmaterial kunde de förbundna ingenting uträtta utan fingo nöja sig med att anlägga en circumvallationslinje. Då överförandet av belägringsmaterial misslyckades och en svensk undsättningsexpedition på 7,000 man kunnat kastas in i fästningen, måste belägringen i slutet av året upphävas.

[61] *Nordberg*, 2, s. 214, säger, att sultanens gåva bestod av en »caftan och zobel-päls», *Agrell* i sin dagbok talar endast om den senare.

[62] Oran, i västligaste delen av Algeriet, erövrades redan 1509 av spanjorerna men återtogs 1708 av turkarna, vilka innehade staden till 1732.

[63] Bostangi baschi = chef för storherrens trädgårdsvaktare, vilka samtidigt utgjorde en skyddsvakt kring sultanen. Rikssigillet, tecknet på storvisirens värdighet, fråntogs honom d. 10 nov. under ganska dramatiska omständigheter, varom bl. a. *Agrell* berättar i sin dagbok, s. 291 o. följ.

[64] Att Jussuf pascha var född moskovit, omtalas även av Voltaire, men bestrides av andra. Bl. a. uppger *Poniatowski*, Remarques, s. 147, att Jussuf pascha var till börden georgier och blivit köpt som barn av en janitschar för 30 écus. — Agiam-oglans = barn av (i förhållande till turkarna) främmande eller kristna föräldrar, slavar som togos i krig eller köptes. Dessa uppfostrades i seraljen för lägre tjänster inom densamma. *Ricaut*, L'état présent de l'empire ottoman. T. 1 (1677), s. 125 o. följ.

[65] Tschorlili Ali pascha hade varit storvisir april 1706—juni 1710, då han avsattes och förvisades till Krim men begav sig i stället till Mytilene på Lesbos. Jfr *Jorga*, Geschichte des osmanischen Reichs. Bd 4 (1911), s. 301.

[66] En av ledarna för det uppror, som ledde till sultan Mustafa II:s avsättning och hans broder Achmeds upphöjelse, var Firari Hasan pascha, som avrättades 1707.

[67] Bujuk imrehor och chiaous baschi hade i mitten av dec. 1712 anlänt till Bender i syfte att, officiellt åtminstone, förmå konungen att avresa.

[68] Kanen och paschan av Bender, sedan december 1711 hette innehavaren av ämbetet Ismael, hade fått sultanens befallning att anföra eskorten åt Karl XII genom Polen.

[69] Pung, turkisk myntenhet vid räkning av större summor, motsvarande 1,300 kr. oberäknat myntvärdets fall. Dessa penningar hade sultanen beviljat på det villkoret att de först vid resan skulle överlämnas. Det var Grothusen, som förmådde kanen och paschan att frångå denna bestämmelse.

[70] De engelska och holländska sändebuden, Sutton och Jakob Colyer, motarbetade i Konstantinopel Karl XII:s intressen och hade vid den ryska fredens förnyande i april 1712 spelat rollen av tvetydiga medlare.

[71] Chiadar, officer.

[72] Om detta Fabrice's försök till medling i konflikten och övriga härmed sammanhängande omständigheter kan jämföras Fabrice's egen framställning i brevet till Görtz $^{31}/_{1}$ 1713 (Handlingar hör. till konung Karl XII:s historia. D. 3 (1824), s. 70 o. följ.).

[73] Marskalken Stanislaus Tarlo hade i okt. 1710 kommit till Bender. Från svensk sida hyste man misstroende mot honom, då han troddes ha förbindelser med konung Augusts parti i Polen.

[74] Mufti (eller scheik-ul-islam), överste tolkare av lagen och innehavare av turkiska rikets högsta värdighet. — Fetva, utlåtande, som mufti avger i en honom förelagd rättsfråga.

[75] Enligt *Nordberg*, 2, s. 372, var det hovpredikanterna Johan Schult (f. 1677, d. 1713), Magnus Aurivillius (f. 1673, d. 1740) och Karl Sternell (f. 1670, d. 1719), som gjorde denna framställning, vilken enligt samma källa hade delvis ett annat innehåll och upptogs välvilligt av konungen.

[76] Lip-kamahane, förstad norr om Bender, där Fabrice och andra utländska ministrar bodde.

[77] Tchorbagi, kapten bland janitscharerna.

[78] Kadi, domare.

[79] Jean Baptiste Savary, född i Antwerpen 1670 och f. d. köpman i Konstantinopel och Smyrna, trädde efter Karl XII:s ankomst till Bender i hans tjänst som turkisk tolk. Ofta använd för krävande uppdrag på grund av sin oförskräckthet, skicklighet och förmåga att arbeta på egen hand, hade han d. 23 dec. 1712 avskickats till Adrianopel med brev till Funck, om vars innehåll v. Kochen i sin dagbok (s. 191) ger ett utförligt referat. Han återkom till Bender »sent om mörka afftonen» d. 30 jan. 1713 enligt egen uppgift, under det att de la Motraye och Fabrice förlägga hans ankomst till d. 31 eller dagen före kalabaliken. Om Savarys verksamhet i Adrianopel och omständigheterna vid överlämnandet av hans därifrån medförda brev till konungen kan jämföras hans redan citerade Relation, tryckt i Karolinska förbundets årsbok 1913, s. 286—288. Savary följde med Karl XII från Turkiet, var med om belägringen av Stralsund och fälttåget i Norge, tillbragte återstoden av sin levnad i Stockholm under stor fattigdom och dog där 1754 vid 84 års ålder.

[80] Selam agassi, turkisk titel, som betyder ceremonimästare. — Uti det svenska lägret vid Bender funnos tvenne polska judar med namnet Markus, vilka icke kunde tåla varandra utan lågo i ständig fejd, M. Markovitz och M. Betzel. Den sistnämnde var konungens tolk, erhöll i sept. 1714 karaktär av translator med lön på stat och återvände, sedan han fått betalt för de penningar han lånat konungen och avsked från sin translatorstjänst, i början av året 1719 från Sverige till orienten.

[81] Den autentiska lydelsen av divanens beslut och storherrens befallningar känner man ej, därom kunna säkerligen endast forskningar i turkiska arkiv giva säkra upplysningar. Ett brev från sultanen till Karl XII ger dock den upplys-

ningen, att motsträvighet gent emot kanens och paschans anordningar kunde få »besynnerlige efterfölgder».

[82] Om det här skildrade uppträdet har Fabrice en likartad berättelse. Men Bielke, som var närvarande i kungshuset och således bör vara bättre underrättad, relaterar i sina Hågkomster (jfr inledningen) saken på följande sätt. Det var konungen själv, som genom en tolk talade med janitscharerna, vilka han försäkrade att han skulle avresa, så snart allt var färdigt för avfärden. Men om konungen överlämnade sig åt dem, skulle det se ut, som om han ville förmå dem till uppror gent emot sultanen. Om janitscharerna hade några order, som gällde konungen, skulle de blott utföra dem och göra sin plikt. På janitscharernas förnyade framställningar lämnade konungen dem, i det han uppmanade dem att vara trogna sin herre. Jfr härmed den framställning, som drabanten *Chr. Gierta* ger i sina Anteckningar (Historisk tidskrift. 1898, s. 70), och den som förefinnes i den okände polackens dagbok (Karolinska krigares dagböcker. 6 (1912), s. 361—375).

[83] Job Henrik Tschammer (Chamber), född i Schlesien, inträdde i drabantkåren 1702, blev korpral där och i nov. 1713 överste för Nylands regemente; dog 1744 i Göteryd i Småland. — Drabanten Henning Palmberg var visserligen enligt uppgift »med i Bender» (*Kuylenstierna*, Karl XII:s drabanter, s. 80) men enligt andra källor var det icke han utan hovjunkaren Johan von Palmenberg, som deltog i striden uti kungshuset, där han fick sätta livet till. — Karl Didrik Ehrenpreuss (f. 1692, d. 1760) blev 1712 kopist i utrikesexpeditionen och ankom samma år till Bender för att där arbeta i konungens kansli. Det uppgives, att Karl XII erbjudit honom överstelöjtnants fullmakt för hans under kalabaliken ådagalagda tapperhet men att E. avböjt denna befordran. (Jfr härmed de la Motrayes uppgift å sid. 48.) Som kommissionssekreterare åtföljde E. Grothusens nedan omtalade beskickning till Konstantinopel, var med om belägringen av Stralsund och återkom i dec. 1715 till Sverige, där han 1739 blev riksråd och 1751 Uppsala universitets kansler.

[84] Generalmajor Gustaf Zülich (f. 1666, d. 1743), förde efter Karl XII:s avresa jämte Axel Sparre befälet över de i Bender kvarvarande svenskarna, blev 1720 överkommendant i Stralsund och 1740 general av infanteriet. — Jakob Duvall blev i sept. 1708 generaladjutant, 1712 överste, men dog strax efter kalabaliken. Möjligen kan också åsyftas adjutanten vid drabantkåren Axel Duvall (f. 1667 och död som generalmajor 1750), som också var med i kalabaliken.

[85] Mattias Wolberg (f. 1680), inträdde 1708 i drabantkåren, där han 1714 avancerade till vice korpral och 1720 till korpral, adlades 1734 med namnet Wolberg von Tungelfelt, dog 1747 som överste och kommendant på Karlstens fästning. Mera känd än denne är Axel Erik Roos av Hjelmsäter (f. 1684), förebilden för Tegnérs »Axel» och jämte konungen själv den ivrigaste försvararen av kungshuset. Roos, som i aug. 1708 blev drabant, befordrades efter kalabaliken till generaladjutant och överste för Södra skånska kavalleriregementet (jfr de la M:s uppgift, s. 52), sändes hem till Sverige för att lämna regeringen underrättelse om konungens tillstånd, deltog i striderna vid Stralsund och de norska fälttågen och blev slutligen landshövding i Älvsborgs län och generallöjtnant. Vid 81 års ålder slöt han 1761 sin levnad, »som varit en kedja af dygd, ära och hjältebedrifter».

[86] Sannolikt syftas här på det moment i sagan, då Herkules frivilligt bestiger det på berget Oite uppförda bålet för att genom eldsdöden befria sig från de smärtor, som den i Nessos' blod doppade klänningen förorsakade honom.

[87] Hänvisningsbokstaven E är tryckfel för F; den engelska uppl. har här också F. Müllerns hus eller det nya kansliet, vilket enligt Bielkes anteckningar

hade både tak och fönster, men ej var inrett, låg öster om kungshuset, men Grothusens och Feifs, på planen betecknade med E, väster om detsamma.

[88] Sorbet (fr. uppl. scherbet) ett slags dryck av vatten, socker, citron m. m.

[89] För så vitt den anförda titeln skall ha vitsord, åsyftas här Bengt Ribbing (f. 1686), som 1711 blev major vid livgardet och dog 1741 som generalmajor, landshövding och överkommendant i Göteborgs och Bohus län. Men andra källor (*Nordberg*, anf. arb., *Ennes*, Svenskarne i Bender samt Karolinska krigares dagböcker. 6, s. 369) hänföra händelsen till ryttmästaren Lennart Ribbing, generaladjutant hos konung Stanislaus, vilket förefaller sannolikare. Jfr dock Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia. D. 3 (1824), s. 291.

[89 a] Bernhard Cederholm, f. 1678, d. 1750 som president i Göta hovrätt, tjänstgjorde vid denna tid som kanslist i inrikesexpeditionen.

[90] Konrad Ranck (d. 1739), till börden svensk, men vid denna tid generallöjtnant i hessisk tjänst, hade i juni 1713 anlänt till Karl XII, som under tiden april—nov. 1713 hölls internerad på slottet Timurtasch, strax söder om Adrianopel. Ranck kunde redan i aug. s. å. återvända med konungens samtycke till den föreslagna förbindelsen. — Generalmajoren Hans Henrik von Liewen (f. 1664, d. 1733) hade i dec. 1713 avskickats från Stockholm med skrivelse från de då församlade ständerna och brev från rådet i angivet syfte. Han framkom till staden Demotika, Karl XII:s uppehållsort d. 17/3—9/4 1713 och d. 3/11 1713—20/9 1714, belägen ungefär 35 km. söder om Adrianopel, i mitten av mars 1714 och återvände först på hösten. Blev 1714 direktör för amiralitetet och dog som riksråd och greve.

[91] Benjamin Brue var sekreterare hos den franske ambassadören.

[92] Zebedgiernas (turk. Gebegis) uppgift var, enligt *Ricaut*, anf. arb., 2, s. 581, att skydda alla vapen mot rost, polera dem och gnida dem med olja. När någon militärisk expedition företogs, skulle zebedgierna åtfölja janitscharerna och till dem överräcka vapnen. — Transsylvanien = Siebenbürgen. — Om Grothusens audienser, den första ägde rum d. 1 aug., hos och underhandlingar med storvisiren Ali pascha, kan jämföras den framställning, som finnes hos *Westrin*, Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer (Historisk tidskrift. 1900, s. 15—19).

[93] Sedan Grothusen erhållit en särskild fullmakt från Karl XII, lyckades han i Konstantinopel upplåna, förutom några småsummor och vad Des Alleurs anskaffade, 40,000 rdr courant (1 rdr cour. = 2,60 kr., oberäknat myntvärdets fall) av bröderna Th. och J. Cooke. Till bestridande av konungens hemfärd lämnade de båda köpmännen i lån inalles 52,673 rdr cour.

[94] Demirtach = Timurtasch.

[95] Russick, nuvarande fästningen Rustsjuk på Donaus södra strand mitt emot Giurgevo, som nämnes längre fram under formen Yurgu.

[96] Fabrice omtalar i brev från september 1714, att i Demotika hållits förhör med en »generalmajor baron Horn», som var »illa anskriven», därför att han av holsteinska huset emottagit någon värdighet utan att underrätta konungen därom. Men ättartavlorna giva ingen ledning för en närmare identifiering. Möjligt fastän föga sannolikt är det, att denne baron Horn varit i konungens sällskap på resan och skulle således vara densamme, som av de la M. omtalas. Det förefaller dock troligare, att här föreligger ett tryckfel och att i st. f. general Horn bör läsas general Hårdh, ett namn som också återfinnes i den engelska editionen.

[97] Den holsteinsk-gottorpske statsmannen Georg Henrik von Görtz (f. 1668), som redan vid denna tid utövade ett starkt inflytande på Sveriges politik i Tysk-

land, hade i aug. 1714 givit sig i väg för att inför konungen i Turkiet rättfärdiga vissa av sina åtgärder och framlägga det allmänna politiska läget. Jfr för övrigt *Almquist*, Görtz' resa till Orienten år 1714 (Karolinska förbundets årsbok. 1911, s. 206—232).

[98] Weissenburg (nuv. Karlsburg) stad i Siebenbürgen nordväst om Hermannstadt. Genom Rotenturmpasset, över de båda nämnda städerna och Klausenburg, förbi Grosswardein gick en av de stora postvägarna från Valakiet till Budapest och Wien, densamma som Karl XII följde på sin snabbritt.

[99] Halberstadt, stad i nuv. provinsen Sachsen, sydväst om Magdeburg. Till Braunschweig (liksom Wolfenbüttel en stad i nuv. hertigdömet Braunschweig) hade på kejsarens inbjudan samlats en allmän fredskongress för att ordna de nordiska angelägenheterna, men dess förhandlingar kommo aldrig riktigt i gång, då Karl XII vägrade att dit sända något ombud. Officiellt upplöstes kongressen på sommaren 1714. — Kurfursten av Hannover Georg Ludvig, tillhörande en yngre linje av huset Wolfenbüttel, var sedan aug. 1714 på grund av arvsrätt även konung i England. Den äldre grenen representerades av August Vilhelm, sedan mars 1714 regerande hertig av Braunschweig.

[100] D. 27 okt. strax efter kl. 11 e. m. lämnade Karl XII under namn av kapten Peter Frisk Pitesti i Valakiet, åtföljd av generaladjutanten G. F. von Rosen, »kapten Johan Palm», och överstelöjtnanten Otto Fredrik von Düring, »kapten Erik von Ungern». Rosen lämnades snart efter, och med Düring ensam fortsatte konungen färden mot Stralsund. Huruvida de båda ryttarna verkligen passerat genom Braunschwig, kan ej med andra källor bestyrkas. Enligt de anteckningar (publicerade i Historisk Tidskrift 1893), som gjorts av den redan nämnde generaladjutanten Bielke, vilken jämte några andra följde strax efter konungen, hade denne för att undvika Hannover och Celle tagit »af vägen på sidan». Möjligen lades denna sidoväg ej så långt öster ut som över Braunschweig. Till Stralsund, där generalen Karl Gustaf Dücker var kommendant, anlände konungen och Düring på natten mellan d. 10 och 11 nov. efter att enligt Bielkes ovan citerade anteckningar hava tillryggalagt från Hermannstadt 287 mil. För kännedomen om konungens hemfärd hänvisas till *Burenstam*, Retour de la Turquie de Charles XII. Bruxelles 1874, och *Quennerstedt*, Ur Carl XII:s levnad. D. 2 (1916), s 67—92.

[101] Visby sjörätt, »den högste oc elste watter-ret som den mennige kiöpman och skipper haffuer ordinereth oc giort udi Wesby på Gudland», var vida bekant och åtnjöt högt anseende även i avlägsna länder; flera av dess grundsatser lära ännu återfinnas i några av norra Europas sjölagstiftningar.

[102] Under medeltiden, Visby storhetsperiod, funnos där tre kloster, ett Helge-ands-hus och ett därunder lydande hospital (sjukhus) med härtill hörande fem kyrkor samt elva församlingskyrkor. Den enda av dessa, som numera är vidmakthållen, är S:t Maria, den nuv. domkyrkan, »ett av Sveriges betydligaste och vackraste byggnadsverk från medeltiden».

[103] Under svensk-danska kriget erövrades Gottland av danskarna i maj 1676 Innan de lämnade ön 1679, blev slottet Visborg, beläget i sydvästra hörnet av staden, av dem sprängt i luften och förstört.

[104] Någon socken med namnet Tore finnes ej på Gottland men väl en gård i Sundre socken. Icke heller existerar där något sockennamn, i vilket Frigga eller Frigg ingår som beståndsdel. Men gudinnenamnet igenkännes uti sådana gårdsnamn som Frigges, Friggårds och Friggsarve. Othems socken är belägen i nordöstra delen.

[105] Under medeltiden funnos på Gottlands landsbygd 97 à 98 kyrkor, av vilka ännu 90 kunna användas för gudstjänst. Jfr härmed de la M:s uttalande på samma sida.

[106] Om den svenska kyrkans förhållande till den anglikanska vid denna tid se *Lundström*, Ett förslag från 1700-talets början om närmare förbindelse mellan Englands och Sveriges kyrkor (Kyrkohistorisk årsskrift. 1912, s. 139—150).

[107] För Norrländska tjäruhandelskompaniet utfärdades i mars 1648 privilegier, enligt vilka för viss tid all export av tjära och beck från landet norr om Stockholm och Nyen skulle gå genom dess händer. Under olika namn på kompaniet förnyades monopolet flera gånger till dess Karl XII vägrade att låta privilegierna gälla längre än till slutet av 1715, varefter tjäruhandeln förklarades fri. Orsaken härtill var den opposition, som restes från några städer i södra Sverige, isynnerhet Kalmar och Västervik. Som upplagsplats för tjära och beck, ett s. k. tjärhov, begagnades i Stockholm först stranden nedanför berget vid Tegelviken, men i sept. 1686 erhölls tillstånd att använda Beckholmen för tjärans uppläggande (*Ferlin*, Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende. D. 1 (1858), s. 97). Till en början intog kompaniet en fullständigt dominerande ställning på världsmarknaden, ty Sverige var då nästan det enda tjärexporterande land. Genom för högt uppdrivna priser tvingades sjömakterna att från annat håll försöka få sitt behov tillgodosett. Om den skarpa konkurrens, som i följd därav vid 1700-talets början uppstod med England, som ville gynna den nybildade tjärindustrien i Virginien, och dess slutresultat, att det svenska kompaniet låg under, lämnas en utförlig framställning av *Fyhrvall*, Bidrag till svenska handelslagstiftningens historia. 1. (Historiskt bibliotek. Årg. 7 (1880), s. 81—84).

[108] På gamla kartor och i äldre handlingar benämnes den nuv. Kastellholmen: Schantzen, Blockhusholmen, Notholmen.

[109] Med Gamla Skeppsholmen åsyftas Blasieholmen, som i forna tider skildes från Norrmalm genom Näckströmmen, som utmynnade i Nybroviken. Holmens äldsta namn är Käpplingeholmen, men ändrades till Skeppsholmen, sedan dit omkring 1564 från det nuv. området nedanför Logården flyttats den svenska flottstationen.

[110] Den numera icke godtagna härledningen av ordet Sverige från svedja härrör från Laurentius Petri och återfinnes hos flertalet av 1600-talets författare såsom Verelius, Loccenius, Wexionius. Jfr *Geete*, Geografisk onomatologi (Ymer. 1884, s. 123).

[111] Delagardieska palatset, även kallat Makalös, låg på nuv. Karl XII:s torg och började byggas 1647 på östra delen av kungl. stalltomten, som i sin helhet skänktes av drottning Kristina till riksmarsken Jakob de la Gardie. Sedan huset genom reduktionen indragits till kronan, uppläts det till arsenal. Dit överflyttades 1691 kronans vapensamling och senare livrustkammaren. Byggnaden inreddes 1793 till lokal för Dramatiska teatern men nedbrann till grunden i nov. 1825.

[112] Åt änkedrottningen Hedvig Eleonora, som i nov. 1715 avled, hade upplåtits det gamla hovstallet, beläget mellan Jakobs kyrka och Norrström. Den gata, som skilde dem åt, hette Södra Trädgårdsgatan eller Arsenalsgatan, under det att den dåvarande Näckströmsgatan motsvarar den nuv. Kungsträdgårdsgatan. — Hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, ende sonen till hertig Fredrik IV och Karl XII:s äldre syster Hedvig Sofia, som efter makens död i slaget vid Klissov 1702 med sin son överflyttade till Sverige.

[113] Kyrkans torn antändes natten mellan den 14 och 15 maj 1723 av åskeld och nedbrunno till valvet, utan att dock någon större skada tillfogades själva kyrkan. *Ferlin*, anf. arb., s. 698.

[114] Åt kungl. sekreteraren Nils Tungel (f. 1592, d. 1665), som 1651 blev hovkansler m. m. men 10 år senare dömdes förlustig alla sina tjänster på grund av en mindre hedrande kärleksaffär, gav drottning Kristina den tomt, där Järnkontoret nu ligger. Huset blev färdigt i början av 1650-talet. Vid byggnadens rivning 1874 tillvaratogs inskriptionen och inmurades på Keyserska huset vid Rödbotorget, men synes nu vara försvunnen. *Wrangel*, Blasieholmen. Sthlm 1914, s. 24. Inskriptionen lyder i översättning sålunda: »Drottningen, som härskar över dessa Nordens länder, gav huset grund och koppartak, det bekräftar Nils Tungel på denna sten, att hans efterkommande ej må glömma det.»

[115] Härmed åsyftas: Artillerigården med sin 1697 invigda kyrka, den gamla Ladugårdslandsträkyrkan, som låg bredvid den nuvarande och nedrevs 1736, samt Hedvig Eleonora kyrka. Grunden till denna senare lades 1658 men arbetet avstannade dock snart av brist på medel, varför i stället den ovannämnda träkyrkan uppfördes 1670. Först 1737 blev Hedvig Eleonora kyrka fullbordad.

[116] Den äldsta förbindelsen medelst brobyggnad mellan Norrmalm och Kungsholmen gick över Blekholmen, där den gamla numera rivna Kungsholmsbron var anlagd. I början av 1670-talet färdigbyggdes söder därom en flottbro (Nya Kungsholmsbron), som emellertid redan 1708 var obrukbar och följande år började ersättas med en ny träbro, som fullbordades 1720 och i slutet av 1760-talet ersattes med en stenbro.

[117] Som bekant sitter denna gränssten från 1680 kvar på sin gamla plats å huset n:r 27 Västerlånggatan.

[118] Järnvågen, d. v. s. upplagsplatsen, där järnet skulle uppläggas, förvaras och vägas före utskeppningen, flyttades 1662 från Järntorget till den under Gustaf I:s tid för stadens försvar anlagda stadsgraven och förlades utanför södra tornet i själva graven, som därefter kallades Järngrafven. Järnvågen fanns kvar tills järnvägen drogs fram där.

[119] Den här åsyftade runstenen satt, enligt vad lektorn, d:r Erik Brate benäget meddelat, i huset n:r 61 Slussplan och överlämnades 1878 till statens historiska museum. För några få år sedan överflyttades den till Skansen. Inskriften lyder i öfversättning sålunda: Karl och Ödisla läto resa — [efter] Örnisl, fader [sin].

[120] Den engelske fornforskaren och historikern William Camden (f. 1551, d. 1623) utgav 1586 ett stort arbete med titeln Britannia, vilket är grundvalen för alla senare antikvariska forskningar om de brittiska öarna. Under redaktion av Oxford-professorn sedermera biskopen av London Edmund Gibson utkom 1695 i London en engelsk översättning med tillägg av bl. a. den i texten nämnde Walker.

[121] Spörsmålet om platsen, där Olof Haraldsson grävde sig ut ur Mälaren, och belägenheten av de i källskrifterna omnämnda namnen Agnafit, Konungssund och Stocksund har under senare år varit föremål för flera forskares undersökningar utan att någon av alla omfattad lösning vunnits. Bland dessa arbeten kunna följande anföras till en bättre förståelse av händelsen — det behöver knappast framhållas, att felaktigheter finnas i de la M:s framställning: *Nerman*, Hvarest gräfde sig Olof Haraldsson ut ur Mälaren? (Historisk tidskrift. 1893, s. 257—276); *Styffe*, Om konung Olof Haraldssons vikingatåg in i Sigtunafjärden och den väg han tog för att komma därifrån (Upplands fornminnesförenings tidskrift. 6 (1894), s. 3—16); *Elander*, Innebörden af Stockholms läge vid tiden för

stadens uppkomst (Ymer. 1914, s. 271—276); *Åkerblom*, Olaf den heliges äfventyr i Mälaren (Historisk tidskrift. 1917, s. 35—37); *Lundberg*, Var låg det gamla Agnafit (Stockholms-Tidningen d. 17/9 1916); *De Brun*, Agnafit-problemet (Stockholms Dagblad d. 4/2 1917).

[122] Altartavlan, skänkt genom testamente 1654 av riksrådet Johan Adler Salvius och hans maka Margareta Pedersdotter, utfördes i Hamburg av en mästare från Augsburg och skall enligt annan uppgift ha kostat 80,000 rdr.

[123] David Klöcker Ehrenstrahls båda målningar, Yttersta domen och Korsfästelsen, utförda 1696 och 1695, voro ursprungligen uppsatta i Slottskyrkan men fördes vid slottsbranden 1697 över till Storkyrkan.

[124] Den sistnämnda kalken, av guld med emalj, besatt med pärlor och ädla stenar, förvaras nu i Uppsala domkyrkas silverkammare, under det att Storkyrkans försåldes, troligen för att skaffa medel till den stora reparationen i slutet av 1730-talet. — Under anförande av fältmarskalkslöjtnanten Hans Kristofer von Königsmarck (f. 1600, d. 1663) erövrade svenskarna natten till den 16 juli 1648 den s. k. lilla sidan av Prag, där ett stort byte togs.

[125] Tiden för anläggningen av Riddarholmskyrkan kan ej närmare fixeras; sannolikt påbörjades byggnaden på 1280- eller 1290-talet och var ursprungligen kyrka åt ett av Magnus Ladulås anlagt franciskankloster. Inskriften, här ej fullt exakt återgiven, på gravvården, uppförd på föranstaltande av Johan III, lyder i översättning: »Här ligger begraven den fridsälle fursten och herren Magnus, Svears, Götars konung, son till hertig Birger, de förutnämnda rikens styresman, systerson till Erik, den elfte av det namnet, dog år 1290, vilkens själ må leva i evighet.»

[126] Något johannitkloster har troligen icke funnits i Stockholm. Uppgiften härom förekommer hos Johannes Messenius. Säkerligen föreligger en förväxling med S:t Johannes gamla kapell. Svartbrödra-(dominikan)klostret låg vid nuv. Svartmangatan.

[127] Här har de la M. oriktiga uppgifter. Den mindre holmen, Lilla Stockholmen eller Barkarholmen, låg längst i norr. På Stora Stockholmen eller Helgeandsholmen låg kungl. stallet och på dess norra sida Per Brahe d. y:s hus, som stod kvar in på 1800-talet.

[128] Till redogörelsen för antikvitetskollegium och dess verksamhet kan anmärkas, att kollegiet först hade sitt säte i Uppsala men flyttades 1690 till Stockholm och ombildades två år senare till ett antikvitetsarkiv och ställdes under kanslikollegium vid sidan av Kungl. biblioteket och Riksarkivet. Olof Rudbeck var aldrig medlem av kollegiet. Kristian Staude var enligt ättartavlorna presidentsekreterare i kungl. kansliet och bodde efter avskedstagandet 1703 på Rosersberg, sysselsatt med lärda, i synnerhet numismatiska studier.

[129] Enligt Jean de la Vallées förslag skulle åt Riddarhustorget byggas tvenne kortare flyglar och åt Mälaresidan två fristående hörnpaviljonger, såsom det bekanta kopparsticket i Erik Dahlbergs Suecia antiqua et hodierna utvisar, vilket de la M. omnämner å sid. 94. De nuv. paviljongerna utfördes först 1870.

[130] De latinska inskriptionerna på Riddarhuset (Palatium equestris ordinis) lyda i översättning: »Genom rådighet och klokhet, genom mod och segrar enligt förfädernas lysande exempel.» — »Klokheten är en helig förmur, den varken sviker eller faller. Genom arbeten kommer man till hedersställen. Medborgarnas tapperhet är rikets förnämsta stöd» — »Utan gudomligt bistånd blir intet lyckobringande» — »Ljuvt och ärofullt att dö för fosterlandet.»

[131] Hovskräddaren och kammartjänaren, sedermera hovintendenten Johan Holm adlades 1653 med namnet Leijoncrona. I hans vapen förekomma både

lejon och kronor. — Uppgiften om drottning Kristinas avsikt att till hertigar upphöja rikskansleren Axel Oxenstierna (f. 1583, d. 1654) och riksdrotsen Per Brahe (f. 1602, d. 1680) — primärkällans »le Vachmestre» eller Vachmestre-Drost» kan endast åsyfta denne, ej någon senator Wachtmeister — för att kunna förläna samma värdighet åt den knappast mer än 20-årige ädlingen Klas Tott (f. 1630, d. 1674) är hämtad ur den franske ambassadören i Stockholm Pierre Chanuts (f. 1604, d. 1667) bekanta Memoires. Mot uppgiftens riktighet har en bestämd gensaga inlagts av *Weibull*, Drottning Kristina och Klas Tott. Lund 1892. Jfr härmed *Carlsson*, Clas Totts riksrådsutnämning och »Mémoires de Chanut» (Historisk tidskrift. 1915, s. 255—261).

[132] Vid 1719 års riksdag beslöto ständerna, då klagomål anförts att reduktionsåtgärderna berövat åtskilliga deras rättmätiga egendom, att all reduktion skulle upphöra. Sedan på 1720 års riksdag kommitterade utsetts att avgiva förslag, tillsattes vid 1723 års riksdag en s. k. reduktions- och likvidationskommission för att anställa undersökning och i vissa fall åstadkomma rättelse. Kommissionens arbeten fortgingo till 1747, då återstående mål överlämnades till Kammarkollegium.

[133] Johan Robinson (f. 1650, d. 1723) blev i början av 1680-talet predikant vid engelska beskickningen i Stockholm, där han under ordinarie envoyéens frånvaro längre tider tjänstgjorde som resident eller envoyé. Efter återkomsten till England blev han 1713 biskop av London och inkallades följande år i Privy council. 1694 utgav han ett av utländska diplomater länge använt arbete om Sverige under titeln: »Account of Sweden together with an extract of the history of that kingdom.» Följande år utkom en fransk uppl. under titeln: »L'Etat présent de la Suède.» En ny edition av denna senare (1720) är tillökad med en skildring av Karl XII:s tid.

[134] Vid riksdagarna 1627, 1635, 1638 och 1675 voro även bönder inkallade i sekreta utskottet.

[135] Om denna från Voltaire härrörande uppgift säger redan Göran Nordberg, att det »är en skamlös dickt och osanning». För en närmare kännedom om förhållandet mellan Karl XII och riksdagen 1713—14 hänvisas till *Bowallius*, Berättelse om riksdagen i Stockholm 1713—14 (Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. D. 22 (1847)).

[136] Genom kansliordningen av den 26 okt. 1713 fördelades kanslikollegiet i ett förvaltande verk för utrikesärenden i allmänhet och sex expeditioner, den första under en högste ombudsman och de övriga fem under var sitt ombudsråd, vilka i likhet med vår tids departementschefer ägde att förbereda och inför konungen föredraga de olika ärendena. Om den nya institutionens närmare innebörd hänvisas till *Carlsson*, Den svenska centralförvaltningen 1521—1809. Stockholm 1913, s. 107—117. — Räntekammaren var ända till 1877 en avdelning av statskontoret.

[137] Bondeska palatset, uppfört av riksskattmästaren Gustaf Bonde efter ritning av Jean de la Vallée, inköptes av Stockholms stad 1730 och inreddes till rådhus; de nuvarande tvenne flyglarna åt Riddarhustorget tillkommo 1758. Uti Bondeska palatset var Kungl. biblioteket inhyst under åren 1702—30. De vid Prags erövring 1648 av Königsmarck tagna litterära krigsbytena, som införlivades med drottning Kristinas bibliotek, äro numera till största delen skingrade eller förstörda. Genom donation av Magnus Gabriel de la Gardie, till vilken drottningen överlämnat åtskilligt, har en del blivit bevarad i Uppsala universitetsbibliotek. Till de svenska universitets- och gymnasiebiblioteken i Uppsala, Åbo, Pernau, Västerås och Strängnäs bortskänktes en större samling. Den del, som

hamnade i Storkyrkan, ovisst på vad sätt, återgick 1843 till Kungl. biblioteket. De dyrbaraste böckerna förde drottningen med sig till Rom, liksom ock hennes bibliotekarier togo med sig ur landet stora delar, som de erhållit av drottningen; av vad hon lämnat kvar gick mesta parten förlorad vid slottsbranden. (*Walde*, Storhetstidens litterära krigsbyten. 1 (1916), s. 306—333.)

[138] På den plats, där nu Svea hovrätts hus ligger, lät på 1650-talet fältmarskalken Karl Gustaf (icke Mikael) Wrangel (f. 1613, d. 1676) uppföra ett större palats, som emellertid nedbrann i april 1693. Sedan det åter blivit med åtskilliga ändringar iståndsatt, inköptes det efter slottsbranden 1697 av kronan. Ända till 1754 utgjorde palatset Sveriges konungaborg och kallades vanligen Kungshuset.

[139] Här åsyftas Rosenhaneska huset, där nu generalstaben är inrymd.

[140] Åt den 1716 inrättade upphandlingsdeputationen — de la M:s namn är en ganska lättförklarlig folketymologi — överlämnades dispositionen icke blott över kontributionerna utan även över andra rikets inkomster. Jfr *Arnberg*, Om upphandlings-deputationen. Uppsala 1855. — Efter Stenbocks kapitulation vid Tönningen 1713 anställdes generallöjtnanten och det holsteinska geheimerådet Gerhard von Dernath som administratorn Kristian Augusts sändebud i Stockholm. Efter att en tid ha varit förvisad från hovet utnämndes han, sedan Görtz blivit allenarådande, till medlem av upphandlingsdeputationen, vilken han ledde under Görtz' frånvaro. Efter Karl XII:s död blev von Dernath, liksom övriga holsteinare, arresterad (jfr s. 283). Lösgiven ur fängelset i juni 1720, fick han slutligen i sept. 1721 tillstånd att lämna landet. Georg Heinrich Ecklef blev däremot kvarhållen i förvar och nödgad avgiva räkenskap över deputationens förvaltning. Sedan han till 1723 års riksdag ingivit en ansökan om att bli försatt på fri fot och erhålla betalning för sitt arbete med deputationens räkenskaper, men fått avslag, biföllo ständerna vid riksdagen 1726—27 hans lösgivande och tilldelade honom som gåva 6,000 d. smt.

[141] Herkulesfontänen togs i Prag 1648 och Neptunstatyen hemfördes som minne av svenskarnas vistelse å Fredriksborgs slott i Danmark under Karl X Gustafs tid.

[142] Cirkassien eller Tjerkessien område uti Kaukasus.

[143] D. 11 dec. på natten lämnade Karl XII Stralsund och landsteg på morgonen d. 13 på Skånes kust, ej långt från Trelleborg, och hann på e. m. fram till Ystad.

[144] På Västerås slott satt Erik XIV fången juni 1573—hösten 1574, då han fördes till Örbyhus, där han slutade sina dagar d. 26 febr. 1577. Av nyare tiders forskningar framgår, att han sannolikt blivit förgiftad. Den Johan III:s befallning, som de la M. här åsyftar, är daterad d. 21 juni 1573 och återfinnes in extenso i: *Ahlqvist*, Konung Erik XIV:s sista lefnadsår. Sthlm 1878, s. 118—120. Däremot är uppgiften om att Erik XIV författat sin egen gravskrift oriktig. Enligt *Tegel*, Konung Erics den XIV:des historia. Sthlm 1751, s. 303, uthöggs i väggen över hans grav i stället för ett vidlyftigt epitafium de av de la M. anförda orden, hämtade ur Första konungabokens 2 kap., 15 vers, vilka i översättning lyda: »Konungadömet är gånget från mig och har blivit min broders, av Herran blev det honom anförtrott.» Jfr *Lindegren*, Mariakyrkan i Westerås. Sthlm 1898, s. 55—61.

[145] En del av Finnåkers bruk hade redan 1703 inköpts av Nils Larsson (f. 1655, d. 1727), adlad 1719 med namnet Svedenstierna, vilken var bondson från socknen och varit inspektor på bruket. I början av 1700-talet blev han också ägare av Öby gård med tillhörande hemman. Jfr *Garfvé*, Fellingsbro sockens historia. Hedemora 1904—05, från vilket arbete en del av de följande uppgifterna äro hämtade.

[146] Genom arv hade majoren vid livregementet Jakob Danckwardt-Lilljeström kommit i besittning av Oppboga bruk. Fången vid Poltava och förd till Moskva, lyckades han rymma 1713 och kom efter en äventyrlig flykt till Stockholm i maj 1714. Fick överstes titel 1719 och dog 1725. Han var gift med Magdalena Christiernin, dotter till kyrkoherden i socknen Johannes Christiernin.

[147] Maria Leijel, som vid denna tid var ägare av Ekeby bruk, var sedan 1713 änka efter landshövdingen på Gottland Peter Snack. »Med kraftig hand skötte hon en följd av år bruket och egendomarna» och dog 1740 vid 83 års ålder. Hennes broder Adam Leijel (f. 1658, d. 1729), en stor bruksägare inom Bergslagen, innehade i Fellingsbro socken utom Österhammars bruk och Norrby hammare, även det gamla Rockhammars bruk. Med det förvanskade Aoorbro avses sannolikt den till Rockhammar hörande Storboda hammare, då den engelska uppl. har Storbro. Med Söderby och Abby åsyftas säkerligen Sörbyholm och Åbyhammar, vilka från handelsmannen David Feif inköptes av hans måg Bengt Larsson, som innehade dem till 1721.

[148] Rådmannen i Arboga Anders Ahlbom var sedan 1707 ägare av Grönbo. Med Svanbo avses säkerligen den strax norr om Grönbo men i Ramsbergs socken belägna hammaren Sundbo.

[149] Robert Jackson, sekreterare hos den redan nämnde envoyéen Robinson och från år 1710 engelsk resident i Stockholm.

[150] Besöket gällde det gamla bruket Vedevåg, sedan 1711 tillhörigt Joakim Ehrenpreuss (f. 1667, d. 1741), som 1715 blev generaldirektör över alla gevärsfaktorier i riket. En äldre broder Hans var emellertid överdirektör vid stora sjötullen i Stockholm.

[151] Den etymologiska förklaringen förlorar sitt värde, då ån heter Sagån.

[152] Den av de la M. lämnade historiska översikten kan jämföras med den, som återfinnes hos *Grau*, Beskrifning öfwer Wästmanland. Wästerås 1754, s. 222—249.

[153] Karl XI:s och dåvarande presidenten i bergskollegium Fabian Wredes (f. 1641, d. 1712) åsyftade besök i gruvan ägde rum d. 13 aug. 1687. I sitt ovan nämnda arbete anför Grau inskriptionen, som är på vers och vars trenne första versrader lyda:

Kong Carl den Ellfte har på denna tunna farit
I Salbärgs grufwa ned, der ingen förr har varit
Som krono burit har och scepter i sin hand.

[154] Strax ovanför Karlstad delar sig Klarälven omkring Tingvallaön i två breda utloppsarmar, vilka grena sig i flera smärre.

[155] Eda skans, anlagd 1656—57 till skydd för landsvägen mellan Karlstad och Kongsvinger i ett smalt pass väster om Bysjön. Karl XII:s sammanträffande med arvprinsen Fredrik ägde rum d. 23 febr. längre söderut, i Holmedal. Vilken ort de la M. menar med »Västerva» är oklart.

[156] Här åsyftas affären vid Hölands prästgård d. 27 febr. 1716.

[157] Avelsäter, gästgivaregård i Tveta socken i Värmland, nordost om Åmål. — Med Forsälven åsyftas säkerligen Töftedals västra eller Kynneälven, som går genom Norra och Södra Kornsjöarna och ett stycke utgör gräns mellan Dalsland och Bohuslän, genom Södra och Norra Bullaren samt utmynnar i Idefjorden. Landsvägen från Töftedals kyrka går vid Fossane över ån. — Ända sedan 1634 har Dal hört till Älvsborgs län.

[158] Blott döden uppenbarar, hur små människornas kroppar äro.

[159] Under åren 1580—1646 var Mariestad säte för superintendenten i Mariestads superintendentia, vilken sistnämnda år överflyttades till Karlstads stift, som 1772 fick sin förste biskop.

[160] Andreas Omoenius (f. 1608, d. 1684) blev efter studier i Uppsala och Rostock 1638 lärare vid Skara skola, och när ett gymnasium 1642 där inrättades, 2:e teologie lektor. Domprost 1653 valdes han efter företrädaren Johannes Baazius' kallelse till ärkebiskopsstolen enhälligt till stiftets biskop och erhöll i juni 1677 sin utnämning. Någon handskrift av Omoenius, behandlande Skara, är numera ej känd och kanske icke heller bevarad men ett mindre utdrag av den återfinnes i en disputation med titeln: Skara. Urbs Gothorum vetustissima, vilken under praesidium av J. Steuchius i juni 1719 utgafs i Uppsala af Kristoffer Rydell. (Välvilligt meddelande av läroverksadjunkten d:r G. Lindstén, Skara.) Då även åtskilligt annat av vad de la M. meddelar om Skara, återfinnes i denna avhandling, är det sannolikt, att han aldrig sett eller haft i sin hand Omoenius' manuskript utan hämtat sina historiska uppgifter från Steuchius' opus.

[161] Det s. k. Kungshuset på södra sidan av staden, anlagt av Gustaf Vasa på 1540-talet och fullbordat av Johan III, brändes under Karl IX:s danska krig. Ruinerna stodo kvar till början av 1700-talet, då de »efter undfånget wederbörandes tillåtelse, af borgerskapet och andra totaliter nederbrutos i hast och bortfördes». Nedbrytningen var dock icke så fullständig som *Rhyzelius*, Sviogothia munita. Sthlm 1744, s. 165, *Lindskog*, Försök till en korrt(!) beskrifning om Skara stift. H. 1. (1812), s. 58, och andra förf. vilja göra gällande. Jfr härmed *Carlmark*, Skara hus eller slott (Västergötlands fornminnesförenings tidskrift. H. 1 (1869), s. 5—10) och kopparsticket i Svecia antiqua et hodierna.

[162] Uppgifterna om ett kloster vid Husaby, som icke funnits, och Olof Skottkonungs och hans gemåls gravvård, äro hämtade från kopparsticket i Sueciaverket; de invid kyrkan ännu befintliga ruinerna äro en rest av Skarabiskoparnas fasta hus.

[163] Varnhems kloster anlades 1150 under konung Sverker den äldre; den nu bevarade kyrkan är uppförd efter den brand, som 1234 ödelade klostret. Där finnas gravvårdar över fyra svenska konungar: Inge den äldre, d. omkring 1125, Knut Eriksson, d. omkr. 1195, Erik Knutsson, d. 1216, och Erik Eriksson, d. 1250. *Hildebrand*, Varnhems klosterkyrka. Sthlm 1884.

[164] Om Trollhättan som namn på hela Göta älv, se *Bring*, Trollhättan i litteraturen (Trollhättan, dess kanal- och kraftverk. D. 2:2 (1916), s. 168 och följ.). — Om tidigare planer att göra Göta älv segelbar och anläggningen av Karlsgrav, se *Bring*, Trollhätte kanals historia till 1844 (Trollhättan, dess kanal- och kraftverk. D. 1 (1911), s. 40 och följ.) samt *Styffe*, Om Sveriges kanalbyggnader intill medlet af adertonde seklet. Sthlm 1846, s. 29 och följ.

[165] Guvernör över Göteborgs och Bohus län var sedan maj 1712 generalen av kavalleriet Karl Gustaf Mörner (f. 1658, d. 1721), som 1716 blev kungl. råd och generalguvernör över Halland, Göteborgs och Bohus, Älvsborgs, Skaraborgs län samt Närke och Värmland och 1717 fältmarskalk. Vid infallet i Norge 1716 förde han en av kolonnerna, deltog i 1718 års kampanj och förflyttades 1719 till presidentplatsen i Göta hovrätt. Under Mörners frånvaro 1716 hade generalmajoren Georg Reinhold Patkull förordnats till vice guvernör; förmodligen efterträdde han också generalmajoren Hugo Hamilton (f. 1655, d. 1724) som överkommendant i fästningen. Denne deltog i fälttåget mot Norge 1716 och förde under reträtten från Kristiania arriärgardet. H. blev 1716 generallöjtnant och landshövding i Västernorrlands län.

[166] Den 8 febr. 1715 utfärdade Karl XII sitt bekanta kaparereglemente. För det särskilt i Göteborg under åren 1710—1720 florerande kaparväsendet hänvisas till *Berg*, Samlingar till Göteborgs historia. D. 2 (1887), s. 133—175, och *Fröding*, Berättelser ur Göteborgs historia under envåldstiden. Göteborg 1915, s. 294—299.

[167] Lars Gathe (f. 1689, d. 1718), en av de mest bekanta kaparekaptenerna och särskilt gynnad av Karl XII, adlades 1715 med namnet Gathenhielm och erhöll i januari 1718 kommendörs karaktär. Genom särskild förordning av d. 8 juni 1716 ställde Karl XII vissa av Göteborgseskaderns fartyg till Gathenhielms och kaparnas förfogande (*Fröding*, anf. arb., s. 300—315). — Sedan 1711 var vice amiralen Axel Johan Lewenhaupt (f. 1660, d. 1717) chef för Göteborgseskadern. På grund av ett mindre gott samarbete med Mörner förflyttades han till Karlskrona och i hans ställe förordnades d. 8 mars 1716 schoutbynachten Olof Knape, adlad 1715 med namnet Strömstjerna. (*Fröding*, anf. arb., s. 251—293.)

[168] Uppgifterna om Varbergs fästning kunna jämföras med *Jönsson*, Anteckningar till Warbergs fästnings historia. Varberg 1872.

[169] Liard, ett fordom i Frankrike gängse men 1856 alldeles avlyst skiljemynt, som från 1649 slogs i koppar samt gällde 3 deniers = $^1/_4$ sou. Karl XII:s mynttecken vägde 3,6 à 7,2 gram.

[170] Andrarum, Sveriges äldsta alunbruk i socknen av samma namn, Albo härad, omkring 4 mil söder om Kristianstad, anlades på 1630-talet av Joakim Beck. Efter dennes död 1682 uppstod en lång och segsliten tvist om rätten till Andrarum mellan hans arvingar och kreditorer. Trots en dom i saken utav en likvidationskommission fortsattes processen till 1725, då grevinnan Kristina Piper blev ensam ägarinna av bruket. Hon var dotter av borgmästaren i Stockholm Olov Hansson Törnflycht och gifte sig 1690 med sedermera kungl. rådet och överstemarskalken Karl Piper, som vid tiden för de la M:s besök på Andrarum ännu levde men slutade sina dagar kort därefter, d. 29 maj, i Nöteborgs fästning.

[171] De i detta sammanhang förekommande uppgifterna hava hämtats från några kopparstick i Dahlbergs Svecia antiqua et hodierna. Dessa åter grunda sig huvudsakligen på meddelanden, vilka lämnats av regementskvartermästaren Peter Rudebeck, en brorson till Olof Rudbeck d. ä. Peter Rudebeck bodde på det nedan nämnda Huseby (jfr anm. 172). För den på fornminnen rika bygden kring sjöarna Åsnen och Salen hade han konstruerat upp en fantastisk fornhistoria, vilken Dahlberg okritiskt upptog, otvivelaktigt påverkad av den patriotiskt-arkeologiska uppfattning, som i Olof Rudbeck hade sin förnämsta målsman. (Jfr också nedan anm. 174.) Till »Bråvalla hed» förlades icke blott »Bråvalla slag» och Bländasägnen utan även andra »över hela Norden beprisade strider med hunner, cimbrer, danskar, jutar, frieser och andra mäktiga folk». På ett av kopparsticken åskådliggöres sålunda »De skägglösas men ingalunda modlösas vilda kamp mot de oförberedda fienderna omkr. 2493 efter världens skapelse, Götarnas lyckliga strid mot hunnerna omkr. år 70 e. Kr., Svea- och Götakonungen Rings hårda strid med Harald Hildetand, danskarnas och norrmännernas konung, omkr. år 395 e. Kr.», händelser, vilka de la M. något sammanblandat i sin framställning. Flera försök ha gjorts att bevisa Bländasägnens historiska sannolikhet eller åtminstone rädda dess historiska kärna, senast av *E. Svensén*, i den 1893 utg. publikationen Från Småland, s. 25 och följ. För Bråvallaslaget i dikten och verkligheten hänvisas till *Nerman*, Studier över Svärges hedna-

litteratur. Uppsala 1913, s. 74—88, och *Olrik*, Brávallir (Namn och bygd. 1914, s. 297—312).

[172] Huseby (jfr anm. 171) järnbruk i Skatelöfs socken vid Heligeån mellan sjöarna Åsnen och Salen är ett av de äldsta i riket och var på 1600-talet ett kronostyckebruk, avsett att tillgodogöra sjömalmen i traktens sjöar. Vidöstern och Hjortsjön äro ju kända sjöar, den senare belägen invid Vaggeryd. »Sioghirlte-sjön» (eng. uppl. »Siogultsjon») är sannolikt identisk med den väster om Hjortsjön liggande Skogshyltesjön eller möjligen den längre norrut vid byn Sjöhult belägna Eckerssjön.

[173] Ruinerna efter det medeltida slottet Kronoberg ligga på en holme i Helgasjön, hörande till Växjö landsförsamling. Om Nykyrka se nedan.

[174] Skildringen av de småländska städerna Troja och Vitala är också hämtad från tvenne kopparstick i Svecia antiqua et hodierna (jfr ovan anm. 171). Troja förlades av denna lokala bygdepatriotism till Nykyrka, nuv. Almunsryd, socken, där Mörrumsån utvidgar sig till en sjö, Hönshylte fjord, av Dahlberg kallad Havbeltan och av de la Motraye Halbestan. De enda fornlämningar, som en senare tids forskning kunnat konstatera, äro fynd, som visa, att här varit boplatser under stenåldern. Vid den s. k. Hönshylte skans har säkerligen i senare tid funnits några försvarsverk. Att den i en medeltida visa omnämnda staden Vitala skulle legat, där Vetlanda nu ligger, är endast en slutsats på grund av namnlikheten. Några kvarstående forminnen, bestående av gravhögar och resta stenar, visa att platsen i forntiden varit bebodd.

[175] Identifieringen av de här uppräknade bruken har underlåtits, då ett säkert resultat för de flesta icke torde vara möjligt att uppnå, och då platserna icke åtföljas av någon närmare beskrivning. De förvanskade ortnamnen ha fått stå kvar i texten såsom ett exempel på de la M:s återgivande av svenska namn.

[176] Rumlaborgs fäste anlades 1360 av konung Albrekt för att skydda vägen, som från Jönköping leder norrut över Huskvarnaån.

[177] Här är källan *Olaus Magnus*' Historia de gentibus septentrionalibus, där i bok 14, kap. 15 och följ. berättas om den åt Turelang uppresta stoden till minne av hans lagstiftningsåtgärder.

[178] Att Linköpings domkyrka grundats 813, uppgives också på kopparsticket i Suecia-verket liksom av flera 1600-talsförfattare, men nyare forskningar ha visat, att det skett i början av 1230-talet. Varifrån uppgiften om konungarna Olovs och Anunds gravstenar hämtats, är däremot ovissare. — Enligt *Widegren*, Försök till en ny beskrifning öfver Östergöthland. D. 1 (1817), s. 1, hörde Lerbäcks bergslag eller Askersunds, Hammars, Lerbäcks och Snavlunda socknar till 1639 under Östergötlands län då de lades under Örebro län.

[179] Något bestämt årtal för Norrköpings grundläggning kan icke uppgivas. Tidigt torde orten hava varit en handelsplats, men när den blev stad känner man ej.

[180] Det åsyftade arbetet är *Schefferus*, Memorabilia sueticæ gentis. Amsterd. 1671. Av N. H. Dal utgavs 1733 en svensk uppl. härav under titeln: Swenska folkets äro-minne. Jfr också *Block*, Anmärkningar öfwer Motala-ström-stadnande. Sthlm 1708.

[181] Finspång, där bruksrörelse säkerligen redan under medeltiden bedrivits inköptes 1641 av Louis de Geer och blev under hans ledning »den svenska storslöjdens förnämsta härd på sin tid». Det innehades på 1720-talet av hans sonson Jean Jacques de Geer, f. 1666, d. 1738.

[182] Den 18 april 1716 hade Kristiania utrymts och d. 29 april tog Karl XII sitt högkvarter i Torpum.

[183] Jakob Tillerot (f. 1692) var kapten vid Smålands femmänningsregemente till fot och stupade vid anfallet på Fredrikshall d. 24 juni. Hans fader var tullinspektör i Göteborg och adlades d. 21 maj med namnet Göthenstierna.

[184] Här åsyftas Tistedalsälven, som rinner väster om Fredrikshald, under det att den å, som avför Bullaren-sjöarnas vatten (jfr anm. 152), utmynnar längst in i Idefjorden. Skansen Gyldenlöve låg nordost om och Overbjerget och Mellembjerget sydost om Fredrikssten.

[185] Karl XII:s förbindelser med de madagaskariska sjörövarna inleddes 1713, då en viss St. Leger satte sig i förbindelse med kommissionssekreteraren i Hannover Johan Gabriel Werving. Resultatet blev ett protektorial, som utfärdades d. 24 juni 1718, och en kommission, som skulle åtfölja ombuden till ön. Men genom konungens död »blef altsammans til intet». *Nordberg*, anf. arb. D. 2, s. 633—634. Jfr *Wachtmeister*, Om Sveriges planer och åtgärder rörande sjöröfvarne på Madagascar. Sthlm 1848, s. 1—19.

[186] Om Görtz' resa till Holland, vars huvudsyfte var att skaffa penningar bl. a. till Göteborgseskaderns utrustande, hans brevväxling med svenske ministern i London Karl Gyllenborg (f. 1679, d. 1746) och förbindelser med jakobiterna, Görtz' och Gyllenborgs arrestering och den engelska regeringens beslag på den senares papper, vilka offentliggjordes och sedermera omtrycktes i en massa olika tryck, för att rättfärdiga det uppseendeväckande brottet mot folkrätten, hänvisas till *Westrin*, Friherre Georg Heinrich von Görtz' brev ur fängelset i Arnhem 1717 (Historisk tidskrift. 1898, s. 89—174). Såsom de la M. å sid. 146 antyder, utfärdade Görtz för att återuppliva den nästan förlamade handeln på Sverige, från Holland skyddsbrev mot svenska kapare för fartyg, som gingo direkt från eller till svenska hamnar.

[187] Om den franske sjökaptenen de Cohue, som av befälhavaren för Göteborgseskadern vice amiral Lewenhaupt förordnats till kommendant över Varberg men blivit förflyttad därifrån, sedan L. erfarit, att Karl XII endast ämnat de Cohue »till volontär i och för någon sjötjänst», anför *Fröding*, anf. arb., s. 325, att han i Bender erbjudit sig att i förening med en engelsk löjtnant Plat, som länge varit i dansk tjänst och väl kände till Island, erövra denna ö, om han kunde erhålla kaparbrev och en svensk fregatt med båtsmän och soldater. Försedd med ett kungl. reskript sändes de Cohue till generalguvernör Mörner i Göteborg, och denne befalldes att undsätta kaptenen med vad till expeditionen hörde utom med soldater, i vilkas ställen båtsmän skulle värvas. Någon expedition kom dock ej till stånd. På konungens befallning skulle av stadens medel utgå till honom en avlöning efter 1,200 rdr smt om året.

[188] En av dem som i Turkiet verksamt bistått Karl XII, konung Stanislaus och svenska officerare med penninglån, var Mazeppas systerson och arvtagare kosacköversten Stanislaus Andreas Woynarowski. Inberäknat de försträckningar, som Mazeppa själv lämnat, uppgick konungens skuld enligt den ursprungliga reversen av d. 17 aug. 1713 och Woynarowskis testamente av d. 19 aug. 1716 till 57,800 dukater, 20,000 rdr courant och 45,000 albertusthaler, vilket sammanlagt torde motsvara 100,000 dukater (1 dukat = 7 dlr smt = 9,31 kr. oberäknat myntvärdets fall). Sin skuldförbindelse överlämnade W. i Hamburg 1716 till drabantkorpralen Johan Ehrenschiöld — de la M. kallar honom Evensholds — som Karl XII under vistelsen i Turkiet ofta använde för sina penningtransaktioner. Det fartyg, på vilket Ehrenschiöld 1718 företog hemresan, strandade i närheten av Uddevalla, och drabantkorpralen »blef ihjälslagen af dem, som skulle bärga». Till Woynarowskis hustru Anna, född Mirovitj, utfärdade Karl XII

en ny revers d. 28 febr. 1718, som sammanlagt lydde på mer än en ½ million dlr smt, och gav befallning om räntans riktiga utbetalning. Riksdagen 1720 anslog åt henne årligen 4,000 dlr smt och genom särskilda överenskommelser i maj 1724 och nov. 1731 ordnades hennes mellanhavanden med svenska staten, enligt vilka överstinnan utom kontanta penningar erhöll Tynnelsö gods och det numera rivna hus vid Kungsträdgården i Stockholm, som senast inrymde Svea-salen. *Westrin*, Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer (Hist. tidskrift. 1900, s. 3 och 42—45) samt välvilliga meddelanden från förste arkivarien d:r Th. Westrin.

[189] Johan Wimnerich von Delwig tillhörde icke den svenska adliga släkten av samma namn. Han förordnades i april 1715 till överste för ett i svensk tjänst övergånget holsteinskt infanteriregemente och blev i nov. samma år generalmajor av infanteriet. Enligt Bielkes redan citerade anteckningar blev von Delwig skjuten efter stadens erövring ur en källarglugg av några danskar, som gömt sig där. — Johann Baptista Schomer var överste och chef för det sachsiska värvade infanteriregementet, vilket bestod av i svensk tjänst övergångna sachsiska fångar, och blev i nov. 1711 generalmajor.

[190] För en närmare kännedom om Kristofer Polhems och Charles Sheldons insats vid utförandet av dockbyggnaden i Karlskrona hänvisas till den år 1911 av Svenska Teknologföreningen utgivna minnesskriften: Christopher Polhem, s. 50—51, 217—221. Uti samma arbete, s. 53—55, lämnas en redogörelse för Polhems av de la M. nämnda förslag om anläggning av saltsjuderier.

[191] Gustaf Fredrik von Rosen (f. 1688), en av deltagarna i Karl XII:s snabbritt till Stralsund, blev 1717 överste för volontärartilleriregementet, överkommendant i Karlskrona och Karlshamn samt vice direktör vid amiralitetet. 1739 inkallades han i rådet och lät 1757 övertala sig att övertaga befälet i pommerska kriget.

[192] Med Värnanäs avses sannolikt det i Halltorps socken (Kalmar län) ungefär 6 mil från Karlskrona belägna Värnanäs, där ett av Axel Oxenstierna anlagt såpbruk fanns. Det tillhörde emellertid icke någon Gyllenstierna utan innehades vid denna tid av Elisabeth Oxenstierna, sedan 1695 änka efter presidenten Gustaf Adolf de la Gardie. — Jonas Fredrik Örnfelt (f. 1674) blev vice amiral 1716 och tre år senare amiral samt dog 1733 som landshövding i Södermanlands län.

[193] Det äldsta slottet i Kalmar, beläget på Skansbacken i det nuv. slottets närhet, kallades visserligen S:t Eriks slott men var anlagt sannolikt redan på 1100-talet, numera finnes ej något spår därav ovan jord. I slutet av samma århundrade torde en ny borg hava påbörjats på en halvö i närheten av stadens hamn. Under Erik XIV:s och Johan III:s tid om- och tillbyggdes fästningsverken och slottet, vilket även i sitt inre underkastades genomgripande förändringar.

[194] Uppgiften är hämtad ur Georg Stiernhielms 1685 tryckta arbete Anticluverius, s. 139, i vilket förf. söker visa, att goterna utvandrat från Sverige och ej från Preussen, såsom den tyske geografen Philip Cluverius påstått.

[195] Jfr härmed *Olaus Magnus*, Historia om de nordiska folken. Bok 3, kap. 6—7.

[196] De la M. gör här och i det följande antydningar om den litterära strid, som på 1670-talet fördes med många skrifter mellan professor Johannes Schefferus och riksantikvarien Olof Verelius, och vilken först 1681 avstannade på Karl XI:s befallning. En utförlig redogörelse återfinnes hos *Annerstedt*, Schefferus och Verelius. En literär fäjd i sjuttonde seklet. Upps. 1891. (Ur några antecknares samlingar.)

[197] Runstenen är numera insatt i kyrkans södra vägg med inskriften vänd ut mot kyrkogården. Slutet av inskriften är nu borta, ett stycke av stenens högra sida och dess bas äro avhuggna. Den del av inskriften, som nu finnes kvar, lyder i översättning sålunda: »Sigvid, Englandsfararen, reste denna sten till minne av Vidjärv sin fader...» (Denna liksom anmärkningen 209 har välvilligt meddelas av professorn, d:r Otto von Friesen.)

[198] Schefferus' arbete Lapponia, som utkom 1673, är ett för sin tid synnerligt förtjänstfullt verk och ingalunda värt den ton, som förf. här anslår.

[199] Vid den stora Uppsalabranden i maj 1702 gingo bl. a. förlorade Olof Rudbeck d. y:s manuskript och samlingar till den resa, som han på Karl XI:s befallning 1696 företagit till Lappland. Rudbeck hade ämnat att i ett stort anlagt verk med titeln Nora Samolad eller Uplyste Lapland ge en utförlig skildring av färden, men endast första delen härav hade tryckts färdig året före branden, som också förstörde största delen av upplagan. Några under resan utförda teckningar hava dock bevarats, liksom också några uppteckningar.

[200] En stor del av de hos förf. förekommande uppgifterna om Uppsala och dess sevärdheter äro säkerligen hämtade från, åtminstone återfinnas de också i det av vice bibliotekarien J. Eenberg 1704 utgivna arbetet: Kort berättelse af de märkwärdigste saker, som för de främmande äre at besee och förnimma uti Upsala stad. Här uppgifves emellertid följande mått på domkyrkan: 360 fot lång, 152 fot bred, 92 fot hög under valvet, tornen 400 fot från grunden.

[201] Monumentet över Gustaf Vasa och hans båda gemåler Katarina av Sachsen-Lauenburg och Margareta Leijonhufvud är utfört 1572 av Willem Boy. Katarina Stenbock, som även ligger begraven i Gustavianska gravkoret, dog ej förrän 1621.

[202] Avbildningen av den runsten, som de la M. såg i domkyrkan, är hämtad från *Schefferus*, Upsalia antiqua. Upsaliae 1666, s. 197, men tydningen av inskriften har förf. fått från annat håll; endast ordet »Girha» återfinnes i den översättning, som Schefferus meddelar i sitt arbete. Runstenen är numera försvunnen. (Jfr *Lindahl*, Runstenarna i Upsala. Upsala 1881.) Den finnes upptagen under n:r 414 i det av J. Göransson 1750 utgivna runverket Bautil. Översättningen lyder, enligt vad professorn, d:r Otto von Friesen välvilligt meddelat, på följande sätt: »Jarl och Vigbjörn läto resa stenen efter Ingefast(?) sin fader. (Han var) skeppsbefälhavare. (De läto resa stenen efter?) Ingemund och Tord, Jarls (?) son, som for utrikes till Grekland, samt efter Igelbjörn. Men Öper ristade (runorna).»

[203] Pasquino är namnet på en »stympad antik marmorfigur, som tillhört en replik av gruppen Menelaos med Patroklos' lik och som 1501 uppställdes på Piazzo Navona i Rom; nu står den vid Palazzo Braschi».

[204] Till den här lämnade skildringen av universitetsbiblioteket skall endast anmärkas, att det var Magnus (icke Jakob) Gabriel de la Gardies bibliotek, omfattande över 4,700 tryckta arbeten och en del manuskript, vilket 1686 överlämnades av Karl XI, och att codex argenteus medfördes av Isak Vossius till Holland, återköptes 1662 för 400 rdr, skänktes 1669, sedan de la Gardie låtit hovguldsmeden Hans Selling utföra bandet i drivet och ciselerat silver efter ritning av Ehrenstrahl.

[205] Jfr härmed *Böttiger*, Philipp Hainhofer und der Kunstschrank Gustav Adolphs in Uppsala. Sthlm 1909—10, och densammes Gustaf II Adolfs konst-

skåps öden i Upsala (Uppsala universitets årsskrift. 1913), med förteckning över de i konstskåpet förvarade föremålen, deras tillväxt och förminskning.

206 Depositionen avskaffades 1691 på Karl XI:s befallning men då var Bengt Oxenstierna kansler, under det att Karl Piper först 1702 tillträdde kansleriatet.

207 Den äldre botaniska trädgården, anlagd 1655, låg icke vid gamla universitetshuset utan vid Svartbäcksgatan.

208 Mora i Lagga socken, ungefär 1 mil sydost om Uppsala, nära gränsen mellan de gamla områdena Attundaland och Tiundaland, där i äldre tider konungavalen höllos. Från Olaus Magnus härstammar uppgiften om en större sten i mitten, på vilken den till konung valde upplyftes för att där avlägga eden, och tolv omgivande mindre stenar. Inga av dessa finnas kvar. Däremot återstå ännu två, av vilka den ene har en inskrift, som påminner om Erik av Pommerns val, och den andre talar om Karl Knutssons val. De inskriptioner, som de la M. anför, har han säkerligen hämtat från *Eenberg*, anf. arb., s. 126—127.

209 Runstenen i Alsike (de la M:s Usick), som ligger ungefär 1 1/2 mil från Uppsala, står invid landsvägen mellan Alsike och Knivsta järnvägsstation nära Tagstad. Inskriften lyder i översättning: »Hol(m)ger och Gunne läto resa denna sten efter Sote sin fader.» — Runstenen i Hammarby socken (Vallentuna härad) står i ett stenrös väster om Vik. Inskriften lyder i översättning: »Olef och Gunnhild läto resa stenen efter sin son Gunne och Kättil efter sin bror. Öper ristade runorna.»

210 Absalon (f. 1128, d. 1201), den väldigaste gestalten i Danmarks medeltidshistoria och Valdemar den stores (1157—1182) och Knut VI:s (1182—1202) medhjälpare och folkets ledare till stordåd, var biskop i Själlands stift och från 1177 ärkebiskop med säte i Lund. När detta ärkebiskopsdöme inrättades, lades under dess lydnad hela den skandinaviska Norden. Ehuru ett särskilt ärkebiskopsdöme inrättades för Sverige 1164, fortfor den svenska kyrkoprovinsen att stå under den lundensiske ärkebiskopens överhöghet.

211 Under sin vistelse i Lund bodde Karl XII i teologie professor M. Hegardts hus vid Södergatan, nu en av Högre allmänna läroverkets byggnader. Se vidare härom *Quennerstedt*, Carl XII i Lund (Ur Carl XII:s levnad. D. 2 (1916), s. 125—158).

212 Uti biskop *Jesper Svedbergs* predikosamling: Gudz barnas heliga sabbatsro. Skara 1712, s. 952—957, äro tryckta kyrkoherden i Södra Åby *J. Johannssons* brev av september 1707 till konsistoriet i Lund ang. Ester Jönsdotters fasta, dels magister *P. Gudhemius*' i aug. 1710 nedskrivna: Berettelse om pigan Esther Jönsdotter uti Skåne, 3 mil ifrån Malmö uti Norr-Åby. Själv har Svedberg behandlat underverket uti sina: Gudelige dödstanckar, them en christen altid helst i thessa dödeliga krigs- och pestilens tider, bör hafwa. Skara 1711, s. 569—572. Vidare förtjäna nämnas *E. Rolands* till Ulrika Stenbock deciderade: Sanfärdig berättelse, huru en ung piga i Skåne . . . tryckt i Lund 1710 och sedermera flera gånger omtryckt, och den berömde läkaren *J. J. Döbelius* tvenne latinska utredningar. Den bekante läkaren assessor *M. G. Block* avgav i juni 1714 ett: Betänckiande öfwer Ester Jöns-dotters långwarige fastande. Sthlm 1719. Ehuru pigan Ester och soldaten förklarat sig villiga att ingå äktenskap, hade häradsrätten, som ej ansåg sig kunna döma henne till något straff, likväl hänskjutit målet till Göta hovrätt, vilken å sin sida infordrade yttrande av Block. Jfr förövrigt *Schück*, En svältkonstnär under förra århundradet (Ur gamla papper. 1 (1892) s. 1—13).

[213] John Norcross (f. 1688, d. 1758), en engelsk äventyrare, som efter att tidigt ha gått till sjöss och flackat vida omkring, i sitt hemland blivit dömd till döden för sjöröveri men lyckats rymma, kom till Sverige och förde 1716 befälet på Gathenhielms fregatt Le Trompeur, varvid han utvecklade en livlig kapareverksamhet. Efter en massa äventyr och skurkstreck (se härom Dansk biografisk lexikon) blev han slutligen tillfångatagen av danskarna och hölls såsom särskilt farlig under 15 år fjättrad i en bur av ekplankor.

[214] Gathenhielm dog d. 25 april 1718 vid 29 års ålder och ligger begraven i Onsala kyrka vid Göteborg. Om hans gravvård är eljest den vanliga berättelsen, att G. i ett av honom taget danskt fartyg påträffat tvenne för Fredrik IV och dennes gemål konstnärligt utarbetade kistor av italiensk marmor. Då från dansk sida lösen för dem erbjöds men avslogs av G., lät danska regeringen förfärdiga två likadana men försedda med G:s namn och vapen, vilka av G. togos i utbyte mot originalen och nedsattes i hans gravkor i Onsala kyrka.

[215] Från det i Husby socken (Dalarna) belägna och av Polhem grundade manufakturverket Stjernsund förde denne med sig vid ett av sina besök i Lund vid bruket tillverkade »bläck- och förtenta järn-servicer» av tenn, som också fingo följa med på fälttåget i Norge. Enligt taffeltäckaren Hultmans redan citerade anteckningar bestod den av fat, tallrikar, skedar, knivar, gafflar, olje- och ättikpottor, sockerdosor, ljusstakar och saxar, större och mindre dryckesbägare.

[216] Dylta bruk i Axbergs socken. Kasten Feif var sedan 1691 gift med Anna Kristina Barckhusen (f. 1674, d. 1724).

[217] Ramshyttans bruksegendom i Ramsbergs socken i norra (ej sydvästra) Västmanland. I kyrkoherdens lön ingick förr $^{1}/_{12}$ i Ramshyttan och 133 $^{1}/_{3}$ sk℔ smide uti dess hytta. I samma socken ligger också Stråssa järnmalmsfält.

[218] Enligt *Hülphers*, Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland och Gefleborgs län. 1 (1793), s. 218—19, började på allvar brytningen i Göske gamla järngruva i Thorsåkers socken 1650 av kammarrådet Isak Cronström; »där bröts på djupet til 1694 men sedan brändes något på wäggarne; 1733 blef grufwan åter öde» för att på 1760-talet på nytt upptagas.

[219] Att Falun 1716 skulle varit Sveriges näst största stad, får stå för förf:s räkning. Säkra uppgifter om folkmängden i de olika städerna på den tiden stå ej att få, varför någon gradering dem emellan ej kan göras. Någon grund till de la M:s utsago skulle kunna ligga däri, att pesten 1710 härjat mindre i Falun än annorstädes. — Den å som rinner tvärs igenom staden från sjön Varpen till Runn, heter Östanfors- eller Faluån. — Som köping fick Falun sina första privilegier 1609. Gustaf II Adolf lät 1624 uppsätta privilegier för en stad på Falan, vilka emellertid aldrig blevo underskrivna och utfärdade. Provisoriska privilegier utfärdades av förmyndarestyrelsen 1641, som bekräftades av den till myndig ålder komna drottningen i febr. 1646.

[220] Polhems 1694 färdigbyggda och ännu på 1720-talet i gång varande uppfordringsverk vid Blankstöten förtjänar alls icke det hårda omdöme, som de la M. här fäller om det. Jfr Christopher Polhem. Minnesskrift utg. af Sv. Teknologföreningen. 1911, s. 24, 173—178.

[221] Uti Rom användes ursprungligen — och således väl även under sagokungen Servius Tullius' tid — rektangulära kopparstycken utan alla märken såsom betalningsmedel. Sedermera tillkommo särskilda märken, som utmärkte deras vikt, och figurer. Mynt i egentlig mening slogos först omkring 338 f. Kr. Silvermynt började präglas omkring 269 f. Kr., då Q. Ogulnius Gallus och C. Fabius

Pictor voro konsuler, således just vid tiden för första puniska kriget. Mot slutet av republiken (omkring 70 f. Kr.) kommo guldmynt i bruk.

[222] År 1650 uppgick verkligen tillverkningen vid Falu koppargruva till 20,321 skeppund. Före den tiden hade enligt hittills publicerade uppgifter medeltalet för åren 1623—1649 varit omkring 12,000 skeppund. Under de följande åren t. o. m. 1686 var produktionen högst år 1650 (20,321 skeppund) och lägst 1671 (10,656 skeppund). Efter det stora ras, som inträffade 1687 och gav upphovet till den stora öppning, som bär namnet Stora stöten, inträdde en avsevärd minskning i tillverkningen. Den uppgick åren 1716, 1717 och 1718 till resp. 6,831, 6,431 och 6,171 skeppund. (*Hülphers*, Dagbok öfwer en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn. Wästerås 1762, s. 410.) Jfr *Swederus*, Bidrag till kännedomen om Sveriges bergshandtering 1612—1654 (Jernkontorets annaler. 1909, s. 47).

[223] Förf. menar Stjärnsund i Husby socken. Jfr anm. 215.

[224] Järnvågen i Gävle låg på Alderholmen vid Gavle-ån och anlades 1708 efter förslag av Chr. Polhem. — Staden hade 1718 liksom nu endast en kyrka men möjligen kan de la M. ha tänkt på klockstapeln, som stod på något avstånd från Helga Trefaldighetskyrkan.

[225] Otto Vilhelm Klinkowström, f. 1683, ämbetsman, 1715 sekreterare vid kansliet, d. 1731.

[226] Synes vara någon Rudbeckiansk teori. Den fornisländska litteraturens hreiðgotar ha ingenting med Härjedalen att göra.

[227] Generalfälttygmästaren Henning Rudolf Horn av Rantzien, f. 1651, d. 1730.

[228] Sjön Liten nedanför Undersåkers kyrka.

[229] Kungsgården på Frösön.

[230] Vid nuv. Åre järnvägsstation.

[231] Silvergruvan i Oldfjällen i Offerdal bearbetades tidvis från mitten av 1600-talet, övergavs definitivt 1737.

[232] Ett misstag av förf.; den längre skidan begagnades på vänstra foten.

[233] Sven Olovsson Bidenius Renhorn, f. i Luleå, skolmästare i Torneå 1703, rektor i Härnösand 1705, kyrkoherde i Brunflo 1715, d. 1724, 53 år gammal.

[234] En ännu i dag begagnad hälsokälla med järnvatten och badgyttja.

[235] Troligen den från Vitvattnet kommande Hörneån mellan Nordmalings socken och Ume landsförsamling.

[236] År 1714.

[237] Frih. Magnus Cronberg, f. 1668, generalmajor 1717, landshövding i Västerbottens län 1717, i Uppsala län 1719, generalfälttygmästare 1728, d. 1740.

[238] Skellefteå stad grundades först 1845.

[239] Gammelstaden eller Öjebyn vid Pite sockenkyrka 6 km. ovan den nuv. staden, vilken grundades 1666 efter den gamla stadens brand.

[240] Vid Neder-Lule sockenkyrka 9 km. ovan staden Luleå, som flyttades till sitt nuv. läge år 1649.

[241] Avser kanske Gäddvik något nedanför Gammelstaden.

[242] Denne Nicolaus Örn säger sig i förordet till sin *Kurtze Beschreibung des Lapplandes*, Bremen 1707, vara en från den urgamla, förnäma birkarlasläkten härstammande lapp. Vid 20 års ålder begav han sig år 1702, klädd i lappdräkt, ut på resa till Danmark, Tyskland och Italien, väckte överallt uppseende och återkom till Sverige 1705. Året därpå gav han sig ut på nytt, fortfarande i lappdräkt, till Tyskland, Holland, Frankrike och Ryssland. Han häktades i

Astrakan 1710 och satt i fängelse i 5 års tid. Efter att ha rymt ur fängelset lär han ha dött i Astrakan. Hans bok är värdelös.

[243] Hans E. Waltier, f. 1680, fältpredikant vid Västerbottens regemente, kyrkoherde i Kalix 1715, d. 1738.

[244] Torneå hade förstörts av ryssarna 1715.

[245] Calla palustris.

[246] I själva verket 1717.

[247] Johannes Bilberg, f. 1646, professor i matematik i Uppsala 1679, i teologi 1689, biskop i Strängnäs 1701, d. 1717, företog tillsammans med professorn i astronomi i Uppsala Anders Spole på konung Karl XI:s befallning år 1695 en resa till Torneå och Kengis för att studera midnattssolfenomenet. Resultaten av resan nedlades av B. i en skrift på latin och svenska *Refractio solis inoccidui, in septemtrionalibus oris — — detecta. Midnats Solens rätta och synlige Rum uti Norrlanden*, Stockholm 1695.

[248] Sv. dial. *kran*, *rana* »grovt, vävt täcke».

[249] Orden *jäkälä*, *luppo* äro finska, ej lapska.

[250] Luspajärvi, en mil nedanför Jukkasjärvi kyrka.

[251] Siikajoki, »Sikån». Förf. tillägger i en not: »Sik är namnet på en fisk, som rikligt förekommer i denna trakt och som lapparna torka och sälja till de svenska handlandena på marknaderna. Den har samma slags fjäll som karpen och samma smak, när den är färsk, men dess mage är tunnare.»

[252] Att döma av årstiden torde de lappar, som i det följande omtalas, åtminstone delvis ha varit skogslappar, vilka icke flytta upp till de egentliga fjällen med sina renar för sommaren. Nu äro skogslapparna för länge sedan försvunna i dessa trakter.

[253] Säkerligen ett misstag; mjölken brukar förvaras i träkaggar eller i en av renens magar.

[253 a] Jfr kartans Rikisaadio mellan Sautusvaara och Vittangiälven.

[254] Han menar styngflugorna, vilkas larver utvecklas under renens hud och genomborrar den.

[255] Kyrkoherden Kristian Elingius, f. 1651, pastor här 1691, hade dött 1717. Han var illa känd, och de historier, som meddelas om honom i det följande (sid. 246), voro icke överdrivna.

[256] Johan Wegelius, f. 1693, flydde 1713 med sina föräldrar undan ryssen till Torne lappmark och Norge, blev komminister i Enontekis 1721, skolmästare i Torneå 1726, prost i Uleåborg 1757, d. 1764. Han torde vid denna tid ha uppehållit den lediga kyrkoherdebefattningen i Jukkasjärvi, vilken året därpå övertogs av pastorn i Kautokeino Johan Tornberg.

[257] Vid Al. Vuolusjärvis utlopp i Kallojärvi invid Kurravaara by. Här uppfördes 1699 en hytta för smältning av kopparmalm från Sjangeli; i gång 1700—1702.

[258] Ett litet berg Rodevaara lär ligga öster om Kurravaara.

[259] Angelica archangelica.

[260] Till fina trådar, vilka skulle spinnas runt senträd. Denna »tenntråd» användes sedan till ornering av klädespersedlar och seldon.

[261] Kanske skriv- eller tryckfel för Rikavara; jfr kartans vik Rykalahti, läs Riikalahti, vid Torneträsks utlopp. Eller möjligen = Muotkavaara, ett berg på västra stranden av viken Repolahti. Det på sid. 222 etc. omtalade berget Stolmvara avser då kanske kartans Kalpmivaara öster om Tarrakoski.

[262] Förf. skriver Pescomarca; Peskenjarka, »Peske-näset», är det stora näs, som sticker ut mellan viken Laimolahti i norr och den sydöstra delen av Torneträsk i söder och vars yttersta udde på kartan kallas Pieksennenä.

[263] Den resa, som de ifrågavarande fransmännen gjorde, skildrades av den förnämste bland dem, lustspelsförfattaren Jean François Regnard (f. 1655, d. 1709), i en många gånger tryckt *Voyage de Laponie*. Resan gick sjöledes från Stockholm till Torneå och uppefter Torneälven till Kengis, Svappavaara, Jukkasjärvi och Torneträsk. På återvägen bevistade de i Torneå den för sitt upplysningsarbete bland lapparna kände prosten Johannes Tornæus' begravning, av vilken Regnard ger en drastisk beskrivning. Hans skildring av lapparna stöder sig i stor utsträckning på Schefferus; där han kommer med egna uppgifter, äro de icke alltid av pålitligaste slag.

[264] Synes avse Rakkaskårtje vattenfall vid Björklidens järnvägsstation.

[265] Har icke kunnat identifieras.

[266] Regnard hade i sin resebeskrivning velat påskina, att de vid Peskenjarka kommit fram till Ishavet och sågo Nordkap.

[267] Denna förklaring beror på något skrivfel av förf.; »öga» heter på lapska *tjalme*, och något ord, började med *pt*, finnes icke i språket.

[268] Denna träskiva finnes ännu i behåll i kyrkans sakristia, varemot de la Motrayes verser äro förlorade. Inalles ha här funnits uppsatta tretton minnesskrifter på papper eller trä av resande, som under tiden 1681—1818 besökt Jukkasjärvi. Samtliga dessa inskrifter äro ordagrant avtryckta i J. W. Zetterstedts *Resa genom Sveriges och Norriges Lappmarker, förrättad år 1821*, I, s. 230 ff., Lund 1822. Förf:s verser har där följande lydelse:

Gallia mi' lucem dedit, et liberum Anglia portum,
Utraque me Germania, Græcia magna minorque,
Mons Jovis, ac Barcellona Herculeæque Columnæ,
Ambæ Asiæ, Italia, Africa, Hisque opposita Melite,
Euxina et Moeotica, Caspia, Baltica nec non
Littora viderunt, vidit polus arcticus ipse.
Et mihi inocciduum ostendit Lapponia solem,
Proque cibo et potu carnem ac lac rangiferinum
Præbuit, ut Tartaria olim præbebat equinum.
Hæc scribebat ad Juckasjervam
Rediens ex Tornoaviensi Lacu
Aubry de la Motraye
Magnæ Britanniæ Subditus.
13 Jun. 1718.

D. v. s. »Gallien gav mig ljuset och Anglien en fristad, bägge Germanierna, Grekland, det stora och lilla, Jupiters berg [= Capitolium i Rom?] och Barcelona och Herkules stoder, bägge Asierna, Italien, Afrika och det mitt emot liggande Malta, de euxinska och moeotiska [= Svarta havets och Asovska sjöns], kaspiska och baltiska kusterna, ja, själva Nordpolen sågo mig. Lappland visade mig den aldrig nedgående solen och gav mig till mat och dryck kött och mjölk av renen, såsom Tartariet förr gav mig det av hästen.

Detta skrev i Jukkasjärvi
den från Torneträsk återvändande
Aubry de la Motraye,
storbritannisk undersåte
den 23 juni 1718.»

Zetterstedts datum den 13 juni liksom förf:s den 23 augusti beror tydligen på läs- eller skrivfel. I sin tryckta bok har förf. sökt hjälpa upp den knaggliga hexametern i originalminnesskriften.

269 Henrik Forbus, f. 1674, kyrkoherde i Neder-Torneå 1705, i Limingo i Österbotten 1731, d. 1737, känd för sitt arbete för lapparnas omvändelse.

270 Laurentius Forbus, f. 1672, kyrkoherde i Siikajoki 1695, i Kemi 1699, d. 1725.

271 Lapinniemi by med Tervola kyrka.

272 Troligen lika med Jesiö.

273 Den största kyrkan i Kemi lappmark var även på de la Motrayes tid Kuusamo, vilken emellertid icke ligger vid Pääjärvi (förf:s »Payerphy-Träsk»), utan vid en sjö, från vilken man lätt kan komma till Pääjärvis vattensystem.

274 Zacharias Forbus, f. 1690, kyrkoherde i Kajana 1714, i Kuusamo 1719, i Laihela 1733, i Kimito 1746, d. 1747. Vid tiden för förf:s besök torde han ha varit föreslagen till erhållande av Kuusamo pastorat.

275 Nuv. Edefors.

276 I södra delen av Jokkmokks socken.

277 Förmodligen Bodträskån.

278 Daniel Solander, lektor i Härnösand 1706, kyrkoherde i Piteå 1716, d. 1738.

279 Karl Solander, f. 1699, student i Uppsala 1715, fil. mag. och pastorsadjunkt hos sin fader 1722, prost över Pite och Lule lappmarker 1730, kyrkoherde i Piteå 1740, d. 1760.

280 Den sedermera från arbetet på lapparnas upplysning berömde Per Fjellström, f. i Silbojokk 1697, student i Uppsala 1715, lärare i Skytteanska skolan i Lycksele 1719, kyrkoherde i Lycksele 1739, d. 1764.

281 I Pite lappmark vid norska gränsen, förstördes av danskarna 1658.

282 Förf. häntyder här på en sägen, som på sin tid var mycket spridd i trakten och omtalas av Abrah. Hülphers i hans *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. V, 1. Westerbotten*, Västerås 1789, sid. 120 f. och ännu utförligare av Petrus Stecksenius Graan i hans dissertation *De urbe Pitovia et adjacentibus paroeciis*, Uppsala 1731, s. 5 (Præs. F. Törner; 4:o). Enligt ett utförligt intyg, utfärdat av en Erik Häggman och avtryckt i latinsk översättning av Graan, skulle dennes morfars far (»proavus») Olov Nilsson Klumb ha berättat för honom, huruledes han år 1666 på sitt fartyg som passagerare från Stockholm medfört ett hemlighetsfullt fruntimmer, som haft med sig en ovanligt stor kista, full av koppar- och mässingskärl. På vägen uppstod en sydlig storm, som tvingade honom att taga kursen innanför Bremön vid Sundsvall. Kvinnan bad honom då att sätta henne i land på Bremön, vilket också skedde, men när hon kommit i land och sjömännen blickade åt ett annat håll, försvann hon ur deras åsyn tillsammans med sin kista. Skeppet fick nu en utomordentligt gynnsam vind till sin bestämmelseort, och vid framkomsten skänkte Klumb det bäcken av mässing, som han fått av kvinnan till lön för sin hjälpsamhet, till kyrkan i Piteå gamla stad, där det sattes upp som klot högst upp på taket. Enligt Hülphers skall det före den sista branden (1721) ha funnits »en flagga på Kyrko-taket, som berättas blifvit gjord af det Mässings-bäcken», som en Piteåborgare på nämnda sätt erhållit och förärat till kyrkan. Det är tydligen ett exempel på de vida spridda föreställningarna om havsfrun och de märkligare, särskilt längre ut till havs liggande öarnas mystiska egenskaper; jfr Jöran Sahlgrens artikel *Blåkulla och blåkullafärderna* i Namn och Bygd 1915, s. 100 ff.

[283] Nils Grubb, f. 1681 i Umeå, efter studier i Uppsala och utlandet utnämnd till kyrkoherde i Umeå 1711, d. 1724. I övrigt verksam för att höja kyrkotukten och förbättra sin församling, blev han, som redan på grund av sina studier i Tyskland misstänktes för pietism, år 1719 anklagad av sitt konsistorium för konventiklars hållande. En kommission tillsattes, vilken, dock först efter Grubbs död, frikände honom från anklagelsen och ådagalade, att han i stället förtjänat beröm för sitt nit.

[284] Den första lappskolan inrättades i Piteå 1617—19, men då den var för långt avlägsen från Lappmarken, flyttades den 1631 till Lycksele, varvid dess direktion uppdrogs åt riksrådet Johan Skytte. Denne överlämnade till densamma 5,000 daler silvermynt, sammanskjutna av honom och andra intresserade. Den »Skytteanska skolan» flyttades 1867 till Tärna i samma lappmark.

[285] Enligt förf. skulle skidorna på lapska heta *reget*, ett ord, som likväl veterligen icke träffas i någon lapsk dialekt och synes vara till oigenkännlighet korrumperat.

[286] Georg Wallin den yngre, son till superintendenten (biskopen) i Härnösand Georg Wallin den äldre, f. 1686, teol. lektor i Härnösand 1710, teol. doktor i Wittenberg, bibliotekarie i Uppsala 1727, teol. professor 1732, superintendent på Gottland 1735, biskop i Göteborg 1744, d. 1760.

[287] Det är fråga om den s. k. Malsta-stenen, stående i Malsta by vid Via järnvägsstation i Rogsta socken, 1¹/₄ mil från Hudiksvall och i själva verket över fyra mil från landskapsgränsen. Den härstammar från början av 1100-talet och är ristad med »hälsingerunor», ett slags kortskrift, som bildats ur den vanliga 16-typiga runraden huvudsakligen genom att borttaga de vertikala stavarna. Enligt benäget meddelande av prof. Otto von Friesen lyder inskriften i översättning: »Frömund reste denna sten efter Fä-Gylfe (d. v. s. Gylfe den rike), Breses son. Men Brese var Lines son, och Line var Öns son; Ön var Ofegs son och Ofeg var Tures son. Frömund, Fä-Gylfes son, skrev dessa runor. Vi (bröder) uppsökte denna sten på noret vid Balsten. Groa var moder till Fä-Gylfe. Men sedan födde hon Alof(?) och därpå Gudrun. Själva äga vi (bröder) denna bygd, så norrut trenne byar, vidare Lönnånger och slutligen Färsjö.» Frömunds bröder äro nämnda i en kortare inskrift, Sunnå-stenens. De hette Tormund, Snärrer och Ön. Balsten är en väldig granitklippa, belägen ett stycke från Malsta. Berggrunden brister här sönder i lösa block, passande till minnesvårdar. Bröderna uppräkna de gårdar de ärvt av sin far. Dessa voro dels byarna runt Malsta (»denna bygd»), dels tre byar längre i norr, dels byarna Lönnånger och Färsjö, sydost om Malsta.

[288] Assessorn i Bergskollegium David Leijel, f. 1660, d. 1722. Älvkarleby bruk tillhörde vid denna tid den Leijelska släkten.

[289] På hösten 1718 uppgick den svenska krigshären till 60,000 man, av vilka ungefär 48,000 man avsågos för infallet i Norge. Jfr *Lagermark*, Rustningarna till Karl XII:s sista fälttåg (Historisk Tidskrift. 1886) och densammes Karl XII:s sista fälttåg (Hist. Tidskrift. 1897 och 1898). — I maj 1718 hade fredskongressen på Åland tagit sin början. Representant för konungen av Preussen var Gustav von Mardefelt (jfr anmärkning 317). Det förslag, som Görtz vid sin resa från Lövön i juni medförde hem och som framlagts av tsar Peter genom hans underhandlare A. von Osterman, innebar att Ryssland antingen skulle återlämna Finland, Estland och Livland utom Narva och Viborg, eller ock skulle det behålla Estland, Livland, Ingermanland med en del av Karelen och däremot med alla sina krafter hjälpa Sverige att erövra Norge samt vinnlägga sig därom,

att konungen återfick alla sina tyska länder och därtill förvärvade hertigdömet Mecklenburg utan att för detta ändamål behöva använda vapen. Om detta förslags vidare öden och Görtz' olika resor till Åland, se *Carlson*, Om fredsunderhandlingarne åren 1709—18. Stockholm 1857, s. 125 och följ.

[290] Johan Henrik von Kochen (f. 1681, d. 1758) blev 1705 e. o. kanslist i fältkansliet, där han 1714 avancerade till sekreterare vid utrikesexpeditionen, blev sedermera kansliråd, statssekreterare i utrikes ärenden och hovkansler (1727). Hans dagbok från Bendertiden, där de la M. gjort hans bekantskap, har flera gånger citerats i det föregående. — De här omnämnda breven från de la M. till von Kochen och von Görtz ha ej anträffats. I Vetenskapsakademiens bibliotek (Bergianska brevsamlingen. Del 3, s. 344—355) finnes emellertid en avskrift »ex originali» utav ett längre brev från de la M., daterat Stockholm d. 23 juli 1718, således omedelbart efter hans ankomst till huvudstaden, och vilket innehåller en sammanfattning av resan och dess resultat. (De allmänna betraktelserna ovan s. 260—266 torde förmodligen ha tillkommit i samband med brevet till von Kochen eller till Görtz.) Den till vilken det i Bergianska samlingen befintliga brevet är ställt, uppgives tyvärr ej, men adressaten karakteriseras på ett ställe inuti brevet på följande sätt: »Vous, monsieur, qui avez vos suffrages dans le ciel politique.» Det är således sannolikt, att emottagaren är antingen von Kochen eller Görtz. Dateringen pekar bestämt på den förre, ty redogörelsen till Görtz uppsattes först sedan Karl XII fått del av innehållet i brevet till von Kochen. Och på grund av de omständigheter, som de la M. anför vid den förres hemkomst, torde tidpunkten för dess avfattning kunna förläggas till augusti månad. Görtz har då fört redogörelsen med sig, när han i slutet av den månaden från Stockholm begav sig till konungen. Dennes omdöme har så Görtz överbragt till författaren, då den förre i slutet av september eller i början av oktober återkom till huvudstaden för att sedan för fjärde och sista gången bege sig över till de på Åland väntande fredsunderhandlarna.

[291] Nils Krister von Baumgarten (f. 1674, d. 1727) hade som drabant deltagit i hela fälttåget och dess större fältslag, i kalabaliken och Stralsunds belägring, blev korpral vid drabantkåren 1714 och befordrades 1716 till överste vid adelsfanan. För närmare kännedom om den här omtalade händelsen hänvisas till hovlakejen *Gustaf Pihlgrens*, Berättelse huru hollstenske geheimerådet baron Georg Hindric von Görtz blef arresterad i Tanums prästegård. Stockholm 1770.

[292] Den 30 nov. firas såsom Andreas', en av de tolv apostlarnas dödsdag.

[293] Johan Fredrik von Kaulbars (f. 1689) blev generaladjutant 1718 och först 1747 generalmajor, var vid sin död 1762 general och landshövding över Göteborgs och Bohus län. — Filip Bogislaus von Schwerin (f. 1687, d. 1733) kom 1710 i svensk tjänst som överste för ett dragonregemente, blev 1715 generalmajor och gick 1719 i rysk tjänst. — Att överste Krister Schlippenbach var närvarande i löpgraven, beror på ett misstag, ty han stupade vid Fredrikshald 1716.

[294] Här och i det följande åsyftas generalmajoren Anders Lagercrona. Själv hade de la M. tråkiga erfarenheter av L:s vidlyftiga affärstransaktioner, då han ej kunde utfå betalning för tvenne av L. i Bender accepterade växlar. De la M. till Karl XII i brev utan datum. Riksarkivet. *Biographica*. Se vidare om L. *Antoni*, Anders Lagercrona (Karolinska Förbundets årsbok. 1913, s. 185—200).

[295] Samma händelse fastän med några avvikande detaljer, omtalar Nordberg för att »wisa H:s M:t ädla sinne» i handskrivna tillägg till sin Karl XII:s historia. (*Hallendorff*, Bidrag till frågan om publicerandet af Nordbergs Konung Carl XII:s historia. Uppsala 1899, s. 55—56.) Enligt Nordbergs uppgift var överste Otto

Johan Düring den skyldige, som efter stölden, vilken ägde rum i Ystad natten mellan den 27 och 28 januari 1716, »drog i stillhet af till Hambourg».

296 Anders Sicre var son till en fransk fältmätningsofficer, tjänstgjorde en tid vid franska flottan och blev efter ett skeppsbrott på ett kaparfartyg i Arkipelagen förd till Turkiet. Där tog han tjänst hos Karl XII, följde med till Stralsund och fick efter att vid fästningens övergång ha blivit fången, tillåtelse att resa till Sverige; utnämndes till generaladjutant d. 16 okt. 1718. Som arvprinsens adjutant förde han dödsbudet till Stockholm, dit han anlände d. 5 dec., icke d. 3, som de la M. längre fram uppger.

297 Sedan 1716 var Gustaf Adam Taube (f. 1673, d. 1732) överståthållare. Han hade som överste för ett värvat dragonregemente deltagit i de polska och ryska krigen, blev fången vid Poltava men frigiven på hedersord, utnämndes 1718 till riksråd och följande år till fältmarskalk.

298 Hovrådet Samuel Friedrich Hagen hade vid riksdagen 1714 såsom administratorns sändebud framlagt förslag om en närmare allians mellan Sverige och det hertigliga huset mot tsaren. Blev sedan av Görtz mycket använd och förklarade, då han hördes inför kommissionen, »att han efter baron Görtz' frus död haft dess particulaire affärer under dess händer». — Den holsteinske »geheimecammersekretären» Andreas Ernst Stambke hade deltagit i manipulationerna vid Tönningens överlämnande, blev Görtz' sekreterare och efter dennes fall holsteinskt statsråd och 1720 holsteinsk minister hos tsaren.

299 Generalmajoren Wilhelm Bennet (f. 1680, d. 1740) hade d. 2 dec. avsänts av arvprinsen till Stockholm, dit han icke framkom förr än d. 9. (Rådsprotokollet för denna dag. Riksarkivet.)

300 I det ännu i behåll varande stadshuset vid Södermalmstorg, uppfört omkring 1670, funnos icke blott fängelser utan även lokaler för rysk och katolsk gudstjänst.

301 Det var hovpredikanten Peter Brenner (f. 1677), som i Bender höll den predikan, som avbröts av kalabaliken. B. utnämndes sedermera till kyrkoherde i Vasa men tillträdde aldrig. Som politisk lycksökare sökte han sin framgång genom allehanda angivelser hos Karl XII, fältmarskalken Mörner m. fl. Rymde slutligen till Danmark och trädde i Köpenhamn i landsförrädiska förbindelser med ryska sändebudet, fängslades i Hamburg och utlämnades till Sverige samt avrättades 1720.

302 Per Ribbing (f. 1670, d. 1719) var landshövding i Uppsala län och ordförande i den kommission, som dömde Görtz. Ärkebiskop, och självskriven talman i prästeståndet, var sedan 1714 Mattias Steuchius (f. 1644, d. 1730). Borgerskapets talman var justitieborgmästaren Anders von Hylteen (f. 1669, d. 1721).

303 Georg Johan Conradi (f. 1679, d. 1747) blev pastor vid tyska församlingen 1710, varifrån han frivilligt tog avsked 1721 och begav sig till Köpenhamn, där han blev hovpredikant och teol. doktor samt efter några år generalsuperintendent över Schlesvig och Holstein.

304 Här föreligger ett minnesfel på en månad; domen avkunnades nämligen d. 11 febr. (22 n. st.) och gick i verkställighet d. 19 febr. (d. 2 mars n. st.). Protokoll och handlingar rör. kommissionen över Görtz äro tryckta som bihang till *Cederschjöld*, Riksdagen i Stockholm 1719. Stockholm 1825. Jfr *Moser*, Rettung der Ehre und Unschuld Georg Heinrichs, genannt von Görtz. 1776.

305 Görtz var gift med Kristiana Magdalena Reventlau, som emellertid dog redan d. 27 juni n. st. 1713, och källorna omtala ej, att han sedermera ingått nytt äktenskap.

[306] I sitt under fångenskapen uppsatta testamente hade Görtz gjort ett utkast till ett epitafium. Enligt uppgift i *Moser*, anf. arb., s. 309, hade inskriften följande lydelse:

A la veille de conclure un grand traité
de Paix
Mon Heros perit
La Royauté avec Lui
Dieu veuille qu'il n'arrive pis
Je meurs aussi
C'est toujours mourir en magnifique
compagnie quand on meurt avec
son Roy & la Royauté.

Mors Regis
Fidesque in Regem & Ducem
Mors Mea.

[307] John Law, en skotskfödd finansman, som i Paris under Ludvig XV:s minderårighetstid grundade en privatbank i förbindelse med ett stort handelskompani, som åtnjöt stora privilegier av staten. När hela företaget gick omkull, nödgades Law i dec. 1720 lämna Frankrike.

[308] Likpredikan hölls av ärkebiskopen Mattias Steuchius, under det att biskopen i Linköping Torsten Rudeen sjöng välsignelsen framför altaret.

[309] Begravningsmedaljen var graverad av J. C. Hedlinger. Frånsidans inskrift lyder i översättning: »Likgiltig för lidanden» och »I ständig hågkomst av den ädle».

[310] Riksdagens avslutning ägde rum först d. 30 maj.

[311] I slutet av maj ankom brigadieren Le Fort till Stockholm. I samtal med kanslipresidenten lät han också framskymta tsarens fredsbenägenhet. — I slutet av april anlände den danske översten Paul Lövenörn med officiellt uppdrag att inleda fredsunderhandlingar. En överenskommelse om fångutväxling avslutades, men fredsunderhandlingarna avbrötos redan efter en månad och Lövenörn återsändes, då ingendera parten ännu ville pruta av något på sina anspråk.

[312] Sedan mars 1717 var Louis-Pierre de la Marck greve de Schleiden (f. 1674, d. 1740) fransk ambassadör vid svenska hovet. Han lämnade Stockholm redan i febr. 1719 och efterträddes av Jacques de Campredon (f. 1672), som under åren 1702—17 och 1719—21 var först chargé d'affaires och sedermera resident i Stockholm, varefter han som fransk envoyé förflyttades till Petersburg och därefter till Genova.

[313] Översten Adolf Friederich von Bassewitz bör ej förväxlas med hans kusin holsteinske geheimerådet Henning Fredrik von Bassewitz. I början av juni påbörjades underhandlingarna med den förre men kommo ej igång, förrän den engelske ambassadören sir John Carteret, sedermera earl Granville (f. 1690, d. 1763), den sista juni anlänt till Stockholm. Redan d. 11 juni avslöts preliminärfreden med Hannover, ratificerad d. 30 juli, och d. 18 aug. en preliminärtraktat med England, ratificerad av konung Georg I d. 3 sept. 1719.

[314] Gustaf Vilhelm Coyet (f. 1678, d. 1730) hade som kapten vid skånska ståndsdragonerna några år deltagit i polska kriget, blev 1712 överste för Upplands tremänningsreg. och 1719 generalmajor. Kreditiv för honom för resan till Åland är utfärdat d. 23 juni. I Köpenhamn, dit han efter freden sänts som medlem i en kommission, inlät han sig i vittsvävande planer att placera hertig Karl Fredrik som konung i ett självständigt Norge, vilket föranledde hans fängslande.

315 Freden med Preussen avslöts icke förr än d. 21 jan. 1720 genom ministern Friederich Ernst von Cnyphausen, och konung Fredrik Vilhelm I:s ratifikation lämnades d. 21 febr. 1720.

316 Då Berkeley, i vars sällskap de la M. reste, ankom till Åland, vägrade de ryska underhandlarna att giva honom pass till Petersburg och att emottaga breven, varför B. måste återvända med oförrättat ärende.

317 Efter Görtz blev ombudsrådet och senare riksrådet Johan Lillienstedt (f. 1655, d. 1732), som under de föregående åren lett den ena av de båda utrikesexpeditionerna i kansliet, i jan. 1719 utsedd att jämte Karl Gyllenborg underhandla med de ryska utsedda: generallöjtnanten Jakob Vilimovitj Bruce (f. 1670, d. 1735), sedermera storamiralen Andrej Ivanovitj von Osterman (f. 1686, d. 1747) och kammarherren och generalmajoren Paul Jaguschinsky. Lillienstedt ankom dit först i slutet av maj; under tiden hölls kongressen vid liv av Gyllenborg. I mitten av juni hemreste denne. Det var arvprinsen, som på eget bevåg lät i mitten av aug. avbryta Gyllenborgs återresa till Löfön för att hindra, att nyheten om freden med England skulle tränga fram till ryssarna. Uti fredsunderhandlingarna deltog också den preussiske ministern Gustav von Mardefelt. Till en början vägrade den svenska regeringen att godkänna honom som ombud för den preussiske konungen, bl. a. därför att M. var svensk undersåte, men lät sedermera de uppställda hindren falla. För en närmare kännedom om fredsunderhandlingarnas gång hänvisas till den utförliga framställning, som finnes hos *Malmström*, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälvningen 1772. D. 1 (1893), s. 143 och följ.

PERSONREGISTER.

Pris för vanlig upplaga 12 kr. 50 öre
för bibliofilupplagan 35 kronor